

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

ADU-nun Elmi xəbərləri

Scientific News of AUL

Ученые вести АУЯ

Cild 2, №2, 2017

Vol 2, №2, 2017

Том 2, №2, 2017

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: Azərbaycan Dillər Universiteti

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. Adil Babayev (Azərbaycan)
2. Alan Reed Libert (Avstriya)
3. Amil Cəfərov (Azərbaycan)
4. Aynur Sabitova (Azərbaycan)
5. Azad Məmmədov (Azərbaycan)
6. Bilal İsmayilov (Azərbaycan)
7. Boris İmnadze (Gürcüstan)
8. Ceyhun Aliyev (Azərbaycan)
9. Dilarə İsmayılova (Azərbaycan)
10. Əfqan Abdullayev (Azərbaycan)
11. Ələkbər Qubatov (Azərbaycan)
12. Əsgər Zeynalov (Azərbaycan)
13. Fəxrəddin Veysəlli (Azərbaycan)
14. Fərman Zeynalov (Azərbaycan)
15. Fikrət Cahangirov (Azərbaycan)
16. Gülnar Hüseynzadə (Azərbaycan)
17. Jan Kristof Pöla (Fransa)
18. Tatyana Sergeevna Sorokina (Rusiya)
19. Yanq Hyun Kvon (Koreya)

BAŞ REDAKTOR:

Məsməxanım Qaziyeva

MƏSUL KATİB:

Vahid Ərəbov

KORREKTOR:

Xatirə Aslanova

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134

Azərbaycan Dillər Universiteti, II mərtəbə, otaq 216.

Tel: 441-39-74

DİLÇİLİK**prof. Dünyamin Yunusov****ADU****MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN KONSTANTLIQ VƏ VARIATIVLIK PROBLEMİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ***Açar sözlər: konstantlıq, variativlik, mürəkkəb, problem, dilçilik**Keywords: constancy, variety, complex, problem, linguistic**Ключевые слова: константность, вариативность, сложный, проблема, языкознание*

Mürəkkəb sintaktik vahidlər və onların konstantlıq və variativlik probleminə xüsusi tədqiqat işləri həsr olunmasa da, keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq bu sahəyə maraq artmışdı. Azərbaycan dilçiləri bu məsələyə sırf Azərbaycan dili materialı əsasında və tipoloji aspektdə yanaşmış, müxtəlif sistemli dillərin mürəkkəb sintaktik vahidləri bu və ya digər aspektdən tədqiq edilmişdi. Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair yazılmış dərsliklərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin konstantlıq və variativlik məsələsindən ayrıca bəhs olunmasa da göstərilmişdir ki, “mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini birləşdirməkdə intonasiyanın da böyük rolu vardır. Intonasiya vasitəsi ilə əmələ gələn mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələri bir-birinə bağlayan fasilədir. Fasilələr burada bir növ bağlayıcı rolunu daşıyır. Yazıda isə pauzalar vergüllə əvəz olunur. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bir tonda deyilir. Tərkib hissələrdən birincisi yüksələn tonla, ikincisi isə alçalın tonla ifadə olunur” [1, s.327]. Yuxarıdakı fikirdən aydın olur ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativlik probleminin açılıb göstərilməsində intonasiyaya xüsusi önəm verilir.

Ə.Abdullayev mürəkkəb sintaktik vahidlərdən bəhs edərkən göstərir ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinin aşkarlanmasında tabeədiçi və tabe etməyən intonasiyanın müəyyən rolu vardır. Müəllif yazır: “Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin əlaqələnməsində intonasiyanın da rolu vardır. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri (komponentləri) arasında tabeədiçi intonasiya, tabesizdə isə tabe etməyən intonasiya olur” [2, s.349].

Məlumdur ki, mürəkkəb sintaktik vahidlər təbii şəkildə sintaktik səviyyənin iyerarxik strukturunda yüksək yerləri tutur. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin hər biri nitq fəaliyyətində həm müstəqil, həm də bir-biri ilə bağlı şəkildə iştirak edir. Mürəkkəb sintaktik vahidlər sintaktik sistemin bir mərhələsi kimi elə sintaktik kompleksdir ki, özünəməxsus birgəlikdə iki və daha çox cümləni, başqa sözlə desək, cümləyə oxşar vahidi birləşdirir. K.Abdullayev qeyd edir ki, “sintaktik mürəkkəblik, cümlələrin birləşməsi bu cümlə növünü prinsiplial surətdə sintaktik səviyyənin başqa mərhələdəki üzvündən, yəni sadə cümlədən fərqləndirir” [3, s.125].

Sözsüz ki, mürəkkəb cümlə sadə cümlədən fərqlidir. İki və daha artıq cümlənin mümkün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb cümlə, yəni, mürəkkəb sintaktik vahid öz funksiyasına görə sadə cümlədən daha genişdir. Yəni mürəkkəb sintaktik vahid öz funksiyasını sadə cümləyə nisbətən sintaktik planda daha geniş şəkildə, kommunikativ planda isə daha məqsədyönlü şəkildə həyata keçirir.

Bu haqda K.Abdullayev qeyd edir ki, “mürəkkəb cümlə real gerçəkliyin müəyyən bir fraqmentinin-kommunikativ fokusa yerləşdirilməsi tələb edilən fraqmentinin daha geniş və hərtərəfli ifadəsidir” [3, s.126]. Sözsüz ki, mürəkkəb sintaktik vahidin kommunikativ sahəsi sadə cümləyə nisbətən daha genişdir. Bu genişlik, mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur-semantik quruluşunda və intonasiya xüsusiyyətlərində özünü göstərir.

Məhz bu səbəbdən də mürəkkəb sintaktik vahid sadə cümləyə nisbətən sintaktik sistemin iyerarxi cəhətdən daha yüksək vahidi sayılır. Mürəkkəb sintaktik vahid termini tabeli mürəkkəb cümlə anlayışına işarə edir. Ə.Abdullayev mürəkkəb sintaktik vahiddən kiçik olan sözləmlər haqqında məlumat verərək göstərir ki, sözləmlər sintaqmatik və paradiqmatik münasibətdə olur. Daha sonra müəllif göstərir ki, “müəyyən bir sintaktik tərkibə malik bir cümlə əsasında bir sıra sözləmlər yarana və həmin sözləmlər paradiqm təşkil edə bilər” [4, s.30-31]. Müəllif burada variantlardan söhbət açmasa da, cümlənin komponentlərinin paradimindən bəhs edir.

Məlum olduğu kimi, tabelilik öz mahiyyəti etibarilə binar əlaqədir, yəni elə bir əlaqədir ki, o əlaqəyə iki komponent daxil olur və komponentlərin biri digəri olmadan mövcud ola bilmir.

Məhz bu cür tabelilik əlaqəsi mürəkkəb sintaktik vahidin komponentlərinin (klozlarının), yəni müstəqil cümlələrinin monolit qaynayıb-qarışması üçün şərait yaradır və klozları sonsuz nitq axarında bir struktur-semantik bütöv şəkildə formalaşdırır.

Burada bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, son zamanlar tabesiz mürəkkəb cümləni daha yüksək birləşmənin, məhz mətnin sintaktik sərhədlərinə daxil etməməyi təklif edən dilçilərin sayı çoxalır. Bu barədə K.Abdullayev yazır: “Cümlənin məhz tərkibi yox, mürəkkəb səciyyəsi onun komponentləri arasındakı münasibəti də tabeli münasibət edir. Əksinə deyil, komponentlər arasındakı münasibət cümləni formalaşdırmır. Məhz cümlənin mürəkkəb mahiyyəti onun tipinə görə mürəkkəb forması struktur münasibətləri də tabeli şəkllə salır və buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, tabesiz mürəkkəb cümlə kimi ayrılan cümlə tipi vahid bütövlük təşkil etmir, belə ki, bu sintaktik kompleksin komponentləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr prinsip etibarilə hər hansı bir bütöv mətn üçün özünü doğrultmur” [3,s. 128].

Mürəkkəb sintaktik vahidlər, mürəkkəb bir kompleksin tərkibinə daxil olan cümlələr, sanki, bu kompleksin ümumi məqsədinin, istiqamətinin təsiri altında əriyir, bir-birilə qaynayıb-qarışır və o, mürəkkəb kompleks tərəfindən nəzərdə tutulan struktur birgəlik kəsb edir. Onlar, yəni cümlənin tərkib hissələri (klozları) öz müstəqilliklərini, fərqliliklərini, bütövlüklərini büsbütün itirir, daha ümumi mexanizmin işlək hissəsinə çevrilir. Mürəkkəb sintaktik vahidin tərkib hissələrini (klozları) müstəqil cümlə hesab etmək olmaz. Lakin onların ayrıca işlənən müstəqil cümlələrə oxşarlığını da inkar etmək olmaz. Mürəkkəb sintaktik vahid elə hissələri birləşdirir ki, bu hissələrin müstəqilliyi qarşılıqlı şəkildə şərtlənir. Bunlar-

dan birinin müstəqillik dərəcəsi, o biri cümlənin müstəqillik dərəcəsi ilə müəyyən-ləşir və əksinə.

Struktur, semantik və intonasiya vasitələrinin köməylə bir-birinə birləşən bu klozlar kommunikasiya şəraitində qeyri-bərabər şəkildə özünü göstərir. Və bu qey-ri-bərabərlik özünəməxsus şəkildə cümlədə təşkil edilib ifadəsini tapır [3, s.131].

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin qeyri-bərabərliyinin təşkili həm ayrı-ayrı bağlayıcılar vasitəsilə, həm də müxtəlif qeyri-qrammatik vasitələrlə reallaşır. Bu qeyri-bərabərliyi struktur-intonasiya baxımdan reallaşdıran vasitələr eyni zamanda həmin klozların özünəməxsus formada, daha möhkəm şəkildə bir vahid bütövde birləşməsinə təmin edirlər. Bu aspektdə mürəkkəb sintaktik vahidin tərkib hissələrinin birləşməsində bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin rolu böyükdür. Məhz bağlayıcı mürəkkəb cümlənin hər hansı bir hissəsinin – baş və ya budaq cümlə hissəsinin struktur birliyini içəridən dağıdan bir vasitə kimi çıxış edir. Bağlayıcı və bağlayıcı sözün işlədilməsi mürəkkəb sintaktik vahidin hansı komponentində işlədilməsindən asılı olaraq, məhz o komponentin struktur bütövlüyünü zəiflədir ki, biz bunu həmin mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya parametrlərində də aydın şəkildə izləyə bilirik.

Belə hallarda baş cümlə komponentindəki hər hansı bir üzvün semantik və məzmun boşluğu struktur açıqla kompensə edilir. Aydındır ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərin belə komponentləri nitq prosesində (özünəməxsus üslubi xüsusiyyətlər nəzərə alınmazsa) müstəqil çıxış etmək imkanına malik olmur. Belə hallarda tamamlayıcı hissə, başqa sözlə desək, budaq cümlə komponenti bütün mürəkkəb sintaktik vahidin strukturunu tamamlayan bir vasitəyə çevrilir. Deformasiyaya uğramış hissə, aydındır ki, tamamlanmaq ehtiyacı hiss edir və bu baş verən zaman tamamlayıcı hissəni nə struktur, nə də semantik baxımdan deformasiyaya uğramış hissədən ayırmaq mümkün olmur. “Onlar qarşılıqlı intensionaldırlar” (qarşılıqlı şəkildə birləşməni tələb edən üzv) [3,s.132]. Məhz bu komponentlərin deformasiyasına görə mürəkkəb sintaktik vahidlərin klozlarının ümumilikdə bir-birinə daha sıx bağlanması baş verir. Beləliklə, mürəkkəb sintaktik vahidin klozlarından biri faktiki olaraq həm semantik, həm struktur, həm də eksperimentin nəticəsi sübut edir ki, intonasiya baxımdan deformasiyaya uğramış vəziyyətdədir. Eksperiment bir daha sübut edir ki, nəinki mürəkkəb sintaktik vahidin deformasiyaya uğramış hissəsi, hətta tamamlayıcı hissəsi belə nitq axarında müstəqil şəkildə çıxış edə bilmir. Çünki bu komponent özü də həm semantik, həm intensional, həm də intonasiya nöqtəyi-nəzərindən deforamsiyaya uğramış hissəyə möhkəm bağlıdır.

Bununla yanaşı, bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, tamamlayıcı hissənin tamam ayrıca bir şəraitdə, situasiyada analoqu kimi çıxış edən cümlənin müstəqil fəaliyyətini də inkar etmək olmaz. Məsələn,

Gördüm ki, qızın çiçəyi çırtladı.

Yuxarıdakı mürəkkəb sintaktik vahiddə deformasiyaya uğramış ayrıca, müstəqil şəkildə işlənə bilməyən komponent kimi “Gördüm ki” kompleksi özünü göstərir. Bu kompleks ayrıca tamamlanmış struktur vahid ola bilmir. Lakin burada bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu mürəkkəb sintaktik vahidin tamam-layıcı komponentinin analoqu olan “qızın çiçəyi çırtladı” kompleksi başqa bir

şəraitdə, başqa bir situasiyada, başqa bir kontekstdə müstəqil fəaliyyət göstərmək imkanına malikdir. Bu məsələ intonasiya parametrlərində də öz təsdiqini tapır.

Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik vahidin deformasiyaya uğramış hissəsi adətən, baş cümlə komponenti kimi ayrılır. Müvafiq olaraq budaq cümlə komponenti sintaktik quruluş və semantik cəhətdən daha tam, bütöv və baş cümlə komponentini tamamlayan hissə kimi özünü göstərir. Mürəkkəb sintaktik vahid təbii olaraq bu komponentlərin intensionallığı, qarşılıqlı əlaqəsinə uyğun olaraq, ona əsaslanaraq formalaşır. Çünki onların məhz belə birgələşməsi, mürəkkəb sintaktik vahidin mahiyyətini təşkil edir.

Mürəkkəb sintaktik vahidin sadə cümlələrdən fərqi, yalnız onların hər birinin özünəməxsus struktur müstəqilliklərinin üzərində qurulmur, bu fərq eyni zamanda onların hər birinin kommunikativ sintaktik özünəməxsusluğuna da aid olur [3, s.133]. Belə ki, struktur fərq prinsip etibarilə hər bir tədqiqat işində ön plana çıxarıldığı üçün və əslində sadə və mürəkkəb diferensialın əsasında durduğu üçün biz bu tədqiqat işində onun kommunikativ funksional fərqi üzərində geniş dayanmaq istəyirik. Sintaktik vahidlər arasında belə fərqi mövcudluğuna baxmayaraq, dilçilər bu sahəyə daha az diqqət yetirmişlər. Bu baxımdan yanaşdıqda, mürəkkəb sintaktik vahidlərdə aktual üzvlənmə prinsipi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sadə və mürəkkəb sintaktik vahid kimi nəzərdə tutduğumuz iki cümləni bir-birilə qarşılaşdıraraq. Belə bir haldan çıxış edək ki, mürəkkəb sintaktik vahid sadə cümlənin genişlənmiş variantını təşkil edir. Biz göstərməyə çalışaq ki, belə genişlənmə halı təkə struktur planda deyil, eyni zamanda kommunikativ məna planında da əhəmiyyətlidir. Məsələn,

1) *Həkimlər həm də sizin çox əsəbi olduğunuzu deyir;*

2) *Həkimlər deyir ki, siz həm də çox əsəbi olmuşsunuz.*

Ə.Abdullayev bu tipdən olan cümlələri sintaktik sinonim adlandırır. O yazır ki, eyni fikri həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələr vasitəsilə ifadə etmək mümkündür [2, s.333].

Məs: “Mən eşitdim ki, Əhməd Moskvadan qayıtmışdır” mürəkkəb cümlədir. “Əhmədin Moskvadan qayıtmasını mən eşitdim” sadə cümlədir. Bu cümlələr məzmunlarına görə çox yaxındırlar, hətta sintaktik sinonimlik təşkil edir [2,s. 333].

Struktur cəhətdən bu nümunələrdən fərqlənməyən öz cümlə nümunələrimizə diqqət yetirək. Bizim cümlələrin birincisi sadə, ikincisi isə mürəkkəb sintaktik vahiddir. Biz belə bir çıxış nöqtəsinə istinad edirik ki, mürəkkəb sintaktik vahidin yaranması, formalaşması və inkişafı ikinci, sonrakı mərhələdir və müəyyən dərəcədə informasiyanı ötürənin, yəni danışanın konkret kommunikativ məna məqsədlərindən asılıdır.

Mürəkkəb sintaktik vahid özünün üslublaşması və xüsusi qurulması ilə diqqəti cəlb edir. Məlum faktdır ki, baş cümlə komponenti mahiyyət etibarilə əsas informasiyanı vermir, əsas informasiya üçün sadəcə zəmin hazırlayır. Mürəkkəb sintaktik vahidin əsas kommunikativ informasiyası budaq cümlə komponenti vasitəsilə təqdim olunur (“Siz həm də çox əsəbi olmuşsunuz” budaq cümlə komponenti kimi tam informasiya vermək imkanına malikdir).

Beləliklə, baş cümlə komponenti “tema” kimi özünü göstərir. Cümlənin “rema”sı isə bütöv mürəkkəb sintaktik vahidin tamamlayıcı hissəsi olan budaq cümlə komponenti olur. Mürəkkəb sintaktik vahidin bu şəkildə “tema” və

“rema”ya bölünməsi öz-özlüyündə aktual üzvlənmənin sərhədlərinin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, sadə cümlə ilə müqayisədə mürəkkəb sintaktik vahid nitq kommunikasiyasına, nitq axarına daha məqsədyönlü, daha kəskin şəkildə daxil edilə bilər. Aktual üzvlənmə bucağından yanaşsaq, bəlkə də belə demək mümkündür: sadə cümlənin kommunikativ yönü ilə mürəkkəb sintaktik vahidin kommunikativ yönü nitq axarına daxil olmaq üçün eyni imkanlar açır. Mürəkkəb sintaktik vahidin təhlilindən aydın olur ki, birinci hissədə, yəni tematik hissədə cümlə özünün kommunikativ vəzifəsini yerinə yetirməmişdir. Və buna görə də ikinci hissə, yəni rematik hissə eyni zamanda həm mürəkkəb sintaktik vahidin bütövlüyünü tamamlayır, həm də struktur-semantik baxımdan baş cümlə komponentinin buraxılmış hər hansı bir üzvünün genişlənmiş təqdimatını üzə çıxarır.

Bizim nümunəmizdə buraxılmış üzv tamamlıqdır. Mürəkkəb sintaktik vahidin tematik hissəsi, yəni baş cümlə komponenti əlaqəli nitq psixologiyası baxımından da maraq doğurur. Baş cümlə komponentində ümumi informasiyanın, ümumi zəmin informasiyasının verilməsindən əlavə, həm də gözləmə momenti kimi çox vacib kommunikativ məqam gizlənilir. Məhz bu gözləmə momenti mürəkkəb sintaktik vahidin komponentlərinin respilyentinin (hər hansı kommunikativ aktuallaşma zamanı informasiyanı qəbul edən şəxs) şüurunda daha sıx birləşməsi effektini yaradır. Bununla yanaşı, bir cəhətə xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, temarematik (aktual üzvlənmə) üzvlənmənin bu cür tətbiqi mürəkkəb sintaktik vahidin heç də bütün tiplərinə eyni dərəcədə şamil edilə bilmir. Eyni struktura malik olan budaq cümlə komponenti mürəkkəb sintaktik vahiddə yerləşmə yerindən asılı olaraq, yəni mürəkkəb sintaktik vahiddə baş və budaq cümlə komponentlərinin mövqeyindən asılı olaraq aktual üzvlənmə prinsiplərinə münasibətdə özünü müxtəlif cür apara bilər. Bu prinsiplərin müvəffəqiyyətli tətbiqi üçün baş cümlə komponentinin prepozisiyada, budaq cümlə komponentinin isə postpozisiyada işlənməsi vacibdir. Bu hal eksperimental materialımızda da tam təsdiqini tapır.

Azərbaycan dilinə məxsus mürəkkəb sintaktik vahidlərdə budaq cümlə komponenti prinsip etibarilə “tema”, baş cümlə komponenti isə “rema” funksiyasında çıxış edə bilmir. Bu onunla əlaqədardır ki, baş cümlə komponenti məna-məzmun aspektində deformasiyaya uğramış şəkildədir və bu səbəbdən də yeni informasiya özünün tam ifadəsini məhz struktur-semantik baxımdan bütöv şəkildə təzahür edən budaq cümlə komponentində tapır. Məhz tema, yəni mürəkkəb sintaktik vahid şəraitində götürsək, prepozisiyada olan baş cümlə komponenti dəqiqləşdirilir, tamamlanır, bütövləşdirilir. Bütün bu sadaladığımızlar postpozitiv rema, yəni budaq cümlə komponenti vasitəsilə həyata keçirilir.

Beləliklə, bütün sintaktik komplekslərin “tema” və “rema” kimi özünü göstərməsi məhz funksionallıq baxımından özünü doğruldur. Məhz kommunikativ mənadan doğan məqsəd, məhz struktur funksionallıq sintaktik komplekslərdən birinin “rema” olaraq xüsusi budaq cümlə komponenti şəklində, başqa sözlə desək, porselyativ (hər hansı bir sintaktik kompleksin əsas sintaktik vahidin içindən ayrılıb, ayrıca şəkildə formalaşması) formada təqdiminə gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi baxımından onların baş və budaq cümlə komponentlərinin qarşılaşdırılması, qarşılıqlı əlaqəsi və onların informativ tamlığı da vacib məsələlərdəndir.

Burada bir cəhəti vurğulamaq lazımdır ki, mürəkkəb sintaktik vahidin komponentlərinin məhz informativ plandakı qarşılıqlı əlaqəsi mürəkkəb sintaktik vahidin bütövlükdə funksional məqsədinin əsas parametrlərini müəyyənləşdirir, onun daha yüksək şəkildə təşkil olunmuş əlaqəli mətn içərisinə daxil edilməsini və oradakı işləm məqamını üzə çıxarır. Bəzi dilçilər formal və semantik aspektlər arasında müəyyən fərqi qeyd edirlər. Məsələn, Ə.Abdullayev qeyd edir ki, “adətən, baş cümlə öz qrammatik vəziyyətinə görə daha sərbəstdir və budaq cümləni özünə tabe edir. əslində bu yanaşma formal aspekt istiqamətindən olan yanaşmadır” [5, s.102].

Daha sonra Ə.Abdullayev qeyd edir ki, “budaq cümlə qrammatik cəhətdən baş cümlədən asılıdır, semantik cəhətdən isə belə asılılıq olmaya da bilər” [3, s. 103]. Bununla yanaşı, bir cəhəti qeyd etmək istəyirik ki, burada onu şifahi nitqdən təcrid olunmuş şəkildə təsəvvür etmək olmaz. Mürəkkəb sintaktik vahidin komponentləri arasındakı əlaqənin məna, struktur-semantik baxımla yanaşı, intonasiya baxımından da təhlili vacibdir.

Intonasiya komponentlər arasında əlaqə vasitəsi kimi çıxış etməklə yanaşı, onları birləşdirmək funksiyasını da yerinə yetirir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, tədqiqatçılar gah “semantika”, gah “məzmun” kimi adlandırdıqları komponentlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə aspektinin adı, daha dəqiq desək, məhz “informativ aspekt” kimi adlandırıla bilər. Təbii ki, bu halda informativlik terminindən biz, ümumiyyətlə, hər hansı məlumatın ötürülməsi anlamında istifadə edirik” [3, s.161].

Informativlik anlayışı, həm semantik, həm də məzmun aspektlərini özündə ehtiva edir. Məhz mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin informativ aspektindən çıxış edərək budaq və baş cümlə komponentlərinin müstəqillik və qeyri-müstəqillik dərəcələrini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Budaq cümlə komponenti informativ planda özünü daha müstəqil kimi göstərir. Bu barədə Ə.Abdullayev yazır: “Amma onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əsas fikir baş cümlədə deyil, budaq cümlədə ifadə olunur” [5, s. 93]. Fikrimizi aşağıdakı tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlər üzərində izah edək:

- 1) *Bilirdim ki, oranı topa tutacaqlar (B.Bayramov);*
- 2) *Mən istəyirdim ki, sən hüquqşünas olasan (B.Bayramov);*
- 3) *O bilirdi ki, qadın deyən sözlərin hamısı doğrudur (C.Cabbarlı).*

Yuxarıdakı mürəkkəb sintaktik vahidlərin təhlili sübut edir ki, budaq cümlə komponenti olan hissə baş cümlə komponentindəki müəyyən üzvün genişlənməsindən ibarətdir, belə cümlələrdə baş cümlə komponentinin informativ naqisliyi elə bil ki, budaq cümlə komponentinin informativ tutumu hesabına yoxa endirilir. Buradakı budaq cümlə komponentləri (oranı topa tutacaqlar, sən hüquqşünas olasan, qadın deyən sözlərin hamısı doğrudur) konsituativ baxımdan şərtləndirilmiş tam semantik struktur komponentlər kimi özünü göstərir. Elə bu səbəbdəndir ki, budaq cümlə komponentlərinin informativliyi baş cümlə komponentlərindəkindən daha zəngin olur. Burada bir cəhəti, dil situasiyasında kontekstin xüsusi rolunu da unutmamaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər baş cümlə komponentinin formal

şəkildə ifadə olunmuş işarə əvəzliyi varsa, belə halda baş cümlə komponentinin quruluşu informativ planda daha çox asılı vəziyyətə düşür. Formal ifadə olunmuş işarə əvəzlikli quruluşla ifadə olunmamış quruluşu müqayisə edək:

1) *Mən istəyirdim ki, sən hüquqşünas olasan;*

2) *Mən onu istəyirdim ki, sən hüquqşünas olasan.*

Yuxarıdakı mürəkkəb sintaktik vahidlərin təhlili göstərir ki, “mən onu istəyirdim ki” sintaktik kompleksi, “mən istəyirdim ki” sintaktik kompleksindən daha çox informativ genişlənməyə möhtacdır. “Mən onu istəyirdim ki” strukturunda bir canlanma, bir aktuallaşma hiss edilir, konkretlik güclüdür və beləliklə, eyni baş cümlə komponentlərində belə işarə əvəzliliklərinin olub-olmamasına görə diferensiasiya aparmaq mümkündür.

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin ayrı-ayrı komponentlərinin əlaqə tipləri həm dil, həm də nitq faktorlarının köməyi ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində bağlayıcı və bağlayıcı sözlər baş və budaq cümlə komponentlərin əlaqələnməsində əsas vasitələr hesab olunur. Bağlayıcının əsas funksiyası mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasında mümkün semantik əlaqə yaratmaqdır. “Bağlayıcıların rolu ondan ibarət olur ki, onlar mürəkkəb cümlə hissələri arasındakı münasibətlərin dərk edilməsində çoxyorumluluğa imkan vermir, bu halın qarşısını kəsir və əslində hissələr arasında struktur-qrammatik münasibətləri konkretləşdirməyə xidmət göstərir” [3, s.165].

Biz burada asindetik və sindetik əlaqə tiplərini qarşılaşdıraraq onların hər birinin işlənmə məqamlarını (variantlarını) izləyəcəyik.

Asindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidləri sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlərin variantı kimi ayıraq. Təbii ki, bu halda asindetik və sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidlər bir-birinin variantı kimi eyni funksional sintaqmatik sinfə aid edilə bilirlər. Asindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahid xüsusi struktur tip kimi sindetik tiplə ancaq paradigmatik münasibətə girir. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin semantik tipi kimi asindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahidin ayrılması sintaktik strukturun çox ölçülü səciyyələrindən xəbər verir. A.Peşkovskinin fikrinə, “ümumiyyətlə götürükdə, bağlayıcısızlıq həm tabesizlikdən, həm də tabelilikdən daha qədim növdür, üsuldur” [6, s.473].

K.Abdullayev Azərbaycan dilində bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə aşağıdakı əlaqə vasitələrinin qruplarını müəyyənləşdirir:

1. fonetik qrup;

2. leksik-semantik qrup;

3. struktur-semantik.

Fonetik qrupa intonasiya daxildir. Leksik-qrammatik qrupa modal sözlər, ədatlar, kitablar, əvəzliliklər, əvəzlik-zərflilik səciyyəli sözlər, əsas sözün leksik mənası, xəbərin formaları daxildir. Struktur-semantik qrupa isə komponentlərin sıralanması, sintaktik-struktur, informativ əlaqə daxil edilir [3, s.169]. Bununla yanaşı, onu qeyd etmək yerinə düşər ki, həm bağlayıcısız əlaqə, həm də bağlayıcılı əlaqə (onlar bir-birinin variantı kimi nəzərdə tutulur) dil məkanında öz səciyyəvi əhatə dairəsinə malikdir. Məsələn, ədəbi dildə bağlayıcılı əlaqə mürəkkəb sintaktik vahidin komponentləri arasındakı aparıcı əlaqə növü kimi özünü göstərir. Nitqdə isə, əksinə, bağlayıcısız əlaqə əsasdır. Bu barədə hələ vaxtilə A.M.Peşkovski də qeyd etmişdir ki,

“qədim xalq danışıq dilində bizim rast gəldiyimiz bağlayıcısız cümlə birləşmələrinə indiki müasir ədəbi dil hökmən bağlayıcı variantı tətbiq edir” [6, s.474].

Beləliklə, mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur, semantik və formal cəhətləri onun ayrı-ayrı variantlarının intonasiya xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədə öyrənilsə, zənnimizcə, həmin sintaktik vahidlərin bütün qamması, eləcə də onların konstantlıq və variativlik xüsusiyyətləri ətraflı araşdırılmış olar.

Beləliklə, Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativlik probleminin bəzi məsələlərini araşdıraraq aşağıdakı ümumiləşdirmələri verə bilərik:

1. variativlik həm dil funksiyası planında, həm də fonetik və qrammatik sistemdə variantların nisbiliyi məsələsi baxımından araşdırılır;

2. digər dil səviyyələrindəki variativlikdən fərqli olaraq, fonosintaktik sistemdə variativlik demək olar ki, az tədqiq olunmuşdur;

3. araşdırmalar göstərir ki, variativlik dil strukturunun bütün səviyyələrinə xasdır, ancaq bir-biri ilə kontakt və distant vəziyyətdə olan ifadə planında variativlik özünü daha parlaq şəkildə göstərir;

4. variant və invariant bir-birindən prinsipial şəkildə fərqlənən müxtəlif obyektlərdir;

5. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik vahidlərə onların komponentlərinin qarşılıqlı münasibəti, onların təşkilində bağlayıcıların və bağlayıcı sözlərin rolu, komponentlərin struktur bütövlüyü və tamlığı baxımından yanaşılır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: EA-nın nəşri, 1959.
2. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov O.O. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972.
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 səh.
4. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər universitetinin nəşriyyatı, 1998, 190 səh.
5. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 281 səh.
6. Пешковский А.М. Интонация и грамматика // Пешковский А.М., Избр. труды. М., 1959, стр. 177-191.
7. Yunusov D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativlik xüsusiyyətləri // Dilçilik problemləri və mülahizələr. Bakı: Mütərcim, 2003, səh. 129-133.
8. Yunusov D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik /ingilis dili materialı əsasında/ Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və Poliqrafiya Şirkəti MMC, 2008, 164 səh.

Summary

On some problems of constancy and variety of complex syntactic units

The article touches upon the explanation of some problems of constancy and variety of complex syntactic units. The author explores the subordinate clauses of object, their specific features and differentiates variety from syntactic synonymy.

Резюме

О некоторых вопросах константности и вариативности сложных синтаксических конструкций

Статья посвящена изучению некоторых вопросах константности и вариативности сложных синтаксических конструкций. Автор статьи исследует дополнительные придаточные предложения, их специфические черты и различает вариативность от синтаксической синонимии.

fil.e.d., prof. Elmira Məmmədova
Zeynəb Əskərova, magistr
BSU

SAXURLAR AZƏRBAYCANDA MÖVCUD OLAN QƏDİM XALQ KİMİ

Açar sözlər: azsaylı xalqlar, etnik tərkib, saxurlar, xüsusi ənənələr

Keywords: minorities, ethnic composition, tsakhurs, special traditions

Ключевые слова: меньшинства, этнический состав, цахуры, особые традиции

Azərbaycan dünyanın ən gözəl ölkərindən biridir. Eləcə də, qədim insan məskənlərindən biri hesab olunur. Tarixi keçmişdə müxtəlif sivilizasiyaların: əhəməni-sasani, roma-bizans, skif-xəzər, türk-oğuz mədəniyyətlərinin kəsişməsində bərqərar olmuş bu diyar Qərblə Şərq, Şimalla Cənub arasında "Qızıl körpü" rolunu oynamış, müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşayış üçün əlverişli təbii şəraiti ilə bir çox qəbilə, tayfa və xalqları öz ərazisinə cəlb edib: Azərbaycan etnosunun tarixini nəzərdən keçirsək görərik ki, əhalinin əsas hissəsi azərbaycanlılardan və ölkənin müxtəlif guşələrində yığcam halda yaşayan millət və etnik qruplardan ibarətdir. Onların arasında Altay ailəsinin türk qoluna məxsus azərbaycanlılar, tatarlar, ahısqa türkləri, həmçinin hind-Avropa (tatlar, talışlar, dağ yəhudiləri, kürdlər), Qafqaz (udilər, ləzgilər, avarlar, saxurlar, buduqlular, ingiloylar, xınalıqlar), slavyan (ruslar, malakanlar, ukraynalılar) dil qruplarının təmsilçiləri var. Bu etnik qruplardan biri də Qafqaz dil qrupuna mənsub saxurlardır.

Saxurlar, Qafqazda yaşayan xalqdır. Dağıstanın (Rusiya Federasiyası) və Azərbaycanın xalqlarından biridir. Qədim mənbələrdə saxurlar "çaxaykov" adlandırılırlar. Saxurlar özlərini "yiqbi" adlandırırlar. "Yiqbi" sözünün mənası "biz dağlıyq" və ya "biz bir xalqıq", "saxur" sözü isə sak etnonimindən əmələ gəlmişdir. Alban tayfalarının tərkibi barədə əsas məlumatı verən Strabondan başlamış müasir tədqiqatçılara kimi hamı bu fikirdədir. Müasir dövrdə Qəmərşah Cavadova da onun fikirlərini təsdiq edir. Ulu tarixçi Strabon öz məşhur "Coğrafiya" – sında Alban ərazisindəki Alazanın bir qolu (Qanıx çayı) barədə bilgi verir və "хъан" adının saxur dilindəki "su" (çay) sözündən yarandığını söyləyir. Gənc tədqiqatçı Elvira Lətifova belə bir fikir irəli sürür. Saxur kəndinin adı (Sak və Xur) Sak kəndi, sakların yaşadığı kənd kimi izah edir. Yada salaq ki, sakların bir vaxtı (XIX əsrin sonlarına qədər) Kürmük çayının sahilində Sakan adlı yaşayış məskəni olub [2, s.11]. Strabonun məlumatına əsaslanan Q.Qeybullayev 1991-ci ildə yazdığı "Azərbaycanlıların etnogenizminə dair" adlı kitabında belə bir qənaətə gəlir ki, "saxurların əcdadı Alazan çayının, adı onların dilində olan qolunun (yəni Qanıxın) vadisində yaşayırdılar" [2, s.14].

Tədqiqatçı Elvira Lətifova yazır ki, saxurların hər hansı dövrdə Qafqaz Albaniyasının şimal - qərb ərazisinə kütləvi köçü, yaxud basqını haqqında bircə dənə mənbə, dəlil, sübut yoxdur [2, s.15]. İnqilabaqədərki siyahıyaalmalarda və eləcə də, digər statistik məlumatlarda saxurların sayı haqqında məlumatlar demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Bu da Qafqaz dilli xalqların çox vaxt "ləzgi" və bəzi hallarda isə "Dağıstan xalqları" kimi qeydə alınması ilə bağlıdır. Hal-hazırda

saxurların sayı təqribən 70 min nəfərdir. Onların 10 mindən çoxu Rusiyada, Dağıstanın Rutul rayonunun qərb bölgəsində, Samur çayının yuxarılarında yaşayır. Bundan əlavə, saxurlar Dağıstanın Babayurd rayonunda, Maxaçqala, Dərbənd, Kizlər və Rusiyanın digər şəhərlərində yaşayırlar. Azərbaycanda sakin olan saxurlar Qafqaz sıra dağlarının cənub yamaclarında, Azərbaycanın şimal-qərb rayonları olan Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarında və habelə Bakı, Gəncə, Sumqayıt və Şəki şəhərlərində yaşayırlar. Zaqatala rayonunun Qarqay adlı saxur kəndi indi də qalır. Saxurların baş kəndi sayılan Saxurun- Çaxyp sözünün mənası, adətən, uayəni od, xyp-kənd kimi yozulur. Saxurlar qədim xalq olaraq bu torpaqda məskunlaşmış və bu gün Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyinin qorunub saxlanması və inkişafında yaxından iştirak edib və bu fəaliyyəti bu gün də davam etdirməkdədirlər. Azərbaycanda saxur dili, əsasən, Zaqatala və Qax rayonlarında, Dağıstanda isə Rutul rayonunda yerləşən saxur kəndlərində işlənir. Qax rayonu öz qədim tarixi abidələri, yaşayış məskənləri ilə yanaşı, ərazisində yaşayan azsaylı xalq, milli azlıq və etnik qrupların zənginliyi ilə də seçilir.

Ərəblərin Azərbaycana gəlişi zamanı saxurların məskunlaşdığı ərazilər də onlar tərəfindən istila edilib və saxurlar İslam dinini qəbul ediblər. Saxur sözü bu qədim tayfanın əsil adını – ünvanını heç də tam əhatə etmir. Bu, sadəcə yaşayış məskənin adıdır [2, s.11]. Paykulidə - 293- cü ilin fars kitabələrindən birində rast gəlinir. Sonralar XIII əsrdə Zəkəriyyə Qəzvini Saxur kəndinə gəlir və buradakı məscid – mədrəsə haqqında ətraflı məlumat verir. Deməli, bu, saxurların yaşayış məskənlərindən, mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Dağıstandakı Saxur kəndinin adı ilə bağlıdır. Qədim etnik qrupun adı, görünür, sonradan bu cür ünvanlanıb. Əslində isə saxurlar özlərini yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “yıxı” adlandırırlar. Onların sorağı ilkin orta əsrlərdən gəlir. Qafqaz Albaniyasının 26 tayfasından biri olub. İlkin mənbələrə məhz bu cıdırıla enmək mümkündür. Saxur dilində boğaz səsləri çox olduğuna görə “x” hərfi tələffüz zamanı “q”ya da, “k”ya da yaxınlaşır. Elə bu səbəbdən də yıxı sözü yad dillərə yatmadığı üçün müxtəlif şəkillərdə söylənir [2, s. 12].

Təqribən XV əsrdə saxur icmaları birləşərək Dağıstan ərazisində yerləşmiş və onlara sultan başçılıq etmişdir. Saxurlar ilkin olaraq, Samur çayının ətrafında məskunlaşdıqdan sonra, yəni XVI-XVII əsrlərdə Car-Balakənə və İlisu sultanlığına saxurların köçü başlanıb. Bu icmaların iqamətgahı əvvəl Saxur kəndi, XVII əsrdən isə İlisu olmuşdur. Saxurların Azərbaycanda yerləşməsinin bir neçə yüz illik tarixi ərzində onlar azərbaycanlılarla qaynayıb qarışmış, Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə yiyələnmişlər. Saxurların yaşadığı ərazi Şəki - Zaqatala iqtisadi rayonuna daxildir.

Bir azsaylı etnos olması etibarlı ilə saxurlar istər Dağıstan və istərsə də Azərbaycanın bir neçə kəndində məskunlaşsalar da, onların dili bir neçə dialektə bölünür. Belə ki, dilçilər saxur dilinin Saxur-Qum, Mişleş, Cınıx, Muxax-Sabunçu və Suvakil dialektlərindən ibarət olmasını müəyyən etmişlər. Başqa bir mənbəyə görə isə, saxur dili, saxur-suvaqıl, gelmets və sabunçı olmaq üzrə üç dialektə bölünür [4]. Mütəxəssislərin fikrincə, sadalanan dialektlərin özləri də bir neçə şivəyə ayrılırlar. Saxur dili iber – qafqaz dil ailəsinin şərq qafqaz (nax-dağıstan dilləri) qrupuna daxildir. Şərqi qafqaz qrupu üç nax və iyirmi altı dağıstan dil-

lərindən ibarətdir. Saxur dili arçın, xınalıq, udi, ləzgi, tabasaran, ağıl, rutul, qırız və buduq dilləri ilə birlikdə dağistan dillərinin ləzgi yarımqrupuna aiddir. Saxur dilinə ən yaxın olan qohum dillər rutul, qırız və buduq dilləridir. Saxurlar danışıqlarında öz dillərinə "yiq `sum" (yiq`iylərin dilləri) deyirlər. Rəsmən isə "ts əxna miz" (saxur dili) adı qəbul olunmuşdur. Bu dil digər dillərdən seçilir. Belə ki, saxur dilində ismin 18 halı, felin 7 növü vardır.

Qədim zamanlardan bəri saxurların yazıları olmuşdur. Bir sıra alimlərin fikrincə, məhz saxur dili qədim alban yazısının əsasını təşkil etmişdir və qədim alban yazısı IX əsrin sonlarına qədər Qafqazda işlənməkdə idi. Hər necə olsa, islam dini bu regionda möhkəmləndikdən sonra Tsaxurda (o dövrdə Saxur, Lakstanın paytaxtı, elmi və mədəni mərkəzi idi) vəzir Nizam-əl Mülkün fərmanı ilə 1075-ci ildə Qafqazda ilk islam ali təhsil müəssisəsi - mədrəsə açılmışdır. Həmin mədrəsədə "Muzaninin kompendiumu" (müsəlman hüquqi və ilahiyat normativləri külliyyəti) və "İmam Şəfiinin kitabı" (İsmayılın Quranı və Şəfi təfsirləri) ərəb dilindən saxur dilinə tərcümə edilmişdir. İlk dəfə saxur dilinə dair elmi iş 1895-ci ildə alman dilçisi Roderix fon Erkert tərəfindən yazılmışdı. 1913-cü ildə digər alim Artur Dirr saxur dilinin ilk qrammatikasını tərtib etmişdi. Dilin ədəbi forması 1930-cu ildə Qanıx şivəsinin əsasında qurulmuşdu. 1934-cü ildən bəri məktəblərdə keçirilirdi, lakin Azərbaycanda 1938-ci ildə dərs kimi ləğv olundu və dilin tədrisi bir də 1989-cu ildə bərpa edildi. Hazırda 12 məktəbdə saxur dilində dərslər keçirilir. Həmin məktəblərdə ümumilikdə 105 sinif var və 2500-ə yaxın şagird təhsil alır. 2009-cu ildə Azərbaycanda "Buta Film" kinostudiyası "Arxası Qibləyə" (sax. "Къиблайыка йыкыгыгыйна") adlı ilk saxurdilli film çəkmişdi [4].

Saxurların məişət təsərrüfatında aparıcı yeri qoyunçuluq tutmuşdur. Bu təsərrüfatda yerli qoyun cinsləri daha üstünlük təşkil etmişdir. İribuynuzlu mal-qara isə qoyunçuluğa nisbətən geniş yayılmamışdır. Bu da saxurların başlıca olaraq dağ ərəzilərində, zəngin yaylaqlara malik olmaları ilə izah edilməlidir. Saxurların məişətində əkinçilik ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Dağlıq ərəzilərdə yaşadıklarına görə və münbit torpaqların azlığı üzündən onlar əkinçiliklə məşğul ola bilməmişlər.

Saxurların əsas məşğuliyyət formalarından biri də sənətkarlıq olub. Bu, onların zəngin yun və dəri məmulatlarına malik olması ilə izah edilir. Qadınlar yunu əyirib ondan müxtəlif ev-məişət əşyaları toxuyar, paltar hazırlayırdılar; kişilər isə zərgərlik, dəmirçilik və silahqayırma ilə məşğul olurdular.

Saxurlar arasında dəmirçilik, çəkməçilik, dülgərlik, daşışləmə sənəti də üstün yer tutub. Bu sənət sahibi olan kişilər bir tərəfdən yerlərdə el-obanın öz tələbatını ödəyər, digər tərəfdən də Azərbaycan və Gürcüstanın şəhərlərinə, kəndlərinə gedib orada əhalinin sifarişini yerinə yetirərdilər.

Azərbaycanda məskunlaşan saxurlar bir neçə yüz illik tarixi dövr ərzində azərbaycanlılar ilə qaynayıb-qarışaraq, ümumazərbaycan dilinə, mədəniyyətinə yiyələniblər. Bununla yanaşı onlar özlərinəməxsus bir çox adətləri yaşada biliblər. Bu özəllik onların zəngin mətbəxinə də aid ola bilər.

Saxurların mətbəxi müxtəlif yeməklərlə zəngindir. Xəmir xörəkləri isə onların ən çox sevdikləri yeməklərdən sayılır. Saxurların mətbəxində bir çox yemək növləri qaxacla hazırlanır. Bundan başqa onların mətbəxində "sürfüllü" (sürhüllü də deyilir), "xikeyi", "xingili" adlı yemək növləri də məşhurdur. Südlə hazırlanan sacda bişən maxara da saxurların məşhur mətbəx nümunəsidir. Bir də qədimdən

evlərdə indiki odun peçi əvəzinə buxaradan istifadə ediblər və bu günə qədər də bəzi evlərdə bu saxlanılır. Saxur qadınları ağartı məhsulları hazırlamaqla birgə, qoz yağı da düzəldərdilər. Taxta çanaqda qoz ləpəsini döyər sonra bir qabda presləyib qaranlıq yerdə yağı çıxınca saxlardılar və yeməkdə istifadə edərdilər.

Saxurların geyim tərzii Qafqazlılara xas geyimlərdəndir. Kişilərə məxsus “motal” papaq, bürünmə və ya qollu kürk, şal, çarıq, qalife şalvar, yundan toxunmuş şalvar və başqa ənənəvi geyim növləri aradan çıxmışsa da, bayramlarda istifadə olunur.

Azərbaycandakı milli azlıqlar sırasında saxurların da öz mədəniyyəti, adət-ənənələri, etnoqrafik yaşam tərzii aparıcı yer tutmaqdadır. Uzun əsrlər boyu azərbaycanlılarla bir yerdə yaşayan saxurlar toy adətlərində də özünəməxsusluqlarını qoruyub-saxlaya biliblər. Bu gün saxur kəndlərində, əsasən, qədim toy adət-ənənələrinə üstünlük verilir. Bəyi aşu aparmaq, bəy oturan günü “günahı” olanı ayağından asmaq, qız evinin adamları gəlin gördüsünə gələrkən bir dəstə qadın əl-ələ tutub “toy-toy” qışqıraraq onları zarafatla itələmək kimi şirin adətlər hələ də davam edir. Saxurların folklor nümunələri də vardır ki, bu gün də nənələrin dilindədir. Gecə-gündüz bayatı çağırmaq, nağıl qoşmaq, müxtəlif laylalar öz gözəlliyindədir. Bir də saxurların başqa xalqlardan fərqləndirən rəqs nümunəsi var. Bir neçə qadın arxa-ərxaya dayanır, musiqi ritmləri altında oyuna başlar, oynayan zaman bütün rəqslərdə addımlar qabağa atıldığı halda, bu rəqsdə addımlar ərxaya atılır və rəqs boyu ərxaya gedişlə oynanılır.

Saxur toyları bir neçə gün davam edir. Toyun birinci günü gəlin üçün xınayaxdı keçirilirdi. Oğlan evində qalan toy adamlarını isə aşuq əyləndirir. Oğlan evinin adamları qız evindən paltarkəsdi, xınayaxdı və soğdışın qonaqlığından qayıdandan sonra oğlan evində məclisi daha da şənəndirirlər. Toy şənliyi gecəyarısına qədər davam edirdi. Saxurlar buna “məməkə” deyirlər. Məməkədə qonşu kəndlərdən gələnlər də iştirak edirdi. Beləliklə, çalib – oynamaq üç gün davam edirdi. Saxurların toylarında gəlinin bəy evinə gətirilməsi XX əsrin 60-cı illərinə kimi daha maraqlı və rəngarəngliyi ilə fərqlənirdi: “Həmin dövrdə gəlinin gətirilməsində nəqliyyat vasitəsi kimi yalnız atdan istifadə edilirdi. Gəlinin gətirilməsi üçün oğlan evi tərəfindən at bəzədilirdi. Atın cilovuna oğlan evi tərəfindən yaylıq xələt bağlanırdı və gəlin evinə yola salınırdı. Bəy evini təmsil edən dəstə qız evinə çatanda dəstənin önünü kəsər, “xələt” alar, sonra qapını açardılar. Gəlin bəy evinə getmə anında çaparlar üçün gəlin evindən hədiyyə verilər. Gəlin bəy evinə çatanda gəlin evinin adamları xələt tələb edirdi. Xələt sinidə 3-4 kq-a yaxın çiy ətdən, düyü unundan hazırlanmış bir kündə halvadan, bir şüşə içki və bıçaqdan ibarət olardı. Gəlin evindən gələn dəstə başcısı bıçağı ətə sancandan sonra sinini geri qaytarardı. Bu isə həmin gündən etibarən “qanımız qnınıza qarışdı” ifadəsinə gəlirdi. Gəlin evindən nəzakət qaydalarına görə ata, ana, bacı, qardaş gəlinlə bəy evinə gəlməzdilər. Toyun sabahı bəyin ailəsi gəlini salamlamaq üçün ona pul – “habağ” verərdilər. Adətə görə səhər bəylə gəlin üçün oyun havası çalınardı. Buna saxurlar “miçediyna makam” (səhər havası) deyirlər. Bir aydan sonra əvvəlcə qız evi, sonra isə oğlan evi ailələri qohumlarla qonaq çağırardılar. Buna saxurlarda “qohumların ayaqaçdısı” deyirlər [3].

Bundan əlavə, onların özlərinin də keçirdiyi bayramlar vardır. Məsələn, “quzu buraxma bayramı”. Çobanların arasında quzu buraxma bayramı olurdu.

Quzu yaz vaxtında müəyyən yaşa dolur. Quzular ilkin göy ota çıxanda həm özü, həm də onların anaları göy otda otlayırlar. Sürü çoxalır. Evdəkilər də deyir ki, çoban evə gələndə nübar gətirəcək. Burada nübar pendirə, süzməyə deyirdilər. Bu da quzu buraxma bayramında olurdu. Hamı bilirdi ki, Məhəmməd dayı (hər hansı bir şəxsin adıdır; başqa ad da ola bilər) gələcək, evinə də, qonşulara da nübar- pay gətirəcək. Hamı gözünü qarıya dikib onu gözləyirdi. Kim evə gedirdi, onu süd məhsullarından payını əvvəldən hazırlayıb qoyurdular. Bu həm savab idi, həm də məhsulların yetişməsilə bağlı idi. Quzu da məhsuldar idi. Quzunun özünü də bəzən kəsirdilər [1, s.125].

Saxurların ən məşhur nümayəndələri arasında filologiya elmləri doktoru – professor - türkoloq Səlim Cəfərovu, fizika - riyaziyyat elmləri doktoru Abdulla Muxtarovu, professor Abdulla Qarayevi, professor Əlizadə Orucu, yazıçı – publisist Əhməd İsayevi, və digərlərinin adları vardır.

Saxurların məişətində müxtəlif sözlərdən istifadə olunur: çatu – kəndir, viş – sap, mıkey – açar, adessa – qayçı, os – odun, xav – ev, bina, urənbəy – tonqal, ocaq, bix - kərki və s.

1992 – ci ildən İlisuda “Saxur mədəniyyət mərkəzi” fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu. Azsaylı xalqların folkloru I kitab. Bakı – Elm və təhsil – 2014
2. İsayev Əhməd. Saxurların gözü Suvagil. Bakı – Çinar – 2008.
3. Xalq cəbhəsi qəzeti. 19 may 2016 – ci il buraxılışı. Saxurların toy adətləri.
4. Vikipediya. az / saxurlar

Summary

On the ancient ethnos - tsakhurs who live in Azerbaijan

Azerbaijan is one of the most beautiful countries in the world. If we consider the composition of the population living on the territory of Azerbaijan - it's mostly azeris and turks, tatars, tats, talysh, jews, kurds, udis, lezghins avars, tsakhurs, ingiloyes and etc. ethnics.

In this article, we are talking about tsakhurs, their traditions and holidays.

Резюме

О древнем этносе - цахурах, населяющих Азербайджан

Азербайджан является одним из самых красивых стран в мире. Если рассмотреть состав населения, проживающего на территории Азербайджана - это в основном азербайджанцы, а также турки, татары, таты, талыши, евреи, курды, удины, лезгины, аварцы, цахуры, ингилоиды и др.. этносы.

В данной статье речь идёт о цахурах, их традициях и праздниках.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədli
BSU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
20.02.2017-ci il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil oma tarixi: 30.03.2017

fil.f.d., dos. Səidə Rüstəmovə
ADU

OBRAZLILIQ VƏ EMOSIONALLIĞIN BƏDİİ DİLDƏ YARADILMASINDA ÜSLUBİ TƏKRARLARIN ROLU

Açar sözlər: üslub, təkrar, sintaktik, obrazlılıq, emosionallıq, poeziya, bədii, misra, yar, cahan, beyt, qəzəl

Keywords: style, repetition, syntactic, figurativeness, emotionality, poetry, fiction, verse, sweetheart, universe, couplets, ghazal

Ключевые слова: стиль, повторение, синтаксические, образность, эмоциональность, поэзия, фантастика, стих, дорожка, вселенный, куплеты, газели

Bədii əsərlərdə yaşayışın fərdiləşmiş mənzərəsi, ictimai qanunlara uyğun olaraq, yazıçının şüurunda öz əksini tapır, yazıçı və şairlər tərəfindən canlı və konkret həyat şəklində təsvir edilir ki, bu da onun xüsusiyyətini təşkil edir. Ona görə də, bədii əsərin dili öz xüsusi konkretliyi ilə fərqlənir və fərdi varlıqların canlandırılmasına kömək edir.

Parlaq və yüksək həyəcan, maksimal konkretlik bədii üslubun əsas xüsusiyyətini təşkil edir.

Lüğət tərkibindəki hər növ sözün üslubi rəngi məhz ictimai-tarixi amillərlə şərtlənən əsas məna, məna çalarlığı, emosionallıq və ekspressivlik kimi ünsürlərin üzvi vəhdətində təzahür edir.

Bədii dil ədəbi dilin başqa sahələrindən, öz həyəcan və dolğunluğunu, sözlərin yerli-yerində seçilməsi, onların sırası və intonasiyanın səlisliyi ilə səciyyələnir.

Gülüş vardır səslərinə tunc əkslər yapdırır,

Gülüş vardır könülləri rüzgarlara qapdırır.

Gülüş vardır dodaqaltı, geleş avdır müstəhzi.

Zəncirləyər uçanları halqalandıqca bəzi

Bəzi sığaq görüşlərə doğru yollar göstərir.

Bu kiçik şeir parçasında sözlər məcazi mənada işlənmiş və elə sıralanmışdır ki, nəticədə ekspressivlik və emosionallıq tam təmin edilmişdir.

Ümumiyyətlə, şeir dili nəsr dilinə nisbətən maksimal həyəcanlılığı və onu təmin edən obrazlılığı ilə fərqlənir.

Üslubi səviyyədə emosionallığın və obrazlılığın yaradılmasında üslubi təkrarların rolu böyükdür. Üslubi təkrar yalnız müəyyən üsluba məxsus olan və yalnız üslubda işlənən təkrarlardır.

Klassik Azərbaycan poeziyasında, xüsusən Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi, M.Füzuli, İ.Xətəinin yaradıcılığında üslubi təkrarlardan geniş istifadə olunmuşdur.

“M.Füzulinini poetik ən çox qabarıq şəkildə nəzərə çarpan, diqqəti ən çox cəlb edən başlıca xüsusiyyətlərdən biri ryni mətn (misra, beyt və daha iri şeir parçası) daxilində bir və ya bir neçə sözün (ifadənin) təkrarlanmasıdır.” Misradan iki eyni söz iki dəfə təkrarlanır formasında olan rədd ül-xüzə aşağıdakı misraları nümunə göstərmək olar:

*Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər
Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər.
Ey Füzuli, səhldir hər qəm ki, qəmıxarı ola,
Qəm budur ki, məndə min qəm var, bir qəmıxar yox.*

Füzuli Azərbaycan bədii dilinin ən böyük sərrafıdır və üslubi təkrarlardan müxtəlif şəkildə istifadə edirdi. Şair əsərlərində səslərin, şəkilçilərin, sözlərin, ifadələrin, hətta bütöv cümlələrin müxtəlif münasibətlər, müxtəlif məqsəd üçün təkrarı nəticəsində ahəngdarlıq yaradır, şeirin musiqi kimi səslənməsinə, emosionallığına, obrazlılığın güclənməsinə nail olurdu.

*Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın,*

Beytində “d” səsinin və ya:

*Suda əksi-sərvsanım kim qoparıb, bağiban,
Suya salmış sərvini sərvı-xuramanım görüb.*

Beytində “s” səsinin təkrarlanması ilə səs müvaziliyi əldə edilmişdir. Füzuli şeirinə xas olan təkrarların müxtəlif növləri vardır. Məsələn, misra daxilində əvvəlki söz təkrarlandıqda ümumiyyətlə ikinci yerə, sonrakı söz birinci yerə keçir.

*Hər sən-muyimdə bir baş olsa muyi-sər kimi...
Ey varı yox, eyləyən, yoxu var...
Eyləməz xəlvətpərəji-sirri-vəhdət məhrəmi,
Aşiqi məşuqdan, məşuqu aşıqdən cüda...*

Adətən, belə hallarda misra ritmik cəhətdən iki sintaqma ayrılmış olur ki, bu ardıcıl gələn sintaqmlardakı sözün təkrarı eynilə beytlərdəki sözlərin təkrarına bənzəyir.

Qəzəllər vardır ki, orada qəzəlin bütün misralarının son və ilk sözləri təkrarlanır. Misranın ilk sözü əvvəlki misranın son sözü kimi, əvvəlki misranın son sözü kimi, əvvəlki misranın son sözü isə sonrakının ilk sözü kimi təkrarlanır. Ş.İ.Xətəinin aşağıdakı qəzəlini nümunə kimi göstərmək olar.

*Rüzgarın tirədir sənsiz, ayə arami-dil,
Dil neçin aram tutsun həddən atrü intizar*

*İntizarəm vədəyi-vəslim yolunda hər zaman
Hər zaman divanə tək dağlara düşdüm biqərar.*

*Biqərar oldum saçen tək ruxsarından ayrı mən
Mən neçin aram edim sənsiz ki, qadın dilfıkar.*

Q.Bürhanməddinin aşağıdakı qəzəlinə isə misraların birinci və sonuncu sözləri təkrar olunur. Eyni zamanda, birinci sözlər təsdiq, sonuncu sözlər isə inkarda olan feillərdən ibarətdir. Sonuncu beytdə isə birinci misranın əvvəlində mürəkkəb söz kimi işlənən “turalum-turmayaalum”, ikinci misranın sonunda isə “yatalumu-yatmayaalum” kimi antonim mənalı sözlər işlənmişdir:

*Satalım cami dili, işbu dəmu satmayaalum,
Qatalım canı cana ortaya söz qatlayalum.
Axalum ayağına, axlayalum özgə yerə,
Satalım canı cana, özgələrə satmayaalum.
Turalım-turmayaalum iki cahandan səndən
Yarü əğyar yoluna yatalımı yatmayaalum.*

Q.Bürhanəddinin yaradıcılığında təkrarın müxtəlif formalarından geniş istifadə olunmuşdur. Şair hətta bir beytdə həm leksik və sintaktik, həm də üslubi təkrarın imkanlarından bacarıqla bəhrələnmişdir:

*Qanısın, sən qanısın, sən qanısın, sən qanısın ...,
Yurəgimin qanısın, sən qanısın, sən canısın... .*

Yaxud:

*Qanısın, qanısın, qanısın
Canısın, bu tənün canısın.*

Bəzən təkrarlar heç də həmişə müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Ola bilər ki, söz bir mənada təkrarlansın. Məs.:

*Şair olmuş idi ənisi-nəxcir,
Nəxcir əmərdi şirdən-şir.*

Bu beytdə “nəxcir” sözü eyni mənada, “şir” sözləri isə müxtəlif mənada təkrarlanmışdır.

İ.Nəsiminin yaradıcılığında mövcud təkrarların heç birinin çərçivəsinə sığmayan zəngin təkrarlardan geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn,

*Ey həbibim, ey təbibim, ey bütüm, ey həmdənim.
Ey rəfiqim, ey şəfiqim, ey ənisim, dilbərim.
Ey baharım, ey nigarım, ey şıxarım, şahidim.
Ey hərifim, ey zərifim, ey şərifim, sərvərim.*

Bu nümunədə həm anafora, həm də morfoloji epifora mövcuddur. Bütün misralarda morfoloji təkrarlarla yanaşı, hər misrada daxili qafiyələrdən də geniş istifadə olunmuşdur. Aşağıdakı beytdə isə birinci misrada “yar olmaq” müxtəlif şəxslərdə, ikinci misrada isə “didar” sözü müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində təkrar edilmişdir.

*Haq ta ki, yar oldu mənə, sər ta qədəm yar olmuşam.
Ta görmüşəm didarım, muştəqi-didar olmuşam.*

Aşağıdakı iki beytdə isə müxtəlif funksiyalarda işlənən “göz” sözü düz 10 dəfə təkrar olunub:

*Qulluğa bel bağladım sultanı gözlər gözlədim,
Dərdinə tuş olmuşam, dərman gözlər gözlərim.*

*Gözlərim gözləri gözlər həsrətini şahımın,
Necəsi gözləməsin, sübhəni gözlər gözlərim.*

Aşağıdakı beytdə isə “cahan” sözü müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində işlənməklə yanaşı, mürəkkəb xəbər iki dəfə təkrarlanıb:

*Cahanı tərək edib bezdim cahandan,
Cahan oldum, cahan oldum haçandan.*

Eyni sözü aşağıdakı beytdə işlənən “yar” sözü haqqında da demək olar:

*Sən sana gər yar isən var, ey könül, yae istəmə!
Yarü dildar ol sana, sən yarü dildar istəmə!*

Beytdə “sən”, “sana” sözləri də iki dəfə təkrar olunmuşdur. Elə beytlərə də təsadüf olunur ki, birinci misranın ortasında işlənən söz ikinci misrada qafiyə, birinci misranın sonunda qafiyə funksiyasında işlənən söz ikinci misranın ortasında təkrar olunmuşdur:

*Yarə qılan vəfasını, afarə qılır cəfasını,
Ey dil, anın cəfasına qatlan, unut vəfasını!*

Bundan başqa, birinci misrada “yarə qılan” feili sifət birləşməsi elə həmin misrada feilin xəbər şəklində işlənmişdir. Nəsiminin elə qəzəllərinə rast gəlmək olur ki, bütün misraların əvvəlində müxtəlif sözlər üç dəfə təkrar olunmuşdur:

- 1) *Gətir, gətir, gətir ol kaseyi-rəvan pərvər,
Gətir, gətir, gətir ol cəngi bir nəvə göstər.*
- 2) *Verim, verim, verim öz canımı məh ol yara
Öpüm, öpüm, öpüm ol ləli şəhdlə səkkər.*
- 3) *Məni, məni, məni qəmzən onu bilə urdu
Sənin, sənin, sənin ol cadu gözlərin yeksər.*
- 4) *Yəqin, yəqin ki, yəqindir Nəsimiyə səksiz,
Həbib, həbib, həbibdir dilində kim, söylər.*

Çox maraqlıdır ki, burada birinci və ikinci beytlərdə təkrar olunan “gətir”, “verin” və “öpüm” feilləri feilin əmr şəklində, üçüncü beyt birinci misrasındakı əvəzlik ismin təsirlik, ikinci misradakı əvəzlik isə yiyəlik halında, dördüncü beytin misrasında təkrar olunan eyni söz həm ara sözü, həm də xəbər, ikinci misradakı təkrar olunan söz xəbər funksiyasında işlənmişdir. Şairin “Mən mülki-cəhan, cahan mənəm mən!” misrası ilə başlanan qəzəlinde istifadə olunan üslubi təkrar orijinal xüsusiyyətə malikdir.

Mən mülki cəhan, cahan mənəm mən!
Mən həqqə məkan, məkan mənəm mən!
Mən ərş ilə fərsü kafü nunəm,
Mən sərhü bəyan, bəyan mənəm mən!

Birinci beytdə “mülki” və “həqqə” sözlərindən başqa, bütün sözlər, yəni “mən” altı, “cahan” iki, “məkan” iki dəfə təkrar olunmuşdur. Daxili qafiyədən başqa, anafora və epiforik təkrardan da istifadə olunmuşdur. On səkkiz beytdən ibarət olan bu qəzəlin yeddi beytinin birinci və ikinci misraları “mən” sözü ilə başlanır.

Üslubi təkrarların misralarının əvvəlində və sonunda işlənməsi onları işlənmə yeri sərbəst olan leksik təkrarlardan fərqlənir. Üslubi təkrarları sintaktik təkrarlardan fərqləndirmək üçün həm onların formasına, həm də işlənmə yerinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Üslubi səviyyədə obrazlılığın və emosionallığın yaradılmasında üslubi təkrarlar mühüm rol oynayır. Üslubi təkrarlar poeziyamızda təkcə bədii ifadə vasitəsi kimi deyil, obrazların ifadəsi üçün ritm yaratmaq üçün əsas vasitələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Adılov M. “M.Füzilinin üslubi və poetik dili”, “Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub”, Bakı, Maarif, 1991
2. Axundov A. “Dil və üslub məsələləri”, Bakı, “Gənclik”, 1970
3. Əfəndiyeva T. “Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti”, Bakı, “Elm”, 1980
4. Mir Cəlal, Xəlilov P. “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı, “Maarif”, 1988
5. Cəfərov S. “Müasir Azərbaycan dili”, Bakı, “Maarif”, 1982
6. Dəmirçizadə Ə. “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti”, Bakı, “Azərənəşr”, 1962

Summary

Role of stylistic repetition in the creation of figurativeness in artistic language and emotionality

Figurativeness and emotionality, high excitement are the main features of art style. In classical Azerbaijan poetry especially in M.Fuzuli's, G.Burhanaddin's, Sh.I.Xatai's, I.Nasimi's works we are familiar with the miraculous work generated through stylistic repetition. Stylistic repeat is one of the main methods of characters' expression, and creation a rhythm.

Резюме

Роль стилистических повторов в создании образности и эмоциональности в художественном языке

Образность, эмоциональность, высокая тревожность составляют основные характеристики художественного стиля. В творчестве представителей классической

Азербайджанской поэзии М.Физули, Ш.Хатаи, И.Насими мы знакомимся с удивительными произведениями, созданными с помощью стилистических повторов. Вторые стилистические повторы необходимы для создания образов и ритма.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Ə.Axundova
ADU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.04.2017

fil.f.d., dos. Nuridə Novruzova

BSU

E-mail: n.nurida@yahoo.com

MƏTN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ POETİKA

*Açar sözlər: mifopoetika, semantik poetika, neoritorika, generativ (törədici) poetika**Keywords: myth poetics, semantic poetics, neo rhetoric, generative poetics**Ключевые слова: мифопоэтика, семантическая поэтика, неориторика, генеративная поэтика*

Giriş. Filoloji fənlərin lüzumsuz olaraq ayrılmasını nə ədəbiyyatşünaslar, nə də dilçilər müdafiə edirlər. Öz mənbəyi ilə linqvistik olan mətn nəzəriyyəsi fənninin və ədəbiyyatşünaslığın aparıcı bölməsi olan poetikanın inteqrasiyası hazırda daha aktualdır. Qeyd edək ki, onların inkişafında müəyyən sinxronluğun müşahidə olunduğunu söyləmək mümkündür: struktur dilçiliyə struktur (struktural) poetika uyğun gəlir, generativ dilçilik generativ yaxud törədici poetikanı meydana çıxartdı. Deməli, buradan mətnin kompleks filoloji izahının mümkünlüyü meydana çıxır.

Mətn dilçiliyi - dilçilik tədqiqatlarının bir istiqamətidir, onun obyektı rəbitəli mətnin qurulması qaydaları və bu qaydalarla ifadə olunan onun məna kateqoriyalarıdır. O, mətni öyrənən filoloji istiqamətlərin tərkibinə daxildir. [3, s.8]. Lakin mətn dilçiliyini bir neçə fənnin qovuşuğunda öyrənilməsi daha effektivdir. R.Bart düşünürdü ki, ədəbi əsər haqqında bizim təsəvvürlərimizin özü dilçilik, antropologiya, psixanaliz kimi fənlərin ən yeni nailiyyətləri sayəsində dərinləşmişdir” [4, s.413]. Müasir filologiya dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq istiqamətinə bölünür ki, onlar da universitet tədrisində bir-birilə bağlı olan fənlərdir, lakin onların hər birinin tərkibində mətn haqqında təlim də yer almaqdadır. Mövcud olan vəziyyətin qeyri-məntiqliyini D.S.Lixaçov “Söz sənəti və filologiya” adlı məqaləsində göstərmişdir: “...İndi hərdənbir “filologiyaya qayıtmağın” zəruriliyi haqqında məsələ yenidən qalxır. Filologiyanın rolu əlaqələndiricidir və buna görə də xüsusilə mühümdür. O, ədəbiyyatşünaslıqla dilçiliyi ədəbiyyatşünaslığın daha mürəkkəb sahəsi olan əsərin üslubunun öyrənilməsi sahəsində birləşir” [8, s.204].

Y.S.Stepanovun “Dilin üç ölçülü məkanında. Dilçiliyin, filologiyanın, incəsənətin semiotik problemləri”(1985) kitabında bu fənlərin belə bir təsnifi təklif olunur: Dil-1, Dil-2, Dil-3. Stepanov bunu bədii yaradıcılıq təcrübəsi ilə bilavasitə əlaqələndirir: “Dil-3-də hansı söz sənəti növünü təsəvvür etmək olar? Və ya söz sənətinin hansı yeni cəhətləri dilin iki yeni xassələrinə – perifrazların məhdudsuz imkanlarına və danışanın koordinatlarının daxil edilməsinə uyğun gələcəkdir. Görünür, burada çox sayda müxtəlif poetikaları təsəvvür etmək olar” [12, s.309].

Neoritorika sahəsində çalışan mütəxəssislər də ədəbiyyatşünaslıqla üzvi əlaqədə olmağa təkid edirlər, çünki ritorik yanaşmanın ədəbiyyatın tədqiqinə tətbiqi ədəbi prosesin təbiətinə daha dərinlən nüfuz etməyə imkan verir. Sözsüz, dilçi mətnin öyrənilməsində spesifik metodları, yanaşmaları, aspektləri olan müasir poetikanın bütün növlərinə bələd olmalıdır.

1. Mətnin poetik strukturu məsələsi. Eyni bir obyektin – indiki halda mətnin - müxtəlif mövqelərdən öyrənilməsi (indiki halda dilçiliyin və ədəbiyyatşünaslığın) kompleks yanaşma adlanır. Buna görə mətnin öyrənilməsində fənlərarası əlaqələrdən danışmağa başlayarkən öncə poetika sahəsindəki məlumatları sistemləşdirmək lazımdır.

Mətn eyni zamanda dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın oتراق tədqiqat obyektinə ola bilər. Mətnin öyrənilməsində dilçiliklə ədəbiyyatşünaslığın əlaqəsi həm də yaradıcı fərdiyyətin, şəxsiyyətin dil səviyyəsi və onun intellektuallığı haqqında məsələnin qoyulması ilə bağlıdır: “Sənətkar öz aləmini digər insanın aləmindən fərqləndirmək vasitələrinəmalik olur. Əgər bu iki intensional aləmlərdə hər hansı bir ümumi əsas varsa, onda onlar biri digərinin perifrasi kimi qəbul ediləcəkdir” [5, s.122-151].

1.1.Mətnin poetik təhlilinin fərqli layları. Son onilliklərdə elmdə mətnin poetik əlaqəliyi haqqında məsələ həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik problemləri ilə birləşir: frazafövqü səviyyədə nitq məlumatlarının struktur bütövünə həsr olunan “mətnin qrammatikası” bölməsinin dilçilik bölməsi kimi coşğun inkişafı ritorikanın ənənəvi problemlərini dilçilik aspektində aktuallaşdırdı. Frazafövqü bütövün mexanizmi bir tərəfdən leksik təkrarlar yaxud onun substitutları, digər tərəfdən məntiqi və intonasiya bağlamaları vasitəsilə meydana çıxdığından abzas yaxud bütövlükdə mətnin ritorik strukturlarının ənənəvi formaları bilavasitə linqvistik mənə qazanırdı. Bu yanaşma B.M.Qasparov tərəfindən tənqid olundu. O, bir tərəfdən mətnin frazafövqü əlaqəliyinin belə təsvir mexanizminin çatışmazlığını, digər tərəfdən onun tərəfindən linqvistik məzmunun itirilməsini göstərirdi. Bunun əvəzinə B.M.Qasparov frazafövqü səviyyədə nitqin seqmentlərini birləşdirən obliqator qrammatik əlaqələrin modelini təklif edir: Qasparova görə, cümlənin immanent qrammatik strukturu istənilən frazanın üzərinə əvvəlcədən müəyyən qrammatik məhdudiyətlər qoyur. Bu əlaqələrin strukturu mətnin linqvistik bütövünü əmələ gətirir” [7, s.104].

Y.M.Lotman isə göstərir ki, “ritorizm/antiritorizm” oppozisiyası insan mədəniyyətinin universalələrinə aiddir: “ritorizm” mədəniyyətin yalnız hər hansı bir dövrünə məxsus deyil. Ritorik dolğunluğun ənənə şəklini aldığı və oxucu gözləntisinin inersiyasına daxil olduğu mədəniyyətdə məcaz dilin neytral fonduna daxil olur və ritorik cəhətdən fəal vahid kimi qəbul olunmur. Bu fonda məcazi semantikanın deyil, həqiqi semantikanın elementlərindən tərtib olunmuş “antiritorik” mətn "ikinci sadələşməyə məruz qalmış ritorik fiqur, metaməcaz kimi qəbul olunur” [10, s.100]. Ədəbiyyatın təhlilində tətbiq olunan linqvistik praqmatikanın prinsipləri onu təsdiq etməyə imkan verir ki, ədəbi mətnin yaradılması prosesi illokutiv aktın xüsusi növüdür və məhz bu nöqtəyi-nəzərdən ədəbiyyatı digər mətn növlərindən ayırmaq olar. “Ədəbi əsərlər zəifləmiş illokutiv güclü diskurslardır” [10, s.102]

Ümumiyyətlə, ədəbi əsər nitq aktı kimi izah edilir, çünki o, adi nəticələri nəzərdə tutmur, yəni üzərindən “məsuliyyət” götürülən söyləmə kimi təqdim olunur. Əslində daha çox ədəbi əsər və “imitasiyalı nitq aktı” arasında əsasında analogiya aparılır, ona görə ki, reallığın imitasiyası, bədii əsərdə xəyal dünyasının qurulması yalnız yazıçılar və oxucular arasında illokutiv aktlar “mübadiləsi” adlanan “müqavilə, razılaşma” şərti ilə mümkündür.

1.2. Poetikanın fərqli layları və mətn təhlili. Bildiyimiz kimi, poetika sahəsində XX əsrin sonunda bir sıra yeni istiqamətlər uğurla inkişaf edir: *mifopoetika*, *generativ*, *semantik*, *orqanik poetika*, *linqvopoetika*.

Mifopoetika - mifomodellərə yönəlmiş əsərlərin öyrənilməsi ilə, bədii mənimləmə vasitələrinin və arxetiplərin, mifstrukturların, miflərlə, rituallarla bağlı aspektlərin transformasiyasının aşkarlanması ilə məşğul olan tarixi poetika sahəsidir [10, s.151-186]. Miflərin bərpası ilə məşğul olan ədəbiyyatşünas yazıçının mifopoetik kodunu aşkarlayır ki, bu da mətni daha dərinləndirən izah etməyə imkan verir.

Generativ (törədici) poetika- standart prosedurların köməyi ilə dərin və üst strukturları fərqləndirərək nisbətən sadə konstrukturların məhdud dəstindən ədəbi fenomenlərin mürəkkəbliyini və müxtəlifliyini çıxarır. O, 1960-cı illərin sonunda generativ dilçiliyin təsiri altında meydana çıxmışdır. Bu sahədə rus dilində A.Jolkovskinin və Y.Şeqlovun əsərləri vardır.

Semantik poetika - əsərin məzmunluğunu bədii mənanı ("məna aləmləri") doğuran vahid estetik bütöv kimi öyrənir. "Məna yaranması mexanizmlərinin" izahına birinci dərəcəli diqqət ayıraraq semantik poetika, M.M.Baxtinin ardınca, yazıçı tərəfindən tədqiq olunan real dünyaya yox, poetik dil sisteminə müraciət edən struktur-semiotik yanaşmanın məhdudluğunu üzə çıxarır. Lakin semantik poetikanın germeneytikaya yaxınlığı onların üst-üstə düşməsinə gətirib çıxarmır, çünki semantik poetikanın nəzəriyyəçilərinin fikrincə, qavramanın fərdiliyi germeneytlərdə subyektiv özbaşınalığa çevrilir. Semantik poetikanın ən mühüm kateqoriyası üslub kateqoriyasıdır.

Orqanik poetika - obrazın, bütövlükdə əsərin özinkişafına xüsusi diqqət yetirir ki, bu da canlı orqanizmə oxşayır. Kifayət qədər geniş yayılmış ifadə: şeirlər (sözlər) böyüyür, yetişir. "Orqanik forma" xarici "yeni tənqidin" əsas anlayışlarından biridir. Orqanik poetika yaradıcı prosesin orqanikasını da nəzərdən keçirir. Hissələr və bütövün qarşılıqlı əlaqələrinə maraq orqanik poetikanı generativ poetika ilə yaxınlaşdırır.

Göründüyü kimi, poetikanın bütün formaları mətnlə bağlıdır, mətni daha dərinləndirən izah etməyə imkan verir və onların öyrənilməsi mətn nəzəriyyəsi ilə əlaqəli aparılır.

2. Mətn dilçiliyi və linqvopoetika. Ədəbiyyatşünaslığın və dilçiliyin birləşməsinin parlaq nümunəsi kimi *linqvopoetika* çıxış edir. Fənlərarası əlaqələrin filologiya sahəsindəki məhsuldarlığını əyani şəkildə nümayiş etdirən linqvopoetika və ritorik poetika kimi anlayışları daha ətraflı surətdə nəzərdən keçirmək olar. XX əsrin əvvəlində formalaşmış linqvopoetika poetikanın xüsusi sahəsini yaratdı ki, onun diqqət mərkəzində poetikanın digər səviyyələri ilə (kompozisiya, səs və s.) sistem münasibətlərini nəzərə alaraq bədii mətnə sözün özünəməxsusluğunu üzə çıxarmaq dururdu. Nitqin bütün növlərini öyrənən üslubiyyatdan fərqli olaraq linqvopoetika bədii mətnlərin üslubu ilə məşğul olur ki, bu da V.V.Vinoqradovun, B.V.Tomaşevskinin, L.V.Şerbanın, Q.O.Vinokurun əsərlərində öz təsdiqini tapır. 30-50-ci illərdə linqvopoetika arxa plana keçmişdi və onun yenidən dirçəlməsi yalnız 60-cı illərdə baş verir.

2.1. Mətnin müasir tədqiqində linqvopoetika istiqaməti. Faktiki olaraq linqvopoetika istiqamətində bədii mətnin bir çox müasir dilçilik tədqiqatları həya-

ta keçirilir. Məsələn, İ.Y.Çernuxinanın “Bədii nəsr mətninin təşkili prinsipləri” adlı məşhur tədqiqat əsərində mətnin xətti və həcm təşkili, eksplisit və implisit şəkildə ifadə olunan mənalar, mətnə semantik qoşulma, birləşdirilmə, lügəvi tematik qrupların sübyektiv asılılığı, assosiativ kontaminasiya məsələləri və s. nəzərdən keçirilir [14, s.16-25].

Bədii mətn linqvopoetik tədqiqat predmeti kimi A.A.Linqartın əsərlərində öyrənilir: bədii mətnin formal və məzmun tərəflərinin qarşılıqlı təsiri xarakterini aydınlaşdırmağa, dil elementlərinin estetik effektin yaradılmasında rolunun aşkar edilməsinə yönəlmiş linqvopoetik təhlilin nəzəriyyəsi və metologiyası problemləri tədqiq olunur [7, s.204-207].

Mətn dilçiliyinin poetika ilə əlaqəsi məsələsinə Y.İ.Ginin “Qrammatik cinsin poetikası” adlı monoqrafiyası (1992) və onun “Qrammatik kateqoriyaların poetikası problemləri: Seçilmiş əsərlər 2 (1999) adlı kitabı linqvistik poetikanın az tədqiq olunmuş istiqamətinə - qrammatik kateqoriyaların poetikasına həsr olunmuşdur. Bu əsərlərdə cins, şəxs kateqoriyalarının poetik dildə işlədilməsi izlənilir, şəxsləndirmə mövqeyində cinsin canlı-cansız işlədilməsi normaları təsvir olunur, bu normaların iyerarxiyası müəyyən olunur, ora ümumi linqvopoetik norma anlayışı daxil edilir. Müəllif sistem əsasında “poeziyanın qrammatikası”nın və “qrammatikanın poeziyası”nın nəzəri və təsviri modelini təqdim edir, linqvopoetik fakt və linqvopoetik şərh problemlərini tədqiq edir.

Müasir linqvopoetika və daha geniş metapoetika sahəsində əhəmiyyətli əsər kimi K.E.Ştaynın “Poetik mətnin təhlili prinsipləri” [15] kitabının mühüm əhəmiyyəti var. Bu əsərdə struktur təhlillə yanaşı poetik mətnin linqvistik təhlilinin aktual problemləri Gümüş əsrin və avanqardın (Brüsov, Bely, Kruçenix və başqaları) nəzəri irsindən, klassik fenomenoloji metoddan və müasir poststrukturalizmin dekonstruksiya strategiyasından istifadə etməklə işıqlandırılır. Müəllif linqvopoetikanın prinsiplərini işləyərək onları ümumelmi biliklər kontekstində nəzərdən keçirir və elə baxış bucağı axtarır ki, o, dilin və incəsənətin meyarlarını birləşdirə bilsin. K.E.Ştayn qeyd edir ki, J.Derridin, J.Delezin, F.Qvatariyanın fəlsəfi-bədii dekonstruksiya şüursuzluğunun strukturunu öyrənməyə əsaslanır ki, o, dilin, xüsusilə poetik dilin strukturuna bənzəyir [15, s.7].

K.E.Ştayn qeyd edir ki, linqvistik təhlildə paradoksal situasiya yaranır: bir tərəfdən, incəsənət materialında həmişə aktuallaşdırılan harmoniya əsərin mükəmməlliyindən xəbər verir, digər tərəfdən, poeziyanın materiallarının – dilin - xüsusiyyətləri səbəbindən poetik əsərin harmoniyası öyrənilməmişdir. Güman etmək olar ki, bu, linqvistik prinsiplərin mətnə ekstrapolyasiyası ilə bağlıdır ki, poeziya yalnız dil kimi nəzərdən keçirilir” [15, s.7].

Buna görə poetik əsərin linqvistik təsvirini verən sahə mətn dilçiliyidir. Mətn dilçiliyi mətnin harmonik təşkili prosesində yaranan, tipik dil vahidlərindən fərqlənən xüsusi vahidləri və onların yeni əlaqə və münasibətlərini təsbit etmək qabiliyyətinə malikdir. K.E.Ştaynın tədqiqatının birinci fəslə poetik mətnlərin harmonik təşkilinə həsr olunmuşdur, çünki harmoniya dildə aktuallaşır və poeziyanın materialının – dilin – şeir materialına çevrilməsi gedişində əlavə elementlər və əlaqələr yformalaşır. Onların qarşılıqlı əlaqəsindən əsərin bədii forması yaranır. Poeziya birinci deyil, ikinci simvolik sistem olduğundan “xammal” kimi o, artıq mövcud olan sistemdən – dildən istifadə edir. Baxtinə istinad edərək demək olar

ki, poeziya “dilin şirəsini çəkir və dil burada özündən üstün olur, yəni linqvistik müəyyənlik kimi ortadan qalxır” [13, s.46]. K.E.Ştayn linqvopoetikanın predmetinin mahiyyətini üzə çıxaran belə bir nəticəyə gəlir: “Bu dinamika prosesində nəinki dil əlaqələrinin mətn əlaqələrinə yenidən kodlaşması, habelə dilin əsas məzmununun dekonstruksiyası müşahidə olunur ki, bunun nəticəsində dil vahidləri ilə yanaşı harmonik təşkil vahidləri kimi semantikləşmiş səs komplekslərinin-sözlərin seqmentləri, parçalanmış sözlər, sintaktik vahidlərin seqmentləri, şeiryaratmanın qrafikası, onun punktuasiyası və s. işlədilə bilər. Beləliklə, poetik yaradıcılıq materialın formal emalı ilə bağlıdır [13, s.9-10].

Müəllif həmçinin poetik nitqin normaya yönəlmiş nitqə münasibətdə demərkəzləşməsinə qeyd edir: “Demərkəzləşmə – mətn sahəsində xüsusi vasitələrlə təşkil olunan srtuktura müqavimətdir”. Buradan da adətən dilçilik tədqiqatlarında prioritet olmayan detallara linqvopoetikanın marağı görünür. “Mətn öncədən proqnozlaşdırılan normanı ötüb keçir, bu zaman şüursuz motivləşmə nitq sapmalarında, onun məcazlarında, fasilədə, bölgülərdə, diferensiyalarda özünü göstərir [13, s.10].

Dil vahidləri struktur bitkinliyi misra, qafiyə kimi formal elementlərlə koordinasiya edir. Ümumi harmonik təşkil elementləri dil vahidləri ilə bərabərhüquqlu münasibətlərdə olur. Əgər klassik mətndə dil vahidləri üstünlük təşkil edirsə, demərkəzlik xarici ardıcılıqla və mətnin bağlılığı ilə masqalanmış şəkildə olursa, onda avanqard tipli mətnlərdə poetik mətnin demərkəzliyi son həddə çatır və mətnin iç üzü, gizli tərəfi əsas struktur mövqeyə çevrilir. Belə poetik mətnin materiyasının konsepsiyası formalaşır.

3. Mətnin filoloji təhlili. Ritorika və poetika. Mətnin kompleks filoloji təhlili problemi müasir dilçiliyin çox aktual məsələlərindəndir. Ritorik poetika da bu məsələlərin həllinə yönəlmişdir. Poetika və ritorikanın qarşılıqlı münasibəti belə qiymətləndirilə bilər: “poetika ritorikanın başqa forması olub, onun daxilində xüsusi olaraq ayrılan bir bölmədir”[3, s.217].

Filoloji təhlilin ön planına ritorika prizmasından mətnin şərhinin çıxarılması “ritorik dirçəliş”i şərtləndirdi. Belə ki, bu sahədəki tədqiqatlar fikir mədəniyyəti və söz mədəniyyəti, ritorik refleksiya və ədəbi təcrübə reallığı arasındakı əlaqələri aydınlaşdırmağa həsr olunmuşdur.

3.1. Mətn nəzəriyyəsi və M.Potebnyanın ritorik sistemləri. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, XX əsrin ədəbiyyatşünaslığında bədii mətnin kommunikativ funksiyasına maraq güclənmişdir. O, “müəllif – əsər – oxucu” sistemi kimi, sənətkarın sonrakı nəsillərlə dialoqu kimi başa düşülür və qiymətləndirilirdi. Bu funksiyada bədii əsər hər şeydən əvvəl ritorik incəsənət faktı kimi çıxış edir.

M.Polyakov yazırdı ki, “ritorika lap əvvəldən ədəbiyyatın özünəməxsus sinir sisteminə çevrilir. Ritorikanın vasitəsilə yazıçının təsvir olunana münasibəti reallaşır, çünki ritorika sistemə söyləmin emosional strukturu daxildir. Buna görə ritorik vasitələr o qədər təsvir etmir, daha çox qiymətləndirir, təsvir olunan duyğulara və hadisələrə emosional cəhətdən çalar, rəng verir. İncəsənətin ekspresivliyi və emotivliyi hər şeydən əvvəl ritorik vasitələrlə reallaşır” [11, s.187].

Məcaz və fiqurların tarixi modellərinin – “ritorik şüurun əsas elementlərinin” təsvirinə keçərkən M.Polyakov “bəzədilmiş nitqin” müxtəlif vasitələrinə ya-

naşmaların adi siyahısı ilə məmnun olmadığını dilə gətirir. Polyakov A.A.Potebnyanın “Fikir və dil” əsərini həmin aspektdə təhlil edərək qeyd edir ki, məcazlar və fiqurlar, eləcə də obraz Potebnyanın təlimində nəticə deyil, bədii fikrin törəməsi prosesinin inikasındır [11, s.191].

Potebnyanın ritorik sistemləri bu cür izah etməsi ondan xəbər verir ki, o, dilin və təfəkkürün inkişafı prosesləri arasında əlaqəni ardıcıl olaraq açdı. Onun tərəfindən məcazlar və fiqurlar poetik mətnin, poetik dilin təkcə əsası kimi deyil, eyni zamanda həm hissi, həm də nəzəri təfəkkürün daha ilkin formaları kimi nəzərdən keçirilir. “Poetik dilin ekspressiv strukturları məfhumlar dilini qabaqlayır” [11, s.191]. Polyakov ritorikanı məcazlar və fiqurlar sistemi kimi təyin edərək onu bədii aləmin daxili quruluş forması, yazıçının təsvir olunan aləmə münasibətinin spesifik reallaşması, əsərin maddi cildini yaradan struktur və funksiyaların əsası hesab edir. Buna görə ritorika daima bədii yaradıcılığın və bədii mənanın qrammatikası kimi mövcud olmuşdur” [11, s.213].

Müəllif məcazlar və fiqurlar arasında, gerçəklik (referentlər) və fiqurlar arasında, fiqurlar və konnotatorlar arasında, linqvistik və qeyri-linqvistik aspektlər arasında əlaqələr şəbəkəsi haqqında mühüm məsələlər qaldırır. Polyakov qeyd edir ki, fiqurlar təkcə bədii mənanın motivlərini (ideyaları) deyil, eyni zamanda onlar arasında münasibətləri üzə çıxarır, fiqurlar bununla da emotiv-yönelmiş nitqin əsas vasitəsi kimi çıxış edir. Polyakova görə, ritorik sistemin üslubyaradan və təşkilədici rolu mətnlərin iki tipində təzahür edir: mətn səviyyəsində aydın, açıq təyin olunan tipində və əsərin üslubi cildinin dərinliyində gizlənən tipində. Müəllif şərti olaraq bu iki tipi “üzə çıxan” və “batan” ritorika sistemləri adlandırır, bu zaman mətnə ritorikanın açıq yaxud gizli varlığı arasında onun janr və janr sistemləri ilə əlaqəsi üzə çıxır. Polyakov hesab edir ki, ritorik formaların rolu daha çox, bu nə qədər paradoksal səslənsə də, lirika sahəsində aydın şəkildə təzahür edir. O, “xalis” lirikada emosional və ekspressiv cəhətdən rəngli aləmin qurulmasının daxili əsasını təşkil edir. Lakin lirik poeziyanın xüsusi tipi vardır ki, onda ritorik təbiət prinsipial olaraq ön plana çıxarılmışdır. Bu, XVIII əsr poeziyasının bir çox janrları (məsələn, mədhiyyə, qəsidə) və xüsusilə XX əsrin poeziyasında da üstünlük təşkil edən siyasi poeziyanın janrlarıdır (Polyakov qeyd edir ki, məcazlar hər şeydən əvvəl janr funksiyasına malikdir). Sonda müəllif qanunauyğun nəticəyə gəlir: “Ritorika əsərin fiqur sahəsində sözlərin mənalının dəyişməsinə müəyyənləşdirən qaydalar sistemi kimi çıxış edir. Ritorika bu halda fiqurativ və hərfi mənaya ziddiyyət təşkil edir. Ritorikanın ən mühüm xüsusiyyəti elə bundan ibarətdir. O, frazaüstü mənalara nəzərdən keçirir və sözlə (sözlərin leksik-qrammatik mənalara ilə deyil), obrazların kontekstindən yaranan mənə ilə məşğul olur. Buna görə ritorika ədəbi janrlarda mənanın yaranması qanunlarını əks etdirir” [11, s.203].

3.2.Mətnin ritorikası. Ritorika üzrə əsərlər arasında, şübhəsiz, Y.M.Lotmanın əsərlərini qeyd etmək lazımdır. Onun tədqiqatlarında mətn və ritorika məsələlərinə xüsusi yer ayrılır: “Müasir ritorikanın əsas aspekti mətnin qrammatikası ilə olan problemlərdir. Burada mətnin geniş hissələrinin ritorik qurulmasının ənənəvi problemləri müasir dilçilik problemləri ilə birləşir” [9,s.103].

Əgər təbii dildə mətn xətti olaraq təşkil olunarsa və öz təbiətinə görə diskret olarsa, onda ritorik mətn mənə baxımdan inteqrasiya olunur. Ritorik bütövə daxil olaraq, ayrı-ayrı sözlər nəinki mənə baxımdan “hərəkət edir” (bədii mətndəki hər

bir söz idealda məcazdır), eyni zamanda qarışır, onların mənaları inteqrasiya edir. Tınyanovun poetik mətnə tətbiq edərək adlandırdığı “poetik cərgənin sıxlığı” meydana çıxır” [9, s.103-104].

Nəticə. Beləliklə, oxucu və oxu prosesinin fokusunda duran ritorik poetika indiki dövrdə tekstual strukturların dərin sistematik təsviri əsasında inkişaf edir. Bu, ədəbiyyatı oxuma prosesini mətn informasiyasının emalı terminləri ilə ifadə etməyə imkan verir. Ədəbi mətnlərin yaradılması, qavranılması və istifadə olunması müasir poetikanın ən mühüm məsələlərindən biridir.

Tədqiqat nəticəsində belə fikir öz təsdiqini tapır ki, ritorik yanaşmanın ədəbiyyatın tədqiqinə tətbiqi ədəbi prosesin təbiətinə daha dərindən nüfuz etməyə imkan verir. Bütövlükdə bu tədqiqatlar həm mətnin qavranılması ilə bağlı, həm də yazıcının niyyətinin həyata keçirilməsi planında “mətnin qrammatikasının” qurulmasına yönəldilmişdir. Ədəbiyyatın tədqiq olunması həm bu, həm də digər halda əsas etibarilə tekstual təhlilə söykənir və onlar bu baxımdan dilçiliyə çox borcludur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı 1999.
2. Abdullayev K. və başqaları Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
3. Novruzova N.S. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr. mülahizələr, problemlər. Bakı, 2015. 258 səh.
4. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М., 1994.
5. Бахтин М.М. Проблема текста. Опыт философского анализа // вопросы литературы. – 1976.- № 10. – с. 122-151.
6. Борботько В.Г. Основания фазового анализа речевой деятельности // Принципы и методы исследования в филологии: Конец XX века Сб. статей науч. –метод. семинара «Textus» - Вып. 6 \ под ред. д-ра филол. наук проф. К.Э. Штайн. – СПб.-Ставрополь, 2001. – с. 458-461.
7. Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М., 1996.
8. Лингарт А.А. Основы лигвопоэтики. Учеб. пособие. – М., 1999.
9. Лихачев Д.С. Об искусстве слова и филологии. // Лихачев Д.С. О филологии. – М., 1989,- с.204-207.
10. Лотман Ю.М. Риторика // Риторика. -1995.с.103
11. Ассоциативный анализ: новый подход к интерпретации художественного текста // Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. Братислава, 1999. М., 1999. С. 151-186.
12. Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. –М., 1986.
13. Реферовская Е.А. Лингвистические исследования структуры текста / Е.А. Реферовская. – Л., 1983.
14. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка / АН СССР, Ин-т языкознания. –М., 1985.
15. Чернухина И.Я. Три аспекта речемыслительной деятельности (на материале поэзии А. Твардовского) // Речевое мышление и текст. Воронеж, 1993. – с.16-25.
16. Штайн К. Э. Принципы анализа поэтического текста. Учеб. пособ. Спб. – Ставрополь, 1993.

Summary**Text theory and poetics**

The article is devoted to the relationship between text theory poetics and literature. The possibility of philological explanation of a text is turning into the actual problem of modern philology at the moment. Because, our imagination about the literary work deepened as a result of the latest achievements of subjects as linguistics, anthropology, psychological theory. Integration of information about linguistics and poetics causes depth analysis of the text. In the article integration of the main part of linguistics subject as text theory and literature – poetics is elucidated with the latest researches and main thesis. In researching the text the relationship between linguistics and literature is linked with creative individuality, personality, language level and putting the issue on his intellect. It is noted that in the development of these subjects, there is a certain synchrony: structural poetics is complied with the structural linguistics, generative linguistics forms generative poetics.

Резюме**Теория текста и поэтика**

Статья посвящена связи теории текста с литературоведением, в частности с поэтикой. На данном этапе комплексное филологическое объяснение текста становится актуальной проблемой современной филологии, так как само представление о художественном произведении углубляется с новейшими достижениями языкознания, антропологии, психоанализа. Интеграция знаний языкознания и поэтики при комплексном анализе текста дают основание ещё более глубокому анализу текста. В статье излагаются основные тезисы и комментарии к новейшим исследованиям, относящимся к интеграции поэтики, как ведущему разделу литературоведения и теории текста, которая является лингвистической по своей природе. При изучении текста важным является не только связь языкознания и литературоведения, но и творческий подход индивида, личности, его уровня владения языком, его интеллекта. Здесь также отмечается, что в развитии этих областей наблюдается определенная синхронность: структурному языкознанию соответствует структурная поэтика, генеративное языкознание, создающая генеративную, производную поэтику.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. İ.Qasimov
BSU-nun Türkologiya kafedrasının
07.02.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.03.2017

fil.f.d., dos. Aytən Bayramova
ADU

MƏKAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN HAL VƏ ÖNLÜKLƏRLƏ İFADƏ OLUNMASI HAQQINDA

Açar sözlər: məkan, qapalı məkan, daxili məkan, önlük, hal, etnokulturoloji amil

Keywords: space, enclosed space, internal space, prefix, case, ethnocultural factor

Ключевые слова: пространство, закрытое пространство, внутреннее пространство, префикс, падеж, этнокультурный фактор

Dil sisteminin vahidləri müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Bir sıra dillərin sistemində elə vahidlər vardır ki, bu cür vahidlər başqa sistemli dildərdə yoxdur. Önlüklər belə vahidlərdəndir. Hind-Avropa dillərində önlüklər sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsində xüsusi rol oynayır. Hal qrammatik kateqoriyası da sözlər arasındakı münasibət əsasında formalaşır. Lakin bu, o demək deyildir ki, önlüklü hal qrammatik kateqoriyanın ifadə vasitələri sayılmalıdır. Önlüklərin ifadə etdikləri mənalara görə onları təsnif edirlər. Belə təsniflərdə məkani önlüklər də fərqləndirilir. Məkani önlüklər bir sıra dillərin qrammatik vahidlər sisteminə daxildir. İngilis dilində də məkan münasibətlərinin ifadə olunması üçün məkani önlüklərdən geniş istifadə edilir. Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş sözün əlaqələndiyi sözlə yaratdığı konstruksiya və ondan doğan semantika ingilis dilində *out of* tərkibi önlüyü ilə əlaqələndiyi sözün birləşməsindən əmələ gələn konstruksiyanın semantikasına ekvivalent olur. Təbii ki, tərsinə transformasiya da mümkündür. İngilis dilindəki *out of* önlüyü ilə əlaqələnen sözün əmələ gətirdiyi birləşmə Azərbaycan dilinin çıxışlıq hallı konstruksiya ilə eyni mənanı ifadə edir. İngilis və rus dillərində eyni və yaxın semantikanı ifadə edən ekvivalent önlüklər vardır. Tədqiqatçılar məkani önlüklərin semantikasını öyrənərkən referentlə relyatum arasındakı həndəsi, daha doğrusu, məkani münasibəti nəzərdən keçirirlər. Bir sıra tədqiqatçılar referent və relyatum arasında yalnız məkani deyil, başqa əlaqələrin də mövcudluğundan bəhs etmişlər [1, s.12].

Mənşəcə ingilis dilinə aid olan *out of* önlüyü ilkin olaraq “without”, “abroad” mənasında işlənmişdir. Orta ingiliscədə önlük *oute, ute* şəklində olmuşdur. Tərkibi önlüyün ikinci komponenti *of* “away” mənasında olub orta ingilis dili dövründə *off* variantından törəmişdir [2, s.331]. Müasir ingilis dilində *out of* önlüyünün ilkin məkani mənası referentin daxili məkanı tərk etməsi ilə bağlıdır. Çox zaman bu məkan üçölçülü, qapalı və məhduddur. Dil daşıyıcıları qapalı məkanı açıq məkanla qarşılaşdırırlar. Açıq məkan məhdudluq səciyyəsinə malik deyildir. Məkani önlüklərin dildə işlənmə xüsusiyyətləri də dil daşıyıcısının məkana münasibətindən irəli gəlir. Məkana etnokulturoloji səviyyədəki münasibət önlüklərin işlənmə məqamlarında aşkara çıxır. İngilis dilinin *out of* önlüyünün işlənmə sferası genişdir. Onun müxtəlif distribusiyaları vardır. Aşağıda buna dair bəzi nümunələr verilmişdir.

They went down to the quay and got out of their boxes a number of books [3, s.22].

They walked on till they were out of earshot [3, s.25].

The missionary gave him a contemptuous look and without a word flung out of the room [3, s.24].

'Don't you dare to speak to me,' she screamed. 'If you insult me I shall have you turned out of here' [3, s.25].

I won't go out of the house if that'll suit him. It's no more'n a fortnight.' [3, s.30] *'But don't you know, doesn't everyone here know, that he's a forger and that he's been a convict? He ought to be hounded out of civilized society'* [3, s.50].

Tədqiqatçılar ingilis dilində *out of* önlüyünün işlənmə məqamında məkanın qapalılığını əsas götürürlər. Azərbaycan dilində «*Zakir evdən çıxdı*», «*Pərvin mətbəxdən çıxdı*», «*Şakir dəhlizdən eyvana keçdi*» kimi cümlələrdə məkan mövcuddur, qapalıdır və hərəkət bu məkandan çıxmağı ifadə edir. Çıxışlıq haldakı söz tərk edilən məkanı bildirir. İngilis dilinə aid verilmiş nümunələrdən aydın görünür ki, önlük yalnız qapalı məkan ifadə edən sözlərlə əlaqələnmişdir.

Çıxışlıq Azərbaycan dilində məkani-qrammatik hal kimi səciyyələndirilir və məzmununa görə isimlərdə yer, məkan anlayışı ifadə edir. Eyni zamanda, ismin bu halı həm iş və hərəkəti, həm də əşyanın çıxış, yəni başlanğıc nöqtəsini bildirir. Çıxışlıq halın qrammatik funksiyasının ifadə olunmasında - *dan* (- *dən*) şəkilçiləri iştirak edir. Hal şəkilçisi qəbul etmiş sözdə əşyanın, obyektin, subyektin, predmetin çıxış, başlanğıc yeri mənası özünü daha çox göstərir.

İngilis dilindəki *out of* Azərbaycan dilinin çıxışlıq halının əvəzləyicisi deyildir. Lakin müəyyən situasiyalarda onların ekvivalentliyi müşahidə olunur. Qapalı obyekt bildirən isim «*çıxmaq*», «*getmək*», «*gəlmək*», «*qayıtmaq*», «*düşmək*» kimi hərəkət feilləri ilə idarə olunduqda və məkanı ifadə edən isim hərəkətin başlanğıc nöqtəsi olduqda çıxışlıq halın *out of* ilə ekvivalentliyi mümkünləşir. Məsələn, *evdən çıxmaq*, *avtobusdan düşmək*, *məktəbdən gəlmək*, *bağdan getmək*, *metrodan çıxmaq* və s. İngilis dilinin qrammatikasında göstərilir ki, *out of* önlüyü yalnız bir nəqliyyat növünü tərk etməkdən danışılarkən istifadə olunur. Minik maşınından çıxmaq, düşmək zamanı *out of* işlədilir. Avtobus, qatar, tramvay, metro, kimi nəqliyyat vasitələri və ümumiyyətlə, ictimai nəqliyyat növündən düşməyi, çıxmağı ifadə edərkən *off* önlüyü istifadə edilir. Bu, real obyektlərin müxtəlif cür konseptuallaşdırılmasından irəli gəlir. İngilis və rus düşüncə tərzinə görə, minik maşını daxili məkana malikdir və bu daxili məkan hamı üçün deyildir. Digər nəqliyyat növləri isə ictimaidir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, minik maşını üçölçülü və qapalıdır. İctimai nəqliyyat isə yastı və açıqdır [8, s.81-83]. Zənnimizcə, bu fikirdə yastılıq və ya ikiölçülük qüsur vardır. Aydındır ki, avtobus, tramvay, gəmi və s. də üçölçülü obyektir. Onların həcm böyüklüyü yastılıq doğurmur. Təbii ki, həcm ölçülərinin böyüklüyü təsəvvürə təsir göstərir. Lakin məhz bu cəhətin *out of* və ya *from* önlüklərindən hansının işlədilməsi üçün meyar seçilə bilməz. Etnokulturoloji amil mənsubiyyətlə bağlı ola bilər. Qapalılıq xüsusiyyəti də bununla müəyyən dərəcədə əlaqələnir. Fərdin özünə məxsus olan minik maşını başqaları üçün qapalıdır. İctimai nəqliyyat isə hamı üçün açıqdır. Şəxs öz maşınından, öz evindən çıxdığı kimi çıxır. Rus dilində «*c*» və «*из*» önlüklərinin işlənməsində də bu cəhət müşahidə olunur. *Я вышел из машины. Я вышел с поезда (с самолета, с автобуса)* və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis və rus dillərində ictimai

nəqliyyatın daxili məkanından çıxmaq zamanı *out of* önlüyü işlədilir. Məsələn, *kupedən çıxmaq, kabinadan düşmək və s.*

İngilis dilində daxili obyektin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsi *out of* önlüyünün işlədilməsinə əsas verir. Məsələn, *out of water, out of smoke, out of light* və s. Müqayisə et: *yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük.*

Out of önlüyünün semantikasının özünəməxsusluğu çıxış obyektindən hərəkətin istiqaməti ilə də müəyyənləşir. Əgər çıxış obyektini konseptuallaşırsa, önlükdən istifadə etmək olmur. İngilis dilinin *out of*, eləcə də rus dilinin «*из*» önlüyü cəhətləri (*North, South, East, West*) və istiqaməti (*left, right, front, back*) bildirən sözlərlə işlənir. Halbuki, bu sözlər real gerçəklikdə müəyyən məkanı bildirir. Bəzən bunu qeyd edilən sözlərin müəyyən istiqamətdə sonsuz uzanan məkan ifadə etməsi ilə əlaqələndirirlər. Belə hallarda *from* önlüyü istifadə olunur.

Azərbaycan dilində qeyd olunan xüsusiyyətli sözlərin çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etməsində heç bir məhdudiyət yoxdur. Məsələn, *şimaldan gəlmək, şərqdən xəbər vermək, soldan/sağdan soxulmaq, qabaqdan gəlmək, qarşıdan gəlmək, arxadan vurmaq, yandan baxmaq və s.*

Eyni situasiyanın dərkində və təqdimatında milli ayırma da müşahidə olunur. Məsələn, «*из-за*» önlüyü ilə yiyəlik halında olan isimlərdən ibarət ad qruplarında məkanın qavranmasında bəzi xüsusiyyətlər aşkara çıxır. Məsələn, polyak dilində rus dilindəki «*добавил из-за порога*» birləşməsinə müvafiq gələn ifadədən istifadə olunur. Rus dilində isə bu, ifadəsini «*добавил уже за порогом*» birləşməsində tapır. Qeyd edilən cəhət etnokulturoloji səciyyə daşıyır. Ruslar üçün evin kandarı ayıran sərhəd deyil, evin şərti sərhədidir. Bu yer insan üçün simvolik müdafiə səciyyəsi daşıyır, yaşayış məkanını xarici məkandan ayırır. Qədimdə əcdadları, uşaqları evin kandarında basdırmaq ənənəsi olmuşdur. Bu ənənə evi qoruma kimi izah edilmişdir. Pravoslav evlərində qarının sağ küncünə şamlar xaç şəklində bərkidilir. Belə hesab olunurdu ki, kilsədən axşam mərasimindən gətirilmiş şamlar sehri qüvvəyə malik olur. Slavyan toylarında bəylə gəlin evin kandarını keçəndə onların başına buğda səpirdilər. Evin kandarında oturmaq, onun üzərindən tullanmaq, pul vermək, həmçinin evdə yaşamayan şəxsin evinin kandarını tapdalamaq pis qəbul olunmuşdur. Ona görə də rus dilində «*из-за порога*» deyil, «*за порогом*» birləşməsindən istifadə edilir.

Oxşar nitq situasiyaları «*из-за окна*», «*из окна*», «*в окне (в окно)*», «*через окно*» birləşmələrinin müxtəlif dillərdə işlənməsində də müşahidə olunur. Məsələn, polyaklar rus dilinə hərfi tərcüməsi «*из-за плотно занавешанных окон не проникал свет*», «*улыбался ему из-за окна*» ifadələri işlədir. Müq. et: *через плотно занавешанные окна не проникал свет* (müşahidəçi evdədir) və ya *из плотно занавешанных окон не проникал свет* (müşahidəçi küçədədir). Qədimdə pəncərə dar bir boşluq, divarın sahəsi ilə müqayisədə çox kiçik olmuşdur. Pəncərə otağı az dərəcədə işıqlandırmaq məqsədilə açılırmış və Şərqə və cənuba baxan pəncərələr nisbətən böyük düzəldilirdi. Bu da həmin tərəfdən işığın uzun müddət düşməsi ilə bağlı olmuşdur. Pəncərə müşahidə punktu olmaqla yanaşı, həm də yad nəzərin evə daxil ola biləcəyi yer sayılmışdır. Pəncərədən çıxmaq pis hesab edilmişdir. Evdə yaşamayan canlının pəncərədən evə girməsi pis hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Rus mentalitetinə görə pəncərə evi xarici aləmlə

bağlayan vasitədir. Qeyd olunanlar göstərir ki, polyak dilində iki zonanı ayıran lokumdur. Rus dilinin daşıyıcısı üçün ayıran mühit mütləq maneə, sərhəd olmalıdır. Əgər belə maneə, hüdud yoxdursa, rus dilində *сказал за порогом, улыбался за окном* demək olar [9, s.131-132]. Fransız dilində polyak dilindəkinə oxşar modellər işlədilir. Məsələn, *acoutee de derriere la seuil* (qapının kandarından əlavə etdi), *parle de derriere le fenetre* (pəncərədən dedi). Burada həm ayırma, həm də direktiv özünü göstərir.

Rus dilində isim önlüksüz alətlilik halında fəaliyyətin baş verdiyi yeri göstərir. Bu, bir qayda olaraq, insanın başqa məntəqəyə çatmaq üçün üzərində hərəkət etdiyi yeri ifadə edir. Rus dilində bu formanın işlənməsində milli mədəniyyətlə, həmçinin belə situasiyanı milli dərk etmə ilə bağlı bəzi xüsusiyyətlər meydana çıxır. Məsələn, rus dilində «*иды лесом*» birləşməsində *лес* alətlilik halındadır. Bu birləşmədə alətlilik halında olan isim hərəkətin yerini deyil, hərəkətin vasitəsini, getmə şəraitini, müəyyən məqsədə yönəlmiş hərəkətin xüsusi fazasını göstərir. O, meşə ilə ona görə gedir ki, başqa bir yerə çatmaq istəyir. Onun məqsədi meşədə gəzmək, meşədən keçməklə dincəlmək, sərinlənmək, meşənin gözəlliyindən zövq almaq deyil, məhz başqa məntəqəyə çatmaqdır. Lakin burada onu da nəzərə almaq lazımdır ki, alternativ yol olduqda, məhz meşədən getməyin əlavə səbəb və məqsədinin mövcudluq şərti meydana çıxır.

«*Идти лесом*» birləşməsi Azərbaycan dilinə «*meşə ilə getmək*» kimi tərcümə olunur. Tədqiqatçılardan bəziləri danışiq dilində *-nan, -nən* şəkilçilərinin istifadə edilməsini birgəlik və bəzən isə alət halı adlandırırlar. *Meşəynən getmək, avtobusnan getmək, maşının getmək* və s. *İlə (-la, -lə)* dilimizdə həm qoşma, həm bağlayıcı, həm də şəkilçi kimi işlənir və şəkilçiləşməyə doğru gedir. Birləşmədə altı mənə qeyd olunur: a) müstəqim obyekt; b) birgəlik obyekt; v) vasitə obyekt; q) tərz obyekt; d) məkan obyekt; e) zaman obyekt [8, s. 299]. Yuxarıda rus dilindən tərcümə qarşılığı olan «*meşə ilə getmək*» birləşməsində «*ilə*» qoşmadır və məkan obyekt məzmunu daşıyır. Göründüyü kimi, rus dilinin «*идти лесом*» birləşməsinə uyğun gələn «*meşə ilə getmək*» birləşməsində «*meşə*» hal şəkilçisi qəbul etməmişdir. Daha doğrusu, ismin sıfır şəkilçili vəziyyətindədir.

Rus dilində önlüksüz alət halının başqa yerə apararıq yol mənası qeydə alınır. Diskret və müəyyən obyektləri bildirən sözlər bu tipli konstruksiyalarda işlənmir. İngilis və fransız dillərində «*идти лесом*», «*двигаться полем*» tipli formalar yoxdur. Müq.ət: *traverser la foret* (meşəni keçmək/meşədən keçmək/meşəni kəsmək (kəşib keçmək); ing. *Walk through the field* (çöldən getmək/çöldən keçərək getmək, çölün üstündən getmək).

Çıxışlıq halda olan sözlər qoşmalarla işlənir. Çıxışlıq hal şəkilçisi sözə əlavə olunur, sonra, qabaq, əvvəl, bəri kimi qoşmalarla birlikdə cümlədə zaman zərfliyi olur; başqa, savayı, əlavə, ötrü qoşmaları ilə birlikdə səbəb, fərqlənmə məzmunu yaradır: «*Həmin gün Səkinə xala da davadan bəri açmadığı sandığı açıb çoxdan bəri geymədiyi sarı paltarını çıxartdı*» [4, s.57]. «*Məmmədağa bircə onu bildi ki, bərkdən qışqırdı, daha sonrasını bilmədi, bir də iki gündən sonra evlərindəki çarpayısında özünə gəldi*» [4, s.60]. Çıxışlıq halda olan söz xəbərlilik kateqoriyası şəkilçisi qəbul edərək, cümlənin xəbəri olur. Çıxışlıq hal şəkilçisi sözə mənsubiyyət və kəmiyyət kateqoriyası şəkilçilərindən sonra artırılı bilər. Çıxışlıq hallı sözlərin, bəzən, müəyyən yerli nitq arealında ikiqat şəkilçi ilə *-dandan (-dəndən)*

işlənməsinə də rast gəlmək olur. Belə bir hal təkcə Azərbaycan dilinin yerli şivələrində yox, həm də başqa türk dillərində müşahidə edilir. Həmçinin qədim türk yazılarında da belə bir halın mövcud olduğuna dair faktlar göstərilir: *taştıntın* (dışarıdan), *oğuztantan* (oğuzdan), *aladandan* (alatorandan), *yanadandan* (yeni-dən) (türkmən); *çoxtantan* (çoxdandan), (qaqauz) və s.

Müxtəlif sistemli dillərdə qrammatik hal kateqoriyasında sintaktik və funksionallıq səviyyəsi güclüdür. Hal münasibəti, daha doğrusu sözlərarası əlaqəni yaratdığına görə onun etnokulturoloji cəhətləri yetərincədir. Çünki sözün sözə münasibəti gerçəklik hadisələrinə münasibətlə birbaşa əlaqəlidir.

L.Yelmslevin konsepsiyasında halların semantikasının təsviri zamanı mücərrəd diferensiallaşdırıcı əlamətlərdən biri koherentlikdir. Müəllif koherentliyi iki başqa anlayışla təqdim edir. Bunlardan birincisi «*inherentlik*» (içində, iç, obyektin içindən), ikincisi «*adherentlik*» (üstündə, səhində, üzərində, obyektin üstündən) adlandırılmışdır. Qeyri-koherentlik lokallaşdırılan obyektə lokallaşma (reper) obyekt arasında təmasın olmadığını göstərir. Bu baxımdan koherentlik-qeyri-koherentlik təmas-təmassızlı qarşılaşdırması əmələ gətirir [5, s.13].

Lokallaşdırılan obyektin hansısa yerdə olması onun yalnız həmin yerdə mövcudluğu anlamına gəlmir. Eyni zamanda bu obyekt həmin yerə ya tam şəkildə, ya da müəyyən hissəsi ilə təsir göstərir. Nəticədə lokallaşdırılan obyektə reper obyekt arasında təmas yaranır. Bu təmas təkcə reper obyektin daxilinə deyil, onun kənarına, yaxud xaricinə ola bilər.

Müxtəlif sistemli dillərin hal sistemlərinin oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Ümumilik halların funksiyalarından, onların mənalarından irəli gəlir. Ənənəvi qrammatika halların çoxmənalılığını qəbul edir. Ayrı-ayrı dillərin qrammatika kitablarında hər bir hal üçün onlarla mənə sadalanır. Həmin mənalar müxtəlif kontekstlərdən çıxarılır və ümumiləşdirilir. Bəzi hallarda ümumiləşdirmə mümkün olur. Nəticədə ayrılıqda götürülmüş bir kontekstdə irəli gələn mənə da halın mənaları sırasına daxil edilir və beləliklə, mənaların sayının artması baş verir. Kommunikasiya prosesi üçün bu mənalar vacibdir.

Rus və türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin hal sistemlərinin müqayisəsi zamanı sözlər arasında əlaqələri yaradan vasitələrdəki fərqli cəhətlərin müxtəlif mənaların reallaşmasına təsiri aşkara çıxır. Rus dilində hallar önlüklü və önlüksüz, türk dillərində isə qoşmasız və qoşmalarla ifadəsini tapır. Rus və Azərbaycan dillərində təsirlik hal bir-birinə uyğun gəlir, eyni suallara cavab verir. Türk dillərində təsirlik halın spesifik xüsusiyyəti onun müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik hala bölünməsində özünü göstərir. Hərəkətin təsiri təkdə olub qeyri-müəyyən əşyanı ifadə edən obyektə keçdikcə qeyri-müəyyən təsirlik halından istifadə olunur. Bu zamanı təsirlik halın şəkilsini qəbul etmir.

Yönlük halda da uyğunluq müşahidə olunur. Türk dillərində hərəkətin son nöqtəsini, yerini ifadə etmək zamanı yönlük haldan istifadə olunur. Predmetin kimdə olduğunu ifadə edən yerlik hal rus dilinin ziyəlik halına uyğun gəlir.

Azərbaycan dilinin ziyəlik halı rus dilinin ziyəlik-çıxışlıq halından fərqlənir. Rus dilində ziyəlik məzmunu ziyəlik əvəzlilikləri ilə əldə olunur. Rus dilinin alətlik halı Azərbaycan dilində ilə qoşmalı birləşmə ilə ifadəsini tapır.

Dil formaları insanın real gerçəkliyi dərk etmə proseslərini əks etdirmiş və ilk olaraq insanın ünsiyyət ehtiyaclarına xidmət etmişdir. Əlbəttə, bu o demək deyil ki, dil formaları müasir dövrdə kommunikasiyaya xidmət etmir. Hər bir dilin qrammatik kateqoriyaları ilkin dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayır.

Beləliklə, dil insanla ətraf aləm arasında vacib vasitədir. Hər bir xalqın dili onun milli ruhunun, mədəniyyətinin ifadə mexanizmidir. Qədim insanların dil mənzərəsi özünü dil vahidlərində eləcə də qrammatik kateqoriyalarda göstərir. Bu dil vahidlərini və qrammatik kateqoriyaları dərinlən araşdırmaqla qədim mədəniyyəti və dünyagörüşü öyrənmək mümkündür. Dil koqnitiv sistemdir. Dilin yaranmasını şərtləndirən dildən asılı olmayan və ondan əvvəl gələn koqnitiv strukturlardır. Hadisələrin təbiəti və ontoloji mahiyyəti onların inkişafı ilə bağlıdır. Koqnitiv bərpa metodunun əsasında dil formasının koqnitiv motivləşməsi durur. Dil forması nə dərəcədə motivləşirsə, bir o qədər də onun əsasında duran koqnitiv strukturu əks etdirir. Dil forması adlandırdığı koqnitiv struktura əlaqəni gerçəkləşdirir. Həmin əlaqəni müəyyənləşdirmək dərin linqvistik təhlil tələb edir. Bu və ya digər dilin strukturunun müasir vəziyyətinə görə izahını tapmayan dil hadisələri az deyildir.

Ədəbiyyat

1. Leech G.N. *On the Theory and Practice of Semantic Testing*//Lingua. 1970, V.24, No 4.
2. Маляр Т.Н., Селиверстова О.Н. *Пространственно-дистанционные предлоги и наречия в русском и английском языках*. Munchen, Verlag Otto Sagner, 1998.
3. Səmədoğlu V. *Gürzəçöl yazıları*. Bakı, Parlaq imzalar, 2016.
4. Elçin. *Bir görüşün tarixçəsi*. Bakı, Azər nəşr, 1977.
5. Маляр Т.Н. *Концептуализация пространства и языковая семантика. Английское предложно-наречное слово in front (of)* //Филология и культура. Ч.1. Тамбов, Изд. ТГУ, 1999.
6. Всеволодова М.В. *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка*. Москва, Изд-во МГУ, 2000.
7. Hüseynzadə M. *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı, Maarif, 1973.

Summary

On expressing space relations through case and prefixes

The article investigates various language means used for determining space relations in different language systems. Though in reality actions taking place in some internal or external space possess the same characteristics, the ways of their expressions vary in different language systems. The units of the language system used to express space relations differ from one another as well. Moreover, the study shows that space relations are expressed in the language through prefixes of place, appropriate cases of the noun and case prefixes. Depending on the type of space, its closeness or openness, the restrictions are observed in the usage of some prefixes of place in the language.

Резюме

О выражении пространственных отношений посредством падежа и префиксов

В статье изучаются различные типы языковых средств, используемых для определения пространственных отношений в разно-системных языках. Несмотря на то, что в реальной действительности действия, происходящие в каком-либо пространстве (во внутреннем или во внешнем) обладают схожими свойствами, в разно-системных языках обнаруживаются различные особенности в выражении этого действия. Более того, отличаются и средства языковой системы используемые в выражении определенного пространства. Исследование показывает, что пространственные отношения в языке выражаются при помощи приставок места, соответствующих падежей существительного, и в частности при помощи предложного падежа. В зависимости от типа пространства(его замкнутости или не замкнутости) наблюдаются определенные ограничения в использовании префиксов.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. L.Cəfərova
ADU-nun Təlimdə innovasiyalar kafedrasının
03.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.03.2017

УДК: 81.373;001.4

доц. Судаба Нуриева

АГМА

E-mail: akademiya @ adda.edu.az

МОЗГ, ЯЗЫК, СОЗНАНИЕ

Ключевые слова: мозг, сознание, язык

Açar sözlər: insan beyni, şüür, dil

Keywords: human brain, conscious, linguistics

Введение. Наука о мозге и сознании волнует многих ученых, представляющих самые различные области знания: от медицины до компьютерных технологий. Необходимо стимулировать междисциплинарный научный диалог; дать возможность знанию о работе мозга, накопленному в разных областях, функционировать свободно.

Вопрос о сверхвозможностях мозга крупный специалист в области физиологии и психической деятельности - Н.И.Бехтерева отмечает, что требования, которые предъявляют земные условия к мозгу, во много раз ниже, чем его возможности. В объяснении его сверхвозможностей она склоняется к инопланетной версии происхождения человека. Однако и в этом объяснении мы наталкиваемся на трудность, которую формирует сама Бехтерева: “Где та планета, на которой исходные требования к мозгу на много порядков выше, чем здесь?”. Действительно, такой планеты мы не знаем и, хотя, в науке все более крепнет убеждение, что мы не одиноки во Вселенной. Остается только согласиться с исходным тезисом Н.П.Бехтеревой: “В нашей эволюции многое непонятно”. В науке о мозге должен возникнуть другой взгляд, но не без помощи философов, способных смотреть отвлеченно. Философы должны направить исследователей: поставить задачи; что искать и как эти данные интерпретировать. Необходим парадигмальный прорыв в науке о мозге.

Основная часть. Сознание – предельно широкая и глубокая по объему категория, субъективная реальность, идеальное отражение мозгом и психикой внешнего мира. Духовный мир человека, его осознанное переживание собственного бытия в мире, отношение к внешнему миру.

Сознание человека, внутренний мир его души является объектом изучения философии и многих специальных наук о человеке: психологии, социологии, педагогики, психиатрии, физиологии высшей нервной деятельности. Науки рассматривают сознание, как фактор человеческой деятельности, как способ регулирования отношений природы и общества, как продукт социального общения. При этом сознание предстает в единстве познавательных (гносеологических), ценностных (аксиологических), волевых и коммуникативных (социальных) параметров.

Научный анализ человеческого сознания еще далек от своего конечного результата. Сам объект изучения – сознание человека, его внутренний мир, душа – столь сложен, что, несмотря на огромные успехи науки, здесь

еще очень много белых пятен, много непознанного, неясного, скрытого от пытливого взгляда ученых.

Вопрос о сознании, его происхождении, сущности и развитии, трактовка этого вопроса в различных философских школах и направлениях различна. [1] При анализе феномена сознания еще в античные времена философы разделились на два лагеря: материалистов и идеалистов.

Большинство представителей материалистических философских систем рассматривают сознание как особую форму отражения. Если отражение – один из атрибутов движущейся, развивающейся, изменяющейся материи, то сознание, с материалистических позиций, – результат эволюции живой природы, это способность самого сложного из известных сегодня материальных образований – человеческого мозга – отражать окружающий мир в форме идеальных образов.

Если материалисты рассматривают сознание в плане эволюции материи и усложнения форм отражения, то философы-идеалисты подходят к анализу сознания с диаметрально противоположной стороны, считая, что сознание – творец, demiург, что не природа в ходе своего развития порождает мысль, а наоборот, мысль порождает природу, что природа – система застывших, окаменевших мыслей или совокупность, комплекс ощущений мыслящего человека, субъекта.

Философия на протяжении столетий и эпох своего продуктивного развития постоянно обращается к анализу категории “сознание” – одному из центральных понятий всех философских систем, служащему для описания духовного субъективного мира человека, его внутреннего бытия.

С возникновением на Земле биологической жизни появляется качественно иной, новый вид универсального взаимодействия – адаптация живого организма, приспособление его к условиям окружающей среды.

Понятие психического значительно шире понятия сознания, которое обладает не поддающимися практическому учету градациями и уровнями, начиная от высшей степени ясности, доходящей до удивительной силы прозорливости и глубины понимания сути вещей, и кончая полусознательным состоянием. Ученые насчитали около двадцати ступеней сознания. Это число, видимо, можно свободно удвоить или даже утроить.

Язык так же древен, как и сознание: животных нет сознания в человеческом смысле слова. Нет у них и языка, равного человеческому. То немногое, о чем животные хотят сообщить друг другу, не требует речи. Сущность языка выявляется в таких функциях как: служить средством общения и орудием мышления. Речь – это деятельность, сам процесс общения, обмена мыслями, чувствами, пожеланиями, целеполаганиями и т.п., который осуществляется с помощью языка, т.е. определенной системы средств общения. Язык – это система содержательных, значимых форм: всякое слово светится лучами смыслов. Посредством языка мысли, эмоции отдельных людей превращаются из их личного достояния в общественное, в духовное богатство всего общества. Благодаря языку человек воспринимает мир не только своими органами чувств и думает не только своим мозгом, а органами чувств и

мозгом всех людей, опыт которых он воспринял с помощью языка. Храня в себе духовные ценности общества, будучи материальной формой конденсации и хранения идеальных моментов человеческого сознания, язык выполняет роль механизма социальной наследственности.

Обмен мыслями, переживаниями при помощи языка складывается из двух теснейшим образом связанных между собой процессов: выражения мыслей (и всего богатства духовного мира человека) говорящим или пишущим и восприятия, понимания этих мыслей, чувств слушающим или читающим. (Необходимо иметь в виду и индивидуальные особенности общающихся с помощью слова: читающие одно и то же вычитывают разное.)

Человек может выражать свои мысли самыми разнообразными средствами. Мысли и чувства, например, музыканта, выражаются в музыкальных звуках, художника – в рисунках и красках, скульптора – в формах, конструктора – в чертежах, математика – в формулах, геометрических фигурах и т.п. Мысли и чувства выражаются в действиях, поступках человека, в том, что и как он делает. Какими бы иными средствами ни выражались мысли, они в конечном счете так или иначе переводятся на словесный язык – универсальное средство среди используемых человеком знаковых систем, выполняющее роль всеобщего интерпретатора. Это особое положение языка среди всех коммуникативных систем вызвано его связью с мышлением, производящим содержание всех сообщений, переданных посредством любой знаковой системы.

Близость мышления и языка, их тесное родство приводит к тому, что свое адекватное (или наиболее приближенное к таковому) выражение мысль получает именно в языке. Ясная по своему содержанию и стройная по форме мысль выражается в доходчивой и последовательной речи. «Кто ясно думает, тот ясно и говорит», – гласит народная мудрость. По словам Вольтера, прекрасная мысль теряет свою цену, если дурно выражена, а если повторяется, то наводит скуку. Именно с помощью языка, письменной речи мысли людей передаются на огромные расстояния, по всему земному шару, переходят от одного поколения к другому [2].

Осознание того, что выражают слова зависит от уровня культуры человека [3].

Сознание и язык в своем существовании предполагают друг друга, как внутреннее, логически оформленное идеальное содержание предполагает свою внешнюю материальную форму. Язык есть непосредственная деятельность мысли, сознания. Он участвует в процессе мыслительной деятельности как ее чувственная основа или орудие. Сознание не только выявляется, но и формируется с помощью языка. Наши мысли строятся в соответствии с нашим языком и ему соответствуют. Справедливо и обратное: мы организуем речь в соответствии с логикой нашей мысли. «Образ мира, в слове явленный», – эти слова Б.Пастернака емко характеризуют суть единства мысли и слова. Когда мы прониклись идеей, когда ум хорошо овладел своей мыслью, она выходит из головы вполне вооруженной подходящими выражениями, облаченными в подходящие слова, как Афина, вышедшая из головы Зевса в доспехах. Связь между сознанием и языком не механическая, а органическая. Их нельзя отделить друг от друга, не разрушая того и другого.

Посредством языка происходит переход от восприятий и представлений к понятиям, протекает процесс оперирования понятиями. В речи человек фиксирует свои мысли, чувства и благодаря этому имеет возможность не только подвергать их анализу как вне его лежащий идеальный объект, но главное, передать их. Выражая свои мысли и чувства, человек отчетливее уясняет их сам: он понимает себя, только испытав на других понятность своих слов. Недаром говорится: если возникла мысль, надо изложить ее, тогда она станет яснее, а глупость, заключенная в ней, — очевидней. Язык и сознание едины. В этом единстве определяющей стороной является сознание, мышление: будучи отражением действительности, оно «лепит» формы и диктует законы своего языкового бытия. Через сознание и практику структура языка в конечном счете отражает, хотя и в модифицированном виде, структуру бытия. Но единство — это не тождество: сознание отражает действительность, а язык *обозначает* ее и выражает в мысли. Речь — это не мышление, иначе, как заметил Л. Фейербах, величайшие болтуны должны были бы быть величайшими мыслителями.

Язык и сознание образуют противоречивое единство. Язык влияет на сознание: его исторически сложившиеся нормы, специфичные у каждого народа, в одном и том же объекте оттеняют различные признаки. Например, стиль мышления в немецкой философской культуре иной, чем, скажем, во французской, что в известной мере зависит и от особенностей национальных языков этих народов. Однако зависимость мышления от языка не является абсолютной, как считают некоторые лингвисты: мышление детерминировано главным образом своими связями с действительностью, язык же может лишь частично модифицировать форму и стиль мышления.

Язык влияет на сознание, мышление и в том отношении, что он придает мысли определенную принудительность, осуществляет своего рода «тиранию» над мыслью, направляет ее движение по каналам языковых форм, как бы вгоняя в их общие рамки постоянно переливающиеся, изменчивые, индивидуально неповторимые, эмоционально окрашенные мысли. Именно это общее только и возможно адекватно передать другим.

Не все выразимо с помощью языка. Тайны человеческого мозга настолько глубоки, что невыразимы обычным человеческим языком: здесь нужны и поэзия, и музыка, и весь арсенал символических средств.

Человек получает информацию не только с помощью обычного языка, но и посредством разнообразнейших событий внешнего мира. Дым сигнализирует о том, что горит костер. Но тот же дым приобретает характер условного знака, если люди заранее договорились о том, что он будет означать, например, «обед готов». Знак — это предмет, процесс, действие, выполняющие в общении роль представителя чего-то другого и используемые для приобретения, хранения, преобразования и передачи информации. Знаковые системы возникли и развиваются как материальная форма, в которой осуществляются сознание, мышление, реализуются информационные процессы в обществе, а в наше время и в технике.

Наиболее распространенной системой является обычный, естественный язык.

К знакам искусственных систем относятся, например, различные кодовые системы (азбука Морзе, коды, используемые при составлении программ для компьютеров), знаки формул, различные схемы, система сигнализации уличного движения и др. Любой знак функционирует только в соответствующей системе. Строение и функционирование знаковых систем изучает семиотика.

Вывод. Развитие знаковых систем определяется потребностями развития науки, техники, искусства и общественной практики. Употребление специальной символики, особенно искусственных систем, формул, создает для науки огромные преимущества. Например, употребление знаков, из которых составляются формулы, дает возможность в сокращенном виде фиксировать связи мыслей, осуществлять общение в международном масштабе. Искусственные знаковые системы, в том числе языки-посредники, используемые в технике, являются дополнением естественных языков и существуют лишь на их основе.

Язык и вообще вся богатейшая знаково-символическая сфера не имеет самодовлеющего смысла. Все силы души, все возможности речевого общения (а мышление возможно только на основе языка) нацелены на взаимодействие с миром и с себе подобными в жизни общества. А это возможно только при условии адекватного постижения окружающего мира.

Литература

1. Fəlsəfə (dərs vəsait). Bakı: Zərdabi LTD, 2012, 124 s.
2. Спиркин А.Г. Основы философии, М., Наука, 1988, .40 с.
- 3 Гегель Г.В.Ф. Наука логики. М., 1970. Т. 1. 112 с.

Xülasə

Beyin, dil, şüur

Məqalədə ümumi şəkildə insan beyninin, şüurun və dilin qarşılıqlı əlaqələrinin suallarına dilçiliyi son nəaliyyətləri nöqteyi nəzərdən baxılıb. Bir sıra dilçilik məsələlərin həllinə koqnitiv mövqedən yanaşılır. Göstərilir ki, müasir dövrdə bu məsələlərin həlli üçün məhz belə yanaşma daha məhsuldardır.

Summary

Brain, linguistic, consciousness

This article, deals with general manner of reciprocal contact of human brain, conscious and linguistics with cognition of last effort, also achievement of linguistics. The decision of such problem as linguistics is implemened to the point of view as cognitive. Here it is shown that modern transport under guard for realizing, is exactly the more productive method of approach.

*Rəyçi: dos.İ.Abdullayev
 ADDA-nın "İctimai fənlər və dillər" kafedrasının
 15.02.2017-ci il tarixli iclasının
 06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.02.2017

д.ф.н. Земфира Зейналова
Арзу Раджабли
БСУ

ОБУЧАЮЩИЕ ЯЗЫКОВЫЕ СТРАТЕГИИ В РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ГОВОРЕНИЯ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: разговор, стратегия, навык, компетентность

Açar sözlər: nitq, strategiya, bacarıq, səriştə

Keywords: speaking, strategy, skill, proficiency

Аннотация. Статья посвящена роли обучающих языковых стратегий в развитии навыков говорения на уроках иностранного языка. Как и развитие любого языкового навыка, развитие умения говорить на иностранном языке предполагает преподавание общих обучающих мета-когнитивных, когнитивных, социально-аффективных и языковых стратегий и, в частности, стратегий по развитию навыков говорения. Выбор стратегий зависит от цели урока и программы, от конкретного задания, от уровня знаний обучаемых, стиля обучения, предпочтений обучаемых и обучающихся и от многих других факторов. Системное обучение разнообразным стратегиям приводит к повышению общей мотивации обучаемых к изучению иностранного языка, к усилению процесса обучения, а также способствует развитию разговорных навыков и умений обучаемых и помогает им со временем стать автономными в изучении иностранного языка.

Умение говорить на иностранном языке подразумевает знание словаря данного языка, произношения слов, определенной грамматики данного языка, но прежде всего наличие у обучаемого навыков и умений использования этих знаний, умение быстро принимать решение, что сказать и как сказать, а если появляется языковая проблема в разговоре, быстро разрешать её и двигаться дальше.

Методы развития разговорных навыков и их важность при изучении иностранных языков не раз обсуждались в литературе. В отличие от развития навыков письма, чтения и слушания развитие навыков говорения является наиболее трудным и требует затраты больших усилий, практики и времени.

Сложность развитие навыков говорения на иностранном языке объясняется несколькими факторами. Так например, чаще всего овладение навыками говорения происходит не в стране изучаемого языка, то есть отсутствует социально-культурная среда данного языка, которая значительно облегчает изучения языка в целом. Кроме того, развитие навыков происходит в учебной аудитории, и преподаватель редко является носителем изучаемого иностранного языка. Все эти факторы значительно ограничивают возможности полного и быстрого овладения разговорными навыками.

Как и развитие любого языкового навыка, развитие умения говорить на иностранном языке подразумевает использование ряда определённых обучающих языковых стратегий. В литературе предлагаются различные страте-

гии по развитию разговорных навыков. Так например, Рубин и Томпсон предложили список стратегий исходя из проблем, которые возникают при развитии навыков говорения, как например, трудности с произношением, наличие у обучаемого психологического и языкового барьера, частые срывы при разговоре из-за нехватки словарного запаса или грамматических знаний, не понимания речи собеседника и других проблем [6].

Преподавание иностранного языка прежде всего предполагает преподавание общих обучающих мета-когнитивных, когнитивных, социально-аффективных и языковых стратегий и, в частности, стратегий по развитию навыков говорения.

Общие обучающие стратегии нацелены на развитие навыков самоуправления и самоконтроля в обучении. Обучаемые учатся использовать ранее полученные знания и навыки, различные источники восприятия информации, разнообразные организационные навыки и ресурсы для изучения иностранного языка. Они используют аффективные стратегии для снижения напряжения, страха, робости при разговоре на иностранном языке или когда они учатся работать в парах и группах.

Чисто языковые стратегии направлены на развитие навыков ведения разговора на иностранном языке. Такие стратегии включают развитие умения использовать речевые или языковые клише иностранного языка, умения переспрашивать собеседника или уточнять информацию, когда она недостаточно ясна. Данные стратегии развивают многообразные разговорные способности студентов, как например, упрощать структуры предложений, использовать парафразы или эллипсисы элементов высказываний, которые легко восстанавливаются из контекста, использовать жесты и мимику для сообщения информации, быстро обдумывать последующие мысли, избегать нежелательной темы разговора или прекращать беседу.

Некоторые специалисты разграничивают языковые стратегии в зависимости от этапа, на котором они используются обучаемыми. Например, существуют стратегии, которые используются до и во время выполнения задания, тогда как другая группа стратегий используется после завершения языкового задания.

Выбор стратегий, конечно, зависит от цели урока, от конкретного задания, от уровня знаний обучаемых, стиля обучения, предпочтений обучаемых и обучающихся и от многих других факторов.

Системное обучение разнообразным стратегиям приводит к повышению общей мотивации обучаемых к изучению иностранного языка и к усилению процесса обучения, оно способствует развитию их разговорных навыков и умений и помогает обучаемым со временем стать автономными в изучении иностранного языка.

Роль и задача преподавателя может несколько раз меняться в процессе всего курса обучения. Если на начальном этапе обучения языку или на начальном этапе введения нового материала или новой стратегии преподаватель несёт полную ответственность за ведение урока и за процесс разговора, то по мере развития разговорной компетентности студентов, его ответственность начинает перемещаться к студентам. На данном этапе студенты сами контролируют

развитие своих разговорных навыков и умений и несут ответственность за успех процесса обучения. И в конечном итоге наступает этап, когда студенты полностью несут ответственность за своё обучение и развитие разговорных навыков, а учитель является просто наблюдателем этих процессов.

Задача преподавателя, особенно на начальном этапе, систематически обучать студентов обучающим языковым стратегиям и стимулировать их использование, показывая важность и полезность этих стратегий в развитии навыков говорения на иностранном языке.

Первичное введение стратегий должно сопровождаться многочисленной практикой их использования. На начальном этапе развития стратегий и моделей говорения преподаватель активно вовлечён в процесс разговора на иностранном языке, он систематически вводит стратегии для усвоения материала, а также разговорные модели и многократно показывает их употребление, а при необходимости полностью объясняет грамматическое, лексическо-семантическое и прагматическое использование разговорных моделей.

На следующем этапе ответственность за развитие стратегий и разговорных навыков и умений разделяются между преподавателем и студентами. Студенты выполняют задания, предложенные преподавателем, для практики вводимых стратегий и разговорных моделей. Преподаватель на этом этапе направляет, контролирует разговор, постоянно оценивает работу студентов, исправляет ошибки, а при необходимости создаёт или предлагает новые задания для практики, повторения и закрепления введённых стратегий и моделей. На этом этапе преподаватель оказывает полную поддержку студентам в процессе обучения иностранной речи.

Но со временем, по мере развития коммуникативной компетентности обучаемых, они сами, автономно, выполняют задания и используют стратегии, которые они усвоили и переносят их на новые разговорные задания и ситуации. Они сами несут полную ответственность за использование стратегий и моделей, усвоенных во время учёбы.

Преподаватель на данном этапе становится фасилитатором разговора. Его роль сводится главным образом к наблюдению за процессом разговора между обучаемыми и оказанию помощи в случае необходимости. Так, преподаватель может вмешаться в процесс для возвращения разговора в его русло или для стимулирования ведения или развития разговора, для предоставления своих комментариев или замечаний.

Для введения и развития стратегий и разговорных навыков и умений преподаватель должен предложить студентам специальные задания. Эти задания могут иметь различный характер и различаться в зависимости от уровня знания, потребностей, возраста обучаемых, от цели программы и урока, от срока обучения, размеров класса и многих других факторов. Главное, эти задания по своему содержанию, а также последовательность выполнения этих заданий должны быть направлены на развитие определённых разговорных стратегий, навыков и умений обучаемых, на развитие их способностей использовать одновременно несколько стратегий при выполнении задания и помочь им стать независимыми от преподавателя при дальнейшем изучении или совершенствовании иностранного языка.

Литература

1. Burns, A. & Joyce, H. (1977). Focus on Speaking. National Center for Language Teaching and Research.
2. Bygate M. (1987), Candlin, C.N. & Widdowson, H.G. Language Teaching. A Scheme for Teacher Education. Speaking. Oxford University Press.
3. Dornyei, Z. (1995) On the reachability of communication strategies. TESOL Quarterly, 29 (1), 55-85.
4. Griffiths, C. (2008). Lessons from Good Language Learners. Cambridge: Cambridge University Press. Thirteenth Edition. The article if I want Speaking and good language learners. Strategies, Research and Theory for College and University Teachers.
5. Nilson L.B. (1998). Teaching at its Best. A Research-Based Resource for College Instructors. Anker Publishing Company, Inc., Bolton, MA
6. Rubin, J. And Thompson, I. (1994). How to be a More Successful Language Learner. Boston, MA: Heinle & Heinle.
7. Stephen D. Brookfield & Stephen Preskill. Discussion as a Way of Teaching. Tools and Techniques for Democratic Classrooms, Second Edition, Jossey-Bass. 2005

Xülasə

Xarici dil dərslərində nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün dil təlimi strategiyaları

Məqalə xarici dil dərslərində danışq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün dil təlim strategiyalarının roluna həsr edilmişdir. İstənilən dil bacarıqlarının inkişafında olduğu kimi, xarici dildə də danışq qabiliyyətinin inkişafı, xüsusilə də nitq bacarıqlarının inkişafı meta-koqnitiv, koqnitiv, sosial-affekt kimi ümumi təlimlərin və dil təlimi strategiyalarının tədrisini tələb edir. Strategiyaların seçimi dərs və proqramların məqsədindən, konkret tapşırıqlardan, tələbələrin bilik səviyyəsindən, təhsil üslublarından, tələbə və tədris üstünlüklərindən və bir çox digər amillərdən asılıdır. Müxtəlif strategiyaların sistemli təlimi xarici dil öyrənmək üçün tələbələrin ümumi motivasiyasının artmasına, tədris prosesinin gücləndirilməsinə gətirib çıxarır və həmçinin tələbələrin danışq bacarıqlarının və səriştələrinin inkişafına yardım edir və nəhayət gətdikcə xarici dil öyrənmək üçün onlara müstəqil olmaqda kömək edir.

Summary

Teaching language strategies in the development of speaking skills during the lessons of the foreign languages

The article deals with the role of language learning strategy instruction in developing speaking skills in foreign languages. Language learning strategy instruction in developing speaking proficiency implies the metacognitive, cognitive, social-affective and communicative strategy instruction. Selection of strategies is determined by many factors, among them lesson and program goals, students' proficiency level, students' concerns, teaching methods and approaches, etc. Implementation of learning strategy instruction increases students' motivation to learn a foreign language, contribute to developing students' speaking proficiency and help them to become independent learners.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. T.İbrahimova
BSU-nun İngilis filologiyası kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.03.2017

Şəmsinur Aslanova
ADU

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏHRİKLİK SEMANTİKASINI İFADƏ EDƏN LEKSİK VASİTƏLƏR

Açar sözlər: təhrilik semantikasi, lesik vasitələr, ədat, vokativ, imperativ sözlər

Keywords: semantic inducement, lexical indications, particle, vocative, imperative words

Ключевые слова: побудительное семантика, лексические средства, частица, вокативы, императивные слова

Azərbaycan dilində təhrək sahəsində işlənən leksik ifadə vasitələri müxtəlifdir. Bu vasitələrə əmr ədatları, nidalar, vokativlər, performativ fellər və bir sıra digər konstruksiyalar daxildir.

Əmr ədatları qrupuna daxil edilən ədatlar cümlədə arzu, məsləhət, təkid, xəbərdarlıq, sövqetmə, diqqəti cəlbətmə və s. mənaların yaranmasına kömək edir.

Əmr ədatlarının bir qismi həm müstəqil söz (felin əmr şəkli kimi), həm də modallıq bildirən əmr ədatı, bir qismi başqa köməkçi nitq hissəsi və başqa ədat, həm də əmr ədatı, bir qismi isə ancaq əmr ədatı kimi işlənir.

Buraya aşağıdakı ədatlar daxil edilir:

bax, gəl, gəlsən, gəlin, gələsiniz, gəlsəniz, qoy, qoyun, gör, görün, görüm, görək, görsün, ha, da, də, di.

F.Əhmədov əmr ədatlarının gəl, qoy, bax, gör, de feil köklərindən yaranmasını və aid olduqları cümlədə arzu, məsləhət, istək, təklif, xəbərdarlıq, xahiş, təkid, əmr və s. mənalarının ifadə olunmasına kömək etdiyini göstərir, bu ədatların Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi dövrlərində işlənməsinə dair maraqlı nümunələr verir:

Oğlın səni öldürmədi, sən oğlını öldürü görgilə! (“Dədə Qorqud”);

Çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qon (qoyun) otursun!-dedilər (“Dədə Qorqud”);

Gəlgil söndür abi-vüsalinlə narimi (Nəsimi);

Necə bir vəsvəseyi-əql ilə gəmnak olalım, Gəlin alayışı-ğəmdən çıxalım, pak olalım (Füzuli);

Gəl tərətəmə yaralanmış könlümü (Vidadi);

Gör nələr danışır ağıllı təlxək (S.Vurğun);

Qoy var olsun odlar yurdu ana vətən (S.Vurğun);

Qoy indi hamıya bəyan olsun ki, Qətibənin istəyi nə idi (M.S.Orbudadi);

Bu da keçən səfərki deyil ha, bax, orada danışmamaq, dinməmək yoxdur (M.Süleymanlı);

Bax, mən istəyirəm tutulan buraxılsın, mən çalışıram, əmim bədbəxt olmasın (Ə.vəliyev);

Görək, inqilab komitəsində nə deyirlər, bir tapşırıq versələr, yola düşərəm (S.Rəhimov);

Gör nə boyda qızınız var, heç olmazsa ondan ayıb eləyin (M.Süleymanlı);

Bax, elə mən də bunu deyirəm (B.Vahabzadə);

Gör, heç mənə əhəmiyyət vermədən yanımdan necə də laqeyd ötürlər? (B.Vahabzadə);

Bax, bu oldu söz, di tərpən! (B.Vahabzadə);

Həyəətə girən kimi, birbaşa Gülnarın yanına get, qoy məktubu o götürsün (B.Vahabzadə);

Gör nə günə qalıb dünya, Erkəyində dişilik var (N.Quliyeva).

Müəllif göstərir ki, nümunələrdəki sözləri feil hesab etmək doğru deyil, çünki həmin leksik vahidlər ədat kimi çıxış etməklə, cümlənin bütövlükdə semantikasını gücləndirmək üçün işlədilmişdir. Bu sözlərin heç biri müstəqil lüğəvi mənaya malik deyil, morfoloji əlamətdən məhrumdur və cümlədə sintaktik funksiya daşıya bilmir [9, s. 53-54].

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində istifadə olunan əmr ədatları təhrikin müxtəlif çalarlıqlarını ifadə etməklə yanaşı, cümlənin ümumi mənasına fərqli təsirlər göstərilir.

Bax ədatı dinləyicidə xəbərdarlıq yaratmaq, onun diqqətini müəyyən hadisəyə cəlb etmək, həvəsləndirmək, razılıq, ifadə etmək kimi mənaların yaranmasını təmin edir.

Gör, görün, görüm, görürsən, görərsən, görək, görsün ədatları *bax* ədatının sinonimi kimi çıxış edir, işlənmə yerinə və şəxsə görə ondan fərqlənir. Bunlar cümlənin hər yerində işlənir, hər üç şəxsə aid olur.

Gəl, gəlin, gəlsin, gəlsəniz, gələsən, gələsiniz ədatları felin əmr şəklindən fərqli olaraq iş-hərəkət bildirmir, heç bir cümlə üzvü olmur. Bu ədatlar işlənmə yerinə görə də felin əmr şəklindən fərqlənir.

Gəl əmr ədatları dinləyicini (müraciət olunanı) birgə iş görməyə sövq etmək, məsləhət vermək, nəcib işlərə dəvət etmək kimi mənaların yaranmasına xidmət edir. Bu ədatlar əsasən cümlənin əvvəlində, bəzən ortasında və ya xitabdan sonra işlənir.

Qoy, qoyun ədatları cümləyə arzu, məsləhət, nəsihət, təsəlli, hədə mənaları verə bilər. Bu ədatlar bir qayda olaraq cümlənin əvvəlində və ortasında gəlir.

Bir, bircə ədatları əmr cümlələrində işlənərək təkid, hədə, təsəlli mənası yaradır, bununla da ifadəni qüvvətləndirir. Ona görə də bu ədatlar həm əmr, həm də qüvvətləndirici ədat hesab olunur.

Da, də ədatları əmr cümləsinin sonunda işlənib bir növ əmri qüvvətləndirir.

Di ədatı əmr cümləsinin əvvəlində işlənib, təhrik, təkid kimi mənə çalarlıqları yaradır.

F.Əhmədov Azərbaycan dilində şəkilçiləşmiş *-san, -sən (-sana, -sənə)* əmr ədatlarından da geniş istifadə olunduğunu göstərmiş, bu ədatlara aid aşağıdakı nümunələri vermişdir:

“Böylə oğul olmaqdan, olmamaq yegdir. Öldürsənə-dedilər” (“Dədə Qorqud”);

“Dilək diləsənü (-sənə), qorqma, ey surəti-pak” (Nəsimi);

“Qoysana, öz ideallarımla yaşayım, onlarla da ölüm!” (M.S.Ordubadi);

“Bunu mənə deyincə, dostuna desənə!” (B.Vahabzadə);

“Oğlum, az fikir et... Süd içsən azca” (Ə.Kərim);

“İndi gəlsən, qalxam, Allahın da, bəndənin də hayıfını bu qısır Xoşudan alam” (M.Süleymanlı);

“Ə, sən bizi qırıbsanmış ki, meşə budu, böyründə kəsib gətirsən, altımıza qoyaq, biz də adam kimi yeyək” (M.Süleymanlı);

“Soyuqmu dəyəcək, qoysan, çimizdirə (M.Süleymanlı)”

Çağırış, müraciət, əmr bildirən leksik vahidlərə imperativ sözlər deyilir. Məsələn: *adə, əzizim, alo, hey, piş-piş, dü-dü-dü, oha* və s. Imperativ sözlərin təkrarı daha çox təkidlilik, davamlılıq kimi mənə çalarlıqlarının ifadəsinə xidmət edir.

İmperativ sözlər bir sıra müştərək cəhətlərə baxmayaraq, təqlidi sözlərdən fərqlənir. Bu fərq, hər şeydən əvvəl, mənə ilə əlaqədar özünü göstərir. Təqlidi sözlər obyektiv xarici aləm əşya və hadisələrinin səslərini, görünüşünü və s. yamsılamaq nəticəsində yaranırsa, imperativ sözlər həmin obyektiv aləmə insanın münasibətini, onun iradi keyfiyyətlərini əks etdirmək məqsədi izləyir.

Azərbaycan dilindəki bütün imperativ sözləri iki qrupa bölüb öyrənmək olar:

a) vokativ sözlər;

b) diffuz sözlər.

Nitqdə funksiyasına görə vokativ sözləri iki qrupa bölmək mümkündür:

a) insanlara müraciət üçün işlənənlər;

b) heyvanlara müraciət üçün işlənənlər.

İnsanlara müraciətlə işlənən vokativ sözlər öz funksiyasına görə xitablara yaxın olsa da, daha bir sıra mənə çalarları (əzizləmə, əmr və s.) ifadə edə bilər. Bu kimi sözlərin vokativ olub-olmadığı intonasiya və mətn vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Bu işdə, xüsusilə intonasiya mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, 476 s.
2. Abdullayev S. Müasir alman dilində təsdiq və inkarın praqmatik-üslubi variativliyi. Bakı: Tədris-metodika Şurasının nəşriyyatı, 1990, 79 s.
3. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, 279 s.
4. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
5. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Elm, 1960, 334 s.
6. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə. Bakı: Elm, 1960, 509 s.
7. Azərbaycan dilinin qrammatikası. III hissə. Bakı: Elm, 1981, 443s.
8. Budaqova Z.İ., Məmmədov İ.T. Felin şəkilləri / Müasir Azərbaycan dili. II c. Bakı: Elm, 1980, s. 307-355
9. Əhmədov F. Köməkçi nitq hissələrinin semantik xüsusiyyətlərinin tədrisi məsələləri. Bakı: Mütərcim, 2012, 88 s.
10. Hüseynova A. Dildə imperativ və deontik məntiq // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013, № 1, s. 238-242
11. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.
12. Rəhimov M. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: EA nəşri, 1965, 268 s.

Summary

Lexical indications of semantic of inducement in the Azerbaijani language

This article is devoted to the problem of the functional and semantic field of imperativeness. Lexical means as material shows, express various shades of motivation: 1) value of a request with its various shades; 2) value of entreaty; 3) value of the offer; 4) value of council; 5) value of an assignment; 6) value of command, order, order; 7) value of permission, obligation; 8) value of the ban; 9) value of the prevention.

Adverbs also belong to lexical means of expression of imperative semantics. Cases of expression of will of the author speaking by means of an adverb in a discourse with the direct speech, as a rule, in words are characteristic. Imperative semantics can be expressed by an adverb and in a certain speech situation.

Резюме

Лексические средства выражения побудительной семантики в азербайджанском языке

Данная статья посвящена проблеме функционально-семантического поля императивности. Лексическими (глагольными) средствами, как показывает материал, выражаются различные оттенки побуждения: 1) значение просьбы с различными ее оттенками; 2) значение мольбы; 3) значение предложения; 4) значение совета; 5) значение поручения; 6) значение веления, приказа, наказа; 7) значение разрешения, позволения, долженствования; 8) значение запрета; 9) значение предупреждения.

К лексическим средствам выражения императивной семантики относятся и наречия. Характерны случаи выражения волеизъявления говорящего с помощью наречия в дискурсе с прямой речью, как правило, в словах автора. Императивная семантика может быть выражена наречием и в определенной речевой ситуации.

*Rəyçi: ped.f.d. Q.Axundova
ADU-nun II Xarici dil kafedrasının
17.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.04.2017

Эльвира Гейдарова

БГУ

E-mail: ser739@rambler.ru

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА*(на материале русского островного говора Азербайджана)*

Ключевые слова: языковая картина мира, русская лингвокультура, мышление народа, русские говоры, фразеологическая картина мира

Açar sözlər: *dünyanın dil mənzərəsi, rus linqvotədəniiyyəti, xalqın təfəkkürü, rus şivələri, dünyanın frazeoloji mənzərəsi*

Keywords: *language picture of the world, Russian linguoculture, mentality of the people, the Russian island dialect, phraseological picture of the world*

«Фразеологические единицы (ФЕ) играют особую роль в создании языковой картины мира, поскольку образная природа их целостного значения тесно связана с фоновыми знаниями носителей языка, с их практическим жизненным опытом, с культурно-историческими традициями» [3, с.28]. Все это необходимо учитывать в процессе проведения лингвокультурно-логического анализа. Настоящее исследование посвящено фразеологической картине мира, отраженной в русском островном говоре Азербайджана. Анализ проводился на материале «Лексикона русского островного говора Азербайджана», изданного в 2014 году [2]. Фразеологические единицы воспроизводимы, устойчивы по своему составу и структуре. Они отражают действительность, выделяя в ней наиболее значимые для практической жизни народа моменты.

Как известно, совокупность фразеологических единиц того или иного языка принято называть **фразеологической картиной мира**. Это универсальная, свойственная всем языкам образная система устойчивых эмоционально-экспрессивных единиц языка (фразеологизмов), транслирующих особенности национального мировидения на уровне наивного обыденного сознания этноса.

Фразеологические единицы направлены, в первую очередь, на человека, так как характеризуют его по следующим признакам:

1) Внешний вид:

У кечáля две волосíнки за рúчку здорóваются (ср. кечаль - лысый).

Повéшу бруштéнь на чужóй плетéнь, а на своем планú рúки-ноги протяnú - о тучном, громоздком человеке (ср. бруштéнь - живот, брюхо).

2) Положение в обществе:

В бардáне ходítь – бедствовать, быть плохо одетым (ср. бардán – мешок; мешковина): *А чавó у н'íх - бýль? И з'имóй, и лéтьм - в бардán'ь хад'ýл'и.*

Нехвáтки- недостáтки – нуждающиеся: *Душ нýс ф с'ил'é мноуъ бýль, фс'ó н'ихвáтк'и-н'ьдастáтк'и.*

3) Личные качества: **чѣсть закупать** - стараться быть хорошим, стремиться к лучшему; **зубы взмóрдить** – обидеться; **головá не клáнялась – бруштéнь наклонился** - о человеке, сделавшем что-либо против воли из страха перед нуждой; **бруштéнем слúшать** - быть невнимательным, не слышать, о чем говорят; **бруштéнь свет залестíл** - о человеке, который материальные блага ценит превыше всего; **нехорóший глаз** – способность приносить окружающим несчастье: *С н'ьхарóшьвъ улáзу хварóбъ чипл'áиццъ.*

В них отражаются ощущения человека, вызванные процессом познания окружающей действительности:

Погóда хмúрится – пасмурная, ненастная погода, морозящий дождь: *Каудá м'ьрас'ít', таудá у'ьвар'át': пауóдъ хмúр'иццъ.*

Смúглая погóда – плохая погода: *Пауóдъ с'иуóдн'ь смúл'гыйь.*

Морóз не берёт – не замерзает: *Т'ьк йийó (картóшку) марóз н'ь б'ар'óт'.*

Волнá смеётся – о наплывающей волне с гребнем: *В мór'ь, брát, стрáишнь: вóлны с'м'ийу'ццъ.*

Громовóй дождь – сильный и короткий дождь: *ур'ьмавóй дóж'ж' ид'óт' быстр'ь, óн скóрый, с'íl'ный, скóр'ь канчáиццъ.*

Бáбочкин хлеб – Клевер: *Н'ь падл'эсн'ий пал'án'ь сáмый лúчш'ий бáб'чк'ин хл'эп.*

Сирóтская зимá – бесснежная, тёплая зима: *П'ьзал'эт'ьс'-т'ь былá з'имá с'ирóцк'ыйь.*

Фразеологические единицы передают также сведения о жизни и быте русского народа:

Бáдика нюхать - подвергаться наказанию; **бáдиком угостítь** - наказáть (ср. *бáдик* - палка, батог, трость): *Вóт, нá т'аб'э, бáд'икъм ууаишú.*

Боркóм брать - собирать руками: *Н'ь байс' баркóм брát', рукáм'и.*

Выйти в хозяйство – заняться хозяйством: *А мóй ф тр'иццáт'ъм уадú ф хаз'áйств'ь выш'гъл. А в'ьт с'удá йа выш'гъл ф хаз'áйств'ь.*

Выйти в семейству – выйти замуж: *Йá п'итнáцц'ьт'и л'эт выш'гъл ф с'им'эйству.*

Дéлу кончáть - договориться о свадьбе: *А рán'иш'ь, да свáд'бы ид'óм д'ьу'ьвар'имс'ь, ж'ьн'иху иш'и'ó н'и в'эр'у, ид'óм д'элу кан'чáт'.*

Дéлать договóрность – договариваться: *Патóм на тр'эт' д'эн' пр'и-йизд'ж'áйут' ат'эц, мáт'и жан'их, д'эль'йут' д'ьуавóрн'ьс'т'.*

Дурóм отдавáть – выдать без согласия замуж (ср. *дурóм* - глупо, необдуманно): *В'ьт ы с'истр'óнку майú дурóм аддавáл'и.*

Женить яблоню - надсечь кору дерева вдоль ствола, чтобы оно росло в ширину: *Нáд'ь жан'ит' йáбл'ьн'у.*

Живóтная книга – сборник духовборских псалмов: *Жывóтн'ийь кн'иу'ь - эн'т'ь нáш'ь б'ибл'ийь. П'ьтамú живóтн'ийь кн'иу'ь, к'ьк на ўс'у жы'ыз'н'у дáд'ьн'ь.*

Клáдку укладáть - осуществить уговор, по которому жених выплачивает родителям невесты определённую сумму денег (ср. *клáдка* - выкуп за невесту): *Патóм д'ьуавáр'ив'ьйу'ццъ, как д'эль канчáт'и клáтку укладáт'.*

Наговáривать дря́зги - ложно обвинять, наговаривать: *Муш п'исáл из áрм'ийи, нъ вдр'ук п'ър'истáл – фс'ó этъ д'эль мáт'ър'и, нъáвáр'ивэль др'áзг'и.*

Точить удочки – ловить рыбу: *Два мál'чикъ тóжъ пашл'и тач'ит' уд'чк'и на мór'ь.*

Устро́бить тамашу́ – скандалить, поругаться. Один из компонентов фразеологизма заимствован из азербайджанского языка, где *тамаша* – зрелище, представление, спектакль.

Особую группу среди фразеологических единиц составляют фразеологические термины, состоящие из двух и более слов, мотивированные в своих значениях и лишённые образного смысла. Чаще всего они состоят из существительного и прилагательного, которое уточняет значение данного существительного. В русском островном говоре Азербайджана выявлены следующие фразеологические термины:

Вонючий ясень – вид ясеня. *Мы йáс'ьн' нъзывáйьм ван'учи йáс'ьн'.*

Гóрький кóрень – хрен: *гóр'к'ий кóр'ьн' у нас в агарóд'ь рас'т'от'.* *гóр'к'ий кóр'ьн' знáйт'ь? Йéнтъ па-вáшьму хр'én.*

Гулевáя земля – необрабатываемая земля: *Мы нас'éйьм л'он, йачм'én', рóш, а астáл'на́йь з'имл'á п'ър'ьгарáйьт' – гул'авáйь з'имл'á.*

Кúтный зуб – зуб мудрости: *У н'ивó кúтный зúп прарóс.*

Кониное молоко́ – кумыс: *Он кан'ин'ийь м'ялáкó стал п'ит', и лúччъ стáль.*

Фразеологические единицы характеризуются прагматической направленностью: обыденное сознание выделяет типовую, значимую для практической деятельности человека жизненную ситуацию, образно переосмысляет и закрепляет ее за соответствующим сочетанием слов:

Кому́ нáдо бахмарá, когдá нéту дворá - малоценные вещи не нужны при отсутствии более ценных, более важных (ср. *бахмарá* - оборка).

Бúдущее дéло давнó улетéло, нъ́не не накóрмит - прошлыми заслугами сыт не будешь (ср. *бúдуший* - прошлый).

На чужóй м'якóть нéчево в'якáть - на чужой каравай рот не разевай (ср. *в'якáть* - завидовать). «Раньше в деревнях каждая семья пекла хлеб у себя дома. Отсюда и пословица, полный вариант которой: «На чужой каравай рот не разевай, а пораньше вставай да свой затевай» (т.е. сам ставь тесто и пеки свой хлеб)» [4, с.70]. Значение пословицы: *на чужое не рассчитывай; не надейся получить то, что предназначено не тебе.*

Зáмуж - не напáсть, зáмужем бы не пропасть: *В'ит' фс'ó в дóm'ь нъ н'шó д'эржыцц'ь, к'ьк' г'вар'ицц'ь: зáмуш – н'ь напáс'т', зáмужьм бы н'ь прапáс'т'.*

Поделили по прáвде: тебé - чих, мне - алач'их - о несправедливом разделе (ср. *алач'их* - войлочный шатер, в котором живут пастухи на летних пастбищах).

За кусóк бардáна отдáть два барáна - невыгодная покупка (ср. *бардán* – мешок; мешковина): *За скóл'к'а ты м'ялáкó б'ир'óш? Т'у-у. Зь кусóк бардáнъ аддáль два барáнъ.*

Не свой кады́к, не привя́жешь язы́к - на чужой роток не накинешь платок (ср. кадык - рот). Буквальный смысл поговорки: *чужой рот не завяжешь*.

В составе некоторых фразеологизмов носителем культурно значимой информации являются их словные компоненты, называющие реалии материальной культуры, например: **точить балясы** (ср. балясы – резные столбики) – проводить зря время: *Он фс'о бал'асы то́чит*'. Таким образом, безделье характеризуется через образ активной деятельности человека. Здесь можно провести параллель и привести общеизвестное выражение **бить баклуши** – *бездельничать*, которое по происхождению связано с изготовлением деревянных ложек. Баклушами называли грубые заготовки для ложек. Их производство не требовало особого усердия и мастерства. Отсюда и пошло **бить баклуши** – *заниматься безделицей*.

Во фразеологических единицах культурные стереотипы находят свое яркое образное воплощение. Например, **ласку сулить** – *золотые горы сулить* (ср. «золотые горы - достаток, благополучие» [5, с.115]): *Стал мн'э эт'т быхм'эс ласку сул'йт*', а на д'эл'ь γор'ь адна в'ышл'ь. Можно привести и такой фразеологизм, как **чува́лом во́ду таска́ть** - *делать что-либо впустую* (ср. чува́л – большой мешок из грубой шерстяной пряжи), который характеризует безделье через образ активной, но бессмысленной и бесполезной деятельности человека. Следует отметить, в данном фразеологизме используется компонент, называющий реалии материальной действительности. Учитывая то, что носители говора живут в иноязычном окружении, они заимствовали из азербайджанского языка слово *чувал* и перефразировали исконно русское устойчивое сочетание *носить воду решетом*. К слову, значение бесполезной работы может передаваться и таким фразеологизмом, как *переливать из пустого в порожнее*.

В некоторых случаях фразеологические единицы отражают значение обязательности выполнения того или иного условия, например: **вынь-вблужи** - *во что бы то ни стало, несмотря ни на какие трудности, достань и отдай* [1, с. 172]; **вот и весь сказ** - *сказано окончательно, нечего больше разговаривать* [1, с.173].

Таким образом, фразеологические единицы являются культурно маркированными языковыми знаками, отражающими в стереотипной форме ценностные установки носителей языка. В них отражаются особенности мировидения этноса, его специфический взгляд на окружающий мир. Фразеологизмы возникают на основе образного представления действительности, которое опирается на исторический и, прежде всего, на обиходно-эмпирический опыт, непосредственно связанный с культурными традициями, обычаями и обрядами народа. В результате проведенного исследования было выявлено **49** фразеологических единиц.

Литература

1. Гейдарова Э.А. Лексическая система русского островного говора Азербайджана. Баку: Авропа, 2015, 178 с.
2. Гулиева Л.Г., Гейдарова Э.А. Лексикон русского островного говора Азербайджана. Баку: Авропа, 2014, 498 с.
3. Зуева Т.А. Модель анализа фразеологических единиц в лингвокультурологическом аспекте. // Уральский филологический вестник. Психолингвистика в образовании, 2012, № 5, с.28-34.
4. Фелицына В.П., Прохоров Ю.Е. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: Лингвострановедческий словарь. 2-е изд. М.: «Русский язык», 1988, 272 с.
5. Фразеологический словарь русского языка. /Авторский коллектив: проф. И.В. Федосов, к.ф.н. А.Н. Лапицкий. М.: «ЮНБЕС», 2003, 608 с.

Xülasə**Dünyanın frazeoloji mənzərəsi****(Azərbaycandakı rus şivələrinin material əsasında)**

Məqalədə Azərbaycanadakı rus şivələrinin materialı əsasında dünyanın frazeoloji mənzərəsi araşdırılır. İlk dəfədir ki, tədqiqat bu çərçivədə aparılır. Azərbaycanda yaşayan rus mühacirlərinin dilində işlənən söz birləşmələri rus xalqının bənzəri olmayan orijinallığı, onun dünyanı mənimsəməsinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Eyni zamanda öyrəşmiş şəraitinin, yaşayışın dəyişdirilməsi yeni frazeoloji ifadələrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Etnosun əmək fəaliyyəti və ətraf mühitin xüsusiyyətləri bir çox yeni frazeoloji komponentləri yaradır. Rus xalqına aid olan frazeoloji birləşmələrilə bərabər yeni mühitə uyğun olan vahidlər daxil edilir. Tədqiqat nəticəsində 49 frazeoloji vahid aşkar olunub.

Summary**Phraseological picture of the world****(on material of the Russian island dialect of Azerbaijan)**

In article the phraseological picture of the world on the example of the Russian dialect of Azerbaijan is considered. Similar research is conducted for the first time. Idioms of a dialect of the Russian settlers living outside Russia brightly reflects originality, features of character and perception of world around of the Russian people. At the same time change of a habitual environment and habitat led to emergence of new combinations. Considering that carriers of the Russian island dialect – peasants, their life is closely connected with the earth. Work of ethnos and feature of environment generate a set of the forms connected with agriculture, weaving in dictionary structure of language. When saving the idioms habitual for perception of the Russian person, the lexicon included the components connected with features of a new environment. As a result of the conducted research 49 phraseological units have been revealed.

Rəyçi: fil.e.d., prof. L. Quliyeva
BDU-nun Filologiya fakültəsi Rus dilçiliyi kafedrasının
25.01.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarıf.

Daxil olma tarixi: 15.02.2017

Ruhəngiz Abdullayeva
ADU

DİL VƏ ONUN FRAZEOLoji VAHİDLƏRİNİN İNKİŞAF PROSESİ

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, komparativ frazeologiya, morfoloji sözyaratma, somatik frazeologizmlər

Keywords: phraseological unites, comparative phraseology, morphological word formation, somatic phraselogsims

Ключевые слова: фразеологические единицы, сравнительная фразеология, морфологическая словообразования, соматические фразеологизмы

Dil və vahidləri heç zaman sabit qalmır. Onlar müəyyən dəyişmələr gedir. Dəyişilmə frazeoloji vahidi təşkil edən komponentlərdən birində baş verir. V.Qalkin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, ictimai həyatın inkişafı prosesində mövcud olan bir sıra sözbirləşmələri işləkliyini itirir və onların əvəzində yeniləri işlədilir. [2, s.43]

Frazeologizmlərdə dəyişmələri əsasən aşağıda göstərilən formalarda olması təsdiq olunmuşdur: frazeologizmlərin komponentlərindən birinin öz sinonimi ilə əvəz edilməsi; frazeologizmin tərkibində ixtisar; frazeologizmdə köməkçi komponentin meydana gəlməsi; frazeologizmin tərkibinə yeni sözün əlavə edilməsi.

İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş Ə.Hacıyevanın bu bölgüsü [1, s.29] alman və Azərbaycan dillərində işlədilən komparativ frazeoloji birləşmələrin tədqiqində bir daha özünü doğruldur. Frazeologizmlərdə qeyd alınan dəyişmələr barədə tədqiqatçılar fərqli fikirlər də irəli sürmüşlər. Məsələn, F.Hüseynov da frazeoloji vahidlərin struktur quruluşu ilə bağlı baş verən prosesləri belə səciyyələndirir: reduksiya (ixtisar prosesi); optimallaşma (qazanma, daha dəqiq, frazeoloji vahidlərin struktur genişlənməsi); bərabərləşmə (ilkin struktur formanın sonradan yarananlarla münasibətin tənzimlənməsi); substitusiya (frazeoloji vahidlərin komponentlərinin əvəzlənməsi ilə bağlı proses); deparadiqmalaşma (paradiqmanın tamamilə və ya qismən itirilməsi prosesi).

Müəllifin fikrincə bu proseslərdən üçü, (reduksiya, optimallaşma, substitusiya) leksik, ikisi isə (bərabərləşmə və deparadiqmalaşma) qrammatik xarakter daşıyır. [3, s.34]

Alman dilinin komparativ frazeoloji vahidləri üçün işləkliyini itirmiş komponentlərin ixtisarı, yaxud reduksiya və frazeoloji vahidlərin struktur genişlənməsi, yəni optimallaşma səciyyəvidir. Alman dilinin frazeoloji sistemində frazeologizmlərdə köməkçi komponentin meydana gəlməsi, işləkliyini itirmiş bir komponentin yenisi ilə əvəzlənməsi prosesi müşahidə olunur. Məsələn: *wie die Dinge liegen (stehen) (Nach Lage der Dinge) - belə bir şəraitdə; kalt wie ein Fisch/Kalt wie Hunderschnauze - ilbiz kimi soyuq; essen wie ein Spatz/essen wie ein Vögelchen – sərçə kimi yemək* və s.

Nümunələr frazeoloji vahidlərin struktur-semantik cəhətdən hərəkətli olduğunu göstərir. Zaman keçdikcə frazeoloji vahidlər köhnələrin aradan çıxması, ye-

nilərin yaranması, komponentlərin əvəzlənməsi hesabına həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə dəyişikliyə məruz qalır. Hadisə və predmetlər arasındakı yeni münasibət və əlaqələrin aşkara çıxarılması həm də yeni müqayisələr, bənzətmə və oxşatmalara yol açır. Bu isə dildə frazeologizmlərin artmasına səbəb olur. Yeni müqayisələr komparativ frazeologiyada artım yaradır. Komparativ frazeologizmlərin tərkib hissələri bir sıra hallarda müqayisə olunan anlayışın müxtəlif xüsusiyyətlərini semantik cəhətdən fərqləndirir. Məsələn: *wie eine Eins (tanımiram) – yanağından qan damır; wie aus dem Ei gepellt – elə bil ilan boğazından çıxıb* və s.

Ekspressiv güclənmə, yaxud əlavə semantik fərqlər müqayisə olunan anlayışı ifadə edən sözlərin semantik xüsusiyyətlərindən asılıdır. Ekspressiv güclənmədə ən çox nəzərə çarpan müqayisə sifətlə ifadə olunan birləşmələrdir; feli birləşmələrdə isə həm ekspressiv, həm də əlavə semantik çalarlar mümkündür. Emosiyalarla sıx bağlı olan məfhumları ifadə edən sözlər ekspressiv - gücləndirici müqayisə konstruksiyalarında daha çox istifadə olunur; belə frazeoloji birləşmələrdə bir müqayisə obyektinin ifadəsi üçün bir neçə müqayisə edilən söz seçib işlətmək olur, məsələn: *dumm, faul wie die Sünde - axmağın dal ayağı; stark, gesund, hungrig wie ein Bär - ayı kimi ac; falsch, schwarz, stehlen wie ein Rabe; treu, toll, müde - ağır, sağlam olmaq; frieren wie ein Hund – it kimi titrəmək/yorğun olmaq.*

Birləşmələrdə yeni konnotativ məna xüsusiyyətləri çox vaxt assosiativ analogiyalar üzrə əmələ gəlir. Bu zaman müqayisə olunan məfhumla müqayisə obyektinin arasında əlavə motivasiyaya ehtiyac qalmır; məsələn: *frech wie Oskar, müde wie ein Hund; leben wie ein Hund – it kimi yaşamaq/yorğun olmaq, falsch wie ein Kaninchen. Flink wie ein Wiesel - sincab kimi çevik.*

Alman dilindəki komparativ frazeologizmdə müqayisə obyektinin heyvan və ona xas olan xüsusiyyətdir. Müqayisə obyektinin, bu obyektə aid xüsusiyyətin seçilməsi həmin obyektin nə dərəcədə yaxşı tanınması ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində “*sincab kimi çevik*” frazeologizmi işlənmişdir. Bu, müqayisə obyektinin seçilməsi ilə bağlıdır. Sincab və ona xas xüsusiyyətin Almaniyada daha geniş ərazidə bəlli olması xalq arasında belə müqayisə əsasında yeni frazeoloji vahidin yaranmasına imkan vermişdir. Bir sıra müqayisə obyektləri ərazidən və bu ərazidə yayılmış dildən asılı olmayaraq formalaşır. Belə hallarda komparativ frazeologizmdəki müqayisə obyektinin müxtəlif ərazilərdə olması faktı təsdiqlənir.

*j-d läuft wie der Wind - yel kimi keçmək // yel kimi ötmək
hungrig sein wie ein Wolf - canavar kimi ac olmaq*

Azərbaycan dilində işlənən *tülkü kimi bic olmaq; tülkü kimi hiyləgər olmaq; sərçə kimi qorxaq olmaq; islanmış pişik kimi köməksiz qalmaq* və s. frazeologizmləri alman və bir çox başqa dillərdə də eyni formalarda işlənir. Qeyd edək ki, müqayisə obyektinin yeni üzə çıxmış xüsusiyyətləri, keyfiyyətləri əlavə oxşatma əlaməti olduqda yeni komparativ frazeologizmlərin yaranması gerçəkləşir.

Bir qrup komparativ frazeologizmlər digər növdən olan frazeologizmlərdən düzəlir. Mövcud frazeologizm müqayisə semantikasını kəsb edərək komparativ frazeologizmə çevrilir. Komparativ frazeologizmlərin başqa bir tip frazeoloji birləşmələrə çevrilməsi ehtimalı qəbul edilməyi üçün yalnız bunun əksi mümkün hesab edilir, müqayisə edək: *Die Weisheit mit Löffeln gefressen haben, - Er tut so, als ob er die Weisheit mit Löffeln gefressen hätte – elə bil hikməti (müdrikliyi)*

qaşıqla yeyib. Nicht bis drei zählen können, j-d sieht aus, als ob er nicht bis drei zählen könnte. Das Pulver nicht erfunden haben. Er tut so, als ob er das Pulver erfunden hätte. jmd. kann kein Wasser trüben, Er tut so, als ob er kein Wasser trüben könnte – üzəcən saymağı belə bilməmək.

Komparativ frazeologizmlər bilavasitə inkar funksiyasında da istifadə oluna bilərlər. Məsələn: *Er schwimmt wie eine bleierne Ente – balta kimi üzmək, Er versteht soviel davon wie der Hahn vom Eierlegen – iki eşşəyin arpasını bölə bilməmək*, frazeologiyanın sözdüzəltmə məhsuldarlığını nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu frazeoloji vahidlərin bütün növlərinə xas deyildir. Söz yaratmanın potensial bacarığı verilmiş halda frazeologizmlərin struktur xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir. Mürəkkəb törəmə və qismən mürəkkəb sözlərdən ibarət olan frazeoloji derivatlar frazeoloji vahidlər əsasında söz yaratmanın mümkün olub olmadığını müəyyənləşdirir. Derivasiya dəyişən söz birləşmə modelləri əsasında yaranan komparativ frazeologizmlərdə mümkündür. Məsələn: *etw. wie seine Westentasche kennen – bir şeyi beş barmağı kimi bilmək, bir şeyi ovcunun içi kimi bilmək.*

Morfoloji sözyaratma qaydası ilə yanaşı frazeoloji derivasiyada həm də leksik semantik vasitədən istifadə edilə bilər. Bu vasitə söz birləşməsi ilə struktur cəhətdən əlaqəli olan frazeoloji vahidlərə məxsusdur. Beləliklə, derivasiya prosesində cümlə ilə yəni atalar sözləri, nida modal ifadələrlə əlaqəli olan frazeoloji vahidlər iştirak edə bilməz və etmirlər. Ayrı-ayrı formalaşan vahidlər kimi frazeologizm strukturu frazeoloji derivasiyanı mümkün edən söz yaratmanın aparıcı vasitələrini müəyyən edir. Ya da morfoloji vasitə (idiom, söz birləşməsi) və leksik-semantik vasitə (omonimlərin yaranması) kimi çıxış edir. Bir halda ki, idiom və söz birləşmələri, mürəkkəb söz formaları komponentlərini özündə əks etdirir, söz yarıdan sözlərin yaranması struktur tipli, semantik yolla yaranmış dəyişən söz birləşməsi əsasında yaranan frazeologizmdə yer alır. “Təsirli fellər, təsirlik halda olan isim” Məsələn: mürəkkəb törəmə sözlər həm də başqa struktur tipli, dəyişən söz birləşmələrinin semantik dəyişməsi nəticəsində əmələ gələn frazeoloji vahidlərdən çox asanlıqla yaranır.

Tərkibinə ikidən çox söz komponent daxil olan frazeoloji vahidlərin derivasiyası zamanı mürəkkəb törəmə sözlərin ilkin yaranma prosesi zamanı söz qovuşmada iştirak edən komponent tərkibin seçmə qabiliyyəti də yer tutur. Bu tip derivativ analizi göstərir ki, burada iki komponentdən ibarət idiom yaranması tendensiyası müşahidə olunur.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, 191s.
2. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология: (На материале французского и русского языков). М.: Международные отношения, 1977, 264с.
3. Гусейнов Ф.Г. Фразеологическая валентность лексических единиц // Ученые записки АГУ. Серия языка и литературы, 1966, №5, с.32-40.
4. Зиднер Л.Р., Строева Т.В. Современный немецкий язык. М.: Высшая школа, 1977, 407с.
5. Кунин А.В. Фразеологические единицы и контекст. Иностр.яз. в школе, 1971, №5, с.2-15.

Summary

Process of development of language and its phraseological units

It is stated in the article that phraseological units never remain stable and always some changes take place in them. The fact that in the phraseologisms alterations take place in different forms in phraseologisms have found their affirmation.

Резюме

Процесс развития языка и его фразеологические единицы

В статье указывается, что фразеологические единицы никогда стабильным не остаются и всегда подвергаются некоторым изменениям, которые в них совещаются. Тот факт, что фразеологизмы принимают различные формы нашли свои подтверждения в лингвистической науке.

*Rəyçi: dos. Q.Əbdürrəhimova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
08.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 21.02.2017

Lətifə Süleymanova

ADU

ƏNƏNƏVİ DİLÇİLİYƏ KONSEPTUAL BAXIŞ, MƏTN DİLÇİLİYİ ANLAYIŞI

Açar sözlər: *konseptual, kök, şəkilçi, intonasiya*

Keywords: *conseptual, root, suffix, intonation*

Ключевые слова: *концептуал, корень, суффикс, интонация*

Ənənəvi dilçiliyin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Qədim Hind dilçiləri e.ə.VII-II əsrlərdə indiki qrammatikalardan çox da fərqlənməyən qrammatika yaratmışdılar. İlk normativ qrammatika hesab olunan Panini qrammatikasında fonetika, kombinator səs dəyişmələri, vurğu və intonasiya haqqında da məlumat verilməsinə baxmayaraq, morfolojiya və sintaksis əsas yer tuturdu. Panini dili sistem kimi başa düşürdü. O, sözləri nitq hissələrinə görə təsnif etmiş, fəl köklərinin dərəcələrini və adların hallanmasında şəkilçi tiplərini, paradigma əsasında kök və şəkilçi anlayışını, əsas, kök və şəkilçinin fərqlərini, daxili fleksiyanı ilk dəfə izah etmişdi. Dünya dilçiliyi tarixində ilk dəfə müqayisəli metoddan da Panini istifadə etmişdi [1, s. 14-15].

Qədim hind dilçiləri məxrəc yeri, fəal danışmaq üzvü, partlayan, sürütlən (novlu), sait, yarım sait, samit, heca və s. fonetik anlayışlardan istifadə edir, samit əvəzlənmələrini dəqiq edirdilər. Onlar sözləri nitq hissələrinə - adlara və fəllərə bölürdülər. Sanskritdə ismin yeddi halı göstərirdi.

1. Adlıq,
2. Təsirlik,
3. Birgəlik,
4. Yönlük,
5. Çıxışlıq,
6. Yiyəlik,
7. Yerlik [2, s.8-9].

Ənənəvi qrammatikanın formalaşmasında yunan dilçiliyinin də böyük rolu olmuşdur. İlk dəfə olaraq Aristotel sözlərin düzgün izahını vermiş, sözləri siniflərə ayırmışdı. Aristotel sözlərin üç sinfini ayırırdı: adlar, fəllər və bağlayıcılar. (bağlayıcılara ədatlar, nidalar, önlüklər və əvəzlilər aid edilirdi). O, "hallanma" qrammatik anlayışa hallanma və təsriflənməni, xüsusən zamana görə təsriflənməni daxil edirdi. Aristotel sözləri cinslərə görə fərqləndirilirdi: kişi cinsi, qadın cinsi və onların arasında mövcud olan cins.

İsgəndəriyyə qrammatistləri 8 nitq hissəsini qeyd edirdilər: adlar, fəl, fəli sifət, artikl, əvəzlilik, önlük, zərf, bağlayıcı. Frakiyalı Dionisi isim, yaxud əşya bildirən ümumi, yaxud xüsusi göstərən, hallanan nitq hissəsini ad, zaman, şəxs və kəmiyyət qəbul edən, hərəkət vəziyyət ifadə edən və hallanmayan nitq hissələrini fəl adlandırır. İsmi beş halı göstərirdi: əsas, yiyəlik, yönlük, təsirlik və çağırış (xitab) Dionisi fəlin beş şəklini (qeyri-müəyyən, xəbər, əmr arzu və tabeəddi), üç məna növünü (təsirli, məchul və orta növ), üç kəmiyyətini (tək, cüt və cəm kəmiyyətlərini), üç şəxsini (I – danışan, II – müraciət edilən, III – haqqında danışılan), üç zamanını (indiki, keçmiş, gələcək) şərh edirdi [8, s.11-12].

Bu xülasəni eramızdan əvvəl və sonra fəaliyyət göstərmiş müxtəlif dilçilik cərəyanlarını və məktəblərini təmsil edən görkəmli zəka sahiblərinin fikirləri, əsərləri zəminində davam etdirmək, dilçiliyin müxtəlif məsələlərinə onların münasibətini geniş şərh etmək olardı. Fikrimizcə, buna ehtiyac yoxdur. Bu barədə çap olunmuş saysız-hesabsız araşdırma, xülasə, dərslik və dərs vəsaitlərində kifayət qədər məlumat verilmiş, bəzən eyni fikir ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən cüzi dəyişikliklərlə təkrarlanmışdır.

Azərbaycan dilinin müxtəlif səviyyələrini və sahələrini əhatə edən əsərlərlə (fonetika, morfolojiya, sintaksis, leksika, frazeologiya, semasiologiya və s.) eramızın VII əsrdən başlamış indiyə qədər olan araşdırmalar arasında köklü fərqlər hiss olunmur. Xüsusilə, nitq hissələri, cümlə üzvləri, danışiq səsləri, söz birləşmələri və s. məsələlər demək olar ki, dəyişilməz qalmış və ya cüzi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Halbuki digər elmlərdə, riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya, mexanika, informatika sahələrində böyük sıçrayışlar və inkişaf göz qabağındadır. Hər halda nə vaxtsa fəlsəfənin bölmələri olmuş, bu elm sahələrinin müasir inkişaf tempini və perspektivlərini danmaq qeyri-mümkündür.

Dilçiliyimizdə isə hələ də Aristarx dövründə məlum olan nitq hissələri (adlar, fel, feli sifət, artıqlıq, əvəzlilik, önlük, zərf, bağlayıcı), cümlə üzvləri təkrar-təkrar tədqiq olunmaqdadır. Dilçilikdə bu ehkamçılıq və ifrat konservatizmin kökündə nə durur? Müasir informatika texnologiyalarının, yeni kompüterlərin, mobil rabitə vasitələrinin coşqun inkişafı dövründə hələ də Mahmud Kaşğari üsulu ilə lüğət tərtib etməyin əhəmiyyəti varmı? Belə lüğətlər beynəlxalq kompüter şəbəkələrində geniş yayılmış və özünü doğrultmuş “Linqvo” tipli lüğətlərlə rəqabətə girə bilirmi?

Ənənəvi dilçiliyə qeyri-ənənəvi baxış dilçi şıltaqlığı, professional modabazlıq deyil. Bu, hər şeydən əvvəl dilçilik elminin təbii, dialektik inkişafının obyektiv nəticəsidir.

Eramızdan əvvəl VII əsrdə yaşamış Panini ilə XXI əsrin dil tədqiqatçısının baxışları arasında fərq olmalıdır. Əks təqdirdə, bizim tədqiqatlar heç bir elmi və əməli səmərəsi olmayan boş məşğələyə çevrilər.

Dilin tədqiqi və tədrisi haradan başlanmalıdır? – fonemlərdən, yoxsa mətnlərdən?

Kimya elmində əvvəlcə maddə bütövlükdə səciyyələndirilir, sonra onun atom və molekul quruluşu öyrənilir. Əvvəlcə atom və molekulları tədqiq edərək, sonra onların əmələ gətirə biləcəyi maddələri səciyyələndirmək qeyri-mümkündür. Dilin tədqiqi və tədrisi isə fonetikadan və fonemlərdən başlanır. Bəlkə əksinə, mətndən fonemə, “yuxarıdan aşağıya” dil vahidləri ayrılmalı və tədqiq olunmalıdır. Bu məsələ K.Abdullayevi də maraqlandırmış və o, münasibətini belə ifadə etmişdir. “Hansı quruluş hansından yaranıb, sadə quruluş mürəkkəb quruluşa keçib, yoxsa mürəkkəb quruluş sadələşməyə başlayıb?” Bu suallara cavab vermək çox çətindir. Hər iki prosesinin məntiqi dəlillər tapmaq olar. Amma sistemin bütövlüyü naminə, qeyd etmək lazımdır ki, bütün atomar, sintaktik vahidlər, “bütün yuxarı qalxan” sintaksislər, “Aşağıdan yuxarı gedən vahidlər” tədqiqatı, yəqin ki, bir vaxt gələcək öz yerini “yuxarıdan aşağı gələn vahidlərə, onları öyrənən üsullara verəcək” [1, s.7].

Azərbaycan dilçiliyində dilə qeyri-ənənəvi baxış artıq formalaşmaqdadır. Mətn dilçiliyinin inkişafı, Azərbaycanda bu sahədə tədqiqat əsərlərinin yaranması

ənənəvi dilçiliyə baxış bucağının dəyişməsi ilə nəticələndi [5, s.106; 4, s.202]. Başqa sözlə desək mətn dilçiliyini ənənəvi dilçiliyə qeyri-ənənəvi baxışın formalaşmasının birinci mərhələsi hesab etmək olar. Ənənəvi dilçilik, normativ qrammatika yaratmaq sahəsində böyük xidmətləri olan dilçilik özləri də dilçilikdə ehkamçılığa qarşı çıxır, yeni baxışın formalaşmasının vacibliyindən danışırlar.

Bu baxımdan Azərbaycan dilinin sintaksisi sahəsində dəyərli tədqiqat əsərlərinin və dərslərlərin müəllifi kimi tanınan prof. Q.Kazımovun fikirləri böyük maraq doğurur. O, aktual üzvlənmə və mətn məsələsindən bəhs edərək yazır ki, əgər dilin kommunikativlik imkanları, dil və nitq arasında mövcud olan sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlər işlənərsə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin sintaksisi tamamilə yenidən işlənmiş olar. Professional sintaksis mütəxəssisinin bu fikrində böyük həqiqət var. Q.Kazımovun gəldiyi son nəticə belədir: “Daim belə bir paradoks meydana çıxır: cümləni bu qədər mübtədə və xəbərə ayırmağın, heç bir praktik əhəmiyyəti olmayan, insanın maddi, mənəvi inkişafında heç bir əməli rolunu olmayan baş və ikinci dərəcəli üzvlər bölgüsünün yaradılması və ikinci sinifdən başlayaraq şagirdlərə öyrədilməsi hansı məntiqi zəminlə bağlıdır?”

İnsan bunun faydasını harada və nə zaman görməlidir?

Lakin nitqin kommunikativ mahiyyəti nəzərə alındıqda dilin bütün elementləri hərəkətə gəlir və öz əhəmiyyətini göstərir. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan dilinin sintaksisinə aid tədqiq və araşdırmaları, xüsusən sintaksis dərslərlərini bu istiqamətə yönəltməyin vaxtı çatmışdır” [5, s.5-21].

1991-ci ildə “Elm” nəşriyyatında çap olunmuş monoqrafiyada kompüterdə mətnlərin işlənməsi problemi ilə bağlı ənənəvi qrammatikalardan fərqli xüsusiyyətlərə və mahiyyətə malik “maşın qrammatika”larının yaradılmasının vacibliyi və zəruriliyi göstərilmişdir [6, s.10-50].

Sonralar bu ideya “Mətnin formal təhlili sistemi” əsərində başqa istiqamətdə əsaslandırılmışdır. Formal təhlili sistemlərində hər hansı mətnin tam təhlili, onun ayrı-ayrı cümlələrə ayrılması, söz-formaların təhlili, izahı ənənəvi dilçilikdə insan-dilçi tərəfindən aparılan əməliyyatlardan köklü surətdə fərqlənir. Deməli buradan belə bir nəticə çıxır ki, kompüterin əsaslandığı, istifadə etdiyi qrammatika və onun kateqoriyaları da ənənəvi qrammatikadan fərqli olmalıdır. Daha doğrusu, bu elə bir qrammatika olmalıdır ki, onun köməyi ilə kompüter sırf formal əlamətlər və prinsiplər əsasında sistem üçün zəruri məlumatı əldə etmək imkanına malik olsun” [7, s.81].

Ənənəvi dilçilikdə ayrı-ayrı dil səviyyələrində “natamamlıq”, “izaholunmazlıq” müşahidə olunmaqdadır. Bu xüsusiyyət bir çox tədqiqatçılar tərəfindən ara-ara qeyd olunmuş, onun səbəblərinin araşdırılmasına cəhdlər göstərilmişdir.

Ayrılıqda götürülmüş bir sözün mənasını tam dəqiq ifadə etmək qeyri-mümkündür. Sözün dəqiq mənası cümlədə (kontekstdə) açılır. Məhz ona görə də izahlı lüğətlərdə bəzən bir sözün onlarla mənası göstərilir.

Məsələn, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “almaq” sözünün 26, “vermək” sözünün 15 müxtəlif mənası göstərilmişdir [1, s.355-356]. Ayrılıqda götürülmüş cümlə də nisbi mənada bitmiş fikir ifadə edə bilər. Əslində, cümlənin də tam mənası mətnə açılır. Bununla əlaqədar A.Məmmədov yazır: “Ayrı-ayrılıqda mətn ilə digər sintaktik vahidlər arasında çox maraqlı bir qarşılıqlı münasibətlər sistemi formalaşır. Belə ki, cümlə öz-özlüyündə heç bir mənaya malik deyil və əgər digər elementlərdən izolə edilməzsə, başa düşülə bilməz. Başqa sözlə, cümlə

yalnız mətn çərçivəsində konkret hadisə ilə bağlı öz mənasını əldə edir və faktiki virtual olaraq burada aktuallaşma qabiliyyətinə malik ola bilər” [8, s.24].

Mətnə cümlənin sərhadı və mətn-cümlə münasibətlərində mövcud mübahisəli məqamlardan bəhs edən K.Abdullayev yazır: “Bizim fikrimizcə, sintaktik nəzəriyyədə mövcud olan məhz bu cür çatışmazlıqlar mətn dilçiliyi kimi sahənin yaradılmasına xüsusi təkan verdi. Belə çatışmazlıqların sırasında ilk növbədə cümlənin sintaktik sistemdə son iyerarxik vahid kimi görülməsini qeyd etmək olar. Bu halın ortadan qaldırılması cümlənin son deyil, orta sintaktik vahid kimi götürülüb, öyrənilib müdafiə olunması, cümlənin izomorf və homomorf, formal-semantik parametrlərlə başqa cümlələrlə əlaqəyə girə bilməsi, qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilçiliyin belə vacib sahəsi olan mətn dilçiliyi sahəsinin sütun daşlarına çevrilir və bu sahənin güclü inkişafını şərtləndirir” [1, s.178-179].

Ədəbiyyat

1. Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: “Maarif”, 1988, 538 s.
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: “Maarif”, 1979, 209 s.
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: “Maarif”, 1998, 281 s.
4. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998, 190 s.
5. Kazımov Q. Mətn dilçiliyi problemləri. Ə.Abdullayevin “Aktual üzvlərinə və Mətn” kitabına öz söz. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998, s. 5-21.
6. Марчук Ю.Н. Методы моделирования перевода. Москва, «Наука», 1985, 201 с.
7. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti (tərtibçilər: K.A.Vəliyeva, M.Ə.Mahmudov, V.Pines), Bakı: “Nurlan”, 2004, 264 s.
8. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: “Elm”, 2001, 143 s.

Summary

Conceptual view on traditional linguistics, and on textual linguistics

The article discovers the conceptual views in traditional linguistics and on textual linguistics which is in some ways contradicting to the views on the traditional linguistics. The author of the article studies diachronically the views on the traditional linguistics and informs on the creation of textual linguistics.

Резюме

Концептуальный взгляд о традиционной лингвистике и о лингвистике текста

В статье раскрываются концептуальные взгляды о традиционной лингвистике, и об образовании лингвистика текста, которая в некоторых случаях противоречит взглядам о традиционной лингвистике. Автор статьи изучает взгляды в традиционной лингвистике и даёт информации об образовании лингвистика текста.

Rəyçi: prof. A.Hüseynov
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.
Daxil olma tarixi:04.03.2017

Səbinə Tahirova

ADU

İNGİLİS DİLİ ORFOQRAFIYASININ PRİNSİPLƏRİNİN OXU VƏ TƏLƏFFÜZDƏ ROLUNA DAİR

Açar sözlər: orfoqrafiya, fonemik prinsip, heca prinsipi, fonem, hərf, qrafem

Keywords: orthography, phonemic principle, syllabic principle, phoneme, letter, grapheme

Ключевые слова: орфография, фонематический принцип, синлабический принцип, фонема, буква, графема

Məlum olduğu kimi, dil öz kommunikativ funksiyasını yalnız şifahi formada deyil, həm də yazılı formada həyata keçirir. Dilin şifahi forması variativliyə məruz qaldığı halda, yazılı dil forması bütün dil daşıyıcıları üçün eyni formada olur və bu ədəbi dil kimi qəbul olunur. Şifahi və yazılı dil formaları arasında qarşılıqlı əlavə vardır və bu səbəbdən tədris prosesində hər iki formaya vahid proses kimi yanaşmaq məqsədə uyğundur. Müşahidələr və təcrübə göstərir ki, çətin tələffüz və mürəkkəb qrafik xüsusiyyətlərə malik olan ingilis dili kimi bir dilin ixtisas dili kimi öyrənilməsində bu dilin oxu və orfoqrafik qaydalarının mənimsənilməsində mühüm rol vardır. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, ingilis dilində olan lüğətlər, bir qayda olaraq, hər bir sözün yazılı forma ilə bərabər onların tələffüzünü də göstərir. Odur ki, tələffüz, yazı və oxu məsələlərində hərflərlə dil səslərinin münasibətindən irəli gələn səhvlərin fərqləndirilməsinə duyulan ehtiyac ingilis dilinin öyrənilməsində özünü daha çox büruzə verir.

Qeyd edilməlidir ki, yazıda hərflərlə dil səslərinin münasibətindən irəli gələn səhvlərin fərqləndirilməsi məsələsini ilk dəfə İ.A.Boduen de Kurtene irəli sürmüş, yazı qaydalarının tədqiqində əlifba, qrafika və orfoqrafiya məsələlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğunu əsaslandırılmış, əlifba, qrafika, qrafem, orfoqrafiya terminlərini dilçiliyə daxil etmişdir. Onun nəzəriyyəsinə sonralar L.V.Şerba inkişaf etdirmişdir. L.V.Şerba qrafikanı “Əlifbanın qaydaları” kimi izah etmişdir. L.V.Şerba göstərdiki, hər bir dilin qrafikasının özünəməxsus xüsusiyyətləri olur və bu da həmin dilin fonetik quruluşunun qanunauyğunluqlarından asılı olur [4, s.7]. Bu cəhətdən səslə hərfin bir-birindən fərqləndirilməsinə yalnız fiziki baxımdan (akustik, optik) fərqlənmə kimi baxmaq olmaz. Burada digər mühüm linqvistik cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Belə ki, səslə hərf arasındakı münasibətlərin linqvistik cəhətlərini (fonem, qrafem, orfoqrafiya, orfoepiya, orfofoniya və s.) fərqlənməsinin mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır [4,s.7-8].

Məlum olduğu üzrə, ingilis dilində dil səsləri (fonemlər) ilə onları yazıda işarələri olan hərflər arasında böyük uyğunsuzluqlar vardır və bu da ingilis dilini ixtisas kimi öyrətmə və öyrənmə prosesində ciddi tələffüz, yazı və oxu çətinlikləri yaradır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması dil səsləri ilə onların yazıda qrafik işarələri olan hərflər, hərf birləşmələri (qrafemlər) arasındakı münasibətlərin, bütövlükdə orfoqrafiya ilə oxu və tələffüz arasında fərqli cəhətlərin və s. öyrənilməsi zəruriyyətini ortaya çıxarır.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilinin orfoqrafiyası fonetik, fonemik, sillabik, morfoloji və hieroqfifik prinsiplərə əsaslanır. Bəzi dilçilər hesab edir ki, ingilis dilinin orfoqrafiyasına, məhdud sayda olsa da, fonetik prinsip özünü əks etdirir. Onlar fikirlərini sübuta yetirmək məqsədilə pin, lot, felt, draft, cot, bin, sin, tip, top, pot və s. sözlərini nümunə kimi göstərirlər və bir hərfin bir fonemə uyğun gəldiyini qeyd edirlər. Bununla belə, bəzi dilçilər (V.A.Vasilyev və b.) göstərirlər ki, fonoloji baxımdan orfoqrafiyanın fonetik prinsipi doğru deyildir. Çünki, hər bir orfoqrafiya sözlərin aktual tələffüzünü, fonemlərin kombinator və mövqe allofonlarını deyilşdə əks etdirməyə, təqdim etməyə qadir deyildir [2, s.240]. Odur ki, bütün orfoqrafiyalar əsas prinsip kimi fonemik prinsipi götürür. Belə ki, hərflər yazıda allofonları deyil, fonemləri təmsil edir, odur ki, yazıda fonemlər tək hərf və hərf birləşmələri ilə təmsil oluna bilər. Yazıda fonemləri hərf və hərf birləşmələri ilə göstərilməsi qrafem adlanır. Qrafemlər də fonem kimi sistem təşkil edir. Qrafemlər yazıda fonemləri göstərməklə yeni mənalar formalaşdırır. Məsələn: tip-top, pin-bin, ten-den və s. Bir hərf bir qrafemə uyğun gələ bilər, yaxud bir neçə hərf birləşməsi bir qrafemi təmsil edə bilər. Əgər ingilis dilində “through” sözü orfoqrafik-fonemik-qrafemik baxımda təhlil edilərsə, onların nisbəti aşağıdakı kimi olacaq: through –t-h-r-o-u-g-h-7 hərf

th-r-ough-3 qrafem

/θ-r-u:/ -3 fonem

Lakin “pin-bin” sözlərinin hər birində üç hərf, üç qrafem və üç fonem vardır. Funksiya baxımından qrafem fonemə oxşardır, o da fonem kimi iki spesifik funksiya yerinə yetirir: 1) təşkeledici; 2) fərqləndirici [3, s.162].

Qrafemin təşkeledici funksiyası onunla ifadə olunur ki, yazılı olan hər bir söz qrafemlərdən ibarətdir. Qrafemin fərqləndirici funksiya özünü onda göstərir ki, yazılı formada olan bir söz digərindən müxtəlif qrafemlər vasitəsi ilə fərqləndirilə bilər. Məsələn: map-nap, in-inn, see-sea. Bununla yanaşı, ingilis dilində iki fonem vardır ki, onlar yalnız bir qrafemlə təmsil olunur; th /θ-ð/.

Qeyd edək ki, ingilis dilinin qrafik qaydaları olduqca mürəkkəbdir. Bu mürəkkəblilik özünü xüsusilə sait fonemlərin oxunuşunda və tələffüzündə göstərir və bu mürəkkəbliyin sadələşdirilməsi üsulu isə əsasən bu dilin orfoqrafiyanın sillabik prinsipinə əsaslanır. Sillabik prinsipə əsasən eyni bir sait hərf müxtəlif tip hecalarda müxtəlif sait fonemləri göstərmək üçün işlədilir [5, s.84-85].

İngilis dilində sait hərfin altı heca tipində oxunuşu müxtəlif saitlərin (monofoonqlar, diftoonqlar, uzun və qısa saitlər, habelə triftoonqlar) oxunuşu və tələffüzünü təmsil edir.

Məsələn:

a - /eɪ/, /æ/, /ɑ:/, /eə/ - name, man, car, hare

e - /i:/, /e/, /ɜ:/, /ɪə/ - metr, met, term, here

i - /aɪ/, /ɪ/, /ɜ:/, /aɪə/ - life, sit, firm, fire

y - /aɪ/, /ɪ/, /ɜ:/, /aɪə/ - my, myth, myrtle, tyre

o - /oʊ/, /ɒ/, /ɔ:/, /ʌ/ - note, not, shore, son

u - /ju/, /ʌ/, /ɜ:/, /juə/ - tune, cup, turn, pure

İngilis dilində saitlərin sillabik prinsip əsasında oxunuşu ilə yanaşı, digər oxunuş halları da vardır. Məsələn, <a> qrafemi /eɪ/, /æ/, /ɑ:/, /eə/ fonemlərinin oxunuşunu

təmsil edir. Məsələn, <a> qrafemi “ball” sözündə uzun /ɔ:/, wash sözündə qısa /ɒ/ və vurğusuz mövqedə /ə/ kimi oxunur : drama /drɑ:mə/, banana /bəˈnɑ:nə/ və s.

İngilis dilində morfemlərin və artiklların qrafemlərə münasibətdə, oxunuşu və tələffüzü çoxtərəflidir. Bu baxımdan orfoqrafiyada morfoloji prinsip aşağıdakı hallarda özünü göstərir. Keçmiş zamanın göstəricisi olan “ed” morfemi “e”-“d” kimi yazılır, ancaq onun üç cür tələffüz variantı [t], [d], [ɪd] vardır. Oxşar hal ismin cəm halını düzəldən “s”, “es” morfeminin [s], [z], [ɪz] oxunuşda, tələffüzündə müşahidə edilir. İngilis dilində müəyyən artiklın bir qrafik forması “the” iki variantda, qeyri-müəyyən artikl isə “a”, “an” forması müxtəlif mövqələrdə dörd variantda [eɪ] [ə] [ən] [n] tələffüz olunur.

İngilis dilində həmçinin hieroqlifik prinsip də özünü göstərir. Bu prinsip tarixi prinsip əsasında inkişaf etmişdir. Məsələn, blew-blue, made-maid; right-wright-write-rite sözlərinin yazılı forması müasir dövrdə homofonların fərqləndirilməsinə xidmət edir. İngilis dilində orfoqrafiyanın bir funksiyası da omofonları fərqləndirilməsindən ibarətdir. Məsələn, sight, cite, site, road-rode-rowed və s. [6, s.281]

İngilis dilində qrafemlər sadə və mürəkkəb ola bilər. Bir hərfdən ibarət olub, bir fonemə uyğun gələn qrafem sadə (ten, put, last, man və s), iki və daha artıq hərfdən ibarət olub, bir fonemə uyğun gələn qrafemlər mürəkkəb qrafemlər (when, coat, watch, through) adlanır.

İngilis dilində qrafem təşkilədiçi, distinktiv funksiya ilə yanaşı, diakritik funksiya da yerinə yetirir. Qrafemin diakritik funksiyası müxtəlif ola bilər. [3, 163] Məsələn, sözün yazılı formasında eyni samit qoşa yazılırsa;

a) bu özündən əvvəl gələn saitın qısa oxunmasını, tələffüzünü göstərir: planed-planned; note- knotted; matter, letter, upper və s.

b) sözlərin mənasını fərqləndirir:

assent-a cent, arrival- a rival, appear- a pier, accur- a cure və s.

Səs sonunda “s” hərfinin qoşa yazılışı saiddən sonra “s” hərfinin [z] kimi deyil, [s] kimi oxunuşunu və tələffüzünü göstərir: less, Bess və s.

c) özündən əvvəl gələn saitın uzun oxunuşunu göstərir:

barred, stirred, furred

d) təkhecalı sözlərin sonunda lal (mute) “e” hərfi gələrsə, samiddən əvvəl gələn saiti əlifbadakı kimi oxunuşunu göstərir və fərqləndirici funksiya yerinə yetirir:

rat-rate; mad-made, fat-fate, hat-hate, not-note, met-mete, fin-fine və s.

e) təkhecalı sözlərdə lal (mute) “r” hərfi saitın uzun, yaxud diftonq kimi oxunuşunu, tələffüzünü göstərir: are, were, mere, cure, sire və s.

Beləliklə, ingilis dilinin orfoqrafiyasının prinsiplərinə dair aparılan araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, orfoqrafiyaya dair qaydalardan əldə edilən biliklərin sözlərin düzgün oxunmasında və tələffüzündə çox mühüm praktik əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat

1. Dikushina O. English phonetics, M, 1965.
2. Vassilyev V.A. English phonetics (a theoretical course) M, 1970.
3. Leonteva F.S. A theoretical course of English phonetics. M, 1988.
4. Zeynalov F.H. Hüseynova Z. Pronunciation and spelling in English. Bakı, 1998.
5. Zeynalov F.H. Practical English Phonetics, Book I. Bakı, Mürtəcim, 2012.
6. Zeynalov F.H. Supplement to the book “Practical English”, phonetics, Book II. Bakı, Mürtəcim, 2012.

Summary

On the role of the principles of English orthography in reading and pronunciation

The article deals with the principle of English orthography. In the article an attempt is made to study English orthography and phoneme, grapheme, letter relations and their importance in acquiring good reading and pronunciation.

Резюме

О поле принципов английской орфографии в чтении и произношении

В статье рассматриваются принципы английской орфографии. В статье сделана попытка изучить английскую орфографию, отношения фонем, графем, букв и их значение в приобретении хорошего чтения и произношения.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
31.01.2017-ci il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi:28.02.2017

Çinarə Qəhrəmanova

ADIU

E-mail: chinara83@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASI TƏDQİQATLARDA

Açar sözlər: birgəlik, çıxışlıq, şivə, dialekt.

Keywords: commutative, ablativeness, accent, dialect

Ключевые слова: общность, предложный, говор, диалект

Filologiya elmləri doktoru, akademik Ağamusa Axundovun elmi yaradıcılığı mövzu istiqamətlərinə görə olduqca rəngarəng və müxtəlifdir. Görkəmli türko- loq alim Azərbaycan dilinin elə bir problemləli məsələsi olmamışdır ki, ona vaxtında və dərindən münasibətini bildirməsin. Belə mühüm məsələlərdən biri də dialektologiya elm ilə bağlıdır və bu böyük alimin yaradıcılığında həmin məsələlər xüsusi yer tutur, ətraflı şəkildə tədqiqata cəlb olunur.

Alimin gərgin zəhməti sayəsində ərsəyə gətirdiyi dialektologiya ilə bağlı ilk məqaləsi «Azərbaycan dili dialekt sistemlərinin formalaşmasının sturuktur təhlili təcrübəsindən» adlanır və məqalənin mətni 1965-ci ilin mart ayında Bişkekdə Türk dillərinin dialektologiyasına həsr olunmuş IV Məhəlli müşavirədə rusca oxunmuş və Bakı Dövlət Universitetinin «Elmi xəbərləri»ndə çap edilmişdir. A.Axundov bu məqaləsində, əsasən iki problemə dair mülahizələrini söyləyir: 1) dialekt sistemlərinin ümumxalq dili sistemə münasibəti, həmçinin dialekt sistemlərinin bir-birinə münasibəti və 2) dialekt sistemlərinin aborigenlərin – ölkənin qədim əlahisinin dil sistemi faktlarına münasibəti [1, s.413].

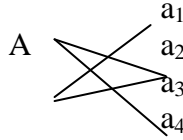
Birinci problemin uğurlu həlli üçün A.Axundov müəyyən dərəcədə dilin nəzəri-çoxluq konsepsiyasına əsaslanaraq göstərir ki, dillərin çoxunun dialekt sistemlərinə, ümumxalq dili sistemə münasibətinə görə, ümumxalq dili çoxluğuna daxil olan kəsilən yarımçoxluq kimi baxmaq mümkündür. Təsəvvür edək ki, A dili öz inkişafının müəyyən mərhələsində müxtəlif a_1, a_2, a_3, a_4 bir sözlə, a_n dialektlərə parçalanır. Bütün bu dialektlər fonetik və qrammatik cəhətdən çoxlu uyğun faktlara malikdir. Şübhəsiz, müxtəlif fərqlər də mövcuddur ki, müstəqil dialekt sistemləri yaratmaq üçün əsas olmuşdur. Beləliklə, bütün bu dialekt sistemləri ümumxalq dili çoxluğuna daxil olan müəyyən kəsilən yarımçoxluq kimi meydana çıxır ki, bu şəkildə göstərilə bilər:

$$(a_1 + a_2 + a_3 + \dots + a_n) = (1) [1, s.414]$$

Bu düstür əsasında müəllif onu da qeyd edir ki, A və a_1, a_2, a_3 və s. eləcə də a_1, a_2, a_3 və s. arasında uyğun olaraq homomorfizm və izomorfizm terminlərini ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür işləndiyinə, bu terminlər altında nəyin nəzərdə tutduğuna aydınlın gətirən A.Axundov yazır ki, homomorf hadisələrə biz identik (eyni) hadisələr kimi baxırıq və rus dilçisi O.S.Şirokovun fikirlərini qəbul edirik [2, s.51]. Homorf hadisələrə identik, izomork hadisələrə oxşar hadisələr kimi baxan alim belə nəticəyə gəlir ki, dialekt sistemləri və dil sistemi arasında homo-

morfizm, dialektlərin öz sistemləri arasında isə izomorfizm münasibətləri mövcuddur və dialekt sistemlərinin formalaşması diferensiasiya yolu ilə gedir [1, s.415].

Dialekt sistemləri və dil sistemi arasında homomorfizm, dialektlərin öz sistemləri arasında isə izomorfizm münasibətlərinin mövcudluğunu A.Axundov qrafik şəkildə bu cür göstərir.

Nəzəsi cəhətdən doğru olan bu düsturun dialekt sistemlərinin ümumxalq dili sisteminə münasibəti, həmçinin dialekt sistemlərinin bir-birinə münasibəti probleminin həcminə tətbiq etmək olarmı? – sualını cavablandırmazdan əvvəl alim diqqəti maraqlı bir tarixi fakta yönəldir: «Earmızın başlanğıcından etibarən Azərbaycan tez-tez türkdilli köçəri tayfaların hücumlarına düşər olmuşdur. Onların daha mütəşəkkil kütlələri burada V-VII və XI-XII əsrlərdə görünmüşdür. Həmin tayfaların gəlməsi və məskunlaşması ilə Azərbaycan əhalisinin uzun zaman danışdıqları bir-birindən fərqlənən dillər üzərində türk dilinin ardıcıl üstünlüyü müşahidə edilir» [3, s.169]. Bundan sonra, A.Axundov təhlili bir qədər dərinləşdirərək yazır: «Belə çıxır ki, yuxarıda göstərilən düsturun Azərbaycan dili dialekt sistemlərinin formalaşmasına tətbiqi o qədər də düzgün deyil. Deyək ki, A dilinə qədər Azərbaycanda onunla qohum olan B, C və s. dillər var idi ki, heç olmasa, zaman faktorunu nəzərə alsaq, bir-birindən bəzi cəhətlərlə seçilirdi. Beləliklə, həmin dillər Azərbaycan ərazisində müstəqil dillər kimi çıxış edirdilər, ona görə ki, XIII əsrə qədər ölkənin ümumdanişiq dili yox idi [3, s.169]. Aydın ki, bu dillər arasında izomorfizm münasibəti olmuşdur. Belə olan halda, onlar hansısa bir dil – substrat vasitəsilə əlaqədar olmuşlar ki, onunla homogen münasibətdə idilər. Lakin həmin dil sistemləri arasındakı münasibətlərin təhlilindən görüldüyü kimi, dil-substrat həmin dillərdə danışanların Azərbaycana gəlməsinə qədər V, C dialektlərinə parçalanmışdı ki, bu da B, C və s. dillərin Azərbaycan ərazisində müstəqil dillər şəkildə çıxış etməsinə imkan vermişdi. Daha sonra, ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü mərhələsində həmin dillər dialektlərə çevrilmiş və artıq mövcud ümumxalq dili ilə izomorfizm münasibətində olmuşdu. Beləliklə, Azərbaycan dili dialekt sistemlərinin formalaşması inteqrasiya yolu ilə getmişdi. Deməli, ümumxalq dili olmadan Azərbaycan dilinin dialektləri və dialekt sistemləri də olmazdı. Beləliklə, Azərbaycan dili dialekt sistemləri ümumxalq dilinin dağılması nəticəsində yox, vahid ümumxalq dilinin təşəkkülündən sonra müstəqil dil sistemlərinin dialekt sistemlərinə keçməsi nəticəsində formalaşmışdı. Müxtəlif dialekt sistemlərində və Azərbaycan ümumxalq dili sistemində mövcud olan ayrı-ayrı faktların təhlili də, dediyimiz kimi, həmin fikrə gətirib çıxarır. Bu faktların məhz izomorf olmasından aydındır ki, dialekt sistemləri üçün ümumi olan cəhətləri ümumxalq dilində yox, o uzaq qohum dialekt sistemlərində axtarmaq lazımdır ki, orada müxtəlif dialekt sistemlərinin həmin faktlarının kökləri vardır [1, s.416].

Milli dilin dərin köklərini dialektlərdə axtaran A.Axundov əsl alim, əsl dialektoloq ustalığı ilə sözügedən məqaləsində ikinci məsələni, yəni dialekt sistemlə-

ri faktlarını aborigenlərin dil sistemləri faktlarını münasibəti məsələsini də peşə-karcasına araşdıraraq göstərir ki, nə zaman ki, söhbət dialekt sistemləri faktlarının aborigenlərin dil sistemləri faktlarına münasibəti barədə gedir, o zaman qarşımıza, hər şeydən öncə, türk tayfa dillərinin aborigen dilləri ilə çarpazlaşması məsələsi dayanır ki, tarixən, türk tayfa dilləri qalib gəlmiş, lakin tələffüz vərdişləri də sayılmaqda, məğlub dilin ən müxtəlif tipli elementləri də saxlanmışdı [1, s.419]. Bu məsələnin xüsusi bir araşdırma tələb etdiyini diqqətə çatdırıram. Ağamusa Axundov maraqlı dil faktlarına istinad edərək çox dərin elmi müşahidələr irəli sürür. Məsələn, o, Lənkəran dialektində işlənən (l p) kimi dialekt faktlarına əsaslanaraq qeyd edir ki, bu səs bünün fonetik mövqelərdə incə tələffüz olunur. Məsələn: (*maral*) əvəzinə (*maralr*), (*harası*) əvəzinə (*haralru*) və dili uzaq keçmişdə İran dillərindən biri olmuş yerli əhalinin tələffüz vərdişləri nəticəsidir. Zaqatala və Qax dialektlərində homomorf dilortası kar «k» yerində mövcud olan dilarxası, partlayan kar səsə də (məsələn: (*kömək*) əvəzinə (*komak*), inək əvəzinə (*inak*) və s. [4,s.76] belə bir izahat vermək olar. Görünür, bu haçansa İber-Qafqaz dillərindən birində daşlaşmış həmin dialekt daşıyıcılarının tələffüz vərdişlərinin təsiridir.

A.Axundovun «Azərbaycan dili dialekt sistemlərinin formalaşmasının struktur təhlili təcrübəsindən» məqaləsi həcm etibarilə qısa olsa da, məzmun və siqlət, elmi potensial baxımından bütöv və sistemli araşdırma təsiri bağışlayır. Çünki alimin müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq etdiyi, xüsusən də müxtəlif dialekt sistemlərinə daxil olan ayrı-ayrı dil sistemlərinin izomorf və homomorf olub-olmaması məsələləri dilimizin tarixinin açılmamış sirlərinin ortaya çıxarılması baxımından olduqca böyük önəm kəsb edir.

A.Axundovun dialektoloji araşdırmalarının hər biri orijinallığı və təkrarsızlığı ilə də diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan alimin 1979-cu ildə Nukusda Türk dilləri dialektologiyası üzrə keçirilən VII Məhəlli elmi konfransda rus dilində məruzə etdiyi «Azərbaycan dilinin dialektlərinin hal sistemində komitativ varmı?» adlı məqaləsi olduqca böyük maraq doğurur. Məqalə Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən türkologiyada olduqca aktual və mübahisəli bir məsələyə həsr edilmişdir. Böyük türkoloq alim məqaləsinin başlanğıcında bu mübahisəli məsələyə aydınlıq gətirərək göstərir ki, türk dillərinin məşhur qrammatikalarının hamısında yalnız altı hal göstərilməsinə baxmayaraq, türk dillərinə dair bəzi araşdırmalarda tez-tez elə mülahizələr müşahidə edilir ki, ismin hallarına münasibətdə kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən müxtəlif fərqlər nəzərə çarpır. Adlıq (əsas), yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallardan başqa, müəlliflər müəyyən türk dillərinin hal sistemində yiyələnmə [5, s.49-53], birlik [6, s.300], davam [7, s.34], birgəlik [8, s.22-23], itirmə [8, s.24-25], səbəb-məqsəd [8, s.25-26], yönəlmə [8, s.26-27] hallarının olduğunu göstərirlər. N.İ.Aşmarin həmin hal çəkilçisinin mürəkkəb hal sonluğu saymış [9, s.129], İ.Bensinq isə çuvaş dilinə dair araşdırmalarında bitişik hal forması kimi göstərmişdir [1, s. 421]. Hal kateqoriyasının belə müxtəlif cür izahı Azərbaycan dilçiliyində də olmuşdur [10, s.54-55]. Bütün bunların ardınca A.Axundov hal kateqoriyası probleminin uğurlu həlli üçün həmin məsələnin türk dillərinin dialekt materialı əsasında araşdırılmasını vacib sayır və komitativin, yəni birgəlik halın Azərbaycan dilinin dialektlərinin materialları əsasında öyrənilməsinin olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır.

Məlumdur ki, şifahi xalq ədəbiyyatı dilində və dialektlərdə ismin çıxışlıq hal şəkilçisi (-dan, -dən) –nan, -nən formasında işlənir. M.Ş.Şirəliyev yazır ki, ədəbi dildə işlənməyən sonluqlar içərisində –nan, -nən şəkilçiləri –la, -lə”nin daşdığı qrammatik funksiyanı yerinə yetirir. Alimin bu fikrinin” tamamilə həqiqətə uyğun olduğunu şərh edən A.Axundov qeyd edir ki, lakin mənim baxışımla, -la, -lə sonluğunun korrelyatına müəyyən qrammatik kateqoriyanın, hazırkı vəziyyətdə hal kateqoriyasının Azərbaycan dili dialekt sistemindəki göstəricisi kimi də yanaşmaq mümkündür [1, s.422].

Bəzi türk dillərinin materiallarının dilindən məlum olur ki, çıxışlıq məzmunu formal cəhətdən –dan, -dən şəkilçiləri ilə bərabər –nan, -nən formaları ilə də aşkara çıxır. Məhz buna görə də –nan, -nən formasına və mənşəcə ona yaxınlaşan formalara qırğız və xaxol dillərində hələ çoxdan hal əlaməti kimi baxmışlar [11, s.114; 12, s.96].

A.Axundovun fikrincə, -nan, nən şəkilçiləri Azərbaycan dili dialektlərində birgəlik halın (komitativin) formasını yaradır ki, birgəlik, müstəqil obyekt, vasitə-ələt, hərəkət üsulu, yer və zaman qrammatik mənalarnı bildirir və həmin hal forması bütünlüklə türk dilləri hal kateqoriyasının semantik sisteminə daxil olur [1, s.422]. Müəllif onu da qeyd edir ki, lakin o, hal paradigmasında başqa hal formalarından seçilir. Birincisi, bütün hal şəkilçilərindən fərqli olaraq, komitativin (-nan//nən) şəkilçisi vurğu qəbul etmir, yəni o vurğusuzdur. Bundan başqa, sait auslautlu sözlər komitativ şəkilçisindən əvvəl epentetik j səsi tələb edir ki, anlautunda samit olan başqa hal şəkilçiləri üçün bu səciyyəvi deyil. Görünür, buna görə, -nan, nən şəkilçiləri dialektoloqlar tərəfindən müstəqil hal forması sayılmamışdır [1, s.423].

-nan, -nən şəkilçisinin xüsusiyyətlərinin linqvistik motivlənmə təşkil etdiyini Ağamusa Axundov dəqiq elmi arqumentlərlə izah edir: «Birincisi, türk dillərində heç də bütün şəkilçilər vurğulu deyil. Deyək ki, şəxs sonluğu, xəbərlilik, inkarlıq kateqoriyası şəkilçiləri və bəzi fikirləri buna misal ola bilər.

-nan- nən formasının müəyyən fonetik şəraitlərdə çıxışlıq hal kimi səslənməsi də (vətənnən-vətəndən, sənnən-səndən, adamnan-adamdan, üzümən-üzümdən və s.) bu cəhətdən az rol oynamır. Belə hallarda vurğu, məlum olduğu kimi, həmin morfevlərdə supersegment fonem kimi çıxış edir. Epentetik j sisteminə gəldikdə isə, görünür o, həmin şəkilçinin vurğusuz olmasından törəyir. Güman ki, aksentuasiya vəziyyəti, yəni komitativ şəkilçisindən əvvəl gələn hecanın vurğu səciyyəvi j samiti şəklində əlavə qüvvə tarazlılığı tələb edir [1, s.423].

A.Axundov –nan-nən şəkilçisinin mənşəyindən də bəhs edərək göstərir ki, onun türkmən, tatar, özbək, uyuur dillərində –nan, -nən, xaxol dilində –nan, nen, -nan, nən formalarına rast gəlik və burada məhz qədim sözdüzəldici şəkilçi –la, -le prototip kimi çıxış edir ki, görünür, -nan, -nən; -lar/ler-in assimilasiya nəticəsində törəlinən fonetik variantdır.

Akademik A.Axundovun dialektologiya sahəsindəki araşdırmaları təhlilə cəlb etdiyimiz bu məqalələrlə bitmir. Bu görkəmli alim müxtəlif illərdə mətbuata verdiyi müsahibələrdə, elmi konfranslarda, simpoziumlarda, dövlət yığıncaqlarında dialektologiya sahəsində rəhbərlik etdiyi Dilçilik İnstitutunda görülmüş və görülməli işlərin hələ də çox olduğunu dilə gətirmişdir. Məsələn, 1991-ci ilin iyun ayında «Ədəbiyyat qəzeti»nə verdiyi «Azərbaycan dili: problemlər və vəzifələr» müsahibəsində qeyd edirdi ki, bütünlüklə çox böyük uğurları olan dialektologiya sahəsində də görülməli işlər hələ çoxdur. Təsədüf elə gətirib ki, demək olar, bütün dialekt və şivə qruplarımız tədqiq edildiyi halda, Azərbaycan dilinin Dağlıq Qara-

bağ dialekt və şivələri hələ də öz elmi təsvirini müxəmməl tapmayıb. Yaxşı ki, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda kifayət qədər toplanmış materiallar var. Həmin materialın müqayisəli – tarixi aspektdə tədqiqi elmi tədqiqat planına salınıb, yaxın vaxtlarda öz monoqrafik həllini tapacaq. Dialektologiya sahəsində yaxın vəzifələrdən biri də respublika ərazisindən kənar, istər xaricdə, (məsələn, İrsn Azərbaycan) istərsə də ittifaq daxilində, elliklə yaşayan azərbaycanlıların dialekt və şivə xüsusiyyətlərini öyrənməkdir [1, s.24-25].

Beləliklə, A.Axundovun dialektologiya sahəsindəki araşdırmaları indiki və gələcək nəsillər üçün çox zəngin elmi informasiyalar verir, dialekt və şivə leksikasının hər hansı əlamət və keyfiyyətlərinin tədqiqində, onların xüsusiyyət və qanunauyğunluqlarının aşkara çıxarılmasında mötəbər mənbələrdən birinə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. I cild, Bakı, «Gənclik», 2003.
2. Широков О.С. Понятие гомоморфизма и изоморфизма при установлении языкового родства. Питания прикладной лингвистики, Черновцы, 1966.
3. История Азербайджана, т.I, Баку, 1958.
4. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.
5. Байрамкулов У. Грамматика карачаевского языка. Кисловодск, 1931.
6. Филоненко В.И. Грамматика балкарского языка. Нальчик, 1940.
7. Хабичев М.А. Карачаево–балкарское именное формообразование и словоизменение. Черкесск, 1977.
8. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. Москва, 1976.
9. Ашмари Н.И. Материалы исследования чувашского языка. Казань, 1898
10. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı, 1973.
11. Грамматика киргизского языка. Оренбург, 1898.
12. Ломидзе Г. Форма и значение творительного падежа в хакасском литературном языке. – «Вопросы хакасского языка и литературы», Абакан, 1955:

Summary

Research of Azerbaijan dialectology

The work related with any field of linguistics as well as dialectology never hides its scientific potential and essence. A.Axundov's works written in the field of dialectology are also of this kind and dialectological searches and investigations of the prominent scientist are analyzed.

Резюме

Исследование азербайджанский диалектологий

Талантливые работы, написанные в любой области языкознания, в том числе по диалектологии, никогда не теряют свой научный потенциал и значимость. К этой категории относятся ценные труды, написанные академиком А.Ахундовым в области диалектологии. В данной статье анализированы диалектологические разыскания и исследования крупного учёного, определены его заслуги в этой области.

*Rəyçi: prof.T. Əbdülhəsənlı
ADİU-nun Azərbaycan dili kafedrasının
15.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.02.2017

Mətanət Əmrahova
UNEC

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİL TƏDQIQATLARINDA TÜRKLƏR ÜÇÜN ƏLİFBA MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, türk dünyası, əlifba islahatları, yeni türk əlifbası, I Türkoloji qurultay, elmi əsərlər, məruzələr*

Keywords: *B.Chobanzada, turkic world, alphabet reforms, new turkic alphabet, I Turkological congress, scientific works, lectures*

Ключевые слова: *Б.Чобанзаде, тюркский мир, реформы алфавита, новый тюркский алфавит, I Тюркологический съезд, научные работы, доклады*

Görkəmli dilçi alim, professor Bəkir Çobanzadə Azərbaycan xalqının elmi-mədəni və ictimai həyatında çox mühüm işlər görmüşdür. XX əsrin əvvəllərinin böyük elm adamı, professor Bəkir Çobanzadə öz dərin elmi yaradıcılığı ilə filoloji fikir tarixində, xüsusilə də türkologiya tarixində ciddi işlər görmüş, özündən sonra zəngin irs qoyub-getmişdir. Türkologiyada yeni fikirlər müəllifi olan alimin dilçiliyin digər sahələrində də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. B.Çobanzadə əsl elm və millət fədaisi idi. Yaşadığı siyasi rejimin təhlükəli məqamlarına, ağır ittihamlarına baxmayaraq, o, əsl vətənpərvər alim kimi türk dillərini hərtərəfli tədqiq etmiş, türkcələrin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşu məsələlərinə, dialektologiya, terminologiya sahələrinə, ədəbi dil probleminə, metodikaya, əlifba və qrafikaya böyük yer vermişdir.

Məlumdur ki, türk maarifçilərinin XIX yüzillikdən bəri apardığı yeni əlifba məsələsi iki qola şaxələnmişdi: ərəb və latın qrafikası əsasında türk əlifbası.

Uzun mübahisələrdən sonra səs çoxluğu və fikir üstünlüyü ilə latınçılar qalib gəlmişdi. Latın əlifbasını qəbul etməklə o zaman ərəb əlifbasını işlədən Türkiyədən ayrılmağı nəzərdə tutan sovet siyasi dairələrinin əsas məqsədi nə olursa olsun əlifbanı dəyişmə, türklərin bir-birindən uzaqlaşma ənənəsinin əsasının qoyulması idi.

XX əsrin əvvəllərində, xüsusən, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) əlifba ilə bağlı müzakirələr yenidən gündəmə gəldi. Ərəb əlifbasının təshihə, təkmilləşdirilməsi və ya yeni latın əsaslı əlifbaya keçirilməsi «Azərbaycan» qəzetində müzakirəyə çıxarıldı. Həmin müzakirələrin davamı olaraq 1920-ci ildə S.M.Qənizadə, H.Şahtaxtı, V.Tomaşevski və şair-dramaturq Hüseyn Caviddən ibarət yeni əlifba komissiyası yaradıldı. Komissiyaya fransız türkoloqu P.Juze rəhbərlik edirdi. 1921-ci il yanvarın 5-də Azərbaycan Maarif Komissarlığı əski əlifbadan yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar verdi. 1922-ci ilin aprelində «Yeni türk əlifbası» komitəsi yaradıldı və komitəyə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin başçısı Səməd Ağamalıoğlu rəhbərlik etdi. Yeni əlifba komitəsinin Türkünə, İdil (Volqa) boyu ölkələrinə, Xivə və Krım hökumətlərinə müraciətləri hazırlanıb tədqiq olundu. Bu müraciətin əsasında yeni əlifbaya keçmək məsələsi dayanırdı.

Göründüyü kimi, Sovet hökuməti artıq I Türkoloji qurultay ərəfəsində kəşfiyyət xarakterli nəbz yoxlaması aparmış, latın əlifbasına keçməyin təbliğini 20-ci

illərin əvvəlindən başlamışdı. Ərəb əlifbasını ləğv etmək hədəf seçilmiş, kiril əlifbasının gələcək yolunu açmaq üçün latın əlifbası məsələsi ön plana gətirilmişdi. Moskva Ankarının ərəb əlifbasından yeni əlifbaya keçməsinə ağına belə gətirmirdi. Atatürkün uzaqgörənliyi və siyasi çevikliyi kommunistləri çaşdırdı. Yalnız Əli bəy Hüseynzadədən, Fuad Köprülüdən deyil, alman F.Menzelden, V.Radeboldan, azərbaycanlı İ.Hikmətdən, macar Y.Messaroşdan məsləhətlər almış, fikir mübadiləsi aparmış, qurultayı dərinədən araşdıraraq əlifba inqilabına qərar vermiş Atatürk müasir mədəniyyətin, inqilabi konsepsiyasının önəmli prinsipi olan əlifba inqilabını etməyi bacarmışdır. 1937-1940-cı illərdə İ.V.Stalinin yenidən türklərin əlifbasını dəyişərək kiril-rus əlifbasına keçməsi, dilin adını dəyişdirməsi sovet repressiya siyasətinin və ümumən, totalitar rejim ideologiyasının tərkib hissəsidir.

Əslində elə Bəkir Çobanzadənin Azərbaycana gəlişi bu məzmununda çox maraqlı bir əhvalatla bağlıdır. 1923-cü ilin sentyabrında türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərə oradakı insanların yeni əlifbanın qəbul edilməsi məsələsinə münasibətlərini öyrənmək üçün dörd nəfərdən (S.Ağamalıoğlu, C.Məmmədquluzadə, V.Xulflu, X.Səid) ibarət nümayəndə heyəti Bakıdan Türkünə "Əlifba səyahətinə" yollandılar. Öncə Ağməscidə gələn nümayəndə heyəti burada Bəkir Çobanzadəni nadir bir tapıntı kimi kəşf edib Azərbaycana gəlməsinə və Yeni Əlifba Komitəsinin elmi işlərinə rəhbərlik etməsinə razılıq aldılar. Bu əhvalatdan sonra B.Çobanzadə elmi yaradıcılıqla, xüsusilə də yeni əlifbaya keçid məsələsi ilə daha da ciddi məşğul olmağa başlamışdır. Belə ki, S.Ağamalıoğlunun dəvəti ilə o, 1924-cü ilin sentyabrında Yeni Türk Əlifba komitəsinə elmi rəhbərlik etmək üçün Bakıya gəlir. Bakıya gələn kimi gərgin elmi, pedaqoji və ictimai fəaliyyətə başlayır. O, Bakıda bir sıra vəzifələrdə çalışır: Yeni Türk Əlifba komitəsinin elmi rəhbəri, BDU-nun Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru və müdiri, Şərq fakültəsinin dekanı, Maarif nazirliyinin nəzdində Terminologiya komitəsinin rəhbəri və s. elmi və ictimai işlər aparırdı.

B.Çobanzadənin əlifba məsələsi ilə bağlı fəaliyyətinə və bu məsələ ilə əlaqəli olan fikirlərinə bir sıra mənbələrdə rast gəlinir. Belə mənbələrə qeyd etdiyimiz "Əlifba səyahəti"ni, həmçinin səyahət zamanı baş verən hadisələri özündə əks etdirən və 1929-cu ildə Xəlid Səid Xocayev tərəfindən birləşmiş yeni türk əlifbası ilə Azərbaycan dilində ilk dəfə nəşr edilən "Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım" adlı kitabı, B.Çobanzadənin ayrı-ayrı illərdə əlifba məsələsinə həsr olunmuş məqalələrini və Türköloji qurultayda söylədiyi çıxışlarını aid etmək olar.

B.Çobanzadənin əlifba ilə bağlı fikirlərinə nəzər salmaq üçün əvvəlcə X.Səidin adı çəkilən kitabına nəzər yetirək. Bu kitabda 1923-1929-cu illər arasında əlifba məsələsi ilə əlaqəli Xəlid Səidin şahidi olduğu bütün hadisələr bir az da bədiiləşmiş formada öz əksini tapmışdır. Həm də bu kitab B.Çobanzadənin əlifba görüşləri ilə tanış olmaq üçün ən dəyərli mənbə hesab edilməlidir. Çünki bu kitabda B.Çobanzadənin həm əlifba səyahətinə çıxan nümayəndə heyəti ilə əlifba məsələsi ətrafındakı mükalimələri, həm də Yeni Türk Əlifba komitəsində, Türköloji qurultayda və qurultaydan sonrakı dövrdə əlifba məsələsi ilə əlaqədar olan fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. Belə ki, əlifba səyahətinə gedən nümayəndə heyətinin üzvləri ilə söhbət zamanı və həmin məsələ ilə bağlı keçirilən iclasda B.Çobanzadə yeni əlifbaya keçid məsələsinə münasibət bildirmiş və S.Ağamalıoğlunun çıxışından sonra onun yeni əlifbayla bağlı fikirlərinin tamam dəyişdiyini vurğulamışdır.

Yəni o, əvvəlcə, yeni əlifbaya keçməyin tərəfdarı deyildi. Məhz Səməd ağanın çığışı onu əvvəlki fikrindən döndərmişdir [9, s.8].

Azərbaycandan gələn nümayəndə heyətinin üzvlərinin əlifba məsələsi ilə bağlı kırımlıların fikirlərini öyrənmək məqsədilə Ağməsciddə keçirdikləri iclasda iclasın sədri B.Çobanzadəyə də söz verir. O, fikrini belə izah edir: “Yoldaşlar, əlifbaya, əvvəla, elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşalım: əlifbanı bir lisanında mövcud olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanımızda olan səsləri ifadədən acizdir.

İkinci: bir lisan şəxsi deyildir, ictimai bir müəssisədir (əhalinin ümumi nəzəri etibara alınmalı). Üçüncü: bir cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil, təbiidir; madam ki, cəmiyyət təşəkkül etmiş, onun mazisi – keçmişi unudulmamalıdır. Dördüncü: yazıda fənni tərbiyə dəxi nəzəri etibara alınmalıdır. Beşinci: bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını kəndi ətrafına hərs – elm və mədəniyyət yolu ilə sürətlə irəlilədəcək bir əlifba lazımdır.

Sizin əvvəlcə təklif etdiyiniz əlifba xüsusunda bizim fikrimiz tamamilə başqa idi; verdiyiniz izahatdan sonra bizə qənaət hasil oldu ki, mədəniyyətcə irəliləmək üçün bu əlifbanı (latın əlifbasını) qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdur” . Buradan aydın olur ki, B.Çobanzadə əlifba məsələsinə kor-koranə deyil, elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşmağı məsləhət bilir. Həmçinin əlifba məsələsinə texniki və ictimai-siyasi cəhətdən yanaşmanı da vacib hesab edir. Bu da onun əlifba məsələsinə heç də birtərəfli yanaşmadığını göstərir. Burada o, ərəb əlifbasının türk dillərinin səs tərkibini ifadə etməkdə aciz olduğunu qeyd edərək, türk xalqlarını sürətlə irəli aparacaq yeni bir əlifbanın qəbul edilməsinin vacibliyini vurğulayır. O da aydın olur ki, Səməd Ağanın əlifba ilə bağlı söylədiyi nitqə qədər B.Çobanzadə yeni əlifbaya keçidin tərəfdarı deyilmiş. Bunu biz B.Çobanzadənin bu nitqindən əvvəl Səməd Ağanın “...yoldaş Çobanzadə, de görüm burada (Kırmıda) yeni əlifba məsələsi necədir?” sualına cavabında da görürük. B.Çobanzadə həmin suala belə cavab verir: “Əlifba və imla xüsusunda Kırm gəncliyində üç cərəyan vardır: birinci, islahatçılar; bunlar ərəb əlifbası üzərində qazanlılar tərəfindən yapılan islah tərzində bir islahat yapmaq istəyirlər. İkincisi, latın hürufatı tərəfdarlarıdır. Bunlar hənuz müəyyən bir şəkil göstərməmişlər. Üçüncü, rus hürufatını qəbul etmək istəyənlərdir; bunlar da hənuz müəyyən bir şəkil göstərməmişlərdir” [7, s.15].

B.Çobanzadə burada göstərdiyi cərəyanların hansının tərəfdarı olmasını göstərməsə də, hər halda, o, latın əlifbası haqqında həmin vaxta qədər düşünməmişdir. Professorun məsələnin mahiyyətini dərk edərək fikrini dəyişməsinə mütərəqqi hal hesab edirik. Onun həmin əhvalatdan sonra Bakıda yeni əlifba ilə bağlı gördüyü mühüm işlər bu qənaətimizi bir daha təsdiq edir.

Həmin iclasda fikrini davam etdirən dilçi alim yeni əlifbanın həyata keçirilməsini təmin etmək üçün xüsusi bir komissiya yaradılmasını və bu işlərin vahid bir mərkəzdən idarə edilməsini təklif edir. Azərbaycanın paytaxtı Bakını belə bir mərkəzin yerləşəcəyi məkan kimi dəyərləndirir. Bu işdə isə azərbaycanlıların onlara kömək edəcəklərinə də ümid edir və Bakıdan gələn nümayəndə heyətinin əlifba səyahətinin məqsədini alqışlayır: “Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Belə bir mərkəzə namizəd ola biləcək ancaq Bakıdır. Bakıdan başlamış yeni əlifba məsələsinə bütün Kırm xalqı və

gəncliyinin yardım etməsini ümid edirəm. Qomision (komissiya – R.B) təşkil etmək də müvafiqdir. Sizin hər xüsusda bizə yardım edəcəyinizə əminiz. Biz sizin fikrinizi salamlayırıq” [7, s.21].

B.Çobanzadə Bakıya gəlib Yeni Türk Əlifba komitəsinin elmi şurasına rəhbərlik etməyə başlayandan sonra köhnə əlifbanın türk dillərinə yaramadığını və latın əlifbasının üstünlüklərini əks etdirən bir sıra məqalələr yazmışdır. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, B.Çobanzadənin qurultayda çıxış etdiyi məruzələrindən əlifba məsələsi ilə bağlı məruzəsinə qurultayın stenoqram materiallarında rast gəlmirik. Həmin stenoqramda, sadəcə bu sözlər yazılıb: “Prof. Çobanzadənin çıxışından sonra söz yoldaş Baxarova verilir” [1, s.262]. Yəni onun çıxışı haqqında orada heç bir məlumat əksini tapmayıb. Lakin Çobanzadənin çıxışının nə məqsədlə stenoqrama salınmaması sonrakı illərdə - 1937-1938-ci illər repressiyasında günahsız mühakimə edilərək onun güllələnməsi faktı ilə aydınlaşır. B.Çobanzadənin məruzəsinin mətni konkret olaraq qurultayın materiallarında verilməsə də, onun ayrı-ayrı illərdə yazdığı məqalələrindən əlifba ilə bağlı mövqeyini aydın görə bilərik. Belə ki, Çobanzadə əlifba ilə bağlı yazdığı məqalələrində əlifba məsələsinə müxtəlif prizmalardan yanaşaraq ərəb və latın əlifbasının türk dillərinə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlməməsi barədə dürüst izahatlar vermişdir. Onun belə məqalələrindən “Yeni əlifba və türk dili” (1927), “Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti” (1926), “Yeni əlifba cəbhəsində qarşımızda duran elmi vəzifələr” (1927) və s. adlı yazılarını göstərmək olar.

Ancaq qurultayın mart ayının 2-də keçirilmiş səkkizinci iclasında B.Çobanzadə yeni əlifba məsələsi ətrafında geniş məruzə ilə çıxış etdi. Məruzəsində B.Çobanzadə yeni əlifbaya keçməyin lüzumunu və vacibliyini dəqiqliklə ifadə etdi. Dilçi alim danışarkən çox iftixar hissi ilə demək olar ki, o, çıxışında öz tezislərini o qədər inandırıcı şəkildə irəli sürmüşdü ki, hətta qurultaya köhnə əlifba tərəfdarı kimi gələnlər (Məsələn, Tatarıstan nümayəndəsi Həsən Səbri Ayvazov) qurultaydan yeni əlifba tərəfdarı kimi getdilər.

Qurultayda köhnə əlifba tərəfdarları da yox deyildi. Lakin onlar müqayisə edilməz dərəcədə azlıq təşkil etdiklərindən öz ideyalarını həyata keçirə bilmədilər. Qurultay yeddi səsə qarşı 101 səslə Yeni Türk Əlifbasını bəyəndi və Sovetlər Birliyində yaşayan digər türkdilli xalqların da bu əlifbanı qəbul etməsini qərara aldı. Yəni, latınçılar 101, ərəbçilər 7, bitərəf qalanlar 9 nəfər oldu [2, s.52].

Qurultaydan sonra B.Çobanzadə ilk türkoloqlar məclisi kimi bu hadisəni çox yüksək qiymətləndirmiş və qeyd etmişdir ki, qurultay əlifba, istilax, üsul-tədrisi imla və s. məsələləri müvəffəqiyyətlə həll etdi (B.Çobanzadə. Türkoloji qurultayın yekunları // “Maarif və mədəniyyət” jurnalı, № 2-3, Bakı, 1926, s.3-6).

Yeni Türk Əlifbası Mərkəzi Komitəsinin ilk plenumu 1927-ci ilin birinci yarısında çağırıldı və B.Çobanzadə bu plenum üçün proqram xarakterli məruzə hazırlayaraq geniş çıxış elədi. Plenumdakı məruzədə müəllif lak, dərgin, ləzgi, abxaz və s. xalqların yazısı üçün tərtib edilmiş əlifba layihələrini göstərdi [6, s.155]. B.Çobanzadə türk xalqları üçün ümumi və əlverişli olan unifikasiya edilmiş əlifbanın tərtib edilməsinin aşağıdakı prinsiplərini göstərmişdir:

- Unifikasiya edilmiş əlifba tamamilə latın qrafikası əsasında qurulmalıdır. Latın qrafikasında müstəqil işarələrlə göstərilə bilməyən türk-tatar dillərinin spesifik səsləri üçün latın sistemində uyğun olan yeni işarələr yaradılmalıdır.

- Sətraltı və sətrüstü işarələrdən istifadə edilməlidir.
- Fonetik cəhətdən yaxın olan səslər qrafik cəhətdən oxşar olan işarələrlə verilməlidir.
- Daha çox işlək səslər üçün daha sadə işarələr verilməlidir.
- Türk-tatar dilləri üçün ümumi səslərə uyğun ümumi işarələr qəbul edilməlidir.
- Hər bir dialeketin spesifik səslərinin göstərilməsi haqda, həmin dialektin nümayəndələrinə ixtiyar verilməlidir ki, latın sistemindən uzaqlaşmamaq şərtilə öz rəylərinə görə öz dillərinə uyğun hərfi işarəni seçsinlər.
- Türk əlifbasının unifikasiyası üçün Azərbaycanda qəbul edilmiş olan latın əlifbası əsas götürülməlidir.

Beləliklə, B.Çobanzadənin yeni əlifba uğrunda yorulmaz və gərgin mübarizəsi qələbə ilə nəticələndi. Düzdür, sonradan sovet totalitar rejiminin diktəsi ilə 50 il kiril əlifbasından istifadə etdik, ancaq müstəqilliyimizi yenidən qazandıqdan və ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə ikinci dəfə qayıdışından sonra ölkəmizdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi Bəkir Çobanzadə və onun sələflərinin uğrunda savaşıdığı ideyanın təntənəli qələbəsi idi.

Ədəbiyyat

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və fotosənədlər) Bakı: Çinar-çap, 2006
2. Babayev A. B.Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. V cild. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Çobanzadə B. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl. Bakı: Aspoliqraf, 2006
5. Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri // Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006, № 2 s. 18-26
6. Hacıyeva İ. I Türkoloji Qurultaydan sonra keçirilən plenumlar və əlifba məsələsi // Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006, № 2 s. 154-160
7. Xocayev Xəlid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929, 147 s
8. Къандым Ю. 43-нджи талебе // Ыылдыз. 1998, № 4, s. 71
9. Emirova A.M. Bekir Çobanzadənin Dil Bilimi Anlayışı // Karadeniz Araştırmaları, 2006, №11, s. 1-11
10. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. 3. Cilt, sayı 3, 2006
11. Otar İ. Kırmımlı türk şair və bilgini Bekir Sıdkı Çobanzadə. İstanbul: Lebib Yalkın, 1999
12. Taymas A.B. Kırmımlı filolog-şair Bekir Çobanzadə`yi tanıtma tecrübəsi // Türk Dili Araştırmaları yillığı. Ankara: Türk Tarih Kurumu basımevi, 1954

Summary

The issue of the alphabet for turks in language researches of Bakir Chobanzadeh

In this article it has been mentioned about the struggle of professor B.Chobanzadə a well-known linguistic scientist of the Turkic world who conducted on new Turkish alphabet. In this research information on alphabet its history firstly in Azerbaijan, commonly in the Turkic world. The activity of prominent intellectuals and philosophers in this direction are involved here. In this article there has also been considered thoughts of linguistic scientist on alphabet on the lectures at the plenums held after the congress.

Резюме

Проблема алфавита для турков в языковых исследованиях Бакира Чобанзаде

В статье говорится о борьбе, проведенной известным языковедом тюркского мира, ученым Б. Чобанзаде за создание нового тюркского алфавита, о проведенной им работе. В исследовании сообщается об истории алфавитного движения вначале в Азербайджане, затем тюркском мире в общем. В этом направлении рассматривается деятельность известной интеллигенции и просветителей. В статье также уделено внимание высказываниям ученого лингвиста об алфавите после съезда, его докладам на пленумах. проведенных после съезда.

*Rəyçi: dos. A.Bəylərova
ADİU-nun "Azərbaycan dili" kafedrasının
15.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.02.2017

Севиндж Кулизаде
АГУНП

О СТРУКТУРЕ СИТУАЦИИ РЕЧЕВОГО ОБЩЕНИЯ

Ключевые слова: структура, комплекс, языкознания, экстралингвистика, определяет

Açar sözlər: struktur, kompleks, dilçilik, ekstrlingvistika, müəyyənləşdirmək

Keywords: stucture, complex, linguistics, exstralinguistics, to determine

Аннотация

Статья посвящена осмыслению сетевых коммуникаций в современном обществе, которые вносят новые формы диалога и общения в социум и все его сферы, в том что сетевые кеоммуникации играют в обществе двоякую роль: могут формировать клипмейкерское сознание, которое не требует креативности, или же развивать креативное, поисковоенавигаторское мышление. Оборудование должно развиваться по сетевой модели, которой свойственны диалогические и коммуникативные аспекты.

Ситуация речевого общения, исследуется с различных позиций лингвистике, социологии, психологии, социо- и психолингвистике, семантике, прогматике и других областях знаний. В зависимости от аспекта рассмотрения в ситуации преимущественно выделяется тот или иной план её содержания и компонент структуры. Но в реальном общении все эти планы взаимосвязаны, выступают как единое целое. Оговорим, что термин «структура» в соответствии с общепринятым определением понимается в данной статье как, совокупность устойчивых связей объекта, обеспечивающих его целостность и тождественность самому себе, т.е. сохранение основных свойств при различных внешних и внутренних изменениях [1, с.657]. Требование современной методике – обучать не языку, общению на языке [2, с.8-9; 3, с.3-20; 4, с.27] – предполагает целостное представление и исследование ситуации как некоторой многоплановой структуры, все уровни и компоненты которой связаны между собой интеграционно. Такой подход диктуется и спецификой методики как дисциплины, которая прибегает к данным лингвистики, психологии, социологии и других наук, используя их для собственных целей и рассматривая под собственным углом зрения.

В социолингвистике наиболее распространенной является точка зрения, согласно которой ситуация – это сумма социальных условий речевого общения, экстралингвистических, внешних по отношению к речи. К числу коммуникативно значимых компонентов ситуации на экстралингвистическом уровне принято относить тему и цель общения, взаимоотношения его участников, характер окружающей обстановки, условия, в которых проникает коммуникация (место, время и т.д.). Часто эти компоненты представляют в известной формуле: «кто - кому- о чем – где- когда- почему -зачем». При этом имеется ввиду, что экстралингвистические факторы детерминируют

речевую деятельность, тогда как собственно речи отводится роль зависимого, а не конституирующего элемента ситуации переносится и в методику и продуктивно используется при обучении учащихся стереотипизированным программам речевых действий в стандартных ситуациях [5, с.19-29; 6, с.17; 7 с.29-30]. Однако обучение более естественному использованию языка требует более пристального внимания к тому, какие факторы и как формируют ситуацию и взаимодействует с речью.

При собственно лингвистическом подходе интерес исследователей вызывают единицы языка и закономерности их функционирования в речи участников общения.

Содержание коммуникации, взаимоотношения её участников, развёртывание ситуации во времени и пространстве, способ осуществления коммуникации – все это находит отражение в отборе и употреблении единиц языка. Выбор говорящим тех или иных внутренне присущих языку альтернативных возможностей контекстуально обусловлен, и тем самым контекст ситуативно значим. Ситуативная обусловленность высказывания понимается как его зависимость от лингвистического (речевого) контекста, в котором высказывание реализуется.

При обучении речи важно учитывать не только самостоятельную значимость каждого из отмеченных планов ситуации – социального и лингвистического, но и их функциональную дополнительность, возможность взаимного замещения экстралингвистических и лингвистических (речевых) средств общения. Специфика разговорной речи, в частности, заключается в том, что многие элементы коммуникации эксплицируются в ней невербальными средствами [8, с.19].

Существенно и то, что само по себе выделение экстралингвистического и лингвистического планов в ситуации речевого общения (обстоятельства речи и собственно речь) - в известной мере условно. Например, такие признаки ситуации, как пространство и время место действия, количество и статус коммуникантов, можно, безусловно, отнести к классу экстралингвистических. Однако этого нельзя однозначно сказать о социальных, духовно-культурных и психологических факторах, выступающих в ситуации общения не только как объекты действительности, но и как феномены общественного и индивидуального сознания, языка, на котором происходит общение [9, с.41-65]. Здесь наглядно проявляется «относительный характер самого внутри лингвистических факторов в функционировании языка» [10, с.31].

Важнейший признак любой коммуникации – её информативность. Содержательный план общения образует не только речь, но и мимика, жесты, собственно вся ситуативно обусловленная и коммуникативно значимая деятельность участников общения. Те или иные атрибуты ситуации также могут приобретать в коммуникации содержательную значимость, иногда даже полностью заменяя речь. Приведем пример из рассказа В. Распутина. «Василий и Василиса»: «Только Василиса наливает ему стакан крепкого горячего чая. Она сидит у одного края стола, он у другого. Они молчат – ни разу они не сказали ни слова, будто не видят друг друга, и только по ста-

кану, который ставится на середину стала, каждый из них знает о присутствии другого. Они молчат, и это не натянутое молчание, это даже вовсе не молчание, а обычное физическое состояние без слов, когда слов никто не ждет и они не нужна». В такой ситуации нет речи, смысловое содержание: выражение взаимоотношений героев.

Невербальные средства участники коммуникации могут включать в семантико-логические связи с вербальными средствами. Так вопрос. «Ты - к нему?» (обращение к одному из участников общения) сопровождается жестом, указывающим на другого, связывает воедино не только фразу и жест, но и сам объект, наличие которого в данном контекста необходимо. Та же фраза могла бы относиться к лицу, ранее упоминавшемуся в разговоре, однако при этом отпала бы необходимость в данном месте. Выраженные в приведенной фразе семантические связи выводят коммуникацию за пределы чисто вербального выражения. Объединение вербально - невербальных средств коммуникации становится конституирующим признаком, отличительной типологической особенностью некоторых ситуаций.

Одно и то же реальное объективное содержание коммуникации по-разному предстает в сознании, чувственном восприятии и речь участников общения. С лингвистических позиций это явление может быть охарактеризовано следующим образом: «Динамическая форма существования языковых подсистем в процессах мыслительно-речевой деятельности включает в себе психологический аспект и взаимодействует с социально- психологическими элементами вне языковой среды [11-12, с.22].

Собственно речь, как деятельность, или действие, - психофизиологический процесс. Его прямой и непосредственный результат, а точнее, - само свойство этого процесса образование и фиксация, передача или восприятия текста: «Текст не существует вне его создания или восприятия» [13, с.15].

Между речевыми единицами (высказываниями) и компонентами различных уровней ситуации устанавливаются взаимно направленные связи, отношения функциональной дополнительности. Можно говорить о выраженных в речи социальных, семантико-логических и психологических компонентов ситуации.

Ф.М.Пешковский замечал: «Точность и лёгкость понимания растут по мере уменьшения словесного состава фразы и увеличения её бессловесной подпочве», иллюстрируя это такими примерами: «Встретив знакомого, мы спрашиваем: **Ты куда?**, услышав надоевшую музыку, говорим: **«Опять»**, предлагая воду, скажем: **Кипяченая, не беспокойтесь!** И т.д. В связи с этим замечанием А.А.Звегинцев пишет: «Такого рода «умолчания» употребляется по строгим правилам и сочетаются с «выраженными» формами языка, как равнозначные им величины, потенциально способные к выражению в случае необходимости» [14, с.74].

В ситуативной обусловленности смысловой интерпретации высказывания выражается и прагматический аспект речевого общения. «Например, высказывание: **Я уйду не позже семи часов** может быть воспринято в соответствующих условиях как общения предупреждение, угроза, предсказание – в каждом

случае это высказывание будет выражать одно и то же пропозиционное содержание и соединение с той или иной иллокутивной силой и следовательно, мы будем иметь дело с различными иллокутивными актами [15, с.333].

К числу прагматических факторов, формирующих ситуацию речевого общения, можно отнести:

- 1) Намерение говорящего (речевую)
- 2) Способ его осуществления (вербальный и невербальный)
- 3) Отношение говорящего к собственной речи (как средству выражения)
- 4) Интерпретацию речи и намерения говорящего слушателем.

Высказывание не только ситуативно мотивировано, но и стимулирует возникновение новой мотивации для последующих высказываний и действий (или прекращение общения). Каждый законченный речевой акт определенным образом изменяет структуру ситуаций, её семантику, взаимоотношения коммуникантов, их понимание условий и целей общения, темы, своих ролей.

Представляет интерес изучение характера таких изменений и их типологизаций, как например, различие «сильных» и «слабых» изменений, «обратных превращений» в отношениях субъект-объект, переходов ситуаций с утвердительной семантикой – в отрицательные, изменений в модальности речи как отражения ролей коммуникантов и т.п.

Языковая реализация ситуации речевого общения зависит не только от экстралингвистики; правила и способы различных видов «организаций» высказывания обусловлены как системой языка, так и нормой и в определенной мере составляют национально-культурное своеобразие речи. В каждом языке действует собственная, система норм, дифференцированных применительно к различным признакам речевой ситуации и к другим характеристикам общения.

С этой точки зрения интересно проследить, как по-разному в разных языках (точнее – в речи) высказывание отражает различные компоненты структуры ситуаций. При общении на иностранном языке важно принимать во внимание не только различие способов оформления аналогичных высказываний в изучаемом и родном языках, но и неодинаковую закреплённость (диктуемая традиций, нормой, этикетом) их за определенными ситуациями. Не случайно одной из причин многих ошибок в использовании вербальных средств речевого этикета является калькирование вербальной единицы речевого этикета родного языка на изучаемый.

Предварительные наблюдения показывают, что способ оформления и функциональная роль высказывания, характер его соотношения с ситуацией общения зависят от национально-культурных норм речевого поведения, общения.

Литература

1. Философский энциклопедический словарь- М.1983
2. Костомаров В.Т., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. –М.1984

3. Костомаров В.Т., Митрофанова О.Д. Учебной принцип активной коммуникативности. Современное состояние и основные проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы. М.1982
4. Вятютнев М.Н. Теория учебника русского языка как иностранного. М.1984.
5. Ляховицкий М.В, Вишневецкий Е.И. Структура речевой ситуации и её реализации в учебно- воспитательном процессе. Иностранные языки в школе, 1984
6. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспект. М.-1982 г.
7. Вайсбурд М.Л. Ситуативная роль как методическое понятие. М. 1984
8. Верещагин Е.М. Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория. Слова. –М.-1980.
9. Панфилов В.З. О некоторых аспектах социальной природы языка. – М.1982
- 10.Бондаренко А.В.Категориальные ситуации. – М. 1983
- 11.Бондаренко А.В. Опыт лингвистической интерпретации соотношения системы и среды. М.1985
- 12.Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М., 1969
- 13.Звегинцев В.Н. Искусственный интеллект и лингвистика. 1983
- 14.Булышна Т.В. О границах и содержании прасматики
- 15.Основы теории речевой деятельности. – М., 1974

Xülasə

Nitq ünsiyyətində situasiyanın quruluşu haqqında

Məqalə dilçilikdə sosiologiyada, dilçilikdə, sosio-psixolinqviyistikada və elmin digər sahələrində müxtəlif situasiyalarda nitq ünsiyyətinin kompleks şəkildə tədqiqindən bəhs edir. Tədqiqat işində əsas fikir kommunikativ aspektə yönəlmişdir. Müasir metodlarda əsas fikrin dili öyrətməyə deyil, dildəki ünsiyyət prosesinə yönəldilməsi, situasiyanın cox planlı strukturunun tədqiqi və inteqrasiya zamanı bir-biri ilə əlaqəli şəkildə götürülən səviyyə və komponentlərin tədqiqi məqsədyönlü bir prosesdir.

Summary

On the structure of situation in speech intercourse

The article has been devoted to complex investigation of the different positions of speech communication in linguistics, sociology, psychology, socio-psycholinguistics and in other fields of science. In the work the main focus of attention has been directed to the communicative aspect. Much attention has been given to teaching not the language but the intercourse in the language and suggests complete imagination and investigation of situation as some multi-planned structure all the levels and components which are interrelated with each other in the process of integration.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. B.Əliyeva
ADNSU-nun "Xarici dillər -2" kafedrasının
13.03.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.04.2017

Şəlalə Məmmədova
ADPU

EKZİSTENSİONAL CÜMLƏLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: *mövcud olmaq, mövcudluq cümləsi, söz sırası, nəqli cümlə, universal kateqoriya*

Keywords: *to exist, existential sentence, word order, a declarative sentence, universal category*

Ключевые слова: *существовать, бытийные предложения, порядок слов, повествовательное предложение, универсал категория*

Mövcudluq anlayışı məntiqi-fəlsəfi bir kateqoriyadır. Hər hansı bir əşya müəyyən zaman və məkan daxilində öz mövcudluğunu göstərir. Məhz buna görə də “Mövcudluq” anlayışı həm filosoflar, həm də dilçilər tərəfindən müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilir. Şübhəsiz, bizi öz tədqiqatımızda mövcudluq anlayışı bildirən cümlələrin linqvistik aspekti maraqlandırır. Bizə məlum olan ingilis, Azərbaycan və rus dillərində sadə nəqli cümlələrin elə bir növü var ki, onlar öz spesifikliyi ilə nəqli cümlələrin digər növlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. Həmin cümlələr hər hansı bir əşyanın konkret zaman və məkan daxilində müəyyən bir yerdə mövcudluğunu göstərmək üçün istifadə edilir. Məsələn, *There is a dog in the yard. Həyətdə bir it var. Во дворе собака.*

Məlumdur ki, müasir ingilis dilində nəqli cümlələrin söz sırası əsasən belədir: **SPO**. Lakin “*there*” formal sözü ilə başlanan cümlələrdə söz sırası əksinədir, yəni **PS**. Deməli, həmin qəbildən olan cümlələr xüsusi struktura malikdir. Digər bir cəhət də ondan ibarətdir ki, bu cümlələrin xəbəri müvafiq olaraq əsasən *to be, есть* və *var* felləri ilə ifadə olunur.

Nəqli cümlələrə xas olan əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, danışan hər hansı bir fakti təsdiq və yaxud inkar formada dinləyənin nəzərinə çatdırır. Təsadüfi deyil ki, ingilis dilçiliyində feilin xəbər şəklini “*fact mood*” adlandırırlar. Lakin qeyd edilən cümlə tiplərində hərəkətin icrasından söhbət getmir. Burada sadəcə olaraq hər hansı bir əşyanın müəyyən bir yerdə *mövcudluğu* və *qeyri-mövcudluğu* haqqında məlumat verilir. Belə cümlələrdə mübtədanın ifadə etdiyi məna mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mübtədə dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq müvafiq qrammatik vasitə ilə işlənərək müəyyən sinfə mənsub olan əşyalardan hər hansı birinin mövcudluğu haqqında yeni informasiya verir. Aşağıdakı cümlələri müqayisə etdikdə bu vəziyyət özünü daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Məna baxımından “*There is a dog on the yard*”, “*Həyətdə bir it var*”, “*Во дворе собака*” cümlələri “*The dog is in the yard*”, “*İt həyətdədir*”, “*Собака во дворе*” cümlələrindən əsaslı surətdə fərqlənir. Birincilər hər hansı bir əşyanın mövcudluğu haqqında, ikincilər isə müəyyən əşyanın bir yerdə olması barədə məlumat verir. Qeyd edilən fərqlər həmin cümlələrə sual verdikdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

<i>What is there in the yard?</i>	<i>There is a dog in the yard.</i>
<i>Həyətdə nə var?</i>	<i>Həyətdə bir it var.</i>
<i>Что во дворе?</i>	<i>Во дворе собака.</i>
<i>Where is the dog?</i>	<i>The dog is in the yard.</i>
<i>İt haradadır?</i>	<i>İt həyətdədir.</i>
<i>Где собака?</i>	<i>Собака во дворе.</i>

Danışan və dinləyənin fon biliklərindən asılı olaraq hansı cümlənin işlənməsi verilən sualın məqsədindən asılıdır.

Hələ vaxtı ilə O.Yespersen həmin qəbildən olan cümlələr haqqında müəyyən fikirlər söyləmiş və o quruluşa malik olan cümlələri “existential sentences” adlandırmışdır. Məhz buna görə biz də bir linqvistik termin kimi ekzistensial sözündən istifadə etməyi məqsədə uyğun hesab edirik. Bir çox dillərin materiallarına əsaslanaraq O.Yespersen ekzistensial cümlələrin universal xarakterə malik olması fikrini söyləyir [8, s.177].

Bu qəbildən olan cümlələri O.Musayev nəqli cümlələrin başqa formalarından aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə fərqləndiyini qeyd edir: 1) *Onlar xüsusi mövcudluq anlayışı, mövcudluq əlaqəsi bildirir;* 2) *Həmin cümlələrdə işlənən isim qeyri-müəyyənlik kateqoriyasında çıxış edir;* 3) *Xüsusi isimlər vurğu altına düşmədikdə həmin cümlələrdə işlənə bilmir;* 4) *Bu qəbildən olan cümlələrdə bir qayda olaraq mübtədə üçüncü şəxsin təkində olur* [9, s.11].

Dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq mövcudluq anlayışı bildirən cümlələr müxtəlif quruluşda öz ifadəsini tapa bilər. Mövcudluq bildirən cümlələr E.Benvenist, O.N.Seliverstova, B.İsmayılov və digər tədqiqatçıların da diqqətini cəlb etmişdir. Bizə məlum olduğu qədər Azərbaycan dilçiliyində mövcudluq bildirən cümlələr tədqiq edilməmişdir. Eyni zamanda bütövlükdə mövcudluq bildirən cümlələrin mətnyaratma imkanlarının, həmçinin koqnitiv-praqmatik xüsusiyyətlərinin müxtəlif qrammatik quruluşa malik olan üç dil və iki dil ailəsinə mənsub olan dillərin materialları əsasında tədqiq edilməsi həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, həmin tip cümlələrin struktur baxımdan tədqiqi inversiya hadisəsinin tədqiqi üçün də faydalı ola bilər. Bu cümlələrdə inversiya hadisəsinin baş verib-verməməsi məsələsi bu gün də belə dilçilikdə mübahisəli olaraq qalır.

Ekzistensial cümlələrin formalaşmasında müxtəlif feillər iştirak edir. Həmin feillərə hər üç dildə əsasən müvafiq olaraq *to be*, *var* və *есть* felləri daxildir. Eyni zamanda qeyd etmək istərdik ki, həmin feillərlə məna baxımından bilavasitə əlaqədar olan digər feillər də işlənə bilər: *to live*, *to appear*, *to come*, *to exist*, *to occur*, *to happen*, *to visit*, *to call*, *to stay* və s.; *быть*, *жить*, *ходить*, *буть*, *купить*, *окружать*, *стоять* və s.; *var*, *peyda olmaq*, *gəlmək*, *baş vermək* və s. Digər feillərlə işlənən cümlə nümunələri:

There comes the moon. (E.Hemingway)

В больничном дворе стоит небольшой флигель. (А.П.Чехов)

İrəvanda Hüseynəlixan Qacara çatdı ki, bəs bir adam peyda olub ki, iki padşahın atasını tutub. (Koroğlu)

Qeyd edilən cümlə tiplərində sadəcə olaraq hər hansı bir əşyanın müəyyən bir yerdə *mövcudluğu* və *qeyri-mövcudluğu* haqqında məlumat verilir. Belə cümlələrdə mübtədanın ifadə etdiyi məna mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mübtədə dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq müvafiq qrammatik vasitə ilə işlənərək müəyyən sinfə mənsub olan əşyalardan hər hansı birinin mövcudluğu haqqında yeni informasiya verir. Bu məqsədlə müasir ingilis dilində qeyri-müəyyən artikldan, Azərbaycan dilində *bir* sözündən, rus dilində isə sadəcə olaraq söz sırasından istifadə edilir.

Şübhəsiz, mövcudluq bildirən feillərin sayı kifayət qədərdir, lakin müşahidələr göstərir ki, mövcudluq məqsədilə ən çox işlənən feillər *to be*, *var* və *ecm* fellərdir ki, bu haqda gələcəkdə daha ətraflı danışmaq nəzərdə tutulur.

Ekzistensial cümlələrin universal xarakterə malik olduğu fikri əsas götürülür, yəni dilin qrammatik quruluşundan asılı olmayaraq mövcudluq anlayışı bu və ya digər şəkildə öz təzahürünü tapır. Belə olduqda mövcudluq anlayışı O.Yespersenin sözü ilə desək, məntiqi kateqoriya kimi çıxış edir [8, s.58].

Lakin “məntiqi kateqoriya” anlayışının bir termin kimi dilçilikdə işlənməsində müəyyən məhdudiyətlər özünü göstərir. Mahiyyətə eyni olmasına baxmayaraq hal-hazırda dilçilikdə əsasən *funksional-semantik sahə* [1, s.14] və yaxud *funksional-semantik kateqoriya* terminlərindən istifadə edilir. A.V.Bondarko qeyd edir ki, dildə heç bir qrammatik kateqoriya yalnız qrammatik vasitələrlə reallaşmayıb, geniş dil bazasına əsaslanır. A.B.Bondarkoya görə funksional-semantik kateqoriya dilin morfoloji, leksik və sintaktik səviyyələrində öz əksini tapır [7, s.10].

Biz də gələcəkdə ekzistensial cümlələrin funksional-semantik baxımdan araşdırılmasına cəhd edəcəyik.

Eyni zamanda ekzistensial cümlələrin mətnlə qarşılıqlı əlaqəsindən də danışmaq nəzərdə tutulur. Tədqiq edilən dillərdə mətnin formalaşmasında ekzistensial cümlələrin nə kimi rol oynamasını müəyyənləşdirmək bizim əsas məqsədlərimizdən biridir. Cümlənin əsas aspektlərindən biri də praqmatik aspektdir. Praqmatik aspekt dedikdə cümlənin nitq aktında işlənməsi nəzərdə tutulur. Praqmatika anlayışı mənşə etibarilə qədim yunan sözü olan “*praqmatos – iş, hərəkət*” mənasında işlənir [2, s.14].

F.Veysəlli qeyd edir ki, praqmatika linqvistik formalarla onlardan istifadə edənlər arasındakı münasibətləri öyrənməklə yanaşı, danışanların ifadə etdiyi mənalara da tədqiq edir [4, s.322].

Burada danışan və dinləyənin obyektiv reallıq haqqındakı bilikləri mühüm rol oynayır. Ekzistensial cümlələr nitq axınında informasiyanın ötürülməsində mühüm rol oynayır. Danışan dinləyənin diqqətini cəlb etmək üçün hər hansı bir əşya və yaxud hadisə haqqında məlumat verir. Həmin məlumat bu və ya digər informasiyanın başlanğıc nöqtəsi kimi çıxış edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, ekzistensial cümlələr əsasən giriş cümlələr kimi çıxış edir. Məsələn,

Rum vilayətində bir el vardı. Bu el yeddi il idi ki, Rumdan üz döndərib Çənlibelə pənah gətirib Koroğluya qulluq edirdi. (Koroğlu)

В той деревне был один мужик. Он был очень умным. (А.П.Чехов)

There was an old lady. This old lady was lying on a sort of litter. (E.Hemingway)

B.İsmayılov ekzistensial cümlələrin kommunikativ cəhətdən təkcə remadan ibarət olmasını qeyd edir [3, s.224].

Həmin cümlələrdə mübtədanın müəyyənlişməsi üçün mütləq digər bir növbəti cümlənin işlənməsi vacibdir. Əgər növbəti cümlə işlənməsə, onda dinləyən ötürülən informasiyanı dərk edə bilməz.

Ekzistensial cümlələrin koqnitiv potensialından danışarkən dil vahidlərinin üç funksiyasına əsaslanmaq nəzərdə tutulur: *a) ifadə (ekspressiv); b) müraciət (apelyativ); c) təsvir (eksplikativ)*. F.Veysəlliyyə görə bu üç funksiya koqnitiv dilçiliyin əsasını təşkil edir. O, ünsiyyət modelini belə təsvir edir: danışan, dinləyən, ifadə, müraciət, təsvir, predmet və mahiyyətlər [5, s.12].

Ekzistensial cümlələrin formalaşması və müxtəlif mənalar kəsb etməsi bilavasitə danışan və dinləyənin obyektiv reallıq haqqında fon biliklərinə əsaslanır. Məhz buna görə də tədqiqatda qeyd edilən ünsiyyət modellərindən istifadə etmək nəzərdə tutulur. Ekzistensial cümlələrin semantikasından danışarkən iki məsələyə xüsusilə diqqət yetirmək nəzərdə tutulur: *a) bu və ya digər əşyanın hansı məkanda mövcudluğu; b) mövcudluğun hansı zaman kəsiyində baş verməsi*.

Bütövlükdə, digər hallarda olduğu kimi, ekzistensial cümlələrin də qarşısında duran əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, danışılan dil real dil fəaliyyəti daxilində hərəkət forması kimi tədqiq edilir.

Gələcəkdə ekzistensial cümlələr haqqında qeyd edilən və qeyd edilməyən bir çox məsələlərin araşdırılmasına diqqət yetiriləcək.

Ədəbiyyat

1. Aslanova Ş. Alman və Azərbaycan dillərində funksional-semantik təhriklik sahəsi. Bakı, "Elm və təhsil", 2015.
2. Əbdülrəhimov E.H. Linqvistik praqmatika. Bakı, "Elm və təhsil", 2014.
3. İsmayılov B. Fransız dilinin aktual sintaksisi və onun tədrisi problemləri. Bakı, Nurlan, 2008, s.223-235.
4. Veysəlli F.Y. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı, "Mütərcim", 2010.
5. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Studia Philologica. VII. Bakı, "Mütərcim", 2015.
6. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Из-во "Прогресс", М., 1974, с.203-225.
7. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. Из-во "Наука", Ленинградское отделение. Л., 1971.
8. Есперсен О. Философия грамматики. Из-во Иностранной литературы. М., 1958.
9. Мусаев О.И. Порядок слов в предложениях английского и азербайджанского языков. Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. фил. наук. Баку, 1961.
10. Селиверстова О.Н. Семантический анализ экзистенциальных и посессивных конструкций в английском языке: Категория бытия и обладания в языке. Из-во "Наука", М., 1977, с.5-68.

Summary

On the existential sentences

The article discusses existential *there* sentences as a type of structure whose expression in different languages may vary. Existential sentences reflect one of the universal categories – the functional semantic category. They are widely used as introductory sentences in the text.

Резюме

Об экзистенциальных предложениях

В статье рассматриваются особенности экзистенциальных предложений с десемантизированным *there* и их соответствия в языках различного грамматикаческого строя. Экзистенциальные предложения выражают один из основных универсальных категорий – функционально – семантической категории. Они часто употребляются как интродуктивные предложения в тексте.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədov
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
17.03.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 27.03.2017

Şəhla İbrahimova
BAAU

BƏDİİ NİTQDƏ İMPLİSİT-ASSOSİATİV KOHEZİYA ƏLAQƏLƏRİNİN YARANMASINDA NİTQ FEİLLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: *implisitlik, eksplisitlik, aktant, sironstant, konnotasiyalar, nitq markerləri*

Keywords: *implicitness, explicitness, actant, sironstant, connotations, speech markers*

Ключевые слова: *имплицитность, эксплицитность, актант, сирконстанты, коннотации, речевые маркеры*

Danışıqda hər bir söyləm iki komponentdən ibarət olur: ifadə olunan (və ya eksplisit məna, hansı ki, dil vahidləri tərəfindən ifadə edilir) və ifadə olunmayan (implicit, düşünülən, fərz edilən). Bununla bağlı A.Sternin qeyd edir ki, müəllif implicit mənanı elə leksik ifadə və sintaktik konstruksiyalarla verir ki, resepiant onu öz təhsil və mədəni səviyyəsinə görə asanlıqla anlaya bilsin. Reseipient adətən söyləmin mənasını eksplisit xarakter daşıyan dil vahidlərinin konseptual və situativ informasiyası əsasında təhlil edir. Digər elementlər ifadə edilmir, lakin məndən anlaşılır və yaxud konseptual sistem və ümumi biliklər əsasında fərz edilir (1, 270). A.Sterninə görə, eksplisit söyləmlərin mənaları dilin lüğət tərkibində olan mənalara əsasən olur və onları oxuyarkən və ya dinləyərkən əlavə dekodlaşmağa lüzum qalmır. İmplicit söyləmlər üçün isə, bunun əksinə olaraq, bütün kontekst və bu söyləmin işləndiyi situasiya nəzərə alınmaqla ora daxil olan ifadələrin əlavə mənalarnı anlamaq və dərk etmək çox vacib şərtidir [1, s.271].

İngilisdilli bədii ədəbiyyatın personajlarının bütün nitq markerləri arasında iki semantik konstruksiyayı qeyd etmək olar: 1) söyləmin üsulunu, qaydasını xarakterizə edən, söyləmə emosional rəng verən əsil nitq feilləri; 2) uzual (adi) -mətn və okkazional(təsadüfi) – mətn konstruksiyaları- mətnin göstəriciləri [2; 3].

Nitq birinci qrupa daxil olan feillərlə mətnə daxil ediləndə nitq markeri sadəcə nitqdə ifadə edilən faktı qeyd edir. Məsələn, “*Well?*” said she; 2. “*I still don’t like your tone, boy*” she said; 3. “*You all right, Rosasharn*” she asked; [4,s.32].

Qeyd olunan misallarda əsas diqqət danışanın nitqinə yönəlib. Onun nitq roluna göstəriş sadə, standart sxemlərlə ifadə edilib: *said she, she said, she asked*.

Nitq rolunun markerləri arasında aşağıdakı konstruksiyaları göstərmək olar: sadə, müfəssəl, mürəkkəbləşmiş və qeyri-nitq hərəkətləri ilə eyni zamanda baş verən markerlər. Sadə markerlər ən kiçik leksik-sintaktik tərkiblərdən və sadə qrammatik quruluşdan ibarətdir. Məsələn, “*How do you get to West Egg village?*” he asked helplessly. “*Siz Vest Eqq kəndinə necə gedirsiniz?, deyə o, ümidsizcəsinə soruşdu* [4,s.42].

Söyləm zamanı danışan personajın haqqında əlavə informasiya əlavə dil vasitələri ilə verilir. Çox vaxt əlavə konnotasiyalar isimlə, zərflə, feili sifətlə ifadə edilir. Məsələn, “*You think too many things,*” said Montag, *uneasily*. - “*Sən o qədər çox şey haqda düşünürsən*”, Montag *narahatlıqla dedi*.

Bu nitq rolu iki funksional komponentdən ibarətdir:

1) vasitəsiz nitqi göstərən və keçmiş zamanla ifadə edilmiş nitq feili;

2) tərz-i-hərəkət zərfliyi funksiyasında olan və danışığ zamanı danışanın vəziyyətini xarakterizə edən uneasily zərfliyi; *No, no, he said quickly. I'm all right. Yox-yox, deyə o, cəld cavab verdi. Hər şey qaydasındadır* [4,s.21].

Bu cümlələrdə də nitq rolunun markeri iki funksional komponentdən ibarətdir: keçmiş zamanda olan nitq feili said və danışanın danışığ manerası və emosiyasını göstərən quickly zərfliyi. Danışığ tempini və yaxud onun yüksəkliyini semantik yolla ifadə edən sərfliklər çox məhsuldardır. Bundan əlavə, vasitəsiz nitq zamanı nitqin xüsusiyyətlərini, danışanın əhvali-ruhiyyəsini, davranışını və müəllifin ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirən, daha mürəkkəb semantikaya malik olan feillərdən də istifadə edilir. Məsələn, *"Difficult to know where to begin", muttered Fudge, pulling up the chair, sitting down, and placing his green bowler upon his knee.* – *"Haradan başlamağı bilmək çətindir", Fac stulu dartıb oturaraq və yaşıl melon papağını dizinin üstünə qoyaraq deyindi.*

Göstərilən misalda nitq rolu marker iki funksional komponentdən ibarətdir: keçmiş zamanda olan "muttered" nitq feili və "pulling up the chair, sitting down, and placing his green bowler upon his knee" feili sifət birləşməsi.

Nitq feillərinin ikinci qrupuna uzual (adi)-mətn və okkazional (təsadüfi)-mətn konstruksiyaları –nitqin implikatorudur.

Aparılmış tədqiqatlara əsasən, bu feillər nitqi dolayı yolla ifadə edirlər və konkret kontekstdə nitq mənası qazanırlar. Belə ki, nitq feili ilə müqayisədə bu feillər daha çox semantic məna kəsb edirlər. Nitq feillərinin iki implisit marker fərqləndirilir: 1) subsistativ- implisit marker; 2) assosiativ–implisit marker [2: 3].

Subsistativ implisit markerlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, nitq və illokutiv fəaliyyət bildirən feillər birbaşa nitq bildirməyən feillərlə əvəz edilir, məsələn, *He blew out his breath patiently, "I-it's like this, Scout". - O, səbirlə nəfəs aldı, "Bu belədir, Skaut"* [4,s.53].

Bu cümlədə həqiqi nitq feili yoxdur. Lakin keçmiş zamanda olan "blew out" feili özündən sonra gələn sözlə birlikdə nitq feili kimi işlənmişdir. Bu cür feil-əvəz-edicilərin semantik paradıqmi çox sayda müxtəlif akustik, koqnitiv, sosial və s. mənaları bildirən leksik vahidləri özündə birləşdirir. Məsələn, *"So you think that." He had squinted down at the name in his left hand. "Beləliklə, sən düşünürsən ki..." O, sol əlindəki ada qımışdı* [4,s.43]. "To squint down" feilinin denotative mənası "sakitləşmək, susmaq"dır. Lakin kontekstdaxilində "qımışmaq" mənası verir. İkinci qrupa assosiativ- implisit markerlər aiddir. Verilmiş markerlər nitq feili mənasını assosiativ cərgəyə görə qazanır. Məsələn, *Uncle Jack's eyebrows went up. Not fair? How not? -Cek əminin qaşları çatıldı. Yaxşı deyil? Necə yəni?* [4,s.42].

Verilmiş markerlər mürəkkəb konstruksiyalardır və bütünlüklə metaforik və metanomik assosiasiyalar termini kimi nəzərə alın bilər. Assosiasiyalar standart, situativ və nitq feillərinin qeyri-nitq feilləri ilə əlaqəyə girdiyi alqoritmlərdir. İngilisdilli bədii ədəbiyyatda bəzi misalları nəzərdən keçirək.

He leaned forward. "What's over there?" - O, irəliyə doğru əyildi. "Orada nə var?" [4,s.52].

Bu misalda "to lean forward" sözünün denotativ (lüğəvi) mənası "irəliyə əyilmək"dir. Burada implisit assosiasiya o prinsip əsasında qurulur ki, danışığ zamanı əminlik əldə etmək üçün bir iştirakçı irəli əyilir. Beləliklə, sonra gələn vasitəli nitq "to lean forward" sözünün implisit markeridir. Subsistativ markerlərdə ol-

duğu kimi, assosiativ implikatorlar geniş feil qrupunu əhatə edir: bura hərəkəti feillər (hərəkət bildirən), fəaliyyəti qiymətləndirən feillər, mimika, jest bildirən feillər daxildir. Başqa bir misalı nəşərdən keçirək.

Jem shook his head. "He's sick, Cal. Something's wrong with him". – Cem başını silkələdi. "O, xəstədir, Kal. Ona nə-sə olub" [4, s. 64]

Bu misalda "shook head" inkar mənasında işlənmişdir. Burada bu feil qiymətləndirici mənada işlənmişdir. Personaj mimikası vasitəsilə həmsöhbətinin fikrini inkar edir. Sonra gələn vasitəsiz nitq "shook head" sözünün assosiativ implisit markeridir. Uzual-mətn və okkazional-mətn markerləri müəllif tərəfindən paradigmatik effektlərin gücləndirilməsi və personajın nitqinin daha parlaq olması üçün edilir. Məsələn: *"And you must be". She raised her eyes from his professional symbols. "The fireman" Her voice trailed off. (Siz gərək ki", o, gözlərini onun professional simvollarından ayıraraq "yanğınsöndürənsiniz". Onun səsi titrədi).*

Bu nümunədə nitq markeri iki hissədən ibarətdir: hərəkət bildirən feil (she raised) və söyləmə ilə nitq feillərinin (her voice trailed off) şəraitini təyin edən işarəedicisi. Bu nitq markeri özündə həm kinetik (hərəkəti) (she raised her eyes from his professional symbols), həm də prosodik (vurğu, intonasiya) (her voice trailed off) ifadə vasitələrini özündə birləşdirir. Konkret konstruksiyaların çalarlıqları personajın nitqinin fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məsələn, səsin təsviri danışanın daxili vəziyyətini əks etdirir və bu müəllifin ümumi ideyası kimi xarakterizə edilə bilər. Məsələn, 1. *"Yes". Her voice was faint.* 2. *Her voice was bitter when she went on. "You could have come back? You know". (Hə. Onun səsi zəifləmişdi. 2. O, danışarkən, səsi kədərli idi. "Bilirsən, sən geri qayıda bilərdin" [4, s. 31].*

Bu cümlələrdə vasitəsiz nitq konkret nitq feili ilə təqdim edilməsə də, nitq yaratmanın xarakterik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir.

Personajın daxili aləmini, eləcə də danışdığı zamanı necə vəziyyətdə olduğunu göstərmək üçün, əsasən nominative-semantik komponentlərdən (sifət və feili sifətdən) ibarət olan xüsusi markerlərdən istifadə edilir. Xalis nominative markerə gəldikdə isə, bunun sayı çox azdır. Araşdırmalar zamanı təxminən 1200 səhifəlik ingilisdilli bədii ədəbiyyatda 4 belə hala rast gəlmişik. Personajın danışdığı zamanı emosional vəziyyətini və əhval-ruhiyyəsini ifadə etmək üçün mimikanı, jesti, səsin tempini, tembrini ifadə edə biləcək nitq feillərindən istifadə edilir.

Mr. Tate turned around. "He is far from dead, Jem, he hasn't got started yet". – Cənab Teyt ətrafa boyladı. "O, çoxdan ölüb, Cem, o, heç nəfəs almır".

Bu misalda "to turn around" feilinin denotativ mənası "ətrafa boylanmaq"dır. Bu iki cümlə arasında assosiativ cərgə o əsasda qurulur ki, adam hər şeyin qaydada olmasına əmin olmaq üçün ətrafa boylanır, sonra bu haqda danışır. Göstərilən nümunədə "to turn around" qiymətləndirici xarakterdə olan paradigmat aiddir. Bu cür implicit vasitələr müəllifə imkan verir ki, personajın fərdi xüsusiyyətlərini təsvir etmək üçün həm dil, həm də nitq vasitələrindən istifadə etsin. Beləliklə, bütün nitq markerləri iki qrupa bölünürlər: eksplisit və implisit.

Araşdırmalar nəticəsində biz belə bir nəticəyə gəldik ki, qeyri-nitq feillə ifadə edilən markerlərin sayı çox deyil. O da məlum olmuşdur ki, markerlər descriptor rolunda müxtəlif üslubi rəngə malik ola bilər və nitq assosiativ cərgə

və semantik paradıqma vasitəsilə ifadə edə bilər. Bundan əlavə, nitq feilləri çox vaxt danışanın daxili aləmini əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Стернин И.А. Выявление скрытых смыслов текста и лингвистическая экспертиза//Понимание в коммуникации: человек в информационном пространстве. - Ярославль, 2012, т.2, с. 270-272
2. Ведяшкина Н.О. Эксплицитные и имплицитные маркеры речевой роли персонажа (на материале англоязычных художественных текстов) //Огарёв-Online. 2014. №20 (34).URL: <http://cyberleninka.ru>
3. Мəmmədov A. Y. Dilçiliyin müasir problemləri.-Bakı: 2006, 84 s.
4. Stories for discussion. -M.: Высшая школа,1986, 203 pp.
5. Кашичкин А.В. Имплицитность в контексте перевода (электронный ресурс) – <http://www.twirpx.com/file/4349851/>
6. Лукин В.А. Художественный текст. -M.: УРСС 2010, 232 с.
7. Макаров М. Л. Основы теории дискурса.-M.: ИТДГК, Гнозис, 2003, 280 с.
8. Halliday M.A.& R. Hasan, Cohesion in English, Longman, 1976, 384 pp.
9. Referatwork.ru/refs/source/ref-39778.html

Summary

The role of speech verbs in the creation of implicitly-associative cohesive relations in literary speech

This article has been devoted to the investigation of the role of speech verbs in the creation of implicitly-associative cohesive relations in literary speech. The aim of this article is to consider and to investigate explicit and implicit characteristics of the markers of speech roles. The main semantic and linguistic features of speech verbs in the creation of implicitly-associative cohesive relations have been studied in this article.

Резюме

Роль речевых глагол в создании имплицитно-ассоциативных когезивных связей в литературной речи

Данная статья посвящена исследованию роли речевых глагол в создании имплицитно-ассоциативных когезивных связей в литературной речи. Цель данной статьи - рассматривать и исследовать эксплицитные и имплицитные характеристики маркеров речевой роли. В статье отмечаются основные семантические и лингвистические особенности речевых глагол в создании имплицитно-ассоциативных когезивных связей.

*Rəyçi: fil.f.d.Ş.Əliyeva
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
26.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.03.2017

Гюнель Аллахвердиева
БСУ

«СВАДЕБНАЯ» ПАРАДИГМА В СЛОВАРЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: свадьба, парадигма, словарь, конфигурация, устойчивая фраза

Açar sözlər: toy, paradiqm, liğət, konfigurasiya, sabit ifadə

Keywords: wedding, paradigm, dictionary, configuration, stable phrase

Свадебный обряд занимает особое место в культуре всех народов мира. В соответствии с этим концепт «свадьба» обладает особым статусом в картине мира различных народов. Концепт «свадьба» вербализуется в семантической системе языков не одним словом, а целостной парадигмой. В русском языке эта парадигма также представлена широко. Слова-вербализаторы концепта распространяют это смысловое поле по обеим осям системы: как парадигматически, так и синтагматически.

В Словаре М. Фасмера указывается, что «свадьба ... || От сват, собственно сватовство» [4, с.568]. М. Фасмер считает «неприемлемым ввиду русск.-цслав. Свидетельства сближение с *веду, водить*» [4, с.568]. В статье отмечается также народная этимология, связывающая слово *свадьба* с глаголом *свариться*, означающим «ссориться» [4, с.569]. По логике вещей и «сватовство» может быть связано с понятием «сводить». В русском языке существует, например, и слово *сводня*, которое обладает негативным оттенком. Например, в Словаре Д. Н. Ушакова читаем: «СВОДНЯ (разг. презрит.). Женщина, занимающаяся сводничеством» [3, с.161]. Но если отбросить коннотацию и рассматривать только само понятие, т.е. сигнификат лексического значения, то между понятиями «сватовство» и «сводничество» можно усмотреть связь. Во всяком случае если слова *сватовство* и *сводничество* подвергнуть компонентному семантическому анализу, то можно обнаружить общие для них семантические множители. И в том, и в другом случае речь идет о том, чтобы поженить (свести, объединить) парня и девушку.

В Словаре В.И.Даля значение слово *свадьба* определяется следующим образом: «Свадьба [сватъба ж.] от *свадить, сводить*; *свадить* и *сватать* общего корня, обручение, совершение брака, женитьба и замужество, повенчанье, со всеми брачными обрядами и пирушками. Справлять запд. играть свадьбу. *Не было свадьбы, а все плясали?* Грелись на морозе. *Свадьба уходом*, краденая, без согласия родителей невесты. *слушал черт свадьбу, да сам и тягу* (гов. о сплетнях). *Вся свадьба песни не стоит. Добрая свадьба неделю* (празднуется попойкою). *С трубами свадьба, и без труб свадьба. На свадьбу с глазами, а на поминки с брюхом. После свадьбы всякий тысяцкий. Маланьина свадьба. Чертова свадьба* (когда вихорь пыль столбом несет; также говорится о чете, живущей в ссоре, даже в драке). Свадьба в нвг. произнс. *Сварьба, сварёбка* (в Царицыне на Волге: *сварба*), а свадебных гостей зовут *сваребными, сваребными*. Относительно частностей свадьбы и отдельных обрядов см. *рукобитье*. Ср. *свадбичный*; ср. *сватать*» [2; 4, с.49].

Как можно заметить, *свадьба* употребляется в устойчивых конфигурациях и формально, и содержательно. Например, в структуре выражения *Вся свадьба песни не стоит* слово *свадьба* носит символический характер. Эта поговорка синонимична выражению *Овчинка выделки не стоит*. Ср. азербайджанское *Astari üzündən bahadır*. Выражение *Добрая свадьба неделю*, т.е. неделю люди пьют по поводу свадьбы, носит реальный характер. Видимо, в русских деревнях свадебные попойки длились неделю. Если попойка была короче, для русского человека это была плохая свадьба. Возможна и другая мотивация: эту послесвадебную неделю ели и пили то, что осталось после свадьбы, т.е. фактически свадебные угощения. Потому-то и считалась свадьба доброй, что остатков хватало на целую неделю. Ср. также: *Свадебные остатки доедаем* [2; 4, с.49].

Очень мудрым является выражение *С трубами свадьба, и без труб свадьба*. Иными словами, любая, даже бедная, свадьба – это большое веселье. Кроме того, здесь содержится успокоительный совет беднякам, мол, не надо печалиться, если не всё так, как вам хочется. Мол, и с трубами, и без труб она может быть, – не это главное.

Выражение *На свадьбу с глазами, а на поминки с брюхом* также отражает стандарты поведения народа. То есть на поминки приходят поесть. С другой стороны, на поминках не есть, сидеть и ни к чему не притрагиваться неправильно. Степенность может восприниматься как гордость, чванство. Кроме того, еда на поминках интерпретируется как тризна в честь покойного, поминание его, т.е. не только хозяева делают богоугодное дело, устраивая такого рода поминальный стол, но богоугодное дело делают и те люди, которые едят и пьют, поминая покойного. Можно провести параллель с азербайджанской культурой. В народе считается, что не поесть на поминках грех. Еда на поминках считается «добрым делом» – *ehsan* – к которому не притронуться нельзя. Поэтому люди, оправдываясь, произносят фразы типа «Ну я же выпил стаканчик чая, чай это тоже *ehsan*», т.е. я свой долг выполнил, а хозяева могут быть спокойны.

Если на поминках стандартное поведение предписывает есть и пить, то на свадьбе главное это веселиться и смотреть на танцующих и поющих. Нельзя только сидеть за столом и есть, надо активно участвовать в веселии. Очевидно, что здесь представлены стандарты, раскрывающие миропонимание русского народа.

Выражение *После свадьбы каждый тысяцкий* также отражает миропонимание народа и поэтому носит когнитивное содержание. Ясно, что в структуре этой пословицы концепт «свадьба» не реализуется, здесь не идет речь о свадьбе. Лексема же *свадьба* используется здесь формально и носит символический характер. Ср. в азербайджанском языке *Toydan sonra nağara, Daldan atılan daş topuğa dəuər*. Вместе с тем надо отметить, что эти азербайджанские выражения только отчасти синонимичны русскому. Пословица *После свадьбы каждый тысяцкий* отражает стандартную ситуацию, когда после того, как буря уляжется, пройдет напряжение, каждый старается приукрасить свою роль, показать, что именно он был на переднем крае и способствовал снятию напряжения. Азербайджанское *Toydan sonra nağara* так-

же отражает стандарт, но другой: буря улеглась, а кто-то начинает проявлять уже ненужную бурную активность. Пословица *Daldan atlan daş topuğa dəyər* буквально означает: «камень, брошенный в догонку, попадает в щиколотку». Ситуация носит стандартный характер, и все три выражения соответствуют друг другу, хотя и различаются по нюансам.

Маланьина свадьба не объясняется Далем, но можно строить определенные догадки. Например, в ФСРЯ под редакцией А.И.Молоткова отмечается устойчивое сравнение *как на Маланьину свадьбу*, значение которого определяется следующим образом: «В изобилии, в очень большом количестве, очень много (готовить, наготовить, наварить и т.п.)» [5, с.410]. Таким образом, можно предположить, что Маланья становится своеобразным символом изобилия. Следовательно, *Маланьина свадьба* может объясняться как свадьба, на которой очень много угощений.

Чертову свадьбу Даль специально и подробно объясняет. Исходя из этого можно провести сравнение и вывести когнитивный признак, представляющий здесь концепт «черт». Например, в сознании русского народа черт всегда ассоциировался с вихрем. В сказках он и появляется с вихрем, и с вихрем исчезает.

В статье на слово *свадьба* Даль дает отсылку на слово *свадебный*. В статье приводится несколько лексических единиц, раскрывающих историко-культурное содержание обряд. Статья начинается с устойчивого выражения *свадебные остатки доедаем*. Устойчивость здесь носит логико-предметный характер, следовательно, и когнитивный. Дело в том, что после свадьбы некоторое время доедали оставшееся. Следовательно, устойчивой была сама жизненная ситуация. Приводится слово «*свадебник* (сваребник) новг. = ница (ж.). один, одна из гостей свадебных из поезжан» [2; 4, с.48].

«Свадебничать (сваребничать) пировать на свадьбе или отправлять на ней какую-либо должность *арх.* Просвадебничали неделю, а хлеб в поле стоит. Свадебное ср. стар. Пошлина, подать с каждой свадьбы: обычай этот местами держался до уничтожения крепостного быта; брали по несколько рублей, по два полотенца или новину, холст с новоженков. Свадебный *поезд*. Свадебный *поезд выезжает нечетом*. Свадебные песни, на девешнике это плачи, по невесте; после венца, величанье молодых и родителей их, пожелания и предречения счастья, богатства нпр. Свадебщик (м.) – щица (ж.) один, одна из гостей свадебных, как поезжан, свадебник (ср. свадьба, сватать) [2; 4, с.48-49].

Рассмотренные статьи из Словаря Даля охватывают случаи вербализации концепта «свадьба». Как можно заметить, статьи носят этнографический характер, раскрывая содержание лексических и фразеологических единиц, В.И.Даль приводит выражения, содержание которых непосредственно представляет место и статус «свадьбы» в картине мира русского народа. Причем необходимо обратить внимание на то обстоятельство, как данный концепт отражает стандартные ситуации, повторяющиеся от пространства к пространству и от времени к времени. Например, можно предположить, что иногда только люди могли настолько увлечься свадьбой, что забывали о работе. На наш взгляд, выражение *Просвадебничали неделю, а хлеб в поле стоит*

отражает стандартную и повторяющуюся ситуацию, только поэтому В. И. Даль и приводит это предложение в качестве иллюстрации в данной статье. Здесь нет никакого афористического содержания, это не пословица и не поговорка. Однако само содержание этого обычного предложения носит глубокий когнитивный характер. В этом смысле оно носит назидательный характер. На первый взгляд предложение является нейтральным, на самом деле оно характеризуется очевидной сниженностью. Первая часть ни о чем не говорит, просвадебничали неделю – ну и на здоровье. Вторая часть содержит в себе укор. Когнитивная ценность предложения не вызывает сомнения. Содержащаяся в данной статье остальная информация также носит этнографический и, следовательно, когнитивный характер.

Концепт «свадьба» представлен также в словаре В.И. Даля «Пословицы русского народа». Здесь также достаточно много этнографизмов, т.е. пословиц и поговорок, а также просто стандартных выражений, сопровождающих свадебный обряд. Глава «свадьба» открывается выражением *Девка после сговора на улицу, ни в церковь не ходит* [1, с.219]. Данное выражение может быть интерпретировано по-разному. Например, можно представить себе, что это обычное выражение, констатирующее факт, разумеется, факт этнокультурно значимый. Иными словами, было не принято, чтобы девки (девушки) после сговора, т.е. после того, как согласились их отдать за кого-то, выходили на люди.

Вместе с тем можно предположить, что это предложение носит назидательный характер, т.е. оно предписывает девушкам не ходить даже в церковь. Потому что и в церкви, где много людей, их могут увидеть, они могут кому-то понравиться, кто-то захочет отбить их от жениха и т.д. Если исходить из фактора назидания, то следует признать, что здесь мы имеем дело с пословицей.

В любом случае пословица или просто фиксация этнографического опыта носит высоконравственный характер, обладает нравственным содержанием. Можно даже сравнить ее содержание с исламским менталитетом, когда на обрученную девушку даже смотреть нельзя.

Ироничный характер носит вторая поговорка или просто второе устойчивое выражение данной главы: *Пошла смывать девьи гульбы, прохладушки* (предсвадебная баня) [1, с. 219]. Это выражение также может быть прочитано и истолковано по-разному. Первое прочтение связывает поговорку со стандартной ситуацией, предсвадебной баней. Два фактора – баня (очищение) и то, что она перед свадьбой, накануне свадьбы – напрашивается на иронию, т.е. девка очищается перед свадьбой. Второе прочтение уже лишено иронии и носит назидательный характер: мол, всё, что было до свадьбы (гулянки, возможные свидания), нужно смыть с себя и оставаться верной мужу. Забыть обо всем, кроме мужа и семьи. И в том, и в другом случае выражение обнаруживает глубокое когнитивное содержание.

Глава содержит много буквальных этнографизмов, т.е. выражений, устойчивых фраз, сопровождающих различные свадебные ритуалы. Например, *На мыльце, белильце, на шелковом венчике, малиновом паре* (благодарность за баню) [1, с.219]. Казалось бы, это обычное свадебное выражение,

однако сложность его заключается в том, что здесь перечислены все составляющие бани. Не отмечена только вода как, возможно, ничего не стоящий продукт, составляющая бани.

Характер приметы носит выражение *Чтоб молодой не бил жены своей, не бить клюкой головушку в бане* [1, с.219]. Выражение носит также содержание суеверия.

Чистым этнографизмом является выражение *Выбирай такого дружку, чтоб загадки разгадывал* [1, с. 219]. В.И.Даль дает объяснение: «женихов поезд не впускается в избу невесты, доколе не разгадают всех предложенных подругами загадок. Псков» [1, с.219].

Или: Кунами ли богаты, ногами ли (т.е. силою) доступны до нашего дитяти? (*Вопрос родственников невесты на стук тысяцкого у ворот; ответ: «И кунами, и ногами»*) [1, с.219].

Таким образом, проведенный анализ позволяет сделать следующие выводы. Концепт «свадьба» занимает особое место в языковой картине мира русского народа. Он вербализуется на различных уровнях и охватывает многие сферы жизни. Лексическая единица *свадьба* употребляется в русском языке и символически, и в соответствии со своим специальным значением. Символическое употребление также свидетельствует о значимости самого явления.

Литература

1. Даль В. И. Пословицы русского народа. Том 2. М.: Художественная литература, 1984.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1-4. СПб.-Москва, т-во М. О. Вольфа, 1911.
3. Ушаков Д. Н. Толковый словарь русского языка. Том 3. М.: Вече. Дом книги, 2001.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Том 3. М.: Прогресс, 1971.
5. Фразеологический словарь русского языка. М.: Русский язык, 1986.

Xülasə

Rus dili lüğətlərində “toy” paradoqması

Məqalə rus dilinə həsr olunub. Diqqət mərkəzində “toy” paradqması dayanır. Aparılan təhlil göstərir ki, “toy” konsepti rus dili lüğətlərində dolğun şəkildə əks olunur. Xüsusilə də V.İ.Dalın lüğəti bu baxımdan seçilir. Eyni zamanda lüğətlər “toy” konseptinin rus xalqının təfəkküründəki yerini nümayiş edir.

Summary

Paradigm “wedding” in dictionaries of the Russian language

The article has been devoted to the Russian language. The paradigm “wedding” is in the centre of attention. The research shows that the concept “wedding” is fully presented in the Russian dictionaries. The dictionary by V.I.Dal stands out in this respect. At the same time dictionaries show the place of the concept in the Russian consciousness.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədli
BSU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
10.03.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.
Daxil olma tarixi: 16.03.2017*

Gülzar Qasımova

BBU

E-mail: gulnar_qasimova@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİNDƏ ARTIKLIN ROLU

Açar sözlər: *cümlənin aktual üzvlənməsi, tema, rema, artıqlıq, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik*

Keywords: *actual division of the sentence, theme, rheme, article, definiteness, indefiniteness*

Ключевые слова: *актуальное членение предложения, тема, рема, артикль, определенность, неопределенность*

Aktual sintaksisə daxil olan, danışanın kommunikativ məqsədindən asılı olaraq cümlənin aktual üzvlənməsini formalaşdıran morfoloji kateqoriyalar arasında müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası mühüm yer tutur. İngilis dilində tema-rema münasibətlərinin müəyyənləşməsində bu kateqoriyanın əsas ifadə vasitəsi olan artıqlıq və onun növlərinin (qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik) rolu bir çox xarici (O.Yespersen, J.Firbas, K.Lyons, H.Poutsma) və rus dilçilər (K.Kruşelnitskaya, B.İlyiş, S.Kasnelson, İ.İvanova, N.Slyusareva, E.Volkova, V.Şevyakova və b.) tərəfindən tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

S.Kasnelson qeyd edir ki, artıqlıq sırf morfoloji kateqoriyadır. Digər morfoloji kateqoriyalar kimi, artıqlıq bütövlükdə ismə aiddir və həmin nitq hissəsinin göstəricilərindən biridir. Artıqlıq, hər şeydən öncə, ümumi isimlərin aktuallaşmasına xidmət edir. Artıqlıq vasitəsilə ismin aktuallaşması subyektiv xarakter daşıyır. Yəni, artıqlığın dil normalarına uyğun olaraq işlədilməsi danışanın seçimi ilə müəyyən olunur. S.Kasnelson yazır ki, danışan hər hansı bir predmetin adını çəkərkən artıq həmin predmetin ona məlum olub-olmadığını nəzərə almalıdır. Beləliklə, artıqlıq danışanın kommunikativ məqsədinin həyata keçirilməsinin morfoloji vasitəsi kimi çıxış edir, yəni aid olduğu ismin tema və remanın tərkibinə daxil olmasını təmin edir [8, s. 35-36].

E.Volkova “Английский артикль” əsərində qeyd edir: “İngilis dilində artıqlığın hansı növünün istifadə olunması iki amillə – cümlədə ifadə olunan məna və nitq situasiyaları ilə əlaqədardır. Nitq prosesində isimlərin ifadə etdikləri məna danışanın dinləyənə nəyi çatdırmaq istəyindən asılıdır. Buna görə də məlumatın verilmə məqsədi artıqlığın istifadə olunmasında vacib bir amil hesab olunur. Digər tərəfdən, ayrı-ayrı cümlələrdə ifadə olunan məna və o cümlələrdə istifadə olunan isimlər konkret situasiyalarla da sıx əlaqədardır. Eyni cümlədə həm müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik artıqlıq istifadə olunarkən hansının düzgün yaxud səhv olduğunu söyləmək yalnız olardı. Hər iki növün işlənməsi yalnız cümlələrdə yaranan situasiyadan asılıdır” [5, s. 24-25].

Bir çox alimlər tədqiqatlarında müəyyənlik artıqlığının işlənmə məqamlarına daha çox diqqət yetirmişlər. O.Yespersen müəyyənlik artıqlığını bu cür xarakterizə edir: “Müəyyənlik artıqlığını işlətməkdə məqsəd danışanın fikrində konkret mövcud olan və bununla dinləyənə də düşüncəsində məna formalaşdıran insanı və ya predmeti göstərməkdir” [2, s.162]. Bu fikir hələ uzun müddət cümlənin aktual üzvlənməsi haqqında ideyalar ortaya çıxanadək qüvvədə olub və birbaşa bu nəzəri sahəyə istiqamətlənib. Belə ki, burada müəyyənlik artıqlığının cümlənin aktual

aspektində temanın tərkibinə tabe olması kimi əsas funksional xüsusiyyəti açıq-aşkar ifadə olunur [10, s.86].

B.İlyiş də tema göstəricisi kimi müəyyənlik artıqlı üçün xarakterik olan müəyyənlik kateqoriyasının, məlum olan, verilənin ifadəsini müqayisə edərək, qeyri-müəyyənlik artıqlını yeninin göstəricisi hesab edir, onu rema ilə əlaqələndirir. Verilən və yeninin – tema və remanın qarşılaşdırılması bu şəkildə müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin qarşılaşdırılmasına əsaslanır [7, s.58].

K.Lyons müəyyənlik artıqlının bildirdiyi mənaya qarşı iki cür yanaşmanın – məntiqi və funksional (praqmatik) yanaşmanın mövcud olduğunu söyləmişdir. Birinci yanaşmada müəyyən təsvirlərin həqiqiliyinin şərtləri əks olunur, ikinci yanaşmada isə elə şərtlər aydınlaşdırılır ki, burada danışan müəyyənlik artıqlını düzgün şəkildə istifadə edə və onun hansı şəkildə dinləyən üçün informasiya ötürücüsü kimi işlənməsini təmin edə bilər. Praqmatik yanaşmada müəllifin fikrincə, artikla danışan və dinləyənlə məlum olan obyektin müəyyən olunmasında ona aid olma roluna əsasən yanaşılır. O, qeyd edir ki, dilçilər artıq çoxdan müəyyənlik artıqlını cümləni ünsiyyətdə yaranan situasiya ilə əlaqələndirən funksional bir element olduğunu qəbul ediblər [3, s.81].

Məlumdur ki, hələ H.Poutsma “A Grammar of Late Modern English” əsərində yazır ki, artiklın ən mühüm funksiyası hər hansı bir anlayışı bildirən predmeti müəyyən etməkdir. Müəyyənlik ünsiyyət prosesində danışanın dərk etdiyi real anlayışlar çərçivəsində başa düşülür. Belə ki, qeyri-müəyyənlik artıqlı ilə işlənən isim ya öz təbiəti ilə müəyyən olunan ya da danışan tərəfindən kontekst yaxud situasiyadan asılı olmayan şəkildə təyin olunan anlayışlarla əlaqədardır. Müəyyənlik artıqlı ilə işlənən isim isə mənası kontekst və situasiya ilə müəyyən olunan anlayışlarla bağlıdır [4, s.517-518].

İ.İvanova da müəyyənlik artıqlının işlənməsinin subyektiv olduğunu qeyd edərək məhz bu xüsusiyyətin onun hər hansı bir hekayənin müəyyənlik artıqlı ilə başlanması və əvvəlcədən heç bir izahat vermədən vəziyyətin oxucuya tam məlum olmasına imkan verir. Məs: *The snow had only just stopped. (Ch. Snow)* – Qar hələ təzəcə dayanmışdı. Romanda artiklın sayəsində bütövlükdə təsvir olunan situasiya müəyyən olunur [6, s.32].

J.Firbas remanın müəyyən edilməsində qeyri-müəyyənlik artıqlının rolunu daha çox qabardaraq qeyd edir ki, bəzi hallarda mübtədə-remanın qarşısında təsadüfi görünmə mənasını bildirən fellər işlənir. Məs: *A boy entered.* – Bir oğlan içəri daxil oldu. Doğrudan da peyda, görünmə bildirən fellərin işləndiyi ikiüzlü cümlələrdə mübtədə qeyri-müəyyənlik artıqlı ilə birlikdə rema vəzifəsində çıxış edir [1].

Beləliklə, artiklın əsas semantik funksiyası K.Kruşelnitskayanın da dedi kimi, müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyi bildirmək və ismin cümlə üzvü kimi kommunikativ yükünün ifadə olunmasında iştirak etməkdən ibarətdir [9, s.206]. Müəyyənlik artıqlı müəyyənlik kateqoriyasını bildirərək konkret situasiya çərçivəsində dinləyənlə məlum olan predmeti müəyyən edir və nəticədə cümlədə temanın tərkibində çıxış edir. Məs: *The young gentleman and the wife understood nothing. (E. Hemingway)* – Gənc adam və həyat yoldaşı heç nə başa düşmədilər. Qeyri-müəyyənlik artıqlı isə qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını bildirərək situasiyadan asılı olmayaraq dinləyiciyə məlum olmayan, yeni bir predmeti təyin edir, təyin etdiyi sözü cümlənin mənə

mərkəzinə çevirir və bütün bunlar onun remanın tərkibində çıxış etməsinə gətirib çıxarır [10, s.92]. Məs: *An oil painting caught and held him.* (J.London) – Yağlı boya ilə çəkilmiş bir rəsm əsəri onun diqqətini cəlb elədi və onu saxladı.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, müəyyənlik artıklarının tema qarşısında, qeyri-müəyyənlik artıklarının isə rema qarşısında işlənmə qanunauyğunluğu bir çox hallarda pozula bilir. Belə ki, dildə elə cümlələrə rast gəlmək mümkündür ki, burada verilənin, yəni temanın qarşısında qeyri-müəyyənlik artıklı, yeni, yəni remanın qarşısında isə müəyyənlik artıklı dayanır. Məs: *The school was right at the edge of the suburb. A boy took us into the physics classroom, where Howard was sitting.* (Ch.Snow) – Məktəb şəhərdən kənardadır. Bir oğlan bizi Hovardın oturduğu fizika otağına apardı. Bu cümlədə temanın (boy) qarşısında qeyri-müəyyənlik artıklı, yeni olan remanın (physics classroom) qarşısında isə müəyyənlik artıklı durur. Burada mübtədanın qarşısında duran qeyri-müəyyənlik artıklı “hansısa, bir” mənasını bildirir. Artıklın mübtədanın qarşısında bu mənanı bildirməsi və verilənin qarşısında işlənməsi halına tez-tez rast gəlmək mümkündür [11, s.115].

“There” ilə və ya “there” olmadan işlənən cümlələrdə mübtədə həmişə rema vəsifəsində çıxış edir. Burada artıkl bölgüsündə klassik bir tendensiya hökm sürür. Belə ki, mübtədə-remanın qarşısında qeyri-müəyyənlik artıklı işlənir, zərflik-temanın qarşısında isə müəyyənlik artıklı işlənir. Məs: *There was a brief pause in the conversation and they were trying to get started.* (J.London) - Onların söhbətində qısa bir fasilə yarandı və söhbətə başlamağa cəhd etdilər. Ancaq bəzən bu klassik tendensiya da pozula bilər [11, s.116]. Məs: *In the doorway stood the maid.* (E.Hemingway) – Girişdə xadimə dayanmışdı.

Müəyyənlik artıklarının “It is/was ... that” konstruksiyalarında da rema qarşısında işləndiyini görmək mümkündür. Burada bağlayıcı fel olan *be* ilə *that* bağlayıcısı arasında duran cümlə üzvü rema vəsifəsində çıxış edir və müəyyənlik artıklı ilə işlənir. Məs: *It is the only thing that has made us unhappy.* (E. Hemingway) – Bizi kədərləndirən yalnız budur. Maraqlıdır ki, qeyd edilən konstruksiyada şəxs və ya işarə əvəzlilikləri də yeni, yəni rema rolunda çıxış edə bilər. Bu fakt şəxs və ya işarə əvəzliliyinin hər zaman tema göstəriciləri olması haqqında geniş yayılmış fikri təkzib etmiş olur. Məs: *Old Jolyon spoke. It was he who started the discussion.* (J. Galsworthy) – Yaşlı Colyon danışdı. Müzakirəni başlandı elə o idi [11, s.117].

V.Şevyakova bu nümunələri göstərməklə qeyd edir ki, müəyyənlik artıklı qeyd-şərtsiz temanın, qeyri-müəyyənlik artıklı isə remanın göstəricisi hesab oluna bilməz. Həm verilən, həm də yeni öz-özlüyündə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artıklı ilə işlənə bilər və bu, tema və remanın təbiətinə zidd deyil. Artıkla yalnız qeyri-müəyyənlik artıklı ilə işlənən sözlərin rema, müəyyənlik artıklı ilə işlənən sözlərin isə tema rolunda çıxış etdiyini göstərən bir işarə, göstərici kimi yanaşmaq lazımdır. Ancaq semantik və qrammatik kontekstin köməyi ilə yoxlamadan bu işarəni də qəbul etmək olmaz. Hər hansı bir konstruksiya, qrammatik faktor və ya formanı o zaman tema yaxud remanın göstəricisi hesab etmək olar ki, onlar konkret bir halda deyil, bütün vəziyyətlərdə bu rolu yerinə yetirsinlər [11, s.119].

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan fikirlərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilində artıklın linqvistik statusu hələ də mürəkkəb məsələlərdən biri olaraq qalır və onun tema-remə münasibətlərini müəyyən edən bir vasitə kimi tədqiq olunmasına ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Firbas J. Non-Thematic Subjects in Contemporary English. Travaux Linguistiques de Prague. Prague, 1966. N 2. p. 239-256.
2. Jespersen O. Essentials of English Grammar. London: G. Allen and Unwin Ltd., 1962, 387p.
3. Lyons Ch. G. The Meaning of the English Definite Article. – In: The Semantics of Determiners. London Croom Helm; Baltimore: University Park Press, 1980, 309p.
4. Poutsma H. A Grammar of Late Modern English. Part II The Parts of Speech. P. Noordhoff 1914, 703p.
5. Волкова Е.И. Английский артикль. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1977, 171с.
6. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высш. шк., 1981, 285с.
7. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка: Теоретический курс. М.; Л.: Просвещение, 1965, 378с.
8. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л.: Наука, 1972, 213с.
9. Крушельницкая К.Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. М., 1961, 265с.
10. Слюсарева Н.А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. Изд. Наука. Москва, 1986, 216с.
11. Шевякова В.Е. Современный английский язык. Порядок слов, актуальное членение, интонация. Изд. Наука. Москва, 1980, 383с.
12. Ch. Snow The Masters. Macmillan Publishers, 1951.
13. E. Hemingway. Selected Stories. Moscow, 1971.
14. J. Galsworthy. The Man of Property. William Heinemann Ltd, 1906.
15. J. London. Martin Eden, 1980.

Summary**The Role of Article in the Actual Division of Sentence in English**

The article deals with the role of article and its kinds in the formation of the actual division of the sentence in English. Many linguists have presented different views about the linguistic status of the article. It is mentioned that the use of the article in accordance with language norms depends on the choice of the speaker and the situation. The article also investigates the use of the article in different kinds of sentences and constructions.

Резюме**Роль артикля в актуальном членении предложения в английском языке**

В статье рассматривается роль артикля и ее видов в формировании актуального членения предложения в английском языке. Многие лингвисты представили различные точки зрения по поводу языкового статуса артикля. Отмечается, что использование артикля в соответствии с нормами языка зависит от выбора говорящего и ситуации. В статье также исследуется использование артикля в различных видах предложений и конструкции.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S. Poladova
Bakı Biznes Universitetinin "Dillər" kafedrasının
28.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.03.2017

Valida Karimova

KU

kerimovavalide@yahoo.com

TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DISCOURSE

Ключевые слова: *разные типы, дискурс, выявить, связи*

Açar sözlər: *mütəlif növləri, diskurs, aşkar etmək, əlaqələr*

Keywords: *different types, discourse, reveal, relations*

ABSTRACT

The paper covers the issues related with the different types (newspaper, political, legal, literary, academic etc.) of discourse from the pragmatic and cognitive perspective of the discourse participant. It reveals that the characteristic feature of political, newspaper, academic, legal discourse is argumentation based on cause-effect relations. Grammatical and lexical elements are explicit signals of these relations.

Discourse is considered by different points of views, such as sociological, psychological, historical aspects. An interest has emerged in the study of discourse, since the functionalism is a fundamental characteristic of it and this factor differentiate it from other modern fields of linguistics, as well as, its previous ones.

The main reasons why the discourse analysis plays main role in the functional linguistics are followings:

Functionalism is to explore the definition of the observed language form. According to functionalists, the form is significantly developed and explained on basis of its function in real life. In fact, the function of the language in real time is discourse.

The terminological differences between discourse and text give a way to other problems which are quite difficult. How do the features of the text linguistics differ from discourse analysis? The essence of discourse analysis is to determine the meaningfulness of the text and what makes it linked and understandable. It is mentioned that it carries the inter-text character on the works about discourse analysis. At the same time, researchers who are engaged in the text attribute this character to the text. The discourse is considered as mental processes and extra-linguistics factors, while the text is mainly considered as an abstract formal structure. In fact, the discourse is the actualization of the formal structure in various forms.

Discourse is a related part of speech. Comparing it with the analogical definitions of the text, such an explanation of the discourse does not clarify its difference from the text. N. Enkvist clarified the difference between text and discourse as follows: Discourse is considered as a part of the situation while the text is viewed as an independent part. This example which is considered as a text in itself, becomes a part of the discourse in the frame of situational context while it is realized (hanging on the wall) [13, p.369-382].

Considering discourse analysis mainly as a relation within the texts, it attracts not only linguists, but also sociologists, and psychologists. Despite of the difficulties about understanding the differences between text and discourse (the differentiation appears between the text linguistics and the discourse analysis of text grammar), it is possible to differentiate the text from the discourse according to above-mentioned factor. The discourse has to be studied as a process in which texts are set up with its typical characteristics, while the text can be studied in its completeness as reality. The text is a material existence and it is available to explore it on the basis of this approach. However, discourse is more complexed. To analyze it, we have to catch the intention and idea of the “Text Sender”, i.e. we have to determine what is considered in the text besides the explicit information in the text of the existing speech. So discourse concept contains the extra-linguistic factors and rhythm. A. Kibrik notes: “...*discourse is a broader concept than the text. Discourse contains both the process of language activity and the result of it, and the result is namely the text...*” [6, p.307-309]

Social - cultural perspectives are effectively used to study its pragmatic and cognitive functions in the linguistic exploration of the communicative essence of language. Regarding this, it enables us to observe the inextricable relationship between language and social meaning. Some functional and critical linguistic studies [8, p.92-112; 10, p.367; 12, p.352-371] reveal the close interaction and dynamism between language users. Such kind of relationship and dynamism demonstrate how dialectal relationships are maintained and how they are converted into socio-cultural structures. Discourse is viewed as “**the dialogue of cultures**” in the general context of intercultural communication. Intercultural communication is reflected not only in language choice as a means of constructing text, but also in the knowledge of its functioning in a social context which develops cognitive skills needed to understand discourse reality. It has strong connections to anthropology through the research of the relationship between language and culture and to the psychology through highlighting the relationship between language and thinking and finally to sociology and politics through the crucial role of the language that plays in the social life.

According to N.Enkvist, discourse means *the synthesis of the text and existing context in social life* [13, p.369-382]. It gets certain meaning in context and this context is used for the certain purposes, in certain condition and in certain meaning by transmitter of language information. T. Van Dijk suggests that the context includes the participants of the communication process and their roles, goals, intentions, background knowledge [9, p.501]. R.Wodak determines four types of context:

- Inter- texts and inter-discourses relations between speeches, texts, genre and discourses;
- Extra-linguistic, social/sociological types;
- History and archaeology of texts and organizations; and
- Situational - institutional frames of specific context

Regarding the above-mentioned types, R. Wodak suggests: “...*in so doing, we can study how discourses, genres and texts change depending on the social-political context...*” [18, p.345]

It is not occasional that T. Van Dijk determines the relationship between ideology and discourse as following: “...*discourse has an ideological essence or it creates an ideology...*” [9, p.33] R. Wodak also distinguishes between discourse and text, as being on the above-mentioned item, but he views this issue mainly through cognitive approach: “...*discourse is the schemes and generalizations of the knowledge and structures, while the text is the specific and unique realization of the discourse...*” [18, p.39]

The studies on different types (literary, political, newspapers, legal) of discourse [1, p.281; 3, p.123; 11, p.32-37] prove that they have the pragmatic, cognitive, ideological and cultural motivations. First, literary and scientific discourses differ from newspaper and political discourses, they do not exist in the real life, i.e. the prerequisites are different now. Secondly, though all types of discourses have certain pragmatic intentions, political and legal discourse texts seem more convincing, impressive, and even susceptible to manipulation. Though the literary discourse (text) has become the object of the study [1, p.281; 2, p.131], we also want to express our views. The main issues include the sender’s (a writer or a poet) inner world, psychological state, style of thinking, his trend to imaginary.

Literary discourse deals with I.Galper’s successful combination of the aesthetic, cognitive and pressing information functions [2, p.131]. However, it can be also attributed to other types of discourse, such as political and newspaper texts. On the other hand, literary, academic (scientific articles, monographs, lectures intended for a wide audience) and newspaper discourses (analytical articles, comments) are prone to chaos and virtuality. We think that the main characteristics of such discourse is as follows: sender invites his/her receiver to think. But political, legal and some academic discourses (lectures for audience) are away from such chaos and virtuality. Regarding this, N.Davidova puts forward an interesting idea: “...*the goals of the authors of the political discourse are to convince the receivers that they are right, and to present a clear action plan...*” It seems that the absence of the chaos concept in political discourse can be explained according to this factor. Accurate planning is contrary to the essence of the chaos concept [4, p.62-72].

A number of factors can impact the situation of communication which we call it “**discourse**”. Of course, the main factors are the type of the communication and the options of the Sender. This is a “choice” phenomenon which was widely interpreted in the field of linguistics. A. Kuznetsov writes: “...*the person can start the verbal communication on functional, stylistic, pragmatic, social and territorial point of view...*” [7, p.30] T. Sorokina notes that *the choice is attributed to “an inter-subject problem”, and “a language user”, a human stands in the center of this issue*, and he considers the use of the language expressions in various contexts as a language activity performing in communicative and cognitive functions[8, p. 100] .

In all cases, a Sender affects to his/her Receiver by using various rhetoric means and inspires him/her towards cognitive, poetic and even literary activity and as a result, he gives an opportunity to perform different types of

communicative functions. Here includes grammatical and lexical elements studied for several decades, events, as well as, humans, places, fictions, trade mark and others. They enable the Receiver to form the specific implication and provide him/her with cognitive opportunities.

Another typical feature of the political, media, legal and academic discourses is the predominance of an argumentation on these types. An argumentation is divided into two places: rhetoric and polemic argumentation [18, p.345]. Rhetoric argumentation is realized by mono-logical speech and it faces obstacles such as the other party's opinion. [ibid] In rhetoric argumentation, the Sender aims to strengthen its position in the discourse, he is not interested in exchanging information with discourse participants. According to another approach of argumentation theory, the main distinctive feature of the rhetoric argumentation is to direct the text to the Receiver in order to change his/her position or attitude. Polemic argumentation develops by dialogues and the participants assertively superimpose their own ideas to each other. [ibid]

Semantic relationships based on the cause and effect in which both argumentation types are reflected, are realized by different ways. The grammatical and lexical elements define cause and effect on bases of some researches [14, p.486; 15, p.374; 16, p.203-211] and serve firstly the pragmatic objectives of the Sender. According to such types of argumentative discourses, logical explanation of any discretion is explicitly introduced. In addition to traditional means, logical explanations are explicitly given. Such means which realize rhetoric and polemic arguments, form the cognitive structure of discourse.

Though the above-mentioned rhetoric means are used in various types of discourse, their functions are mainly divided into two places: pragmatic and cognitive. Using these functions, the Sender aims to pass his pragmatic object to the Receiver, and such means create cognitive essence for the Receiver. The newspaper discourse differs significantly from other discourse types, because it considers such perspectives of both Sender and Receiver.

References

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, səh. 281
2. Гальперин И.Р. 1981 Текст как объект лингвистического исследования. Москва, Наука, стр.131
3. Гаибова М.Т. Лингвистическое исследование единицы художественного текста. Баку, АДУ ММС, 2006, стр. 123
4. Давыдова Н.А. Лингвосинергетический анализ англоязычного дискурса. Вестник МГЛУ, Вып. 553, Москва, 2009, стр. 62 – 72
5. Ивин А.А. Риторика: искусство убеждать – Москва, Фаир Пресс, 2002, стр. 192
6. Кибрик А.А. и др. Дискурс и возникновение функционализма. В книге: Фундаментальные направления современной американской лингвистики, Москва: МГУ, 1997, стр. 307-309.
7. Кузнецов А.М. Вариативность в языке и варианты единиц на разных уровнях языковой структуры // Проблемы языковой вариативности. Ф.М. Березин и др. (ред.) Москва, 1990, стр. 25-43

8. Сорокина Т.С. Функциональные основы теории грамматической синонимии. Вопросы языкознания. №3, Москва, 2003, стр. 92-112
9. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста. Москва, РГГУ, 2005, стр. 501
10. Dijk Teun A. van Ideology. Interdisciplinary approach. London: Sage Publications, 1998, p. 367
11. Dijk Teun A. van Discourse analyzes of news/ A Handbook of qualitative methodologies for Mass Media research. Edited by K. Brulin Jensen, London: Longman, vol. 5, 1999, p. 32-37
12. Dijk, Teun A. van Critical Discourse Analysis. In: A Handbook of Discourse Analysis. Oxford: Blackwell, 2001, p. 352-371.
13. Enkvist. N.E. From Text to Interpretability: A. Contribution to the Discussion of Basic Terms in Text linguistics. Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse Ed. By W. Heydrich. Berlin; New York. 1989. p. 369-382.
14. Givon T. Syntax: A Functional-Typological Introduction. Vol. 1, 1984. Vol. 2, 1990. Amsterdam: Benjamins, p. 486
15. Halliday M.A.K., Hasan R., Cohesion in English. London. 1976, p. 374
16. Mcdowell J.H. Verbal Dueling \\\ Handbook of Discourse Analysis\ Ed. by T.A. van Dijk – London Academic Press – Vol. 3: Discourse and Dialogue. p. 203-211
17. Schiffrin D. Everyday Argument: Organization of Diversity in Talk \\\ Handbook of Discourse Analysis \\\ Ed. by T.A. van Dijk – London Academic Press – Vol. 3: Discourse and Dialogue. p. 35-46
18. Wodak R. The Discourse of Politics in Action. Politics as Usual. London: Palgrave Macmillan, 2009, p. 345

Xülasə

Diskursun tipoloji xarakteristikası

Məqalə diskursun müxtəlif növlərinin (qəzet, siyasi, hüquqi, bədii, akademik və ya elmi və.s) pragmatik və koqnitiv perspektivləri nöqtəyi nəzərdən ifadəsini araşdırır. Araşdırma bunu göstərir ki, dəlili olan asılılığın səbəbiyyəti diskursun (qəzet, siyasi, hüquqi, bədii, akademik və ya elmi və.s) əsas xarakterik cəhəti hesab edilir. Müxtəlif dil vasitələri hesab edilən qrammatik, leksik elementlər diskursun şərti daşıyıcılarıdır.

Резюме

Типологическая характеристика дискурса

Статья посвящена исследованию различных типов (газетный, политический, юридический, художественный, академический и т.д) дискурса с точки зрения прагматических и когнитивных перспектив дискурсивной личности. Выясняется что, характерной чертой (газетного, политического, юридического, академического) дискурса является аргументация которая строится на причинно-следственной зависимости. Различные языковые средства грамматические, лексические элементы являются носителями причинно-следственной зависимости в дискурсе.

*Rəyçilər: Calvin Tiessen, E.Mehdiyev
Xəzər Universitetinin İngilis dili
və ədəbiyyatı departamentinin
09.03.2017-ci il tarixli iclasının
24 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 14.03.2017

Təranə Cabbarlı
ADU

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ [ɪ-ɪ:], [U-U:] FONEMLƏRİNİN MÜXTƏLİF MÖVQELƏRDƏ TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: qüvvətli və zəif hecalar, qapalı ön sıra [ɪ] fonemi, qapalı arxa sıra [v] fonemi

Keywords: strong and weak syllables, close front [ɪ], close back [v] vowels

Ключевые слова: сильные и слабые слоги, переднего ряда, закрытый [ɪ], заднего ряда, закрытый [v]

İngilis dilinin tələffüzündə nəzərə çarpacaq xüsusiyyətlərdən biri də qüvvətli və zəif hecaların bir-birindən köklü surətdə fərqlənməsidir. Qüvvətli və zəif hecaları yaradan qüvvətli və zəif sait fonemləridir. Deməli hecaların qüvvətli yaxud zəif olması bilavasitə hecadakı saitin keyfiyyəti ilə xarakterizə olunur. Hecanı yaradan sait qüvvətlidirsə, hesada qüvvətli olaraq vurğu daşır. Əgər sait zəif səsdirsə, o vurğusuz heca yaradaraq, hecanın da zəif olmasına zəmin yaradır. İngilis dilində əksər saitlər qüvvətlidir. Zəif hecada işlənən sait qısalır, yaxud keyfiyyətini itirir. Keyfiyyətini itirən səslər vurğusuz hecada işlənə bilən neytral [ə] səsi, qapalı, ön sıra [i] səsi və qapalı, arxa sıra [u] səsləridir [1, s.66].

Bizim tədqiqat obyektimiz [ɪ-ɪ:] və [u:-v] fonemləri olduğundan, onların xarakterik xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışaq.

Müasir ingilis dilinin həm Amerikan, həm də Britaniya variantında [ɪ] səsi ilə [i:] səsi arasında ortaq mövqe tutan, tələffüzdə [ɪ] səsinə yaxın olan [i] variantının işlənməsi nəzərə çarpır. Doğrudur, [i] kimi fonem simvolu olmadığından, onu ayrıca fonem hesab etmək olmaz. Amma, eyni zamanda bu fonem [ɪ] səmindən fərqli olaraq, yalnız vurğusuz açıq hecada, sözsonu və sözortası mövqələrdə işlənə bilər. Məsələn, *city* [ˈsɪti] sözündə birinci [ɪ] səsi qapalı hecada işləndiyindən öz ilkin variantında olduğu kimi, ikinci [i] səsi isə açıq hecada dayandığından [ɪ]-dən fərqli bu simvolla [i] ilə əvəz olunur. Bu tendensiya son dövrlərdə özünü açıq şəkildə büruzə verir.

Eyni nəzəriyyə [u:] və [v] fonemləri arasında ortaq mövqe tutan [u] simvolu ilə əks olunan səs haqqında da keçərlidir. Bu səsləri müasir dilçilikdə neytrallaşdırılmış [u] və [i] fonemləri adlandırırlar [2, s.14]. Belə ki, sözsönü və sözortası mövqedə, vurğusuz hecada [v] səsi ona müvafiq olan [u] simvolu ilə əvəz olunur.

Vurğulu qüvvətli hecalarda bu səsləri ayırmaq və müqayisə etmək çox asandır. Belə ki, [i:]-ni [ɪ]-dən, [u:] -nu [v]-dan fərqləndirmək çətin deyil. Məsələn, *moon* [mu:n], *book* [bʊk], *meat* [mi:t], *sit* [sɪt]

[i:] səsi ön sıra, qapalı, dodaqlanmayan, uzun, gərginləşmiş diftonqoiddir. Bu səsin tələffüzündə dil kütləsi ağız boşluğunun ön hissəsinə doğru çəkilir, dilin ön hissəsi isə sərt damaq istiqamətində çox qaldırılır, dilin ucu isə alt dişlərin dibində olur, dodaqlar yanlara çəkilir, hava axını üçün keçid dar olur. Bu səs diftonqoid xüsusiyyətinə malik olduğundan onun tələffüzü zamanı dil açıq vəziyyətdən qapalı vəziyyətə doğru hərəkət edir [3, s.48].

[ɪ] foneminin tələffüz xüsusiyyətinə nəzər yetirdikdə, onun ağız boşluğunun tam ön hissəsində deyil, nisbətən geri çəkilməmiş (ön arxa tələffüzlü) halda tələffüzünün şahidi olur. Dodaqlar azca yana çəkilməmiş vəziyyətdə alır, dilin ucu isə alt dişlərin dibində olur.

Bu iki fonemin bütün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən və formaca heç birinə bənzəməyən [i] simvolu bu iki fonem arasında ortaq mövqə tutur. O, işlənmə yerinə görə bu səslərdən fərqlənir. Belə ki, [i:] fonemi həm açıq, həm də qapalı hecda, sözün əvvəlində, ortasında, axırında işlənə bilər. [ɪ] fonemi də sözün əvvəlində, ortasında, axırında, vurğulu qapalı hecda, həm də vurğusuz açıq hecda işlənə bilər. Lakin vurğusuz açıq hecda [ɪ] foneminin digər bir simvolla [i] ilə əvəzlənməsi müasir dilçilikdə nəzərə çarpan dəyişiklikdir. Yəni, indiyədək vurğusuz açıq hecda gələn sait [ɪ] kimi göstərilirdisə, son dövrlərdə o, [i] simvolu ilə əvəz olunur. Məsələn, *money* [ˈmʌni - ˈmʌni], *pity* [ˈpɪti - ˈpɪti], *reaction* [ˈrɪːækʃn]

[u:] foneminin tələffüz xüsusiyyətinə gəldikdə isə, o da diftonqoid səciyyəlidir, tələffüz zamanı dil kütləsi ağız boşluğunun arxa hissəsində yerləşir, çənələr arasında məsafə dar olduğundan qapalı səsdir. Uzunluğuna görə [u:] səsndən fərqlənən [v] fonemi isə yarımqapalı, arxa-ön tələffüzlü, dodaqlanan, qısa, gərginləşməmiş monoftonqdur. O da [ɪ] fonemi kimi vurğulu qaralı və bəzən vurğusuz açıq hecda işlənə bilər. Məsələn, *soon* [su:n], *too* [tu:], *look* [lʊk], *through* [θru:-θru], *you* [ju:-ju]

Gənc dildəyişiciləri arxasına, qapalı [u:] səsinə daha öndə, azca dodaqların irəli uzanması ilə tələffüz edilir. Xüsusilə [j] səsndən qabaq bu xüsusiyyət daha qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn, *use* [ju:s] [2, s.9].

[u:] və [v] fonemlərinin ortaq xüsusiyyətlərini əks etdirən [u] simvolu vurğusuz açıq hecda, bəzən hətta sözün ortasında da vurğusuz hecda rast gəlinir. Məsələn, *who* [hu: - hu], *influenza* [ɪnfluˈenzə]

“*Influenza*” misalında [u] simvolunun sait qarşısında vurğusuz hecda işləndiyini izləyə bilərik. Bu simvolun daha çox [u:] foneminə yoxsa [v] foneminə bənzədiyini ayırd etmək çox çətindir. Bu sahədə dilçilərin fikirləri üst-üstə düşməyə bilər. Amma faktlar onu göstərir ki, [u] simvolu özünün neytral xüsusiyyətinə görə [u:] və [v] fonemlərdən fərqlənir. Ona görə də ayrıca bir simvolla [u] kimi işarə olunur [1, s.68]. [u], [i] qeyri-fonemik simvolları tələffüz sürətinə görə də adı çəkilən fonemlərdən fərqlənir. Buna görə də [i] və [u] simvollarını müasir dilçilikdə “neytrallaşmış” səslər hesab edirlər. [i] və [u] fonem simvollarının müxtəlif mövqələrdə işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

[i] simvolu ilə tələffüz olunan iki və daha çox hecalı sözlərdə müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Belə ki, sonu [i] səsi ilə bitən sözlərə şəkilçi artırıldıqda [i] simvolu dəyişməyərək olduğu kimi qalır. Hətta bu vəziyyətdə qapalı heca yaranmasına baxmayaraq, sözün sonu qısa [ɪ] səsi ilə bitdiyindən [i] simvolu dəyişməz qalır. Məsələn, *family* [ˈfæmɪli], *families* [ˈfæmɪliz], *familiar* [fəˈmɪliə]

Başqa bir misal: *busybody* [ˈbɪzɪbɒdi] sözündə son sait [ɪ] səsi ilə bitdiyindən, mürəkkəb söz əmələ gətirsə belə, yenə [ɪ] kimi tələffüz olunur.

Diftonq və triftonqla bitən sözlərdə [i] simvolunun işlənməsi bu qaydaya riayət etmir. Belə ki, sonu “*ier*”, “*eer*”, “*ia*” şəkilçiləri ilə bitən sözlərdə diftonq

xüsusiyyəti yarandığı üçün bu şəkilçilər diftonqun öz simvolu olan [ɪə] kimi işarə olunur. Məsələn, *engineer* [endʒɪ`nɪə], *outlier* [ˈaʊtlaɪə]

“*Reindeer*” və “*windier*” sözlərini müqayisə edək: *reindeer* [ˈreɪndɪə], *windier* [ˈwɪndɪə]

Bu sözlərin transkripsiyasını gözdən keçirərkən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, “*reindeer*” sözündə diftonq işləndiyindən [ɪə] kimi, “*windier*” sözündə isə sözün kökü [i] fonemi ilə bitdiyindən [iə] kimi göstərilmişdir.

[i] simvolunun isə sözün daxilində də sait fonemlərin əvvəlində işlənməsi müasir dilçilikdə müşahidə olunur. Məsələn, *begin* [bɪ`gɪn], *react* [rɪækt], *real* [rɪəl], *reality* [rɪ`æltɪ], *behind* [bɪ`hænd]

“*Real*” və “*reality*” sözlərini müqayisə edərkən onun şahidi oluruq ki, [rɪəl] sözündə [ɪə] diftonqu vurğu altında olduğundan [ɪ] simvolu ilə indeksləşdirilmişdir, “*reality*” [rɪ`æltɪ] sözündə hecaya bölünmə prosesi ilə əlaqədar vurğunun yeri dəyişir və vurğusuz açıq hecə qalan [ɪ] səsi [i] simvolu ilə əvəz olunur. Burada ikinci hecanın saitle başladığını da nəzərə almaq lazımdır [2, s.159].

BBC tələffüz dialektində [i] və [u] fonem simvollarının işlənməsi xarakterikdir. Bu variantları ayrıca simvol kimi qəbul edilmədiyindən, onları qeyri-fonem simvolları (non-phonemic symbols) hesab etmək olar [1, s.67].

Onlar ayrıca fonem hesab olunsa, standart fonem nəzəriyyəsinin əksinə addım atılmış olar. Bu baxımdan [i] simvolu nə [i:], nə də [ɪ] səslərinin yerinə işlənmə bilməz və onlarla ziddiyyət yarada bilməz. Bildiyimizə görə fonemin əsas xüsusiyyəti onun qarşılaşdırma yarada bilməsidir. Əgər qarşılaşdırma funksiyası daşımırsa, o fonem hesab oluna bilməz. Bu baxımdan [i, u] ayrıca fonem xüsusiyyətlərinə malik deyildir. Onlar yalnız [i: - ɪ], [u: - ʊ] fonemlərinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən və yalnız vurğusuz hecəda işlənmə bilən simvol kimi qəbul edilir.

[i] simvolunun işləndiyi məqamları sistemləşdirək.

1. Sonu “y” və “ey” hərfləri ilə bitən və kökü bu hərflərlə bitib, şəkilçiləri qəbul edən sözlərdə: *happy* [hæpi], *happier* [hæpiə], *easy* [i:zi], *easiest* [i:ziəst]

2. “Re”, “pre”, “de” prefiksləri ilə başlayan və vurğusuz saitle izlənilən sözlərdə: *create* [kri`eɪt], *deodorant* [di`oʊdərənt]

3. “Iate”, “ious” şəkilçiləri ilə düzələn ikihecalı sözlərdə: *appreciate* [ə`pri:ʃiət], *hilarious* [hɪ`leəriəs]

4. Vurğusuz vəziyyətdə olan “she”, “he”, “we”, “me”, “be”, “the” sözlərində: *he* [hi: - hi], *the apple* [ði`æpl]

Belə bir sual meydana çıxır: birinci hecası vurğusuz halda işlənməyən “iname” [ɪ`nem], “enough” [ɪ`nʌf] sözün ortasında vurğusuz halda gələn “incident” [ɪ`nsɪdənt], son hecəda işlənməyən “swimming” [ˈswɪmɪŋ] kimi sözlərdə [i] deyil [ɪ] foneminin işlənməsi nə ilə əlaqədardır? Bu tələffüz xüsusiyyəti [ɪ] foneminin “e” və “i” hərfləri ilə təmsil olunmasından irəli gəlir [1, s.68]. Digər tərəfdən [ɪ] fonemindən sonra samit səsin işlənməsi bu səsi öz ilkin variantında yəni [i] fonemi kimi əks olunmasına səbəb olur.

Arxasına qapalı [v] foneminin müxtəlif mövqələrdə müxtəlif variantlarda tələffüz olunmasına çox az hallarda rast gəlinir. Belə ki, [u:] fonemi [v] fonemi arasında ortaq mövqu tutan [u] simvolu adətən vurğusuz halda olan “you”, “to”,

“into” tipli sözlərin sait qarşısında işlənmə məqamında və “who”, “through” kimi sözlərin vurğusuz halda həm sait, həm də samit qarşısında işlənməkən müşahidə olunur. Məsələn, *into it* [ɪntu ɪt], *you are* [ju a:], *through the forest* [θru ðə ˈfɒrɪst]

[u] simvolunun söz daxilində vurğusuz hecada saitdən qabaq da işləndiyinin şahidi oluruq. Məsələn, *evacuation* [ɪ vækju ˈeɪʃn], *influenza* [ɪnfl ˈenzə]

Ədəbiyyat

1. Roach P. English phonetics and phonology. Cambridge, 2009.
2. Jones D. English pronouncing dictionary. Cambridge, 17th ed., 2006.
3. Zeynalov F.H. Practical English phonetics. Book I, Baki, “Mutercim”, 2007.
4. Jones D. An outline of English phonetics. Cambridge, 1957.
5. English pronunciation in use. Cambridge, 2004.
6. Mortimer C. Elements of pronunciation. Cambridge, 1984.

Summary

On the pronunciation peculiarities of the English phonemes [ɪ-ɪ:], [ʊ-u:] in different positions

This article deals with the use and pronunciation of English [ɪ] and [ʊ] phonemes in different phonetic contexts. In the article an attempt is made to study and analyse the phonemic and allophonic symbols of [ɪ] and [ʊ] in word final prevocalic position, within suffixes and prefixes.

Резюме

К некоторым особенностям произношения английских фонем [ɪ-ɪ:], [ʊ-u:] в различных позициях

Статья посвящена использованию и произношению английских фонем [ɪ] и [ʊ] в различных фонетических контекстах. В статье делается попытка изучения и анализа фонетических и аллофонических символов [ɪ] и [ʊ] в конечной превокальной позиции слова в составе суффиксов и префиксов.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasını kafedrasının
28.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 14.03.2017

Nərmin Quliyeva
ADU, *dissertant*

MULTİKULTURALİZM KONSEPTİNİN QIYMƏTLƏNDİRMƏ XARAKTERİSTİKALARININ VƏ ONLARIN DİL REPREZENTASIYASI ÜSULLARININ FORMALAŞMASI PROSESİNDƏ DİSKURSİV AMİLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: multikulturalizm, konsept, qiymətləndirmə, diskurs

Keywords: multiculturalism, concept, evaluation, discourse

Ключевые слова: мультикультурализм, концепт, оценка, дискурс

«Multikulturalizm» konseptləşdirilmiş sahəsinin representasiyası prosesində qiymətləndirmə probleminə müraciət edərək, bu prosesi şərtləndirən ən əhəmiyyətli diskursiv amilləri üzə çıxartmağa imkan verən bir sıra misalları nəzərdən keçirək. Y.S.Kubryakova bildirir ki, «diskurs dedikdə real nitq istehsalı, nitq əsəri yaradılması ilə bağlı koqnitiv prosesi nəzərdə tutmaq lazımdır, mətn isə müəyyən bitkin (və fiksə olunmuş) formaya çevrilən nitq fəaliyyətinin son nəticəsidir» [16, s.164]. N.F.Alefirekonun fikrincə, «mətn» və «diskurs» anlayışlarının qarşılaşdırılması göstərdi ki, diskursun ən mühüm kateqorial xüsusiyyətlərindən biri onun dil vahidlərini təşkil edən semantikasına uyğun olmayan yeni mənalar doğurmaq qabiliyyətidir. Onun mənə doğurmaq qabiliyyəti, fəal deyimdən fərqli olaraq, əvvəl yaradılmış diskursun elementlərindən ibarətdir [12, s.821]. T.A. van Deyk «diskurs» anlayışına diskursda realizə olunan mücərrəd nəzəri konstrukt kimi mətni daxil etməyi zəruri hesab edir [3, s.19].

O.V.Aleksandrova və Y.S.Kubryakova diskursla mətn arasındakı fərqi müəyyənləşdirəndə göstərirlər ki, «mətn hazır mövcudluq olub, özünün bitkinliyi, sonluluğunda öyrənilə bilər, amma diskurs həmişə daha çox öz fərqli xüsusiyyətləri olan mətnlərin yaradılması prosesidir» [17, s.194-195]. A.M.Kaplunenko «diskurs» və «mətn» anlayışlarını xarakterizə edəndə bildirir ki, diskurs daha geniş və universal linqvistik obyekt olub, yalnız nitq əsərinin dil strukturunun özünü deyil, həm də kommunikativ situasiyanın əsas parametrlərini, kommunikantların xüsusiyyətlərini, kommunikasiyanın qurulma strategiyasını əhatə edir. Diskursdan fərqli olaraq, mətn daha spesifik və dar hadisə olub, bilavasitə nitq əsərinin struktur-məzmun parametrlərindən kənara çıxmır [15]. T.A. van Deykin fikrincə, diskurs mürəkkəb kommunikativ hadisə olub özündə mətndən başqa həm də ekstra-linqvistik amilləri (mətnin başa düşülməsi üçün zəruri olan dünya haqqında bilikləri, fikirləri, mətnin yönümlülüyü, adresatın məqsədləri) birləşdirir. Bu isə o deməkdir ki, diskurs aşağıdakı əsas aspektlərdə nəzərdən keçirilə bilər: dildən istifadə, ideyalar və inamların ötürülməsi (kommunikasiya), sosial şərtlənmiş situasiyalarda qarşılıqlı əlaqə.

Misallara müraciət edək: «But is multiculturalism really a counter-racist, inclusive ideal? On the contrary, it seems to me, the so-called British model of multiculturalism is quite profoundly racist in a rather subtle way, which in turn reveals what British anglophobia and British Islamophobia have in common. This

is because British multiculturalism involves the idea that the different cultures in Britain should remain different, multiple and separate; and the state and the public sector provides support for the different communities to preserve and express their distinct cultures. But it's this that reinforces cultural and racial apartheid: each ethnic group in their separate compartments, not overlapping, intermingling and being transformed in the mutual exchange of values, customs and shared humanity. It's the apartheid of the ethnic-racial tick box, as per the profoundly racist Census of England and Wales: 'British-Pakistani' and 'White-English' in radically separate categories because the whole population has been broken up into a thousand and one distinct racial-cultural ethnic groups, the 'English' being just one, and a white-only one to boot» [20].

Bu deyimdə Britaniya multikulturalizmi mədəni plüralizm siyasətinə söykənən hər tərəfdən mənfi konsepsiya kimi səciyyələndirilir («involves the idea that the different cultures in Britain should remain different, multiple and separate; and the state and the public sector provides support for the different communities to preserve and express their distinct cultures»).

Müəllif mənfi konnotasiyalı bu kimi söz birləşmələrindən istifadə edir: «the so-called British model of multiculturalism» («so-called» leksik vahidi danışanın deyimin məzmununa münasibətini bildirir), «profoundly racist» (burada intensivləşdirici qismində istifadə olunan «profoundly» vahidi, həmçinin multikulturalizm vahidini səciyyələndirən kontekstlərdə yüksək işlədilmə tezliyinə malik «racist» sifətinin semantik spesifikasiyası diqqəti çəkir), «reinforces cultural and racial apartheid» (burada həmin hadisənin ən bariz xarakteristikası «to reinforce» və «racial apartheid» mənaları səviyyəsində təzahür edir). «The apartheid of the ethnic-racial tick box» söz birləşməsində stilistik effekt yaratmaq məqsədilə müəllif zəif dayanıqlı «tick box» mürəkkəb sözünü işlədir ki, onun da mənası assosiativ səviyyədə vətəndaşlıq almaq və immiqrantın ölkənin tamhüquqlu vətəndaş kimi tanınması üçün anketlərin doldurulması və müxtəlif sənədlərin tərtib edilməsi ilə əlaqədar situasiya ilə bağlıdır.

«Longman Word-Wise Dictionary» lüğətində bu realizəni şərh edən aşağıdakı misal var: «tick» isminin ingilis dilinin Britaniya variantında «a mark that you write to show that something is correct» mənası, «to tick» felinin – «to mark something with a tick to show that it is correct: Tick the box if you want to receive our magazine» mənası ola bilər [5].

Onu da qeyd edək ki, «multikulturalizm» vahidinin ən bariz kontekstual sinonimii bu halda «any system of separating groups of people, especially to give advantage to one group» (Longman Dictionary of English Language and Culture); «(policy of) racial segregation; separate development of Europeans and non-Europeans» [8] kimi eksplikasiya olunan «apartheid» ismidir ki, tam əks semantikanın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirdiyimiz lüğət mənalarının çoxunda «apartheid» birinci növbədə Cənubi Afrikada özünə yer alan hadisə kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn: «the system of racial separation existing in the Republic of South Africa» [4].

Daha bir misal. Məlum olduğu kimi, Böyük Britaniya məktəblərinin bir qismində müxtəlif din və mədəniyyətlərin nümayəndələrinin bayram günləri keçirilir. Bu hadisələrin mətbuatda əksinə misal aşağıdakı xəbər ola bilər:

«Teachers at a primary school have been ordered to dress up as Muslims to promote multiculturalism. The West Midlands school is belatedly celebrating the Muslim festival of Eid and told its pupils and teachers to don traditional Muslim dress for the day. All 257 pupils, most of whom are Christians, and 41 teachers - two of whom are Muslims - dressed up. A morning assembly was held to mark the event and an afternoon party was strictly for women only, because Muslim husbands object to wives mixing with other men. Sally Bloomer, head of Rufford primary school in Lye, West Midlands, told The Sun: "I have not heard of any complaints. It's all part of a diversity project to promote multiculturalism." But a relative of one of the staff reportedly said: "Who would put their job on the line? They have been told they have to embrace the day to show their diversity. But they are not all happy» [11].

Bu misalda təsvir olunan hadisənin ona müxtəlif insanlar tərəfindən verilmiş ziddiyyətli qiymətlər əks olunur. Bununla belə, həm pozitiv, həm də neqativ məqamlar öz əksini təbii şəkildə dil vasitələrinin realizə səviyyəsində tapır. M.N.Volodin qeyd edir ki, «kütləvi kommunikasiyada söz yüksək prestijliyə malikdir. Çap olunmuş sözün, xüsusilə də radio və ya televiziya ilə səslənən sözün sehri geniş məlumdur» [14].

Təhlil olunan deyim kontekstində məktəbin direktorunun fikridə hadisəyə pozitiv münasibət ifadə olunur, amma bu, ingilis mentalitetinə müvafiq olaraq xeyli təmkinli həyata keçirilir: «I have not heard of any complaints. It's all part of a diversity project to promote multiculturalism». Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, danışan informasiya ötürülməsinin rəsmi çərçivəsində qalır və keçirilmiş tədbirin mahiyyəti və məqsədini izah etməyi lazım bilir. Aydın ki, bu fakt Britaniya cəmiyyətində sosial-mədəni baxışların differensiasiyası baxımından adresat amilinin nəzərə alınmasının nə qədər vacib olduğunu təsdiqləyir.

Müəllifin bilərəkdən məqalənin əvvəlində realizə etdiyi və oxucular tərəfindən rəsmi şəxsin pozitiv sitatı kimi qavranılan «to promote multiculturalism» söz birləşməsi müəllifin baş verənə münasibətinin implisit ifadəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Aşağıdakı hadisəni nəzərdən keçirək: «Multiculturalism (n) - The practice of acknowledging and respecting the various cultures, religions, races, ethnicities, attitudes and opinions within an environment»(Diversity Dictionary). Multikulturalizm anlayışının tərifli olan bu misalda «acknowledging» və «respecting» kontekstual-kontakt vahidləri xüsusilə diqqəti çəkir. Onlar təsvir obyektinə pozitiv münasibəti ifadə edən semantik xarakteristikaya malik olub, neytral kontekstdə realizə olunaraq müsbət qiymətləndirmənin ifadə olunmasına xidmət edirlər.

Daha bir mühüm məsələ mediadiskursda multikulturalizm konseptinin realizə edilməsinin xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlərin işıqlandırılmasında qiymətləndirmə sözlərinin işlədilməsidir. N.N.Boldırev qeyd edir ki, «qiymətləndirmə sözləri qiymətləndirmə konseptləşdirməsi və dildə dünyanın qiymətləndirmə kateqoriyaşdırılması vasitəsidirlər, çünki onların semantikasında interpretasiyaedici əlavə biliklər əks olunur, yəni birinci reallıq deyil, ikinci reallıq əks olunur» [13, s.29]. Qiymətləndirmə kateqoriyalarının əsasında müxtəlif mücərrədlik səviyyəli qiymətləndirmə konseptləri durur. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, «qiymətləndirmə

konseptlərinin spesifikasiyası onların digər, konkret konseptlərdən və qiymətləndirməyə məruz qalan konseptual strukturlardan asılılıqla şərtlənən məzmun qeyri-müəyyənliyində, yəni onların məzmun relyativliyindədir» [13, s.31].

Misallara müraciət edək:

«Another of Sir Winston's grandsons, Nicholas Soames commented in the Commons. On July 17th 2007 he said, "foreign immigration is now 25 times higher than it has ever been in the past, even at the two peaks. Talk of Britain as a nation of immigrants is absurd. It would be much more accurate to describe us as a nation of emigrants. Indeed, the number of emigrants exceeded the number of immigrants until the 1980s» [19].

Bu halda deyimin neqativ qiymətləndirmə komponenti qismində neqativ çalarlı «absurd» vahidi çıxış edir. Lüğətdə bu söz belə izah olunur: «very silly» (Longman Word Wise Dictionary); «against reason or common sense; clearly false or foolish» [5]; «unreasonable, foolish, ridiculous» [8].

Daha bir neçə misal nəzərdən keçirək.

«A recent Populus poll showed that 63 per cent of whites, 43 per cent of Asians and 17 per cent of blacks thought immigration had been bad for Britain. Very few, however, wanted to stop all immigration, the vast majority believing, as the Prime Minister does, in a pragmatic approach that encourages immigrants to arrive who are for the country. His remarks, said his Liberal Business Secretary Vince Cable, were "unwise" and risked "inflaming extremism» [10].

«We "non whites" are living in Britain because we are British whether you like it or not. You have to understand that what it means to be British is in a state of constant flux» [9].

Bu materialın təhlili göstərir ki, əsas dixotomiya diskursiv məkanda «white» - «non-white» («coloured») konseptuallaşmış sahələrin qarşı-qarşıya durma səviyyəsində realizə olunur. Bu halda nəzərdən keçirilən deyimlərin müəllifləri tərəfindən iki əsas qrup hədudlarında qarşılaşdırıla bilən məzmunca yaxın aktuallaşdırılma kimi çıxış edən bütöv mənalar konqlomeratı kimi realizə olunur. Onu da qeyd edək ki, aşağıdakı dil vahidlərini representasiya edən kontekstlərin çoxu aşkar ifadə olunmuş qiymətləndirmə xarakteristikasına malik olub, danışanın mövqeyindən asılı olaraq iki əsas istiqamətdə bölüşdürülür («white», etc – müsbət və ya mənfi; «black», «non-white», «coloured», etc – müsbət və ya mənfi). Bizim materiallardakı kontekstlərin çoxu neytral qiymətləndirmə ilə fərqlənir. Məsələn: WHITE, white- only, white-only (English), White-English, Polish / English, etc. NON-WHITES, coloured, people of colour, black, blacks, part black, 'British-Pakistani', a persecuted minority, etc.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, multikulturalizm konseptini representasiya edən leksik vahidlər arasında son vaxtlar «different» ("non-white") vahidi də geniş yayılmışdır. Bu vahid bir sıra kontekstlərdə bariz müsbət xarakteristikaya malikdir: «It's good to be different' might be the motto of our times. The celebration of difference, respect for pluralism, avowal of identity politics - these are regarded the hallmarks of a progressive, antiracist outlook. Belief in pluralism and the multicultural society is so much woven into the fabric of our lives that we rarely stand back to question some of its assumptions. As the American academic,

and former critic of pluralism, Nathan Glazer puts it in the title of a recent book, *We are All Multiculturalists Now*» [7].

Burada eksplikasiya olunan elementlər «the celebration of difference», «respect for pluralism», «avowal of identity politics», «progressive, antiracist outlook», «belief in pluralism», «the multicultural society», «much woven into the fabric of our lives» kontekstual kontakt söz birləşmələridir. Bunların leksika-semantik xarakteristikası nəzərdən keçirilən vahid qiymətləndirmə sahəsi əmələ gətirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Britaniyada multikulturalizm probleminə həsr olunmuş bir sıra kontekstlər «riot» — «violent outburst of lawlessness by the people in the district» (Hornby) leksik vahidinin realizasiyası ilə səciyyələnilər. Son illərdə Böyük Britaniyada baş verən hadisələr nəticəsində bu vahid multikulturalizm konseptinin assosialiv sahəsinə və onun qiymətləndirmə xarakteristikaları sahəsinə daxil olmuşdur.

İndi isə nəzərdən keçirdiyimiz materialın dilin obrazlı ifadələrinin işlədilməsi ilə şərtlənən qiymətləndirmə olan hissəsinə keçək.

Məsələn: «Multiculturalism works and doesn't work. It does on an individual level with most cultures. With most groups however it does not work. I always like to think if we as Europeans moved to any foreign country we wouldn't not get a church build in the city of our choice. We would not walk around in bikini's in Muslim cultures. It is a government s responsibility to protect the national culture/heritage and be proud of it and not have some parts of a country or city being taken over by others» [18].

Bu misalda işlədilən tərkibində leksik təkrirlər olan sintaksik paralellik müəllif tərəfindən multikulturalizmin ziddiyyətli xarakterli olması haqqında tezisi çatdırmaq və onu qavramaq üçün istifadə edilir. Bu kontekstdə müəllif öz mövqeyini izah edərək, müxtəlif mədəniyyətin nümayəndələrinin şəxsi kontaktlarını və geniş əhali qruplarının qarşılıqlı əlaqələrini müqayisə edir və Britaniya dəyərlərinin dövlət tərəfindən qorunmasının vacibliyini və müsəlman dairələrinin nazı ilə oynamamağa kifayət qədər kəskin şəkildə çağırır. Problemə öz münasibətini ifadə etmək üçün müəllif alçaldıcı «walk around in bikini's» metaforik söz birləşməsini işlədir və bununla da bəşqə mədəni-dini birliyin nümayəndələrinə münasibətini bildirir.

Multikulturalizm konseptosferası diskursda tam dolğunluğu ilə açılır, lakin nəzərə alınmalıdır ki, hər bir dil və mədəniyyət diskursunda həmin konseptosfera özünəməxsus özəlliklər kəsb edir. İngilis dilində multikulturalizm həm müsbət, həm də mənfi konnotasiyalı diskurslarda səciyyələndirilir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı: Victory, 2013, 596 s.
2. Cahangirov F.F. Dil və mədəniyyət. (Magistratura pilləsi üçün dərslük). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 308 s.
3. Dijk van T. Handbook of Discourse Analysis. 4 vols. London: Academic Press, 1985.
4. Collins dictionary of sociology [Text] / D. Jary, J. Jary. - Glasgow : HarperCollins. - 750 p.

5. Longman Wordwise Dictionary. PEARSON EDUCATION, 2013, 792 s.
6. Hornby, A. S. Oxford Advanced learner's dictionary of current English [Text] / A. S. Hornby ; with the ass. of A. P. Cowie, [J. Windsor Lewis]. - 3rd ed. - London : Oxford U.P., 1974. - 1055 p.
7. Malik, K. Against Multiculturalism [Electronic resource] / K. Malik // New Humanist: ideas for godless people. - 2002. - Vol. 117, № 2. - Mode of access: http://newhumanist.org.Uk/523/againstmulticulturalism#0_undefined
8. S. Oxford Advanced learner's dictionary of current English [Text] / A. S. Hornby ; with the ass. of A. P. Cowie, [J. Windsor Lewis]. - 3rd ed. - London : Oxford U.P., 1974. - 1055 p.
9. The New Statesman, 14.12.2009
10. The Telegraph. 14.04. 2011
11. The Daily Mail. 31.10.2007
12. Алефиренко, Н.Ф. Синергетика культурного концепта и знака в системе языка и тексте [Текст] / Н.Ф. Алефиренко // Культурные концепты в языке и тексте: сб. науч. тр. / науч. ред. Н.Ф. Алефиренко; БелГУ. - Белгород, 2005. - С. 8-21.
13. Болдырев Н.Н. Оценочные категории как формат знания [Текст] / Н.Н.Болдырев // Когнитивные исследования языка / Тамбов, гос. ун-т; гл. ред. Е.С.Кубрякова. - М.; Тамбов, 2008. - Вып. 3: Типы знаний и проблема их классификации: сб. науч. тр. - М.; Тамбов, 2008. - С. 25-37.
14. Володина, М. Н. Язык СМИ - основное средство воздействия на массовое сознание [Текст] / М. Н. Володина // Язык средств массовой информации : учеб, пособие для вузов / МГУ; под ред. М. Н. Володиной. - М., 2003. - С. 6-2
15. Каплуненко, А.М. Историко-функциональный аспект английской идиоматики Текст. / А.М. Каплуненко. Ташкент, 1991. — 127 с.
16. Кубрякова, Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века: опыт парадигмального анализа [Текст] / Е. С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века : сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т языкознания [и др.] ; под ред. Ю. С. Степанова. - М., 1995. - С. 144-238.
17. Кубрякова, Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения [Текст] / Е. С. Кубрякова. - М. : Наука, 1997. - 328 с.
18. <http://www.bbc.co.uk>
19. <http://majorityrights.com>
20. <http://britologywatch.wordpress.com>

Summary

The role of discourse factors in the process of the estimated characteristics of the concept of “Multiculturalism” and means of their language representation

The conceptual sphere of “Multiculturalism” is fully revealed in the discourse, however, we must remember that in each language and cultural discourse, this conceptual sphere acquires distinctive features. “Multiculturalism” in English discourse is characterized as negative and positive connotations.

In this article, the author investigated the role of discourse factors in the process of the estimated characteristics of the concept of “Multiculturalism” and means of their language representation based on the English language materials.

Резюме

Роль дискурсивных факторов в процессе формирования оценочных характеристик концепта «мультикультурализм» и способы их языковой репрезентации

Концептосфера мультикультурализма полностью раскрывается в дискурсе, однако надо учитывать, что в каждом языковом и культурном дискурсах данная

концептосфера приобретает своеобразные черты. В английском языке мультикультурализм охарактеризуется дискурсах как в отрицательной и положительной коннотацией.

В данной статье на материале английского языка рассматривается роль дискурсивных факторов в процессе формирования оценочных характеристик концепта «мультикультурализм» и способы их языковой репрезентации.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Məmmədov
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
26.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 09.03.2017

Sevinc Rzayeva
ADU

F.F.FORTUNATOVUN LİŇQVİSTİK KONSEPSİYASI HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Açar sözlər: forma, söz forması, dil, formalizm, qrammatik nəzəriyyə, dialekt, qrammatik şəkilçilər

Keywords: form, word form, language, formalism, grammatical theory, dialect, grammatical endings

Ключевые слова: форма, словоформа, язык, формализм, грамматическая теория, диалект, грамматические окончания

Moskva linqvistik məktəbi F.F.Fortunatovun 1876-1902-ci illərdə Moskva universitetindəki elmi və müəllimlik fəaliyyəti altında yaranmışdır. Moskva linqvistik məktəbini təmsilçiləri dil faktlarını – formaların təhlili üçün xüsusi linqvistik meyarlar ayırd etməyə cəhd etdiklərinə görə onu formal məktəb adlandırdılar. L.Yelmslevin qeyd etdiyi kimi, Moskva linqvistik məktəbinin təmtərağı “qrammatikanın psixologiya və məntiqlə qarışdırılmasına etirazdan” ibarət idi [1].

F.F.Fortunatov dilin sosial təbiətini nəzərə almaqla bərabər, onun fərdin nitqində mövcudluğunun psixoloji əsasını da diqqət mərkəzində saxlayırdı. Onun fikrincə, bir halda ki, dil cəmiyyətdə mövcuddur, cəmiyyətin həyatı və digər sosial proseslər dildə öz əks tapır, onda cəmiyyətin tərkibində ba verən dəyişmələr dildə də baş verən müvafiq dəyişmələrlə müşayiət olunur: cəmiyyətin bu və ya digər hissələrə parçalanması dilin ayrı-ayrı ləhcələrə parçalanmasına uyğun gəlir, ictimai bütövün hissələrinin birləşməsi isə dildə onun tərkiblərinin birləşməsinə uyğun gəlir.

F.F.Fortunatov yaradıcılığının ilkin mərhələsindən dilin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Müasirlər onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişlər, məsələn, V.K.Porjezinski qeyd edirdi ki, “F.F.Fortunatovun bütün kurslarının, ümumiyyətlə, bütün elmi yaradıcılığının, ümumi xüsusiyyəti tədqiqat materialı kimi xidmət edən faktların özlərinin sön dərəcə dəqiq seçilməsi, təhlilin qeyri-adi dərinliyi və fikirlərin kəskinliyi, habelə hadisələrin mahiyyətinin dərinliyinə nüfuz etməyə imkan verən və digər tədqiqatçıların nəzərindən yayınan kiçik təfərrüatları nəzərdən qaçırmayan həssaslığı [2, s.7-18].

Onun elmi irsi, bir tərəfdən, dilə gənc qrammatiklərin klassik yanaşması, digər tərəfdən isə dilin sosial mahiyyətinin açılmasına xüsusi əhəmiyyət verməsi, linqvistik prosedurların formallaşdırılması və dəqiq elmi təriflərin yaradılması, ümumliŇqvistik problemlərə maraqla səciyyələnir. Onun baxışlarındakı Laypsiq məktəbinə yaxınlıq fonetik qanunların ciddi nəzərə alınması və dilin mahiyyətinin psixoloji anlaşılmasında bürüzə verir. Tədqiqat texnikasının formallaşdırılması onun qrammatik nəzəriyyəsində parlaq şəkildə əks olunmuşdur. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinə üstünlük verən F.F.Fortunov yazırdı ki, “təkcə dilin təfəkkürdən asılılığını deyil, təfəkkürün də, öz növbəsində, dildən asılılığını dərk etmək çətin deyildir” [3, s.120].

Onun fikrincə, bu asılılıq ondan ibarətdir ki, “söz vasitəsilə bu və ya digər işarələrsiz bizim təxəyyülümüzdə təmsil oluna bilməyənlər haqqında düşünə bildiyimiz kimi, eyni ilə söz vasitəsilə məhz ümumiləşdirmələrə və ya fikir predmetlərinin mücərrədləşdirilməsinə münasibətdə təfəkkür üçün işarələrin olmadığı halda düşünə bilmədiyimiz imkanları əldə edirik” [3, s.120]. F.F.Fortunatova görə, dil özlüyündə “əsas etibarlı ilə fikir və onun nitqdə ifadəsi üçün işarələr məcmusunu təmsil edir, dildə hissetmənin ifadəsi üçün də işarələr mövcuddur” [3, s.121]. Dilin ilkin təzahürü üçün, F.F.Fortunatovun fikrincə, üzvlənən səslərin tələffüz qabiliyyətinin müəyyən ruhi qabiliyyətin ikişafının müəyyən dərəcəsi ilə birləşməsi tələb edilirdi.

Qeyd etmək istərdik ki, F.F.Fortunatovun konsepsiyasının zəif cəhəti ondan ibarətdir ki, dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi məsələsində o, yalnız təfəkkürün abstrakt məzmununa fikir vermədən hissi-obrazlı forması ilə məhdudlaşmasıdır. Təsəvvür idrakın hissi səviyyəsi üçün xarakterikdir. İdrakın hissi pilləsi abstraksiyanın məlum elementlərini özündə ehtiva etməsəydi, söz vasitəsilə ümumiləşdirmə mümkünsüz olardı [4, s.249].

Dövrünün ciddi komparativistlərindən hesab olunan F.F.Fortunatov dil hadisələri arasında səbəb əlaqəsini təyin etməyə və dilin inkişafında hərəkətverici qüvvələri aşkar etməyə cəhd etmişdir. Onun fikrincə, “dil zahiri tərəfdən – səslərdə və daxili tərəfdən – sözlərin mənalarında dəyişməyə qabildir. Dil faktlarının izahı elə bu dəyişmələrin izahından ibarətdir [5, s.4]. Öyrənilən dil hadisələri arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin aşkar edilməsinə cəhdi onun slavyan-baltik aksentologiyasına dair tədqiqatlarında aşkar büruzə verir. XIX əsrin 90-cı illərində slavyan və baltik dillərində vurğunun sözün başlanğıcından sonuna yerdəyişməsi qanununu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dilçilikdə bu “Fortunatov-Sössür qanunu” (Hər iki alim bu qanunu bir-birindən xəbərsiz şəkildə kəşf etmişdilər, lakin Sössür bu qanunu litov dilinə münasibətdə müəyyənləşdirmişdi) adlandırılır. Bu qanuna görə, hind-Avropa, baltik və slavyan dillərində ümumi mənşəli sözlərdə, məsələn, sanskritdə “bhardmi”, qədim yunan dilində “cpēpcō” və rus dilində “бeпy” (ümumslavyan dilində “berp”), habelə baltik və slavyan dillərində müxtəlif söz formalarında vurğunun yerinə görə fərq, məsələn, rus dilində adlıq hal “pyka”, yönlük halda “pyky”; (yönlük hal vurğunun köhnə yerini saxlaması aşağıdakılarla izah olunur: 1) bütün bu və analogi sözlərdə vurğulu sözdən sonra uzun sait gəlməsi; 2) saitin uzunluğu melodika və tonun ucalığı ilə qarşılığından asılı olaraq fərqlənir: uzunluğun bir növü hamar musiqili tonla bağlıdır; 3) baltik-ümumslavyan dövründə uzunluq “vurğunu əvvəlki hecadan öz üzərinə daşmışdır” [3, s.445].

F.F.Fortunatovun fikrincə, hər bir dil müəyyən cəmiyyətə məxsusdur və onun taleyi sonuncunun taleyi ilə sıx bağlıdır. Bir dildə dialektlərin mövcudluğu probleminə məhz bu aspektdən yanaşan müəllif “ümumi birləşmə” tərkibində baş verən dəyişmələr dildəki müvafiq dəyişmələrlə müşayiət olunur. Cəmiyyətin hissələrə parçalanması dilin ayrı-ayrı ləhcələrə parçalanmasına uyğun gəlir. İctimai birləşmənin parçalanması hissələr arasındakı əlaqələr itdikdə, eyni bir dilin ləhcələri müstəqil dillərə çevrilirlər. Dilin tədricən dəyişməsi, birincisi, onun tərkib elementlərinin tədricən dəyişməsi; ikincisi, yeni əlamətlərin qazanılmasında; üçüncüsü, bu və ya digər əlamətlərin itməsindən ibarətdir. Deməli, dialektlərin varlığı: 1)

ümumi dil materialının dialektlər üçün birtərəfli dəyişməindən; 2) qarşılıqlı təsirdən asılıdır. Dialektlərin qarşılıqlı təsiri bir dialektin digər dialektdən ümumi dil irsinə aid olmayan elementi əldə etməsində özünün bürüzə verir [3, s.65-70].

F.F.Fortunatovun fikrincə, hind-Avropa dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası ümumi dilçiliyin tərkib hissəsini təmsil edir və onun əsas vəzifəsi dilin hər hansı bir mərhələdə mövcudluğunun araşdırılmasını deyil, onun tədricən dəyişmədə, inkişafda öyrənməkdən ibarətdir. Dilin daima dəyişməsinin öyrənilməsi dil faktlarını vəzəsalik və zaman daxilində araşdırılmasını tələb edir. Bu cür öyrənməni tarixi adlandıran müəllifə görə, tarixilik prinsipi dilçiliyin həm metodunu, həm də vəzifələrini müəyyənləşdirir. Onun fikrincə, “dilçiliyin öyrənilən predmeti hər hansı bir dil və ya dillər qrupu deyil, ümumilikdə insan dilinin tarixi təşkil edir. Deməli, bütün insan dilləri ayrılıqda burada dilin tarixinə münasibətdə öyrənilir” [3, s. 23].

F.F.Fortunatov komparativist kimi dilçiliyin vəzifəsini dillər arasında qohumluq münasibətlərini müqayisəli şəkildə araşdırılmada görür. Bununla belə o, dillərin təkcə genetik cəhətdən deyil, digər aspektlərdən də araşdırılmasını da etibar edir. Müqayisəli-tarixi metodu yeganə metod hesab etməyən F.F.Fortunatov qeyd edir ki, “dilləri oxşar və fərqli fiziki və ruhi şərtlərdən asılı olan oxşarlıqlar və fərqliliklərə münasibətdə müqayisə etmək olar” [3, s.26]. Eyni zamanda o, insan təbiətinin eyniliyini nəzərə alaraq, “insan dilinin xüsusiyyətlərinin eyniyyəti”ndən bəhs edir [3, s.26].

F.F.Fortunatovun qrammatik nəzəriyyəsi – sözlərin qrammatik snifləri və söz forması təlimi xüsusi maraq kəsb edir. Dilin qrammatik tərəfini araşdırılmasına müəllif sözün müəyyənləşdirilməsindən başlayır. Sözə mühüm dil vahidi kimi yanaşan F.F.Fortunatova görə, onu a) söz birləşməsində; b) sözün tərkib hissələrindən (morfemlərdən) fərqləndirmək lazımdır. Sözə tərif verən müəllif onun müstəqil mənaya malik olması prinsipindən çıxış edir. Onun fikrincə, “İstənilən nitq səsi dildəki digər səslərdən ayrılıqda mənə bildirirsə, deməli, o sözdür, məsələn, rus dilində a səsi özlüyündə ayrıca sözü təmsil edir, çünki a səsi məlum mənaya (a bağlayıcısı) malikdir [3, s.132].

F.F.Fortunatov ilk növbədə diqqətini sözün qrammatik xüsusiyyətlərinə yönəldir. Bu baxımdan onun sözlərə verdiyi təsnifi və ya sözlərin qrammatik snifləri haqqında təlimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. F.F.Fortunatov dildəki bütün müstəqil sözlərini müəllif tam, natamam və nidalara bölürdü. Onun fikrincə, tam sözlər fikir predmetlərini işarələmək və ya cümlənin bir hissəsini və ya bütöv cümlələri əmələ gətirmələri ilə xarakterizə olunurlar. Məsələn, rus dilində “дом”, /иди//, /морозит// tam sözlərdir, üstəlik iki sonuncular həm də bütöv cümlələri əmələ gətirə bilirlər. Onun fikrincə, tam sözlər tam sözlər söz-adlara və söz-əvəzliliklərə bölünür [3, s. 132-135]. O, sözlərin qrammatik siniflərə bölünməsində söz forması, geniş anlamda isə qrammatik forma anlayışlarını işləyib hazırlamışdır. Qrammatik forma haqqında təlimi yaratması F.F.Fortunatovun dilçilik elminə verdiyi əsas töhfələrdən biridir.

Forma məsələsi onun bütün tədqiqatlarında prioritet olmuşdur. Onun sözün formasına verdiyi tərif ildən ilə dəyişsə də, onun (formanın) şərhə sabit qalır. Onun qənaətinə görə yalnız tam sözlər malik ola bilər və o, formanı formal cəhətdən ifadə olunduğu yerdə axtarırdı. Müəllif ayrıca sözün forması dedikdə, “”ayrı-ayrı sözlərin danışanın şüuru üçün sözün formal və əsas mənsubiyyətini ayırd et-

mək qabiliyyəti” kimi başa düşürdü [3, s.136]. Sözü formal mənsubiyyəti, onun fikrincə, həmin sözü əsas, digər mənsubiyyətinin mənasını dəyişən sözü səs tərəfinin mənsubiyyətidir. Sözü əsas mənsubiyyəti əsas adlandırılır. Onun qənaətinə görə, “Sözdə əsas və affikslərə üzvlənmənin olması sözü bizim forma adlandırdığımızı bəxş edir” [3, s. 73], yəni forma hər iki elementdən yaranır. Sözü forması digər sözlərlə müqayisədə müəyyən edilir. Məsələn, rus dilindəki “несы” sözü “веды”, “беры” sözlərindəki ümumi formanı özündə əks etdirir – affiks /-y/ (müq. et: :веды, беры), və əsas “нес”- (müq. et: нес-ешь, нес-ет). Sözü formal mənsubiyyəti təkcə müsbət, yəni hər hansı bir səs və ya onların kompleksi ilə deyil, həm də dildə sözlər arasındakı münasibətlər sistemi fonunda dərk olunan mənfi, sıfır ola bilər. Onun fikrincə, “sözdə hər hansı bir müsbət formal mənsubiyyətin olmaması danışan tərəfindən məlum formaya aid olması dərk oluna bilər” [3, s.138]. Məsələn, rus dilindəki “дом, человек” sözləri adlıq halın təkinə mənsubiyyətini özündə əks etdirir, halbuki həmin söz formalarında mənsubiyyət bildirən affikslər iştirak etmir.

F.F.Fortunatov tam sözləri onların ayrı-ayrı predmetlərin işarələr və ya onlar arasındakı münasibətləri ifadə etmələrindən asılı olaraq iki cür formantəfərləndirir. Müvafiq olaraq fikir predmetlərinin ayrıca işarə formaları (sözdüzəldici formalar) və cümlədək söz formaları (sözdəyişdirici şəkildilər) fərləndirilir. F.F.Fortunatov sözdüzəldici formaları da iki kateqoriyaya bölür. Birinci kateqoriyaya fikir predmetinin əlamətindəki fərqi işarələyən formalar daxildir, məsələn, “беленький”. İkinci kateqoriyaya isə eyni bir əsasdan yaranmış, lakin fikir predmetlərinə müəyyən münasibətdə olan formalar daxildir, məsələn, “белый” – “белье, белить” və s.

Sözdəyişdirici formalar da iki kateqoriyaya bölünür. 1-ci kateqoriyaya feil sistemindəki zaman, şəxs, şəkil formaları aiddir. Bu formalar mübtədə və xəbər arasındakı münasibətləri bildirir. 2-ci kateqoriyaya isim və sifət sistemindəki hallanma formaları daxildir. Bu formalar həmin fikir predmetinin digər predmetlərə olan münasibətini ifadə edirlər. Tam sözlərdə sözdəyişdirici və sözdüzəldici formaların olmasından asılı olaraq, o, sözlərin qrammatik və qeyri-qrammatik siniflərini fərləndirir. Müəllif sözlərin qrammatik sinifləri dedikdə, eyni formaya və ya mənaca əlaqəli söz qruplarını nəzərdə tutursa, qeyriqrammatik siniflər dedikdə isə sözlərin mənasına əsaslanan söz siniflərini nəzərdə tutur. deməli, onun fikrincə, “ayrı-ayrı tam sözlərdə formanın olması onların formal və ya qrammatik siniflərini yaradır” [3, s.757].

F.F.Fortunatov sözləri qrammatik siniflər üzrə aşağıdakı kimi bölür: 1) sözdəyişdirici forması olan sözlər, 2) sözdəyişdirici forması olmayan sözlər. Birincilər də a) təsriflənən sözlərə (darmənada feillər); b) hallanan sözlər (isimlər); c) sifətlər - hallanan sözlər (cinsə görə uzlaşan sözlər). İsimlərdə - hallanan sözlərdə 1) şəxsi sözlər; 2) şəxssiz isimlər fərləndirilir. İkincilər də öz növbəsində isim adlara və ismi-şəxssiz əvəzlilərə bölünürlər [3, s.158-163]. Sözdəyişdirici forması olmayan sözlər sinifinə isə məsdər və feili bağlama və zərf və s. daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, F.F.Fortunatovun söz forması haqqında təlimi dilçilik elmində ilk formallaşdırılmış nəzəriyyədir. Bundan başqa, F.F.Fortunatov dünya dillərinin morfoloji təsnifatını da verir: 1) aqlütinativ dillər (Ural-Altay dilləri); 2) flektiv-aqlütinativ dillər (semit dilləri); 3) flektiv dillər (hind-Avropa

dilləri); 4) kök dillər (Çin və s. dillər); 5) polisintetik dillər (Amerika hindularının dilləri) [3, s.153-154]. F.F.Fortunatovun fikrincə, dillərin morfoloji təsnifi təkcə sözün xarici quruluşuna deyil, həm də məna amilinə də əsaslanmalıdır.

Forma haqqında təlim qrammatikanın vəzifələrini və həcmi müəyyənləşdirmiş oldu. Qrammatika forma haqqında təlim – söz forması haqqında təlim morfolojiyanı, söz birləşməsi haqqında təlim isə onun digər bölməsini – sintaksisi təşkil edir. F.F.Fortunatov hesab edir ki, qrammatik forma anlayışı dil formaları vasitəsilə bir fikir predmetinin digər fikir predmetinə münasibətinin ifadəsini tələb edir. O, qrammatik söz birləşmələrini bu bucaq altında nəzərdən keçirilir. Qrammatik söz birləşmələri elə birləşmələrdir ki, 1) onun tərkib hissələrinin özləri qrammatikdirlər; 2) bütöblüzdü də qrammatik xarakterlidir.

Qrammatik mübtəda və qrammatik xəbərdən ibarət söz birləşməsi bitkindir və qrammatik cümləni əmələ gətirir. Qrammatik xəbər altında “söz birləşməsinin xəbərlik formasını olan hissəsi, qrammatik mübtəda altında isə “söz birləşməsinin elə hissəsidir ki, qrammatik xəbər onunla birləşir” [3, s.186]. Qrammatik mübtədası və xəbəri olmayan söz birləşmələri yarımçıqdır. Yarımçıq söz birləşmələri qrammatik cümləni təmsil edən bitmiş söz birləşməsinin tərkibidir. Beləliklə, söz birləşməsi onun tədqiqatlarında sintaksisin əsas obyektı keyfiyyətində çıxış edir.

Söz birləşməsi və cümlə haqqında formal meyarlar təlimini yaratmağa cəhd etməsinə baxmayaraq, onun təlimi psixoloji hökm anlayışı ilə sıx bağlıdır. Onun fikrincə, “bir tam sözün digər tam sözlə birlikdə əmələ gətirdiyi bütöv məzmunu malik birləşmə söz birləşməsi”dir [3, s.451]. F.F.Fortunatov sözü söz birləşməsi və morfemdən fərqləndirən formal meyarları aşkarlamağa ilk cəhd edən dilçilərdəndir. O, sonralar rus dilçilik ənənəsində rəğbətlə qarşılanacaq sözdəyişmə və sözdüzəltmə formaları haqqında formallaşdırılmış təlimi yaratmış oldu. Rus dilinin sintaksisinə dair təlimin inkişafında onun sintaktik konsepsiyasının xüsusi təsiri olmuşdur. Ümumiyyətlə, F.F.Fortunatovun elmi yaradıcılığı çoxaspektliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun tədqiqat aspektlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: dil və təfəkkür əlaqələri, qrammatik nəzəri məsələləri, dillərin morfoloji təsnifi məsələləri, müqayisəli-tarixi dilçilik məsələləri.

Ədəbiyyat

1. Ельмслев Л.Пролегомены к теории языка // Новое в лингвистике. - М., 1960. Вып.1. с. 264-390
2. Поржезинский В. К. Филипп Федорович Фортунатов. М.: 1914.
3. Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды. М., 1956-1957, Т. I -II.
4. Березин Ф.М. Хрестоматия по истории русского языкознания. 2-ое издание. М.: Высшая школа, 1977, с. 247-273
5. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение. Курс лекций, чи танных в1879-1880гг. М.: 1880
6. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: 2006, 280 s.
7. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: 1988, 538 s.

Summary

A few words about the linguistic concept of F.F. Fortunatov

The article considers the main provisions of the linguistic concept of F.Fortunatov. In the article the author emphasizes that the Moscow linguistic school led by

F.Fortunatov has made a significant contribution to the process of comprehension of the integrity of linguistics, corresponding to the very nature of language as an integral subject of science, having predetermined the direction of searching for more advanced methods and methods of linguistic analysis. The article is based on the works of F.F.Fortunatov, explains the main provisions of his linguistic concept.

Резюме

Несколько слов о лингвистической концепции Ф.Ф.Фортунатова

В статье рассматриваются основные положения лингвистической концепции Ф.Ф.Фортунатова. В статье автором подчеркивается, что московская лингвистическая школа во главе с Ф.Ф.Фортунатовым внесла существенный вклад в процесс осознания целостности языкознания, соответственно самой природе языка как целостного предмета науки, предопределив направление поиска более совершенных методов и приемов лингвистического анализа. В статье опираясь на труды Ф.Ф.Фортунатова, объясняется основные положения его лингвистической концепции.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. F.Veysəlli
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.04.2017

Aydan Abdullayeva (Hacıyeva)

ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ SADƏ TONLARIN UZLAŞMASINA DAİR

Açar sözlər: *intonasiya, seqment, nüvə tonları, intonasiya qrupu, paranteza, xitablar*

Keywords: *intonation, segmental, nuclear tones, intonation group, parentheses, direct address*

Ключевые слова: *интонация, сегментный, ядерные тоны, интонационная группа, парантеза, обращения*

Danışıq və ünsiyyət prosesində bir-birilə sıx əlaqədə olan iki cür ifadə vasitələrindən istifadə edilir: seqment və supraseqment. Seqment vahidlərə düz xətt boyunca düzülən dil səsləri və onların birləşmələri daxildir. Supraseqment vahidlər isə seqment vahidlərlə birlikdə mövcud olur və onların üzərində fəaliyyət göstərir. Supraseqment vahidlərə vurğu, tonlar, uzunluq, intonasiya və s. daxildir. R.Kingdon intonasiyanı səs tonun aramsız şəkildə qalxması və düşməsi kimi izah edir [1, s.72].

A.Gimson isə intonasiyanı səs tonunun dəyişmələri,yəni səs tonun səviyyəsində qalxmalar və enmələr kimi şərh edir [2, s.51].

İntonasiya nitq melodiyası, cümlə vurğusu, səs keyfiyyət (tembr) və nitqin tempiri birliyi kimi izah edilir. A.Vasiliyev eyni zamanda ritmi də intonasiyanın komponentinə daxil edir [4, s.75].

Xarici dilçilikdə xüsusilə ingilis-amerikan dilçiləri, o cümlədən D.Counz, L.Armstrong və A.Ward, R.Kingdon, A.Gimson, K.Payk və s. intonasiyanı səs tonunun dəyişməsi qalxıb-enməsi kimi izah edirlər.

Ümumiyyətlə enən tonlar adətən bitginlik,müəyyənlik bildirsədə qalxan tonlar sual xarakterli,natamamlıq bildirir.

Məsələn: ,stop a ,gain

,sure ,really [3, s.130]

Qeyd etmək lazımdır ki, nitqimizi təşkil edən cümlələr bir-birindən fərqlənən müxtəlif məqsədlərlə işlədilir. Cümlələrdə yürüdülməli məqsədin dəyişkən olması həmin cümlələrin deyiliş xüsusiyyətlərini, intonasiyasını da dəyişir. Hər bir cümlə məqsəddən asılı olaraq özünə məxsus intonasiyaya malikdir.

Məsələn: 'Shut the ,door (əmr)

'Shut the ,door (xahiş)

Nitq zamanı səs gah alçalır, gah da yüksəlir. Səsin müəyyən intervalda enib-qalxması nitqdə melodiklik əmələ gətirir. Hər bir sintaqm ya enən, ya da qalxan tonla qurtarır. Uzun cümlələr, bir qayda olaraq, sintaqmlara-intonasiya qruplarına bölünür. Ton əsasən heca ilə bağlıdır və səs tonunun fərqləndirilməsi hecadakı saitlə əlaqədar götürülür.

Sadə tonlara nəqli cümlələrin, seçmə sualların, ayırıcı sualların, ara cümlələrin, mürəkkəb sifətlərin intonasiyasında rast gəlinir.

Biz danışanda, cümlə məna qruplarına bölünür. Bu qruplar məntiqi olaraq öz aralarında əlaqəlidir. Qısa, sadə cümlələr adətən ancaq bir məna qrupuna malikdir. Uzun cümlələr isə bir neçə məna cümlə qruplarına malikdir. İngilis dilində iki və ya daha çox intonasiya qrupunda ibarət olan bir cümlənin daxilində tonların istənilən birləşmələri mümkündür.

Sadə tonların ardıcılıığına aid nümunələri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1) Qalxan ton+enən ton; Məsələn: If he doesn't ,find it, he'll be in ,trouble.

I'll go for a ,walk after I finish my ,work

Would you prefer ,tea or ,coffee?

2) Enən ton+enən ton; Məsələn: Their house is ,large, but they are not ,rich

I think I saw your phone in the ,kitchen, on the ,windowsill.

It is a great ,film, ,isn't it?

3) Qalxan ton+qalxan ton; Məsələn: If she ,calls, will you ,ask her?

Did he go ,back and ,tell her about it?

,Ann, can you ,help me?

4) Enən ton+qalxan ton; Məsələn: It is a great ,film, ,isn't it?

We can have lunch ,now if you ,like

5) Səviyyəli ton+enən ton

If you >walk, it will take you ,minutes.

Enən tonlar nəqli cümlələrdə, xüsusi sual cümlələrində, ümumilikdə əmr bildirən əmr cümlələrində, nida cümlələrində, ayırıcı sual cümlələrin birinci hissəsində, alternativ sual cümlələrin ikinci hissəsində işlənir.

Məsələn: It is ,nice

What ,happened?

,Call him

How ,nice

He ,works| ,doesn't he?

Do you ,study| or ,work?

Enən ton bitkinlik və tamlıq bildirir. Qalxan ton isə ümumi sual cümlələrində, cümlənin əvvəlində gələn ara sözlərdə, seçmə sualların birinci tərəfində, ayırıcı sual cümlələrin ikinci hissəsində, müraciətlərdə və sadalanan cümlələrdə işlənir.

Qalxan ton adətən maraq təəccüb, şübhə, natamamlıq ifadə edə bilər.

Məsələn: Is she ,here?

As ,usual| he was ,late.

Is it ,short| or ,long?

Nice ,weather, ,isn't it?

,Mike| where ,are you?

I bought ,milk| ,cheese and ,fruit.

Sintaqların və ya intonasiya qruplarının alçaq səviyyəli qalxan tonla işlənməsi həmin sintaqmların semantik cəhətdən sonrakı sintaqmla sıx bağlı olmasını göstərir.

İngilis dilində natamam sintaqmlar alçaq qalxan tonla deyilir.

İngilis dilində sadə cümlələrin tərkibi genişləndikdə və onların tərkibində əlavə elementlər, parantezalar olduqda həmin cümlələr sintaqmlara bölünür.

Zərflik qrupları sadə cümlələrin müxtəlif mövqələrində gələ bilər. Sadə cümlələrin əvvəlində gələn zərflik qrupları ayrıca sintaqm təşkil edir və onlar alçaq qalxan tonla, müəyyən hallarda düzxətli neytral tonla tələffüz edilir. Məsələn: At the ,office| she 'sometimes 'writes 'letters to 'foreign ,firms.

On ,Sunday| I shall be 'glad to ,see you.

İngilis dilində sadə cümlədə feli sifət, məsdər və feli bağlama tərkibləri olduqda sadə cümlə iki intonasiya qrupuna bölünür. Məsələn: The 'train 'coming in a 'minute ,later| the 'two 'brothers ,parted.

'Passing the ,road| the 'children 'entered the ,garden.

Həmcins üzvlü cümlələrin ümumi bir melodik əlaməti vardır. Onlar bir qayda olaraq, sadalanma intonasiyası ilə tələffüz edirlər. Sadalanma qalxan və düşən tonla ola bilər. Emosional neytral nitqdə həmcins üzvlər sonuncudan başqa bir qayda olaraq, alçaq qalxan tonla tələffüz edilir. Məsələn: He was just a ,good| ,dull| ,honest| 'plain ,man.

'Day by ,day| 'week after ,week| 'month after ,month| I was 'coldly ,neglected.

İngilis dilində feli sifət, məsdər və cərənd tərkibləri cümlə daxilində ayrıca sintaqm təşkil edir və əsas cümlədən xüsusiləşmiş, intonativ vasitələrlə ayrılırlar. Məsələn: When ,travelling| I 'saw 'many 'interesting ,places.

The 'meeting having ,finished| we 'left the ,hall.

'Passing the ,road| the 'children 'entered the ,garden[5, s.209].

Tərkibində sərbəst əlavəsi olan cümlələr ayırma sintaqm təşkil edir, aid olduğu üzvdən fasilə ilə ayrılır. Sərbəst əlavələr cümlədə iki mövqedən işlənə bilər; ortasında və sonunda. Cümlənin ortasında işlənən əlavə cümləni 3 sintaqma bölür. Birinci və ikinci yarımçıq sintaqmlar olduğundan əsasən qalxan tonla, sonuncu sintaqm isə düşən tonla tələffüz edilir. Bu mövqedə işlənən əlavələr cümlənin birinci və üçüncü sintaqmına nisbətən alçaq tonal səviyyədə tələffüz olunur.

Məsələn: My brother-in ,law, Henry ,Sandford married to my elder sister ,Helen.

Əgər cümlə düşən tonla tələffüz edilirsə, əlavədə həmin tonla tələffüz edilir.

Məsələn: It is Betty ,Smith| my wife's ,niece.

Əgər əlavənin məzmunu xüsusi olaraq nəzərə çarpdırmaq nəzərdə tutularsa, bu halda orta mövqeli əlavə və bundan əvvəlki üzv yüksək düşən tonla tələffüz edilir. Məsələn: Our ,neighbours| mr. and mrs. `White have arrived.

Cümlənin əvvəlində gələn xitablar bir sıra məna çalarları ilə səciyyələnir. Xitablar rəsmi, işgüzar, ciddi söhbətlər əsasında düşən tonla, ondan sonra gələn əsas cümlə yüksək tonla deyilsə xitabda yüksək tonla dostcasına, səmimi müraciətlərdə isə alçaq qalxan tonla deyilir. Məsələn: ,Children, 'stop ,talking.

Miss ,Mary, I don't want you to spend too long on that ,letter.

Cümlənin əvvəlində gələn ara sözlər bir qayda olaraq alçaq qalxan tonla tələffüz edilir. Məsələn: To tell the ,truth, I don't want to go ,home.

Beləliklə, aydın olur ki, ingilis dilində iki və ya daha çox intonasiya qrupundan ibarət olan bir cümlənin daxilində istənilən ton birləşmələri mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Kingdon R. The ground work of English. Intonation London 1958
2. Gimson A.C. An introduction to the pronunciation of English London, 1970
3. P.Roach English phonetics and phonology. Cambridge University press, fourth edition, 2009
4. Vassilyev V.A English phonetics (theoretical course) Moscow 1970
5. Axundov A, Babayev S, Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-metodik xüsusiyyətləri, Bakı, 1996

Summary

On sequence of simple nuclear tones in English

This article deals with the sequence of simple nuclear tones in English. In the article an attempt is made to the study the use of simple nuclear tones in sentences of structural forms. The features of each simple nuclear tone introducing intonation groups are analyzed.

Резюме

К последовательности простых ядерных тонов в английском языке

Статья посвящена последовательности простых ядерных тонов в английском языке. В статье делается попытка изучения использования простых ядерных тонов в предложениях структурных форм. Характерные черты каждого простого ядерного тона представляющего интонационную группу анализируются в данной статье.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
28.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.03.2017

Təbərrük Cahangirli
QU

“AİLƏ” KONSEPTİNİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: konsept, biliyin koqnitivstrukturları, reprezentasiyanın dil vasitələri, metafor, ailə fenomeni, ailə münasibətləri

Keywords: concept, cognitive structures of knowledge, language means of representation, family, metaphor, phenomenon of family, family relationships

Ключевые слова: концепт, когнитивные структуры знаний, языковые средства репрезентации, семья, метафора, феномен семьи, семейные отношения

Antroposentrik tədqiqatlar dili insanın dünyagörüşü, onun ruhu, mənəvi və praktik fəaliyyəti ilə sıx vəhdətdə öyrənən yanaşma kimi linqvistikada yeni problemlər irəli sürür. Bu problemlərə metafor, metaforlaşma, konsept, koqnisiya, konseptləşmə, kateqoriyalaşma, konseptosfer və s. aiddir. F.Cahangirovun qeyd etdiyi kimi, “antroposentrik paradıqm insanı birinci yerdə, dili isə insan xüsusiyyətlərinin əsası hesab edir” [1, s.18].

Müasir koqnitiv dilçiliyin mərkəzi vahidi mental leksikonun, konseptual sistemin, insanın psixikasında inikas olunan dünyanın dil mənzərəsinin əsas vahidi konseptdir. N.N.Boldirevin fikrincə, koqnitiv dilçilik “dili müxtəlif təfəkkür strukturları və proseslərlə - diqqət, qavrayış, yaddaş və s. qarşılıqlı əlaqədə öyrənən linqvistik araşdırmaların ən müasir və perspektivli sahələrindəndir” [2, s.118]. N.F.Alefirenko isə, “koqnitiv dilçilik dili əhəmiyyətli dərəcədə ekstralingvistik - təfəkkür və nitqin məhsulu kimi araşdıraraq özünün kompleks fənlərarası araşdırmaları ilə zamanın ruhuna cavab verdiyini” qeyd edir [3, s.18].

Konseptin mental törəmə kimi dərk olunması müəyyən dilin daşıyıcısının mental dünyasının rekonstruksiya edilməsinə deyil, həm də onun etnomədəni dünyaya obrazını yaratmağa imkan verir, yəni Y.S.Stepanovun qeyd etdiyi kimi, konseptlər insanın mental dünyasında mədəniyyətin özəyini təşkil edirlər [4]. H.Mörfinin anlamında isə “konseptlər bizim mental dünyamızı möhkəm birləşdirən “yapışqan”dır. Konseptlərimiz əhatəmizdəki predmetlərin özlüyündə nəyi təmsil etmələri və onların hansı xüsusiyyətlərə malik olmaları haqqında bəhs edərək, dünya haqqında əksər biliklərimizi təcəssüm etdirirlər” [5, s.1].

Koqnitivizmə görə, insan informasiyanın işlənməsi kimi, insanın davranışı isə onun daxili vəziyyətini əks etdirən terminlərlə təsvir və izah edilməlidir. Bu vəziyyətlər fiziki cəhətdən aşkar edilib, müşahidə oluna bilər və əldə etmə, saxlanma, işlənmə, daha sonra isə məsələnin rəsonal həlli üçün informasiyanı səfərbər etmək kimi şərh edilir. Hər bir konsept baza (əsas) və əlavə koqnitiv əlamətlərdən ibarət şərh olunan sahəyə (periferiya) malikdir. Konseptlər dünya mənzərəsini formalaşdırır və dünyanın dil mənzərəsində əks olunurlar. N.N.Boldirev dilə koqnitiv yanaşmanın üstünlüyünü belə şərh edir: “Dilin koqnitiv aspektdən öyrənilməsi dilin işlədilməsinə yalnız insanın daxili dünyası kimi baxmağa deyil, həm də dilin ətraf dünyanın necə dərk edilməsinə imkan verir” [6, s.22].

Konseptin mental törəmə kimi dərk edilməsi yalnız müəyyən dilin daşıyıcısının mental dünyasını rekonstruksiya etməyə deyil, həm də onun etnomədəni

dünyasının obrazını yaratmağa imkan verir, yəni konseptləri insanın mental dünyasında mədəniyyət özəkləri kimi təsəvvür etmək olar. Koqnitiv informasiya insanın fəaliyyəti nəticəsində qazanılmış, işarə sistemləri vasitəsilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında bilikdir. A.Məmmədova görə, “koqnitiv informasiya, ilk növbədə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o mətni göndərən subyektiv təsirindən azaddır və buna görə də səmərəli praktik fəaliyyət üçün yararlıdır” [7, s.15]. Q.Q.Slışkinin tədqiqatında “linqvomədəni konsepti mədəniyyət, şüur və diskursun sintez tədqiqinin əsası hesab edir” [8, s.5]. Müəllifin fikrincə, konsept “mədəniyyət, şüur və dil sahələrində elmi araşdırmaları bir araya gətirmək iqtidarındadır, çünki o, şüura mənsubdur, mədəniyyətlə təyin edilir və əldə predmetləşir” [8, s.9]. Linqvomədəni konseptin “mədəniyyətdə adlandırmanın təsadüfə olmaması prinsipinə” əsaslanan müəllif assosiativ modeli işləyib hazırlayır. Müəllifə görə, konsept sistem törəməsini təmsil edir və digər sistemlər kimi, giriş (input) və çıxışa (output) malikdir. Konseptin fəaliyyət göstərdiyi mühit digər sistem və konseptlərlə qarşılıqlı münasibətdə olan milli konseptosferdir. Konseptlərin predmetləşdiyi dil vahidləri ilə assosiativ mübadilə yolu ilə sistem və mühitin qarşılıqlı təsiri baş tutur. Linqvokulturoloji konseptin assosiativ strukturuna intrasahə (konseptə assosiativ girişlərin məcmusu), ekstrasahə (konseptdən assosiativ çıxışların məcmusu) daxildir. Nəzərdən keçirilən konseptin ekstrasahəsinə leksemin ikinci mənasında, habelə həmin leksemin daxil olduğu frazemlər və paremioloji vahidlərdə predmetləşmiş assosiasiyalar daxildir. Müəllif hesab edir ki, “konseptlər öz daşıyıcılarının şüurunda assosiasiyalar yolu, yəni stimül-reaksiya sxemi üzrə aktivləşirlər” [8, s.107].

Y.S.Kubryakovanın qeyd etdiyi, konsepti “bizim şüurumuzun mental və ya psixi resurslarının vahidi və insanın bilik və təcrübəsini əks etdirən informasiya strukturunu; insan psixikasında əks olunan dünyanın dil mənzərəsinin, mental leksemin, konseptual sistemin və beyin dilinin, yaddaşın əməliyyat məzmun vahidi” kimi başa düşürük [10, s.90]. Koqnisiya anlayışının şərhində V.V.Lazarevin mövqeyini daha inandırıcıdır. Belə ki, V.V.Lazarevə görə, “koqnisiya adı şüurun proseslərinə aiddir və dünyanın bilavasitə qavranılması aktlarında formalaşır” [9, s.19]. Koqnisiyanın bilik məzmunu, cismani, sensomotor təcrübənin işlənilməsi hazırlanmasında yaranır, koqnisiya ifadələrinin dil formalarından ayrılmazdır. Koqnisiya dünyanın ilkin kateqoriyalaşdırılmasını, yəni fikir predmetinin hər hansı bir sinifə aid edilməsini həyata keçirir.

“Family” (ailə) konsepti xalqın xarakterinin və dünyagörüşünün ən mühüm elementlərindən biridir. Ümumiyyətlə, ailə uzaq üçün vacib sosial instituttur. Ailə cəmiyyətin milli səciyyəli həyat tərzini, xalqların həyat tərzinin sosial, hüquqi, demoqrafik və mədəni tərəflərinin əks olunduğu aynadır. “Family” konsepti insan şüuru üçün arxetipikdir və universal konseptlər sırasına aiddir. Ailə konseptinin strukturunu ailənin “məkanı”, ailənin “zamanı” ailədə qarşılıqlı münasibətlər təşkil edir və onların çərçivəsində konseptin ayrı-ayrı işarələri – “uşaqlar”, “ana”, “ev”, “yad dünyası” və s. təsvir olunur. İngilis dilinin dünya mənzərəsində “family” konseptinin mənalar sistemini müəyyənləşdirmək üçün onun leksik mənasının lüğəvi izahının təhlili aparılmışdır. Aparılan təhlildən məlum olur ki, “family” konsepti ümumi təəssüfata malik və müəyyən sosial rollarla bağlı niqah, qan qohumluğu

və ya övladlığa götürmə əlaqələri əsasında birləşmiş insanlar qrupunu təmsil edir. "Ailə" anlayışı ər və arvadı, valideynləri, uşaqları, qardaşları və bacıları ehtiva edir. "Family" konseptini tam öyrənmək məqsədilə onun verballaşmasının əsas söz-representantları müəyyən edilmişdir. İngilis dilində "family" konseptinin söz-representantlara - "mother", "father"; "wife", "husband", "spouse", "couple"; "daughter", "son", "child", "baby", "children"; "love", "wedding", "marriage"; "grandmother", "grandfather", "grandparents" və s. aiddir. İrəli də qeyd etdiyimiz söz-representantları ailə münasibətlərindən asılı olaraq üç semantic sahəyə bölmək mümkündür: ailə-qohumluq, valideyn və ər-arvad münasibətləri sahələri.

"Ailə münasibətləri" konseptosferinin nüvə qrupları ciddi nominativliyi ilə fərqlənilir: "qohumluq münasibətləri" - "parents", "mother", "mom", "mummy", "motherhood", "maternity", "child", "kin", "kid", "childhood", "grandfather", "grandpa", "sister", "brother-in-law"; "nigah münasibətləri" - "proposal", "fiancé", "fiancée", "marriage", "church", "wedding ceremony", "husband", "wife", "honeymoon" və s. Aksioloji qruplar nəzərə ciddi çarpırlar: "qohumluq münasibətləri" - "blood", "close", "tight", "good", "stable", "normal"; "nigah" - "anxious", "loving", "furious", "beautiful", "ideal"; habelə predikativ qruplar: "qohumluq münasibətləri" - "to mother", "to parent", "to father", "to give birth", "to adopt"; "nigah" - "to propose", "to marry", "to plan", "to live together".

"Family" konsepti xalqın mədəni konseptlərində ən vacibidir və tarixi və qohumluq münasibətlərinin sosial inkişaf dinamikası ilə şərtlənmiş təsəvvürlər və obrazlar tərzində inkişaf edirlər. Ailə terminalları arasında ən geniş yayılmışı valideynlər və uşaqlardan ibarət özək ailə modelidir (nuclear family). İnsanın mədəniyyətə mənəvi, ruhi mənsubiyyəti ailə həyatında özünün büruzə verir.

Mənbələrdə "family" konsepti "qohumların, yaxın insanların" qrupu kimi şərh edilir və ingilis linqvomədəniyyətində onun üç əsas mənası müəyyənləşdirilir: 1) ər, arvad, uşaqlar və bir yerdə yaşayan digər yaxın qohumların qrupu; 2) eyni növ heyvan və bitkilərin qrupu; 3) qohum dillərin qrupu. Göründüyü kimi, onlardan yalnız birincisi bəşəriyyətə aiddir. "Family" konsepti ingilis dil şüurunda xeyli yüksək statuslara malikdir. İngilis mədəniyyətində ailənin müsbət obrazı dəyər, ənənə, dostluq, mehribanlıq, möhkəmlik, xoşbəxtlik, məhəbbət və sevinc, hörmət, harmoniya, sabitlik kimi anlayışlarından formalaşır. Bundan başqa, ingilis dil şüurunda "family" konsepti "hous" konsepti ilə sıx bağlıdırki, bu da ailənin etibarlı müdafiə, bu dünyada insanın sığınacağı anlamında qavranılmasına işarə edir.

Bədii mətnlərdə aşkar edilmiş dil vahidlərinin semantik təsvirinin koqnitiv şərhə nəticəsində ingilis dilində "family" konseptinin aşağıdakı koqnitiv əlamətlərini aşkar edilmişdir:

- ailə üzvlərinin ailədaxili və qarşılıqlı köməyini təmin edir. Məsələn: /Love and concernand the rest of it, the things that only a mother can provide...// [11]; /There gets to be more to be done. It wouldn't hurt to have someone standing sharp at my back. Family is good for that. Good for backing you up// [12];

- ailədə adətən qarşılıqlı anlaşma və dostluq münasibəti hökm sürməlidir. Məsələn: "Why do you need to bother with that, Greg?" she gaily cried, and actually took me in her arms from behind Oh yes, a 'motherly' gesture [13]. /I snort, and Mark realizes that this is David we are talking about, and makes a

Homer Simpson “Doh!” - type noise, and for a moment we are brother and sister again// [14];

- ailə ailəvi ənənələri qoruyub saxlayır. Məsələn: /Tradition, family; you know the drill// [15];

- ailə hər bir insanın qürur mənbəyidir. Məsələn: “What a lovely body! You're so ... impossibly lovely, and you 're my wife! How can those fit together?” (Richard Bach Bridge across forever). “Do you want to stay for a titchy?” says Suze, who is looking on fondly - as if she's my mother and this is senior prom night and I'm dating the most popular boy in school [16];

- ailə üzvləri arasında qarşılıqlı məsuliyyətin dərkinə tələb edir. Məsələn: /At first she put some blame on him since his wife and child were two of the missing, but her disappointment did not last very long// [12];

- ailə insanlara xoşbəxtlik nəsib edir. Məsələn: ingilis dilində /I'm happy to be back in the house, despite mobile phone calls and lovers; I'm happy to feel the warmth of my oblivious children seeping down through the creaking (скрип) floorboards// [14];

- ailədə uşaqlar valideynlərdən asılıdır. Məsələn: /They were only four, little more than babies, and utterly dependent on her// [15];

- ailə uşaqlara tərbiyə verir. Məsələn: /There was even a place for him to fish, a good place to teach a son how to be patient and silent and appreciate what God had done for them// [12];

- ailə məfhumu insan üçün dəyərdir. Məsələn: /He worried at that moment that something would happen to him on that road with the white men raging and that he would never see his family again// [12];

- ailə üzvləri öz ailələrini təmin etməlidirlər. Məsələn: /When Derek died, leaving her with nine-month-old twins, not only had she been devastated by losing him, she had been forced to face reality about their finances// [15];

- valideynlər çətin situasiyalarda müdrik davranmalıdır. Məsələn: /If I were city kind of right-thinking parent I'd get involved, explain that fathers do all sorts of different things, bull hate David so much at the moment that I can 'I be bothered// [14].

Bu əlamətlər təsdiq edir ki, öyrənilən “family” konseptində həmin lingvovədənəyyətin daşıyıcılarına xas olan konseptuallaşan hadisəyə dair müxtəlif təsəvvürlər əks olunur. Məhz bu xüsusiyyətinə görə konsept semantik komponentləri ziddiyyət təşkil etməyən mənadan tam fərqlənir. Konseptual sistemin yaradıcı elementləri olan konseptlər dünya haqqında bilikləri saxlayır, informasiyanı cəmiyyətin müəyyənləşdirdiyi kateqoriyalar və siniflərə uyğunlaşdırmaq yolu ilə subyektiv təcrübəni işləyib hazırlanmasına yardım edir. Beləliklə, konseptlərin insan təfəkküründə oynadığı əsas rol dünya haqqında müəyyən təsəvvürlərin əsasında obyektləri daha ümumi siniflərdə qruplaşdırmaqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Cahangirov F.F. Dil və mədəniyyət (Magistratura pilləsi üçün dərslik). – Bakı: Elm və təhsil, 2014, 308 s.
2. Болдырев Н.Н. О функционально-семиологическом подходе к анализу языковых единиц //Когнитивная лингвистика: современное состояние и перспективы развития.

- Материалы I международной школы-семинара по когнитивной лингвистике, 26-30 мая 1998 г. В 2 ч., ч. I. -Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 1998, с. 116-119.
3. Алефиренко Н.Ф., Корина Н.Б. Проблемы когнитивной лингвистики // Научная монография. Нитра: УКФ, 2011, 216 с.
 4. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры: Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Академический проект, 2004, 991 с.
 5. Murphy G.L. The Big Book of Concepts. A Bradford Book. The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England 2002, 555 p.
 6. Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики// Вопросы когнитивной лингвистики. 2004, №1, с. 18-36.
 7. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. -Bakı: Çaşıoğlu, 2010, 96 s.
 8. Слышкин Г.Г.Оттекста к символу:лингвокультурные концепты прецедентных текстов взознании и дискурсе. -М.: Изд-во РУДН, 2000, 128 с.
 9. Лазарев В.В. Когнитивная парадигма: исторические предпосылки и современные реалии // Вестник Пятигорского гос. лингвист. ун-та. Пятигорск:Вып. 2, 2000, с. 17-26.
 10. КубряковаЕ.С., ДемьянковВ.З., ПанкрацЮ.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивныхтерминов /Под общ. ред. Е.С.Кубряковой. –М.: Изд-во МГУ, 1996, 245 с.
 11. Hornby N. A Long Way Down. – London Penguin Books, 2005, 256 p.
 12. Edward P. Jones. The Known World. -London: Harper Collins, 2004, 400 p.
 13. Amis M. Success. - London: Vintage Books, 2004, 224 p.
 14. Hornby N. How to Be Good. – London Penguin Books, 2001, 244 p.
 15. Howard L. Cover of Night. - London: Random House, 2005, 432 p.
 16. Kinsella S. The Secret Dreamworld of a Shopaholic. - London: Black Swan, 2004, 318 p.

Summary

On the cognitive features of “Family” conspet

In this article the representation of the “family” concept is investigated in the English language. In the article the main cognitive signs of the “family” concept in English speaking culture are analyzed on the basis of linguistic materials.in the article the cognitive signs have been found out which is characterized as a an cultural concept. In this article the language units that objectifies the “family” concept on the basis of various texts are looked through, as well as the national and cultural components of learned concept are found out.

Резюме

О когнитивных особенностях концепта “Family”

В настоящей статье рассматривается вопрос репрезентации концепта «family» в английском языке. В статье проводится анализ базовых когнитивных признаков концепта«family» в англоязычной культурах на основе анализаязыковых материалов. В ней выявлены когнитивные признаки концепта, характеризующие его как культурный концепт. В статье рассматриваются языковые единицы, объективирующие концепт «family» в английском языке на материале различных текстов, а также выявляется национально-культурный компонент изучаемого концепта.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. F.Cahangirov
ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının
26.12.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi:06.03.2017

Mehriban Əfəndiyeva
ADU

DİLÇİLİKDƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN PROBLEMI VƏ XARAKTER

Açar sözlər: ümumi dilçilik, Türkologiya, cümlə üzvləri, xəbər mübtəda

Keywords: general linguistics, Turkik linguistics, members of sentence, subject, predicative

Ключевые слова: общее языкознание, тюркология, члены предложения, подлежащее, сказуемое

Cümlə üzvləri bir problem kimi həmişə ümumi dilçilikdə. **Türkologiyada** mübahisəli, bir-birindən fərqli fikirlər doğurmuşdur. Uzun müddət baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən birinin rolu şişirdilmiş, bir sıra hallarda onların statusu, sərhədləri dəqiqləşdirilə bilməmişdir. Bir sözlə, bu problem dissкусиya mənbəyinə çevrilmişdir. Ümumi sintaktik nəzəriyyədə cümlə üzvləri problemi tam həllini tapa bilməmişdir. Cümlə üzvlərinin struktur müxtəlifliyi təsnifi məsələlərində ayrılan cəhətlər mübahisəli fikirlərə yol açmışdır. Bu əlamət cümlə üzvlərinin tədqiqi və tədrisində «dərin uçurumlar» əmələ gətirmişdir. Cümlə üzvlərinin formal-məntiqi əsası, sadə və mürəkkəb cümlə sintaksisindəki yeri və mövqeyi, semantik münasibətləri, başqa sözlə funksional imkanlar haqqında mübahisəli fikirlər səngimək bilrdir.

Bəri başdan qeyd edək ki, bu mövzu köhnə mövzulardandır, bizim tədqiqatda həmin mövzuya yeni baxış, yeni yanaşma üstünlük təşkil edəcək.

Müasir linqvistikada cümlə nəzəriyyəsini daha geniş və ətraflı öyrənmək, onu inkişaf etdirirək üçün cümlə üzvlərinin rolunu, tutduğu mövqeyi, həmçinin də struktur-semantik cəhətlərini dəyərləndirmək gərəkdir.

Əvvəlcə mövcud tədqiqatları nəzərdən keçirək.

Cümlə üzvlərinin ilkin təsnifi İ.İ.Meşəninov tərəfindən aparılmış, o ikinci dərəcəli üzvləri daha dərindən öyrənmişdir. İ.Meşəninov 3 növ cümlə üzvlərini müəyyənləşdirmişdir: 1) müstəqil cümlə üzvləri; 2) ikinci dərəcəli müstəqil cümlə üzvləri; 3) asılı cümlə üzvləri. O, müstəqil cümlə üzvləri deyərəkən mübtədanı, xəbəri; ikinci dərəcəli müstəqil cümlə üzvləri deyərəkən tamamlığı və asılı cümlə üzvləri deyərəkən isə təyin və tamamlığı nəzərdə tutmuşdur İ.İ. Meşəninov

Ümumi dilçilikdə və Azərbaycan dilçiliyində cümlə üzvləri bir-birindən fərqli şəkildə izah olunmuşdur.

Mirzə Kazımbəy cümlə üzvlərini iki qrupa ayırmışdır: 1) birinci dərəcəli fikrə görə ifadə olunan cümlə üzvləri; 2) ikinci dərəcəli fikrə görə ifadə olunan cümlə üzvləri.

O, birinci qrupa mübtəda, xəbər və tamamlığı, ikinci qrupa isə təyini aid edir.. Öz növbəsində o, həmçinin təyinin ayrıca xarakteristikasını da verir.

Vəzirov cümlə üzvləri kimi yalnız mübtəda, xəbər tamamlıq və təyini götürür. Məktəb qrammatikalarında cümlə üzvləri baş və ikinci dərəcəli olmaq üzrə əks olunmuşdur. Baş üzvlərə mübtəda və xəbər, ikinci dərəcəli üzvlər kimi tamamlıq, təyin və zərflik götürülmüşdür.

Ə.Dəmirçizadə «Müasir Azərbaycan dilində cümlə üzvləri» adlı kitabında cümlə üzvlərini iki istiqamətdə səciyyələndirmişdir: 1) əsas (baş) cümlə üzvləri; 2) əlavə cümlə üzvləri. Əsas (baş) cümlə üzvlərinin mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyindən, əlavə üzvlərin isə-xitab, ara söz, qoşma, nidalardan ibarət olduğunu göstənməmişdir.

Daha çox mübahisə yaradan tamamlıq olmuşdur. Tamamlıq haqqında həm ümumi dilçilikdə, həm də Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif fikirlər yaranmışdır. Belə ki, zərflik və tamamlıq bir qrupa daxil edilmişdir. Məsələn, M.Kazımbəy, Əfşar və Vəzirov bir sıra zərfliklərə tamamlığın içərisində diqqət yetirmişlər.

Bəzi hallarda Azərbaycan dilinin qrammatika kitablarında tamamlıq və zərflik bir-biri ilə qarışıq salınmışdır.

İ.Meşəninovun tamamlıq haqqındakı fikirlərində bir qədər dəqiqlik gözlənilmişdir. O, tamamlığı ikinci dərəcəli müstəqil cümlə üzvü saymışdır. İ.Meşəninov tamamlığı asılı üzvlərdən fərqləndirmişdir. O, asılı və müstəqil cümlə üzvləri arasında olan sərhədləri də təyin etmişdir. Bu zaman müstəqil cümlə üzvlərinin müəyyən sintaktik qurup əhatəsində yarandığını qeyd etmişdir. Məsələn, tamamlıqla təyin bir sintaktik qurupda meydana gəlir. Müqayisə et:

Bağda quru ağacları kəsirdilər. *Ətirli gülləri isə dəriridilər.* Bu cümlələrdə işlənmiş tamamlıq təyinlə yan-yanadır, daha doğrusu, onun əhatəsindədir. «Ağacları sulayırlar», «Gülləri dəriridilər» cümlələrindəki tamamlıqlar (ağacları, gülləri) isə müstəqil tamamlıqlardır.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Ə.Dəmirçizadə tamamlığı müxtəlif növlərə bölmüşdür:

1) zaman tamamlığı, 2) yer tamamlığı, 3) məqsəd tamamlığı, 4) səbəb tamamlığı, 5) kollektivi (iştirakçıla-n) ifadə edən tamamlıqlar, 6) vasitə, üsul bildirən tamamlıqlar, 7) fərqləndirici tamamlıqlar, 8) ölçü tamamlıqları, 9) təsir tamamlıqları, 10) məzmun-məna tamamlıqları, 11) istiqamət tamamlıqları 12) predmetin anlayış sərhədlərini ifadə edən tamamlıqlar, 13) aydınlaşdırıcı tamamlıqlar. Ə.Dəmirçizadə müstəqil cümlə üzvlərini bir qrupda toplayır.

İngilis dilində cümlə üzvləri quruluşuna görə «mübtədə-xəbər» strukturu (subject-predicate structure) əsasında təsnif olunur. Bu struktur cümlədə müstəqil olaraq çıxış edir. Bu üzvlər cümlədə mümkün olan imkan və şəraitiyaradır.

Xəbər cümlənin predikativ xəttini təşkil edir, xəbər formaları ilə, onun sıfır variantları ilə əhatə olunur. Xəbər həmişə predikativ xəbər formaları ilə «qonşu olur». Məlumdur ki, bir çox hind-Avropa dillərində xəbərin sintaktik funksiyası təkcə fellə bağlı olmasında deyil, eyni zamanda digər nitq hissələri ilə də -isim, sifət və əlaqəli olması ilə də işlənmişdir.

Rus dilinin qrammatikalarında xəbər ənənəvi olaraq cümlənin baş üzvü kimi götürülür, qrammatik cəhətdən mübtədədən asılıdır. Belə bir formirovka daxili etiraz, ziddiyyət yaradır. Əgər xəbər baş üzvüdirsə, onun nə üçün mübtədədən asılı vəziyyətdədir. Bununla yanaşı müasir linqvistikada bunun əksinə mübtədənin xəbərindən asılı olduğu fikri geniş yayılmışdır

L.Barxudarovun fikrincə, mübtədə ilə xəbərin cümlədə hüququ bərabərdir. Bu arqument özünü doğruldur.

Xəbərin sadə və mürəkkəb quruluşu, ümumiyyətlə tipləri haqqında müasir linqvistikada xüsusi tədqiqatlar aparılmışdır. Müasir linqvistikada mübtədənin tərkibi

İngilis dilinin materialları əsasında tədqiq edilmişdir. Burada «it» «there» əvəzliliklərinin mübtədə funksiyasında işlənmə imkanları geniş formada şərh olunmuşdur.

Müasir linqvistikada mübtədə xəbər arasında qrammatik əlaqə üzrə araşdırmalar da aparılmışdır. Bəllidir ki, dil vahidləri həm məzmun, həm də ifadə planlarında öyrənilir. Ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində üzvlərinin ifadə planında onlanların transformasiyası- çevrilməsi məsələlərinə də toxunulmuşdur. Məsələn Azərbaycan dilçiliyində Ə Dəmirçizadə ilk dəfə olaraq tərkiblər vasitəsilə ifadə olunan mürəkkəb quruluşlu mübtədələrin çevrilmə prosesini müəyyənləşdirmiş və bunu keçid mübtədə adlandırmışdır. Halbuki transfer-nəzəriyyəsinin təməlinin Avropa alimləri tərəfindən qoyulduğu və davam etdirildiyi göstərilir. Dəmirçizadə tərəfindən həmin arayışın definisiyası belə verilmişdir: «<Bütövlükdə başqa bir cümlənin vəzifəsində işlənən cümləyə çevrilmiş mübtədə deyilir. Çevrilmiş hər hansı bir üzvün (yəni başlıca vəzifəsi daşıyan çevrilmiş cümlənin) mübtədəsinə keçid mübtədə deyilir» [5, s.47].

Son illərdə yaranmış sintaksis dərsləklərində cümlə üzvlərinə münasibət də dəyişmişdir. Qəzənfər Kazımov. cümlə üzvlərini öyrənmək üçün konkret olaraq bir sıra məsələlərin tədqiqini önə çəkmişdir: a) onların sintaktik vəzifəsini b) ifadə vasitələrini; v) aralarındakı sintaktik əlaqə üsullarını; q) quruluşunu; ğ) sintaktik suallarını və d) daxili növlərini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə cümlə üzvlərinə münasibət belədir Dilin ən böyük vahidi olaraq cümlə də müəyyən hissələrdən - üzvlərdən ibarətdir. Cümlə üzvü dedikdə nə nəzərdə tutulur Cümlə mürəkkəb sintaktik-qrammatik və məntiqi-semantik əlaqələrin məcmusu olduğu üçün onun konstruktiv elementləri də bir-biri ilə əlaqədar olmalıdır. Cümlənin tərkibinə daxil olan bütün elementlər onun üzvü ola bilməz. Cümlə tərkibində edən dil elementlərindən yalnız elələri cümlə üzvü olur ki, onlar bu tərkibin hər hansı bir üzvünə qrammatik və məntiqi əlaqəyə girmiş olsun. Başqa sözlə, cümlə üzvlərindən heç olmazsa biri ilə sintaktik əlaqəyə girməyən bir vahid həmin cümlənin üzvü hesab edilir. Məs., xitablar, ara sözlər, bağlayıcılar və s. cümlə üzvü isıyasmı yerinə yetirmir. Cümlə üzvləri ilə uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqələrindən biri vasitəsilə birləşən hər hansı bir dil vahidi cümlə üzvü hesab edilir.

Cümlədə əsas amil predikativ minimum olduğu üçün cümlədə reallaşan mübtədə və xəbər baş üzv hesab edilir. Baş üzvləri izah edən və cümlənin mənasını dolğunlaşdırın üzvlər isə ikinci dərəcəli üzvlər hesab edilir» [3, s.212].

Cümlə üzvlərinin transformasiya problemi, onların struktur-sərnənitik modelləri, ümumiyyətlə, transformasiya prosesinin qanunauyğunluqları tədqiqatlarda qanəedici bir vəziyyətdə öyrənilmişdir. «Transformasiya **olunmuş** cümlə üzvləri» sintaktik termini, sintaktik vahidi transformasiya olunmuş cümlələrin formalaşması zəmin. yaradır. Transformasiya olunmuş üzvlər təkcə sadə anlayışları deyil, eləcə də mürəkkəb fikirləri ifadə də edir. Ümumi dilçilikdə funksional cəhətdən fərqlənən cümlə üzvlərinə (onların oxşar və fərqli formaları-. diqqət verildiyi bir halda, transformasiya olunmuş cümlə üzvləri məsələsi sanki yaddan çıxmışdır. Özbək dilçisi M.Muxamadiyevanın namizədlik dissertasiyası istisna təşkil edir. Bu tədqiqat işi çevrilmiş cümlə üzvləri məsələsinə həsr edilmişdir.

Azərbaycandilçisi A.Məmmədova dəqiqləşdirici cümlə üzvlərini monoqrafik və ümumi dilçilik yönündə araşdırmışdır. Müəllif nitqdə dəqiqləşdirmə hadisəsi, mahiyyəti və nəzəri əsasları; dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin növləri; ənənəi cümlə üzvlərinin mübtədanın, xəbəri, təyinin, tamamlığın və zərifliyin cümlə içərisində dəqiqləşmə meyarlarını tədqiq edib ortaya çıxarmışdır.

Ümumi dilçilikdə mübtədanın funksiyasının azaldılması və xəbər rolunun şişirdilməsi hallarına rast gəlmək olur. Araşdırıcıların nöqtəyi-nəzərinə, cümlədə xəbər qeyri-məhdud hökmrandır, padşahdır. Əgər **cümlədə** başqa üzvlər varsa, onlar ona ciddi tabedir və ancaq onda öz məzmununu tapır. Bunlar mübtədə olmadıqda belə, xəbər anlayışını kifayət qədər ifadə edir və tam şəkildə bir cümlə formalaşdırır. Yəni, cümlənin **özü** xəbərdir, xəbərdən başqa bir şey deyildir. Mübtədə isə baş üzv deyil, onu tamamlığın növlərindən biri hesab etmək olar. Analoji fikir A.A.Potebnyanın «cümlənin müstəqil üzvü, digər üzvlərsiz «fəaliyyət göstərən» **üzvü** xəbərdir fikridir. Məntiqi baxımından yanaşanlar da hökmün xəbərdə ifadəsinin üstünlüyündən bəhs etmişlər xəberin ifadə imkanlarını da lokallaşdırmışdılar. Guya xəbər təkə fellə öz ifadəsini tapır [5, s.109]. Bu nöqtəyi-nəzərlə razılaşılmamış, Q.A.Milovidov «mübtədə cümlənin ikinci dərəcəli **Üzvüdü**» sualı ilə həmin fikrin düzgün olmadığını diqqətə çatdırmışdır [10, s.2].

Belə bir meyil Azərbaycan dilçisi Ə.Dəmirçizadənin tədqiqatlarında da özünə yer etmişdir. Xəbər əsas-təşkiledici üzv olduğu, mübtədanın ondan asılılığı Ə.Dəmirçizadənin tədqiqatında: «Azərbaycan dilindəki mübtədalar cümlə daxilindəki xəbərlər kirni apancı bir vəzifə daşır; cümlədə ifadə edilən fikirlərin əsasını olmur, cümlədən xaricdə sadəcə bir məflhumdan başqa bir şey ifadə etmir və təksözlü cümləyə də bərabər OLMUR. Buna görə də Azərbaycan dilinin sərfələrində (qrammatikalarında) mübtədanı cümlənin əsas üzvlərindən **biri** kimi tanımaq, mübtədasız cümləni yarımçıq cümlələr sırasına daxil etmək, fikrimizcə, doğru deyildir. Buna **görə** də mən, mövcud yararsız ənənəni, daha doğrusu, kororanə təqlidin nəticəsini yaramaz hesab etdim və iftədni baş üzvlükdən çrxanb, konkretləşdirici üzvlər sırasına daxil etməyi daha düzgün bildim» [10, s.35]

Beləliklə, ümumi dilçilikdə xəbər cümlənin mühüm üzvü olduğu, mübtədanın isə ondan heç də geri qalmadığını əsaslandıran fikirlərə də rast gəlirik.

Q.Kazımov cümlə üzvlərinin tutduğu mövqe ilə bağlı tədqiqatlara münasibətini belə bildirir: «Mübtədə ona görə dominant sayılır ki, cümlədə xəbər zonası vasitəsilə söylənilən fikir iş, hadisə və əlamətin daşıyıcısı olur.

Hətta mübtədə cümlədə işlənmədikdə, buraxıldıqda da nəzərdə tutulur və söylənilən əlamət onun səciyyəsinə xidmət edir. Mübtədanın bu cür fakultativ mövqeyi A.X.Vostokov, F.I.Buslayev, A.A.Pqtebnya, F.F.Fortunatov, A.M.Peşkovski kimi görkəmli alimlərin xəbərə üstünlük verməsinə, xəbər rolunu şişirtməsi-nə səbəb olmuşdur. Bizim dilçilikdə prof. Ə.Dəmirçizadə də mübtədam baş üzv deyil, müəyyənləşdirən, konkretləşdirən üzv adlandırmışdır. Bunlardan tam fərqli olaraq, A.A.Şaxmatov mübtədanı əsas, tabe edən, xəbəri asılı tərəf hesab etmişdir. A.A.Şaxmatovun fikrincə, bu hal cümləni təşkil edən sözlərin təbiətindən doğur. Bele ki, mübtədə-xəbər əlaqəsində tərəflərdən bidirir əlamət bildirir, digəri həmin əlamətin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Məhz əlamətin daşıyıcısı hakim tərəf, tabe edən tərəf kimi çıxış edir ki, bu da mübtədadan ibarətdir. Əlamət

əlamətin daşıyıcısından asılı olur və xəbər şəklində öz ifadəsini tapır. Beləliklə, A.A.Şaxmatovun fikrincə, baş üzvlərdən ən əsası xəbər deyil, mübtədadır»

Digər bir fikir mübtədanın cümlənin əsas üzvü olması fikridir. Z.Budaqovanın fikrincə, cümləni təşkil etmək, qurmaq, cümlədə sintaktik əlaqəni yaratmaq, predikativ münasibətləri ifadə etmək cəhətdən mübtədə mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki cümlə qurarkən xəbərin formalaşması mübtədə ilə bağlı olur» [1, s.167].

Ümumi düçilikdə məntiqi-grammatik cəhətdən mübtədə və xəbərin eyni funksiya daşdığı, subyektin (mübtədanın) perdikatsız (xəbərsiz) bitmiş fikri ifadə edə bilməməsi məsələsi müdafiə olunan əsas fikirlərindən biri kimi davam etdirilir [3, s.7].

Ümumi dilçilikdə, tükologiyada xəbərin quruluşu ilə bağlı bəzi mübahisə doğuran məsələlərə də rast gəlinir. **Bunlar** tədqiqatçılar tərəfindən bu cür qruplaşdırılmışdır:

1) **mürəkkəb** sözlərin sadə və ya mürəkkəb üzv vəzifəsində çıxış etməsi;

2) **tərkibində** idi, imiş, **isə** və s. köməkçi sözlər olan xəbərin ayrıca bir quruluş növünü yaratması; 3) **adlı köməkçi feldən ibarət** mürəkkəb felin ismi və ya feli xəbər vəzifəsində çıxış etməsi. Mövcud araşdırmalarda **cümlə üzviəri ilə nitq hissələri** eyniləşdirilmişdir. A.M.Peşkovski, M.N.Peterson kimi alimlər ilk **günlər. Qrammatikaların formalaşdığı dövrlərdə** bu kateqoriyaları eyniləşdirmişlər. Tədqiqatlar genişləndikcə **bu səhv addım düzəldirilmişdir.**

Dilçilikdə **cümlə üzvü məsələsi mütləq** mənada olmasa da, nisbi cəhətdən nitq hissələri ilə əlaqələndirilir. **dünyanın əksər** dillərində **cümlə üzvü və** nitq hissəsi problemindən bəhs edərkən onların qrammatik quruluşunu nəzərdə tutduqda sözlərin **siniflərə** bölünməsi asanlaşır. Cümlə üzvü funksiyasında bütün nitq hissələri çıxış edə bilmədiyi üçün söz qruplarını və onların təsnifi prinsiplərini nəzərə almaq lazımdır.

Cümlə üzvləri ilə nitq hissələri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Amma eyni deyildir. Nitq hissələri üçün forma ən çox əhəmiyyət daşıyır. Cümlə üzvləri üçün isə prioritet-üstün cəhət mahiyyətdir.

Eyni mahiyyətin bir sıra formalarda təzahürü dialektikanın əsas qanunlarından biridir. Buna görə də hər hansı bir cümlə üzvü bir neçə formada nitq hissəsi şəklində təzahür edə bilər. Bu səbəbdən də cümlə üzvlərinin əhatəsi nitq hissələrindən daha çox və genişdir. Beləliklə, bütün dil faktları fonemlərdən başlamış söz birləşmələrinə qədər cümlə üzvü ola bilər. Bundan əlavə, bir cümlə üzvü bütün nitq hissələrini əhatə edə bilər.

Morfoloji kateqoriyaların cümlə üzvlərinə olan münasibətinin neytrallığından da ümumi diçilikdə dissusiyalar aparılmışdır. Məsələn, hal kateqoriyasının cümlə üzvlərinə olan münasibətini götürək. Eyni hal bir neçə cümlə üzvünün formalaşmasında iştirak edir. İsmi yerlik, yönlük və çıxışlıq halları həm tamamlığın, həm də zərfliyin halı ola bilər. Bu hallardakı cümlə üzvünün tamamlıqını və ya zərflik kimi olması sözün leksik mənası ilə sıx bağlıdır. Lakin eyni halın həm tamamlıq, həm də zərfliyin halı ola bilməsi onların yanaşı işlənməsinə imkan vermir. Belə ki, bir cümlədə eyni halda duran tamamlığa və zərfliyə təsadüf edilmir [2, s.41].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, cümləni təşkil edən üzvlər ideyası özlüyündə yeni ideya deyildir. Sintaktik ideyalardan biridir. Sintaktik formulları tərtib etmək üçün cümlə üzvlərinə yenidən nəzər salmaq, dilin sintaktik qatında olan potensial «söz zəncirlərini» hərtərəfli şəkildə ortaya çıxarmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov R.Ü. Türk dilinin sintaksisi, Bakı, 2009
2. Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin siması, Bakı, 1977
3. Dəmirçizadə.Ə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1947
4. Hatiboğlu.V. Türkenin sözdizimi, Ankara, 1982
5. Kazımov.Q.S. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 2000

Summary

Members of the problematic linguistics of sentence and character

In the article the members of a sentence in general and Turkish linguistics and the character of the investigation are revealed. The analysis of ideas formed in the discussion, as well as approaches are considered.

Резюме

Члены проблемной лингвистики предложения и характер

В статье дается исследование членов предложения в общем и турецком языкознании, раскрывается характер исследований. Дается анализ идей, возникших в дискуссии, рассматриваются новые взгляды и подходы.

*Rəyçi: fil.f.d.Y.Orucova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
01.03.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.03.2017

Тарана Гулиева
АУЯ

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА СЛОВ С ЭМОЦИОНАЛЬНЫМ КОМПОНЕНТОМ

Ключевые слова: лексика, коннотация, денотация, эмоциональность, эквивалентность, прагматика

Açar sözlər: leksika, konnotasiya, denotasiya, emosionallıq, ekvivalentlik, proqmatika

Keywords: lexis, interjections, connotation, denotation, emotionality, equivalent, pragmatics

Теория перевода, являясь языковой дисциплиной, не может существовать изолированно. Развиваясь, она взаимодействует со многими лингвистическими разделами. Изучение особенностей функционирования единиц эмоционально-оценочной лексики в речи, а именно их коммуникативной направленности, эмоционального воздействия, которое они призваны передавать собеседнику, позволяет говорить об особой ценности той части теории перевода, которая направлена именно на язык в действии. Большинство ученых сходится на той точке зрения, что перевод – это однонаправленный и двухфазный процесс межязыковой и межкультурной коммуникации, при котором на основе подвергнутого целенаправленному («переводческому») анализу первичного текста создается вторичный текст (мета текст), заменяющий первичный в другом языке и культурной среде [1, с.75].

Между двумя этими видами переводов находится центральное понятие – теория уровней эквивалентности, которая заключается в синтезе всех описанных ранее теорий перевода, а также в синтезе всех уровней содержания: цели коммуникации, описания ситуации. Теория уровней эквивалентности затрагивает: 1) уровень языковых знаков, 2) уровень высказывания, 3) уровень сообщения, 4) уровень описания ситуации, 5) уровень цели коммуникации.

Что касается передачи эмоционально-оценочного содержания слова, необходимо установить, распространяется ли оно на все предложение или же не выходит за рамки слова. В первом случае возможно воспроизведение эмоционально-оценочного содержания не локально: *My body squeezed up and every thing elsetall* – Сам махонький, а все вокруг здоровенное; *Yes, they seem to hav eenjoyed their food* [4, с.150] – О да, аппетит у них завидный [5, с.313]. Во втором – сохранение эмоционального компонента в лексической единице обязательно: *Bleak house* – холодный дом; *bleak walls* – угрюмые стены; *The fact, my dear, you're dull* [6, с.126] – Дело в том, дорогая, что ты невыносимо скучна [7, с.519].

Эквивалентность на уровне сообщения зависит от способов описания ситуации, изложения мысли, то есть опирается на внелингвистические факторы. Так, в разных ситуациях можно выявить более и менее строгий набор сообщений, например, на двери магазина написано к себе, по-английски *pull* – и это строгая закрепленность, в ситуации *What he says goes* можно сказать все делается так, как он хочет, все происходит так, как он

говорит – и это менее строгая закрепленность. Именно идентичность ситуации является критерием правильности выбора сообщения в переводе.

Эквивалентность на уровне описания ситуации представляет собой экстралингвистическое явление; так, носители определенного языка могут отдавать предпочтение ка-ким-либо ситуациям, непонятное для носителей другого языка. Например, англичане, описывая женщину, часто упоминают ее лодыжки, русские же, скорее всего, остановятся про-сто на ногах, поэтому эквивалентность ситуации может потребовать включения в сообщение дополнительной информации [11, с.150]: You are a mostun mitigated cad [12, с.63] – Вы хам и больше ничего [13, с.46].

Эквивалентность цели коммуникации включает в первую очередь информацию о цели коммуникации, поскольку сообщение порождается с целью передать какую-либо информацию, чувства, эмоциональное настроение, отношение, именно эта цель и должна быть сохранена в переводе. Речь идет уже не об эмоциональности отдельного знака, а об эмоциональности всего высказывания. Цель коммуникации для установления эквивалентности оригинала и перевода может превалировать над всеми другими уровнями за счет отказа воспроизведения содержания на других уровнях.

В лингвистике существуют разные толкования эквивалентности перевода: имеет место семантический подход, понимание динамической эквивалентности Ю.Найды и коммуникативной эквивалентности, а также говорят о вариативности определенных аспектов эквивалентности. Согласно схеме Ю.Найды, процесс перевода проходит обратный путь: от восприятия текста к его созданию, в то время как исходный текст проходит путь от порождения к восприятию, а сам процесс перевода «заключается в воспроизведении на языке-рецепторе наиболее близкого естественного эквивалента исходного сообщения, во-первых, с точки зрения значения, а во-вторых, с точки зрения стиля» [14, с.12].

Понятие коммуникативной эквивалентности (коммуникативно-функциональной или прагматической – у некоторых авторов) включает в себя, в первую очередь, эквивалентность коммуникативных эффектов исходного текста (ИТ) переводному тексту (ПТ). Коммуникативный эффект, вслед за Л.К.Латышевым, мы понимаем как совокупность собственно текстовых (имманентных) свойств и свойств коммуникативной ситуации, включающей в себя все факторы за пределами текста, существующие как в объективной реальности, так и в сознании участников коммуникации [15, с. 22]. КУЛЬТУРА

Наибольшую трудность в соотнесении знаков двух языков может представлять коннотативное содержание языкового знака, поскольку каждый народ «набрасывает» на языковые единицы свои эмоциональные представления, в результате эти различия препятствуют успешной коммуникации. Для преодоления этих препятствий собеседники должны обладать адекватной эмоционально-оценочной компетенцией, которая включает знание общих культурных кодов эмоционального общения, знание эмоциональных доминант этих кодов, знание правил и их корреляцию, знание маркеров эмоционально-этнической идентификации, знание и владение средствами номинации, экспрессии и дескрипции своих и чужих эмоций в обоих линг-

вокультурных кодах. Поскольку определение того или иного значения эмоциональной единицы зависит от многих факторов, в том числе и невербальных, чаще семантические возможности языкового знака оказываются значительно разнообразнее, чем представленные в словарях.

Различают такие их разновидности:

1) простая лексическая подстановка – полное совпадение словарного значения ИЯ и ПЯ: сын – son, мать – mother; при этом лишь в крайне редких случаях объем значения иностранного слова и соответствующего ему русского в точности покрывают друг друга. Обычно русское слово оказывается семантически шире или уже, колоритнее или бледнее, экспрессивнее или холоднее, абстрактнее или конкретнее;

2) простая альтернативная подстановка – соотношение «один класс явлений ИЯ – несколько классов ПЯ»: рука – arm, hand;

3) сложная подстановка с дифференциацией значения – значение одной единицы ИЯ пересекается со значением нескольких единиц ПЯ, ни одна из которых не покрывает его полностью, чаще всего это многозначное слово, но эквивалент может находиться и за пределами словарной статьи: gank – ряд, звание, высокое социальное положение, рядовые люди;

4) позиционно обусловленная подстановка – не пересечение значений ИЯ и ПЯ, но в составе словосочетаний (чаще фразеологических) они имеют эквивалентное значение: pea – горошина, но aslikeast wopeas – как две капли воды;

5) без эквивалентная лексика – лексика, не имеющая соответствия: ряженка, баранки. Существует несколько способов ее передачи: транслитерация, калькирование, описательный перевод, приближенный, примечания переводчика.

Трансформация – удаление в некоторой степени текста перевода от оригинала. Переводческие трансформации имеют ограниченный характер, то есть могут ограничиваться жанрово (некоторые «компенсирующие» расхождения, допустимые в художественном переводе, не допустимы в научно-техническом и так далее). В.Н.Комиссаров выделяет следующие виды переводческих трансформаций: конкретизация, генерализация, модуляция, синтаксическое уподобление, членение предложений, объединение предложений, грамматическая замена, компенсация, антонимический перевод, экспликация.

Итак, переводной текст должен отвечать следующим требованиям: быть эквивалентным исходному тексту в коммуникативно-функциональном отношении, быть в максимально возможной мере (не противореча первому условию) семантико-структурным аналогом исходного текста, не содержать «компенсирующих» отклонений – лишь соблюдение всех этих условий ведет к порождению эквивалентного перевода.

Перевод рассматривается нами как межъязыковая коммуникация, единицей которой можно считать речевой акт. Использование достижений современной прагматики, в частности теории речевых актов, в переводе представляется весьма перспективным. Анализ переводных высказываний, выбранных их произведений С. Моэма, позволяет сделать следующие выво-

ды: ОБЩЕСТВО: ФИЛОСОФИЯ, ИСТОРИЯ, КУЛЬТУРА (2011, № 3–4)

Достижения эквивалентности переводного высказывания с прагматической точки зрения – задача первостепенная, поскольку идентичный коммуникативный эффект позволяет произвести на читателя соответствующее оригиналу впечатление. Реализация эмоциональной интенции напрямую зависит от выбранных автором высказывания лексических единиц – таким образом, эквивалентный перевод эмоционально-оценочных единиц напрямую связан с реализацией иллокутивной функции переводного высказывания.

Литература

1. Швейцер А.Д. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты. М., 1988. 214 с.
2. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М., 1983. 303 с.
3. Комиссаров В.Н. Слово о переводе (очерк лингвистического учения о переводе). М., 1973. 215 с.
4. Maugham W. Somerset. Theatre. М., 1997. 300 с.
5. Моэм С. Собрание сочинений в 5 томах. Т. 2. М., 1991. 569 с.
6. Maugham W. Somerset. Stories. СПб., 2000. 157 с.
7. Моэм С. Избранные произведения в 2 томах. М., 1985.
8. Комиссаров В.Н. Указ.соч.
9. Maugham W. Somerset. Cakes and Ale: or the Skeleton in the Cupboard. М., 1980. 237 р.
10. Моэм С. Пирог и пиво, или Скелет в шкафу. М., 2004. 714 с.
11. Комиссаров В.Н. Указ.соч.
12. Maugham W. Somerset. The Moon and Six-pence. М., 1972. 240 с.
13. Maugham W. Somerset. Cakes and Ale: or the Skeleton in the Cupboard.
14. Найда Ю.А. К науке переводить. Принципы соответствий // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике : сб. статей. М., 1978. С. 114–136.
15. Латышев Л.К. Перевод: проблемы теории, прак-тики и методики преподавания. М., 1988. 159 с.
16. Швейцер А.Д. Указ.соч.

Xülasə

Emosional komponentli sözlərin tərcüməsində problemlər

Məqalə emosional komponentli sözlərin tərcüməsindən bəhs edir. Belə ki, bu qrupdan olan sözlər çox vaxt mədəniyyətlərarası kommunikasiya prosesində çətinliklər törədir. Müəllif emosional komponentli sözləri analiz edir və tərcümədə lazımı nəaliyyətlərə çatmaq üçün üsulları tədqiq edir.

Summary

Problems of words' translation with emotional component

There is an analysis of the problem connected with the translation of words with the emotional component. This word group usually causes difficulties during the intercultural communication's process. The author researches the phrases with the emotional component and ways to equal translation.

*Rəyçi: fil.f.d.,dos. T.Əmirova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
01.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.
Daxil olma tarixi: 04.03.2017*

Aynur Əliyeva
ADU

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRİN FRAZEOLOGİZMLƏRİNİN TƏRKİBDƏKİ PROTOTİPƏ GÖRƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: frazeologiya, məna, prototip, struktura, komponent, ekvivalent

Keywords: phraseologism, meaning, prototype, structure, component, equivalency

Ключевые слова: фразеологизм, значение, прототип, структура, компонент, эквивалентность

Frazeoloji sistemin vahidləri müxtəlif meyarlara görə təsnif olunur. Struktura, semantikaya, komponent sayına, komponentin nitq hissəsinə aidiyyətinə mərkəzi və köməkçi prototiplər əsasən siniflərə ayırma frazeologizmlərin tipoloji və müqayisəli tədqiq edilməsi üçün materialın sistemləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Təsnif meyarından asılı olaraq frazeoloji birləşmələrin yaranma yollarında da fərqliliklər aşkara çıxarmaq olur. Frazeologiyanın sistem şəkildə müqayisəli tədqiqi frazeologiyanın ümumi nəzəriyyəsinin işlənməsi, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji vahidlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin aşkarlanması üçün əhəmiyyətlidir. Eyni tipli struktura və funksiyaya malik frazeologizmlərin (feli, komparativ, cümlə quruluşlu, müxtəlif struktur modeli), oxşar komponentli frazeologizmlərin (somatik, onomastik, hərəkət feli, rəng bildirən söz komponentli), eynitipli siqnikativ mənalı frazeologizmlərin (eyni semantikalı frazeoloji vahidlərin sahə və qruplarının), nəhayət, dillərin (həm qohum, həm də müxtəlif sistemli dillərin) tam frazeoloji fondunun müqayisəli aspektdə araşdırılması dilçiliyin bu sahəsinin vacib və aktual elmi məsələlərdəndir. Bununla yanaşı, frazeologizmlərin onların semantikasına görə təsnifi də vacib məsələlərdəndir və bu sahədə də bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Lakin frazeologizmlərin müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında prototiplər üzrə təhlilinə dair tədqiqatlar azdır.

Son dövrlərdə xarici dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərin frazeoloji sistemlərinin müxtəlif təsnif qrupları üzrə müqayisəsinə, ayrı-ayrı dillərə məxsus olan frazeologizmlərdə paralellərin aşkara çıxarılmasına xüsusi diqqət verilir. Frazeoloji paralellik mənalandırmada oxşarlıq və eynilikləri aşkara çıxarmaq və beləliklə, müxtəlif dillərdə frazeoloji vahidlərinin ekvivalentliyini təyin etmək, çoxdillə frazeoloji lüğətlər hazırlamaq üçün zəmin yaradır.

Yuxarıda qeyd edilən meyarlardan prototip eyniliyi və oxşarlığına görə paralellik məsələlərini araşdırmaq.

Frazeologizmlərdə prototip məsələsi müxtəlif şəkildə şərh olunur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bunu mənanın köçürülməsi və motivləşdirmə ilə əlaqələndirirlər. Prototip frazeologizmdə əsas yükü daşıyan sözlərdir, oxşatma, bənzətmə, ümumiyyətlə, məcazlaşdırma bu vahidin üzərində qurulur. Bir çox lüğətlərdə frazeologizmlərin axtarışını sadələşdirmək üçün açar sözlərin siyahısı verilir. Somatik frazeologizmlərdə bu sözlər bədən üzvlərinin əhatə edir. *Əl açmaq, əl altından iş görmək, əl aparmaq, əl atmaq, əl bulaşdırmaq, əl quzusuna döndərmək, əl mənim, atək sənin, əl-ayağa düşmək, əl-ayağı yığılmaq,*

əl-ayağını kəsmək, əl-ayağını it yeyib və s. frazeoloji birləşmələrində prototip «əl» sözüdür. Verilmiş nümunələrin sonuncularında «əl-ayaq» qoşa sözü işləkdir. Frazeoloji lüğətdə bu qoşa sözün işləkliyi yoxladıqda onun məhsuldarlığı aşkar müşahidə edilir. Deməli, «əl-ayaq» qoşa sözü də frazeologizmlərdə prototip kimi işlənir. Bəzən prototipin seçilməsi mübahisə doğurur. Bu cəhət daha çox atalar sözləri və zərb məsəllərdə özünü göstərir. Atalar sözləri predikativ vahiddir və onlarda işlənən sözlərin sayı çox olur. «Atı at yanında bağlasan həmrəng olmasa da, həmxasiyyət olar» atalar sözündə prototip «at» sözüdür. «Həmrəng» və «həmxasiyyət» vahidləri təyinedicidir və bu verilmiş atalar sözündə prototip funksiyasında çıxış edə bilmir. «Qırağına bax, bezini al, anasına bax, qızını al» atalar sözündə prototip «ana» sözüdür. Bu söz əsas prototipdir. Bundan başqa «qız» və «bez» sözləri də köməkçi prototip ola bilər. «Ana» və «qız» sözlərinin başqa frazeologizmlərdə də paralel işləyə bilər. Məsələn, «*Ananın çıktı dala kızı salınsak kurar*» [1,s.123].

Dilin frazeoloji tərkibi çoxölçülü kompleks sistem təşkil edir. Frazeoloji sistem həm də zənginliyi ilə seçilir. Bu baxımdan frazeoloji vahidlərin sistemləşdirilməsinin əlifba üsulu çox zaman yetərli olmur. Frazeoloji lüğətlərdə bu və ya digər semantikaya malik olanlarının əlifba qaydası ilə axtarışı optimal nəticə vermir. Ona görə də tədqiqatçıları frazeoloji sistemi müxtəlif üsullarla sistemləşdirmək maraqlandırır. Prototip üsulu da sistemləşdirmənin bir yoludur. Prototip eyniliyi əlifba üsulu ilə hazırlanmış lüğətlərdə müəyyən dərəcədə tətbiqini tapır. Lakin bu, o halda mümkün olur ki, prototip frazeoloji vahiddə birinci yerdə dursun, yaxud frazeologizm protoiplə başlansın.

Y.P.Solodub frazeologizmlərdə prototiplərin işlənməsinin məntiqi-semantik ümumiləşmiş qanunauyğunluğunun olduğunu qeyd edərək, frazeoloji modeldə iki komponenti ayırır. Onun fikrinə görə, birinci komponent prototipin ümumiləşmiş mənasını ifadə edir. İkinci komponent isə prototiplərin vəhdətinin semantik nəticəsidir. Yəni ikinci komponentdə ümumiləşmiş köçürmə məna verilir [2, s.212]. Tədqiqatçının modelindəki komponent termini frazeoloji vahidin birinci sözü anlamında deyildir. O, birinci semantik tamı ilk komponent kimi götürür. Son semantik məna, yəni frazeologizmin ümumi mənası isə ikinci semantik komponent hesab edilir. Rus dilindəki «как две капли воды похожий» frazeologizmində söz səviyyəsində prototip su damlasıdır. Frazeologizmin ümumi mənası «çox oxşamaq, eyni olmaq» kimi başa düşülür». İngilis dilində «*as like as two peas in a pod*» -bir saçaqda olan iki noxud kimi oxşamaq frazeologizmi rus dilinin qeyd olunmuş sabit söz birləşməsinin ekvivalentidir. Bu frazeoloji vahidləri müqayisə etdikdə paralellik prototiplərin müqayisəsində, komparativlikdə və «iki» sözünün işlənməsində özünü göstərir. Axtarış prototipi «iki» götürüldükdə həm rus, həm də ingilis dilində eyni mənalı və ya ekvivalent frazeologizmlər tapmaq olur. Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğətində «iki» sözünə əsasən axtarış aparsaq, «iki» sözü ilə başlanan eyni ümumiləşmiş semantik vahidi tapmırıq. Semantik prototip bir predmetin iki hissəsi və iki yarısı götürüldükdə, «bir almanın iki üzü» frazeologizmini tapırıq. «Bir almanın iki üzü-bir-birinə oxşamaq, bənzəmək, təxminən eyni cür olmaq;-bir medalın iki üzü» [3, s.54]. Həmin lüğətdə eyni semantikaya malik aşağıdakı frazeologizmlər də verilmişdir: «Bir almadır, yarı bölünüb»- «bir-birinə çox oxşayanlar haqqında deyilən ifadə», «bir medalın iki üzü» [3, s.54].

Eyni bir dilin frazeoloji sistemində sinonim frazeologizmlər də az deyildir. Frazeologizmlərin sinonimliyi sistemliyin göstəricisidir. Əgər ekvivalentin axtarışı prototip üzrə mümkün olmur, sinonim frazeoloji vahidin prototipi üzrə tutuşdurma aparmaq da nəticə verə bilər. Bir-birinə oxşamaq amili müxtəlif keyfiyyətləri, xüsusiyyətləri nəzərdə tutur. Rus dilində bir-birinə oxşamaq semantikasına görə frazeologizmlərin sinonim cərgəsi belədir: **одним (тем же) миром маза-ны, два сапога пара, одного поля ягода, одним лыком шиты, на одну кол-одку, сделаны из одного теста, на одну статью, под одну масть, одной масти, одной шерсти, одного сукна епанча, одного порядка, одного полета птица** [4, s.229-230; 5, s.136-138].

«Frazeoloji vahidlərin tərkibindəki sözlər arasında eyni zamanda həm leksik, həm sintaktik, həm paradiqmatik, həm də sintakmatik münasibətlərin mövcudluğu labüddür. Bütün bu münasibətlər isə frazeoloji vahidin öz üzərində cəmləşir. Frazeoloji vahidlərin tərkib sözləri -komponentləri arasındakı leksik, semantik, paradiqmatik və sintakmatik asılılıq frazeologizmlərdə mühüm cəhətdir.» [6, s.26].

Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər müstəqil bir dil vahidi kimi digər sözlərlə münasibəti leksik və qrammatik birləşmə qanunları əsasında olur. Çünki dildə leksik mənası olmayan və qrammatik səciyyə daşımayan frazeoloji vahid yoxdur. Birləşmə səviyyəli frazeoloji vahidlər mühüm qrammatik xüsusiyyətinə görə 2 qrupa bölünür. Birinci qrup feili frazeoloji birləşmələrdir. İkinci qrup isə substantiv və ya maddiləşmiş frazeoloji birləşmələrdir. İkinci qrup ismi frazeoloji birləşmələr də adlandırılır. Belə bölgü bütün dillərin frazeoloji sistemi üçün məqbuldur və ümumi paralellik şərti olaraq qəbul edilir.

Azərbaycan dilinin frazeologiyasında müxtəlif keyfiyyətlərə görə oxşarlığı ifadə edən frazeologizmlərdən müvafiq paralelləri göstərmək mümkündür. Axtarış üçün «bir» və «eyni» açar sözlərini seçmək olar. «Bir bezin qırağı-eyni mənfə xüsusiyyətləri olan; bir xəmərdən yoğrulmaq; bir suyu oxşamaq -hansısa bir əlamətə görə, az da olsa, oxşamaq; bir çox hallarda eyni soydan, nəsiləndən olmağa işarə; bir yolun yolçusu» [3, s.54-56]. Azərbaycan dilində «bir yuvanın quşu olmaq», «bir dəridən çıxmaq», «bir yumurtadan çıxmaq», «bir toyuğun cücəsi olmaq» frazeologizmləri də işlənir. Rus və Azərbaycan dilindən seçilmiş oxşarlıq semantikasına əsaslanan frazeoloji vahidləri müqayisə etsək, onlarda paralellik və bu paralellikdən irəli gələn ekvivalentliyi təsdiq etmək olur.

Frazeoloji vahidlərdə leksik-qrammatik oxşarlıq paralellik də yayılmış hallardandır. Müxtəlif dillərin frazeoloji sistemlərində belə paralelləri tapmaq mümkündür. Rus və ingilis dillərində ismi (пятое колесо в телеге-a fifth wheel), feili (играть в первую скрипку - play first fiddle), adverbial (из первых рук - at first hand) birləşmələr şəklində olub tam paralellik kəsb edən adekvat frazeologizmlər işlənir. Doğrudur, bu cür frazeologizmlərin bəzilərinin bir dildən digərinə keçməsi fikrini də irəli sürmək olar. Predikativ frazeologizmlərdə də ekvivalentlik müşahidə olunur: ни одной сухой (живой) нитки не осталось на ком-то - smb has not a dry thread on. Verilmiş bu nümunələrdə paralellik, oxşarlıq deyil, ekvivalentlik aparıcıdır. Müxtəlif sistemli dillərin paralellik amilinə görə müqayisəli tədqiqatı nəticə etibarlı ilə frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyinin təyini məqsədi daşıyır.

Yəni paralellik şərtləri, paralelliyi ortaya qoyan amillər, meyarlar ekvivalentin müəyyənləşdirilməsi zamanı istifadə olunur. Tədqiqat göstərir ki, paralelliyin semantik müstəvidə öyrənilməsi bir dilin frazeoloji vahidinin qarşılığı ola biləcək frazeologizmi tapmaqda ən dəqiq vasitədir. Lakin frazeologizmlərin semantik səviyyədə qruplaşdırılması, onların müəyyən semantik yuvalarda sıralanması ilə bağlı işlər görülməmişdir. Elektron lüğətçiliyin inkişafı, milli korpusların yaradılması bu problemin həlli üçün əlavə imkanlar açır.

Frazeoloji vahidin məzmun planı vardır. Məzmun planında siqnikativlik, denotativlik və konnotativlik yer alır. Bundan başqa, frazeologizmin ifadə planı da vardır ki, bu onun həm strukturunu, həm də bu strukturda iştirak edən leksik vahidləri, ümumiyyətlə, dil vasitələrini əhatə edir. Əslində, qeyd edilən iki tərəf mənə və strukturu özündə birləşdirir. Məzmun və forma vəhdət təşkil edir. Mənanın denotativ komponenti predmet və təzahürlərin ümumiləşdirilmiş formasında əks olunan əlamətidir. Denotativ komponent mənası ilə dilxarici obyektləri səciyyələndirir. Mənanın siqnikativ komponenti bilavasitə anlamın məzmununu təşkil edən əlamətlər kompleksini əhatə edir.

Frazeoloji vahidlərin ümumiləşdirilmiş mənası kateqorial mənə kimi götürülür. Kateqorial mənə müxtəlif semantik-qrammatik qruplardan birbaşa asılı deyildir. Ona görə də frazeoloji vahidlərdə müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlər iştirak edir. Ümumi mənə tərkibə hansı nitq hissəsinə aid sözün daxil olmasına görə formalaşmır. Mənə semantik tərəfdir. Frazeologizmlərdə prototipin meydana çıxması da bununla bağlıdır. Frazeoloji vahidlərin ümumiləşdirilmiş mənası əsas komponentlə -nüvə sözlə, başqa cür desək, prototiplə əlaqələnir. Prototiplik həm də sabit birləşmələrdə eyni nüvə sözün fərqli vahidlərdə işlənməsi üzrə qruplaşdırmalara əsas verir. Prototip anlayışının qəbul edilməsi də bununla qaynaqlanır. Məhz nüvə sözün hansı semantik-qrammatik qrupa aidliyi müxtəlif cür siniflərə bölməyə zəmin yaradır. Məsələn, nitq hissəsinə görə, bədən üzvlərinin adlarına görə, kəmiyyətə görə və s. Tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə frazeoloji vahidlərin müxtəlif tipləri olsa da, bir qismi söz birləşməsi şəklində, bir qismi isə qrammatik cəhətdən formalaşaraq cümlə quruluşundadır.

Nüvə sözün, yəni birləşmənin əsas komponentinin əlamətini müəyyənləşdirilməsi əsasında frazeoloji birləşmənin tipini müəyyənləşdirmək olur. Lakin bütün frazeoloji vahidlərin kateqorial mənasını (mənsubiyyətini) üzə çıxarmaqda xüsusi rol oynayan əsas komponenti ayırd etmək o qədər də asan olmur. Bunu, əsasən, cümlə strukturlu frazeoloji vahidlər haqqında söyləmək olar.

Tədqiqatçılar frazeologizmlərdə leksik tərkib (komponent tərkibi) və sintaktik strukturu ayırırlar. Komponentlərin bu və ya digər tematik qrupa semantik aidliyi frazeologizmlərin dillərarası ekvivalentliyə zəif təsir göstərir. Alınma frazeologizmlərdə isə təsir aşkara çıxır. Alınmalar antik dövrə, dini hadisəyə aidliyi ilə seçilir. Məsələn, Achilles' heel - Axilles dabanı- ахиллесова пята; one's own flesh and blood - qanı və canı- плоть и кровь; all skin and bones - bir dəri, bir sümük – кожа да кости; An eye for an eye, a tooth for a tooth - gözə-göz, dişə-diş – око за око, зуб за зуб; (as) silent as the grave - qəbir kimi sakit; (as) solid as a rock - qaya kimi möhkəm; burn like a match - barıt kimi alışmaq; swoop like an eagle - qartal kimi ovuna şığımaq.

“Bir güllə bahar olmaz.” Bu frazeoloji vahidin ingilis və rus dillərində qarşı-lıqları kimi “One swallow doesn’t make a summer”. “Одна ласточка не делает лета” vahidləri işlənir. Frazeologizm bir hadisəyə görə qiymətləndirmənin düzgün olmadığını ifadə edir. Frazeologizmin latın dilindəki «una hirundo non facit ver» vahidinin ingilis dilinə keçməsi əsasında formalaşması qeyd olunur. Əslində, yunan dilindən alınmadır, Ezop və Aristotelin əsərlərində istifadə edilmişdir. İngilis dilində variantlara malikdir: One woodcock does not make a winter. «A single bamboo can’t form a row», «One man does not make a team» sinonimlərdir.

It’s no good my saying one swallow doesn’t make a summer, he doesn’t see that it was just a fleece, he thinks the whole thing was due to his own cleverness (Maugham).

Our visit has met with no success, my dear Mrs. Lupin, and I must go to London. «Dear, dear!» cried the hostess. «Yes. One foul wind no more makes a winter, than one swallow makes a summer. I’ll try it again» (Dickens).

She absorbed his thanks passionately, he was a gentleman. Her soft closing of the door seemed to indicate that, in her eyes in any rate, one swallow made a whole summer (Greene).

Qeyd olunmuş frazeologizmin həm rus, həm də Azərbaycan dilində də sinonimləri vardır. Sinonimlərdə prototiplərin dəyişməsi özünü göstərir. Ekvivalentin seçilməsi kontekstdən asılı olur.

Beləliklə, müxtəlif sistemli dillərdə frazeologizmlərin ekvivalentlərinin axtarışı prosesində prototipdən istifadə etmək əlverişlidir və bu cür axtarış, bir qayda olaraq, müsbət nəticə verir. Prototiplərin seçilməsi və mənbə dildəki frazeoloji vahidə ekvivalent, yaxud yaxın məna verən vahidin tapılması axtarışın obyekt dildəki prototip üzrə aparılması imkanı verir. Ekvivalentlərin tapılması frazeologizmlərin semantikaya uyğun olaraq qruplaşdırılmasının zəruriliyini təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. Dolunay M. Metin. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. İstanbul, Morpa KY, 2010, 320 s.
2. Солодуб Ю.П., Альбрехт Ф.Б. Современный русский язык. Лексика и фразеология (сопоставительный аспект). Москва, Флинта, 2002, 264 с.
3. Мəһəггəмли Q., İsmayıлов R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2015, 288 s.
4. Алефриенко Н.Ф. Фразеологический словарь: Культурно-познавательное пространство русской идиоматики. Москва, ЭЛПИС, 2008
5. Жуков В.П. Словарь фразеологических синонимов русского языка. Москва, Русский язык, 1987
6. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1995, 146 s.

Summary

Comparative analysis of phraseologisms of languages with different systems on the basis of prototypes included in their composition

The article is dedicated to one of the difficult tasks of comparative study of phraseologisms of languages with different systems with purpose of defining of regularity equivalency of stable word combinations. Research was carried out in direction of cognitive linguistics including the methods of comparative and historical linguistics on

basis of materials of Azerbaijani, Russian and English languages. During the study, it was revealed that on the basis on prototypes including to the composition of phraseologism it is possible to reveal equivalent phraseological units. Equivalent phraseologisms of various languages possess similar generalized meaning.

Резюме

Сравнительный анализ фразеологизмов разносистемных языков на основе прототипов входящие в их состав

Статья посвящена одной из сложных задач сравнительного изучения фразеологизмов разносистемных языков с целью определения закономерности эквивалентности устойчивых словосочетаний. Исследование выполнено в русле когнитивной лингвистики с включением методов сравнительно-исторического языкознания на материале азербайджанского, русского, английского языков. В ходе исследования выявлено, что на основе прототипов входящие в состав фразеологизмов возможно найти эквивалентные фразеологические единицы. Эквивалентные фразеологизмы разных языков имеют один и тот же обобщенное значение.

*Rəyçi: fil.f.d. A.Seyidova
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
01.03.2017-ci il tarixli iclasının
06 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi:01.03.2017

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI HAQQINDA

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, affiks, suffiks, konversiya

Keywords: word formation, affix, suffix, conversion

Ключевые слова: словообразования, аффикс, суффикс

Dilin xarakterik əlamətlərindən biri onun insanlar arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmasıdır. Ona görə də dil insan cəmiyyətinin inkişafına xidmət edən başlıca amillərdən biridir. Dildə mövcud olan bütün əlamətlər, xüsusiyyətlər, məna rəngarəngliyi, sözlərin zənginliyi və müxtəlifliyi onların dəyişməsinə, formalaşmasına, onların əlaqə və münasibətlərinə xidmət edən bütün dilin ünsürləri təfəkkürlə bağlı olub, onun fəaliyyətinin göstəricilərdəndir.

İngilis dilində söz yaradıcılığı dilçilik elminin ayrıca mövzusu olaraq tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı termini ilkin mənada dildə yeni sözlərin daimi yaranma prosesini ifadə etmək məqsədilə işlədilir. Dil daim tərəqqi və inkişafdadır. Burada müəyyən dil prosesləri, o cümlədən dildə yeni leksik vahidlərin yaradılması prosesi daxildir. Bu proses dildə **“söz yaradıcılığı”** termini adını almışdır.

“Söz yaradıcılığı” termini özünün ifadə etdiyi ikinci mənada dilçilik elminin bir bölməsinin adını daşıyır və dilçilik elminin bu bölməsi leksik vahidlərin yaranma prosesini tədqiq edir.

Söz yaradıcılığı müstəqil bir predmet kimi yalnız son illərdə dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bir sıra dilçi alimlərin rəyinə görə söz yaradıcılığı yalnız o əsasında müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilir ki, onun tədqiqat obyektinə mövcud olan dil hadisələrinin sistem halına salmasını nəzərdə tutur, Dildə olan, bir-birindən fərqlənən digər dil sistemlərini öz dil materialları ilə onlar arasında olan spesifik münasibətləri tədqiq edir, yaradıcı sözlərlə bağlı olan üsul və vasitələri bütövlükdə öyrənir.

Baxmayaraq ki, söz yaradıcılığı dilçilik elmində müstəqil bir sahə hesab edilir, onu dilçiliyin digər aspektləri olan leksikologiya, morfologiya və sintaksisdən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Akademik V.V.Vinoqradov [1, s.48], E.S.Kubryakova [2, s.350] və başqalarının elmi əsərlərində söz yaradıcılığının dilin digər aspektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında geniş məlumat verilmişdir. Məsələn: F.S.Kubryakovanın fikrinə görə **“söz yaratmaq prosesinin əsas mahiyyəti yeni adların, vahidlərin meydana çıxması deməkdir və tezliklə belə adlar sözlərə çevrilir. Sözyaratma terminin sözün həqiqi mənasında söz yaradıcılığı prosesinin adlandırılması mənasında çıxış edir”** [3, s.356].

Söz yaradıcılığının əsas vasitəsi dilin inkişaf prosesində yaranan yeni leksik vahidlərin formal, semantik, genetik və dildə olan digər qanunauyğunluqlarını və özünəməxsus cəhətlərini meydana çıxarmaqdan ibarətdir. Qrammatik yolla düələn leksik vahidlər ayrı mənalar bildirməklə yanaşı, bu və ya digər dildə onların yaranmasında dilin müxtəlif aspektlərinin – dilin fonetikasının, leksikasının və qrammatikasının oynadığı rolu müəyyənləşdirmək, bu və ya digər dillərə xas olan

xarakterik xüsusiyyətləri meydana çıxarmaq işinə xidmət edir ki, bu da fikrimizcə, dillərin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yaradıcı sözün strukturu və mənası sözyaradıcı mənbələrin və vasitələrin bazası əsasında formalaşır. Forma ilə məzmunun vəhdəti həm struktural, həm də semantik cəhətdən vahid bir quruluş kimi meydana çıxır. Söz yaradıcılığı üsulundan asılı olaraq sözyaradıcı mənalara özlərinin spesifik cəhətləri münasibətlərdə xarakterik cəhətlərdən biri hesab edilir. Söz ilkin mənası ilə yaranmış söz arasında olan törəmə əlaqələrinin mövcudluğu ilkin mənasından tutmuş sözün yaranmasına qədər onu izah etməyə imkan yaradır və sözün real mənasını açmağa kömək edir.

Söz yaradıcılığı prosesinin dəqiq aşkara çıxarılması bizə imkan verir ki, sözyaratma aktının difər morfoloji cəhətlərdən fərqli xüsusiyyətlərini meydana çıxaraq.

Söz yaradıcılığının məzmunlu vəhdəti son zamanlar dilçi alimləri özünü cəlb etmişdir, çünki, elə proses ola bilməz ki, orada söz yaradıcılığı öz məzmununa görə morfoloji cəhətlərdən fərqlənməmiş olsun. Sözyaradıcı vasitələrin mənalara ilə strukturları ümumi əsaslarla – sözyaradıcı vasitənin imkanları əsasında formalaşır. Bir çox dilçilər cəhd etmişlər ki, forma və məzmun arasındakı münasibətlərdə məzmun anlayışına üstünlük versinlər. Məsələn: akademik L.V.Şerba təklif edirdi ki, formanı paralel olaraq məzmunla birgə tədqiq etmək lazımdır. Semantika söz yaradıcılığı ilə üzvi şəkildə bağlıdır, çünki söz yaradıcılığının əsas funksiyalarından biri sözlərin öz mənalara və ya mənə çalarlarının yaranmasından ibarətdir [4, s.96].

Yeni leksik vahidlərin meydana gəlməsi xüsusi bir sözyaradıcı model vasitəsilə həyata keçirilir. Belə bir sözyaradıcı model uzunmüddətli tarixi bir prosesin nəticəsidir. Söz yaradıcılığının əsas gücü onun məhsuldarlığı ilə ölçülür. “söz yaradıcılığının məhsuldarlığı” termini dildə tez-tez derivasiya (törəmə) termini ilə ifadə olunur. Törəmə münasibətlərinin iki vacib cəhəti vardır.

Bu cəhətlər forma etibarilə məhsuldarlıqdan və mənə etibarilə mötəvəşmədən ibarətdir. Söz yaradıcılığında forma və məzmunun vəhdəti dilçilikdə yeni bir anlayış kimi qəbul edilir. Çünki söz yaradıcılığının özü müstəqil linqvistik elm sahəsi kimi gec meydana gəlmişdir.

Yeni leksik vahidlərin yaranma xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqları söz yaradıcılığı prosesinin təhlili vasitəsilə müəyyən edilir. Bu təhlil özündə morfoloji, semantik, genetik və funksional cəhətləri əks etdirir. Sözyaradıcı münasibətlər iki tip şəkildə mövcud olduqları üçün (formal və semantik) sözyaradıcı təhlil morfoloji struktural şəkildə aparılır. Etimoloji (genetik) təhlil o vaxt ehtiyac duyulur ki, tədqiqat diaxronik planda aparılan və eyni zamanda söz yaradıcılığının struktural-semantik təhlilinin sinxron təhlili tələb edilsin.

Sözyaratma prosesinin təhlili törəmə münasibətlərindən başlayır və yaradıcı sözün formal, semantik xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi ilə başa çatır. Söz yaradıcılığı prosesində formal cəhətdən semantik qruplaşmalar yaranır. Onlar həm sözyaradıcı konstruksiyalarla, həm də yaranmış vahidlərlə eyni dərəcədə əlaqədə olur, yəni sözyaradıcı vasitələr dedikdə affikslər, söz yaradıcı elementlər və sözlərin kökləri arasında olan münasibətlər nəzərə alınır.

Söz yaradıcılığı prosesində sözyaradıcı prosesin təyin olunması böyük əhəmiyyətə malikdir. İngilis dilində bir çox tədqiqatçı alimlər söz yaradıcılığı

vasitələrindən danışarkən morfoloji vasitələri əsas görürlər. Şübhəsiz ki, morfoloji cəhətlər olmadan söz yaradıcılığı prosesini təsəvvür etmək olmaz.

Müasir ingilis dilində xeyli sayda affikslər vardır ki, onlar ingilis dilinin özünə məxsus olan həm də digər dillərdən alınmaqla iki qrupa bölünürlər. Lakin özünəməxsus olan şəkilçilər alınma şəkilçilərdən daha məhsuldardır. Dildə söz yaradıcılığı yalnız bu üsulla bitmir. Söz yaradıcılığında sintaktik yoldan da istifadə olunur. Amma sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi sözlərin morfoloji və sinraktik yolla əmələgəlmə prosesindən öz sadəliyi ilə fərqlənir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol həqiqətdə daha mürəkkəb olub, dərin tədqiqata ehtiyac olan yollardan biridir.

Söz yaradıcılığının bu kimi çoxsahəli təhlili bu və ya digər dil üçün xas olan və yeni leksik vahidlərin yaradılması üçün ümumi məna kəsb edən cəhətlərin proqnozlaşdırılmasını təmin edə bilər. Eyni zamanda söz yaradıcılığı sözlərin həm formal, həm də məzmun etibarilə necə formalaşmasını, sözdən necə istifadə etmək prinsiplərini müəyyən edir. N.M.Şanskinin fikrinə görə mahiyyət etibarilə söz yaradıcılığı məhz sözün necə əmələ gəlməsi deməkdir. İstər birbaşa, istərsə də dolayışıyla ayrı-ayrı sözlər üçün xas olan mövcud struktur tipləri öz qüvvəsini saxlayır və söz yaradıcılığı dedikdə ayrı-ayrı hazır sözlərin necə yeni mənalar kəsb etməsi nəzərdə tutulur [5, s.25].

Yaradıcı sözün strukturu və mənası sözyaradıcı mənəbələrin və vasitələrin bazası əsasında formalaşır. Forma və məzmunun vəhdəti həm struktural, həm də semantik cəhətdən vahid bir quruluş kimi meydana çıxır. Sözyaradıcı elementin mənası və strukturu ümumi əsaslarla-yaradıcı sözün və ya sözün ekvivalentinin aid olduğu əsaslarla formalaşmasıdır.

Sözün struktur cəhətləri tədqiq edərkən yaradıcı sözlərin iki yarımqrupa bölündükləri meydana çıxır: sözyaradıcı elementlərin formal əlamətlərinə görə bölgüsü və ya belə elementlərə malik olmayanlar. Birinci qrupa aid olan yaradıcı söz modellərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Affiksəl törəmələr (sözün affikslər əsasında formalaşması);
2. Mürəkkəb sözlər (iki və daha artıq müstəqil dil elementlərinin birləşməsi nəticəsində formalaşan söz, söz birləşmələri, söz kökləri);
3. Qarışıq birləşmə (ön və son şəkilçiləri və mürəkkəb yaradıcı sözlər vasitəsilə formalaşan sözlər);
4. Abreviaturalar və ya mürəkkəb sözlərin qısaldılmış törəmələri:

İkinci qrupa aid yaradıcı söz birləşmələrində isə xüsusi sözyaradıcı əlamətlər iştirak etmir. Söz yaratma nöqtəyi nəzərdən onlar üzvlənə bilmirlər və bir növ bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçmiş vahidlər kimi çıxış edirlər. Onlar köklərin bir və ya bir neçə fonoloji komponentləri əsasında formalaşırlar.

Dilçilikdə bu dıxili fleksiya, səslərin dəyişməsi və s. adlar şəklində təqdim olunur. Onları şərti şəkildə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Konversiya edilmiş sözlər:
2. Substantivləşmə nəticəsində və digər nitq hissələrinə uyğunlaşma nəticəsində yaranmış sözlər:
3. Kök və şəkilçilərin birləşməsi nəticəsində və fonoloji qruplaşmalar nəticəsində yaranmış birləşmələr:

4. Sözdəyişdirici göstəricilərin nəzərə alınmaması yolu ilə əmələ gəlmiş birləşmələr (dilçilikdə bunu adətən “**əks söz yaradıcılığı**” adlandırırlar).

Ədəbiyyat

1. Виноградов В.В. «Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии», М., 1974.
2. Кубряков Е.С. «Словообразование», М., 1972
3. Кубряков Е.С. «Что такое словообразование», М., 1965.
4. Телстер Е.Т. К вопросу о процессах формирования слов в современном английском языке. Ин. Язык. М.1967.
5. Щанский Л.В. «Очерки по русскому словообразованию» М.1968.

Summary

On word formation in English

The article deals with conceptual problems of word formation in English. It is pointed out that word formation has been considered by famous Russian scholars such as academician V.V.Vinogradov F.S.Kubryakova who investigated English linguistics. In the article the ideas of the linguists have been generalized in the concise form.

Резюме

О словообразования в английском языке

Статья посвящается к концептуальным проблемам словообразований в английском языке. Отмечается, что словообразования было рассмотрены такими известными русскими лингвистами как академиком Виноградовом, Кубряковым и другими учеными. В статье, в краткой форме были обобщены идеи лингвистов.

*Rəyçi: dos. L.Süleymanova
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
09.03.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 27.03.2017

Əsmər Mustafa
ADUİNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜLƏRİN TƏDQIQI VƏ SEMANTİKASI
(WITH SÖZÖNÜ)**Açar sözlər:** *sözünü, məna, assosiativ əlaqə, söz birləşməsi, qrammatik funksiya***Keywords:** *preposition, meaning, associative relation, word combination, grammatical function***Ключевые слова:** *предлог, значение, ассоциативное соотношение, словосочетание, грамматическая функция*

Bildiyimiz kimi ingilis dilində sözönlərinin sayı olduqca çoxdur (130). Tədqiq etdiyimiz kiçik həcmli magistr dissertasiyasında bütün sözönlərini əhatə etmək həcm baxımından qeyri mümkündür. Biz tədqiq etdiyimiz magistr dissertasiyasında istər diaxronik, istərsə də sinxron baxımından daha vacib, daha aktual sözönlərini, semantik və struktur cəhətlərinə görə daha çox diqqət cəlb edən sözönlərini tədqiqatə cəlb etməyi məqsədəuyğun hesab etmişik.

İlk öncə biz *with* sözönlündən, onun ingilis dili qrammatikasında necə işləndiyindən bəhs edəcəyik.

With sözünü ingilis dilində mücərrəd əlaqələr bildirən sözönlərindən biri hesab olunur. Bu sözünü böyük işləklilik dərəcəsinə malikdir. Qədim ingilis dilində *with* sözünü *qarşı* mənasında işlənmişdir. Orta ingilis dilində bu sözünü semantik dəyişikliyə uğrayaraq *ilə* mənasını verməyə başlamışdır: *fight with him – onun ilə döyüşmək*.

With sözününün əsas mənası hərəkətin əllə, alətlə və ya hər hansı fiziki, kimyəvi və texniki vasitələrlə yerinə yetirilməsi ilə əlaqədardır. Məsələn: *we hear with our ears, we taste with our tongue, write with the pen* və s.

Bəzən *with* və *by* sinonim sözönləri kimi bir-birini əvəz edə bilər. *With* sözünü “köməyi ilə” mənası kimi də verilə bilər: *to perform, to do, to produce with – nəyinsə köməyi ilə istehsal etmək, düzəltmək, to make smth with our own hands – öz əllərim ilə hazırlamaq, to see with my own eyes – öz gözlərim ilə görmək, to cut, to dig with smh.- nə iləsə kəsmək, qazmaq* və s.

Bəzən alət halı üsul anlayışından materiala keçir: *buy with money - pulla almaq*. Burada pul hərəkətin yerinə yetirilmə aləti deyil, alqı əməliyyatını reallaşdırmaq vasitəsidir.

Beləliklə, bu söz kontekstdən asılı olaraq üsul, vasitə, material və s. mənalarda işlənir: *to buy with money- pulla almaq (pulla almaq); to decorate with – bəzəmək; to start with – nəyləsə başlamaq* və s.

He took a large sheet of paper from his pocket, all covered with dates and names [1, s.57]. “*O, cibindən tarixlər və adlarla dolu iri bir kağız parçası çıxartdı*”.

They decided to start with this chapter - “Onlar bu fəsilə başlamağı qərara aldılar.”

Bəzən biz *with* sözünü iştirak, yardım anlayışları da bildirir: *to cooperate with – kiminləsə əməkdaşlıq etmək, to change with – kiminləsə dəyişmək*;

Bir neçə şəxsin eyni bir hadisədə dostluq və düşmənçilik münasibətləri bu sözünü ilə ifadə olunur: *to agree with – razılaşmaq, to argue with – mübahisə etmək, to fall in love with – kiməsə aşiq olmaq, to fight with – kiminləsə dalaşmaq, to be friend with- kiminləsə dostlaşmaq, to flirt with – eşqbazlıq etmək* və s.

She is so self-satisfied that she never agrees with other people.

Başqa sözlərlə birləşmə şəklində *with* sözünü insanların ruhi və fiziki vəziyyətini ifadə edə bilər. Belə emosional vəziyyət gülüş, qorxu, qələbə, uğursuzluq, əzab, yorğunluq, soyuq və s. ola bilər: *to cry, to shriek with nəyə görə, nədənsə qışqırmaq; to be red with – qızarmaq, to be white with – ağarmaq, to shine with – nə səbəbdənsə şənlənmək* və s.

Bu sözünü haqqında bir çox alimlər müəyyən fikirlər irəli sürmüşlər. R.Kverk “with” sözününün mənasını digər sözünürlə birgə araşdırmağı irəli sürür. Onun fikrincə, “I left the keys with my wallet” – “Mən açarlarımı pul kisəsində qoydum” cümləsində “with” sözünü məkan, fəza mənasını bildirdiyindən “by, beside” sözünürlə paralel olaraq izah edilir [2, s.679-680]. Məsələn: vasitə, agentivlik mənasında “with” sözünü hərəkətin tərzini bildiren “in...manner, like” sözünürlə birlikdə, vasitə və instrumentallıq mənasında “by” sözünü ilə birlikdə; müşaiyət; dəstək və qarşıdurma; mənsubiyyət mənasında işlənir [2, s.698-704].

R.Hadlston, C.Pullum qrammatikləşmiş sözünürlər sırasında “with” sözünü-nün birləşmə tərkibində kəsb etdiyi mənalari aşağıdakı misallarda araşdırırlar: söz-önülü fellə yanaşı *to skate with skill* “məharətlə konki sürmək”, *to write with great care* “böyük diqqətlə yazı yazmaq” – tərz bildiren; isimdən sonra *at odds with my boss* “mənim müdirim ilə yola getməmək” – müşaiyət bildiren; “I left the keys with my neighbour. Mən açarları qonşumda qoydum” – məkan bildiren; “to undo it with a pin” – “onu sancaqla açmaq” – vasitə və ya alət bildiren; “comparison with the first version” – “birinci xəbərlə müqayisə” ismi birləşməsində; “familiar with the rules” – “qaydalarla tanış olan” sifət birləşməsində “with” sözünürlü birləşməni tamamlıq funksiyasında (complementation) ilə əlaqələndirirlər [3, s.612-657].

B.N.Aksyonenko digər sözünürlə yanaşı, “with” sözününün vasitə, alət, instrumentallıq mənasından birgəlik mənasına qədər inkişaf edərək, qrammatik funksiyaya malik olduğunu göstərir. Müəllif qrammatik funksiyaların, eləcə də leksik mənalari reallaşdığı feli birləşmə tərkibində fel, sifət, isim leksemlərini 9 müxtəlif qrupda birləşdirilir: 1) “with” sözününün əsas “instrumentallıq” mənası əl, alət və hər hansı fiziki, texniki vasitə ilə icra olunan hərəkətin daxil olması ilə əlaqədardır; 2) instrumentallıq mənasının bilavasitə hərəkətin tərzinə keçməsi; 3) alətlə iş məfhumu, hərəkətin müşaiyət olunması, bu və ya digər şəxsin iştirakı ilə əlaqəsi; 4) dostluq münasibətində olan şəxs digərinə münasibəti; 5) ziddiyət mənası və nifrət hissini ifadəsi; 6) uyğunluq, bərabərlik, fərq və s. məna bildiren sözlərlə birlikdə işlənməsi; 7) digər şəxslərin davranışı və onlara olan münasibətin ifadəsi; 8) insanlarda mənəvi və fiziki halların səbəbinin ifadəsi; 9) şəxsdə adət, meyl və s.-nin mövcudluğunun ifadəsi olduğunu bildirir [4, s.37-47].

Y.A.Reyman “with” sözününün mənalari sözlə birləşməsində məntiqi aspektdə birgəlik, assosiativlik, vəziyyət, onların keyfiyyət və kəmiyyət əlamətlə-

ri, feli birləşmələrdə hərəkətin assosiativ əlaqəsi və ya hərəkətin mərhələsi, onun ifadə formalarını 8 fel qrupu əhatəsində araşdırmışdır:

I. Assosiativ əlaqə xarakterini bildirən fellər - associate, combine, communicate, connect, mix və s.; agree, coincide, compare, conform, consist, confuse, identify. Assosiativ mənanı bildirməyən fellərlə də işlənən with sözünün assosiativ məna verməsi də göstərilir: weather changes with seasons “hava fəsillərə uyğun dəyişir”;

II. Təsdiqetmə və birgəlik, bioloji ümumilik mənasını bildirən fellərdən be, carry on, communicate, deal, do, form, meet və s., eləcə də müxtəlif sosial münasibətləri, mövcudluq (stay, live), köçürülmə (come, go), dil ünsiyyətini bildirən (talk, discuss və s.) fellərlə with sözünü birləşmələr işlənir;

III. Assosiativ mənalı söz birləşmələrinin əksəriyyətində fel ünsürü çox zaman hər hansı vəziyyəti ifadə edir.

IV. Assosiativ mənalı söz birləşmələrinin əksəriyyətində tamamlıq felin reallaşmasında bir vasitədir: When the dog attacked me I defended myself with my stick – “İt mənə hücum edəndə, mən əsa ilə özümü müdafiə etdim”;

V. Assosiativ məzmunlu söz birləşmələrinə xas olan hal, vəziyyət mənası fel və tamamlıqdan ibarət birləşmədə təzahür olunur. Belə halda fel keyfiyyət və kəmiyyət (intensivlik) əlamətlərini daşıyır;

VI. Bir sıra hallarda birləşmələrdən kənarında fərdi və ictimai mənanı ifadə edir. Bunlar belong, lie, rest, notice, come, go fellərindən ibarət olur: Usually the choice lay with the student “Adətən seçim tələbənin öhdəsinə düşür”.

VII. Assosiativ feli birləşmələr hərəkətin assosiativliyi, hərəkətin mərhələsi və onun ifadə formasını göstərir: The latter replied with a nod. “O birisi başını yelləyərk, cavab verdi”.

VIII. Assosiasiya mənfə, yəni dissosiasiya mənasını argue, break, contest, contrast, differ, disagree, dissociate, do, interfere, part, quarrel, remonstrate, struggle və s. fellərlə ifadə olunur: I do remember arguing with Elsa on the subject. “Elsa ilə mövzu barədə mübahisə etdiyimi yaxşı xatırlayıram.”

Y.A.Reymanın fikrincə, “with” sözünün ifadə etdiyi assosiativ əlaqə həm felin, həm də tamamlığın semantikasını və onların qarşılıqlı münasibətinə əsaslanır. Müəllif felin konkretləşdirici funksiyasını xüsusi qeyd edərək göstərir ki, konkretləşdirici ünsürün və fellə semantik əlaqənin seçimi məna ilə sıx bağlıdır. Onun fikrincə, sözünü birləşmələrin tərkibində sözünü qrupun semantikasını felin semantikasına təsir edir. Felin semantikasını ad bildirən sözünü birləşmənin semantikasının dəqiqləşdirilməsi üçün konkretləşdirici ünsürün işlənməsini tələb edir. Y.A.Reyman “with” sözünü birləşməni cümlə səviyyəsində tədqiq edərkən göstərir ki, təsirsiz fellərlə yanaşı vasitəsiz tamamlıq işlənmədiyi halda, sözünü üzv yalnız fellə deyil, onun əlamətini tamamlayan isim və mübtəda funksiyasında predikativ əlaqəsində olan isim-subyektlə sıx bağlı olur [5, s.41-43, 207].

E.Tserpento ingilis dilində “with” sözünü birləşmələri yalnız feli konstruksiyalar çərçivəsində dilin leksik və sintaktik səviyyələrində araşdırır. O, mənalarına görə “with” sözünü tələb edən felləri 20 leksik-semantik qrupda təhlil edir. Sintaktik səviyyədə isə “with” sözünü birləşmələr ilə yanaşı işlənən sintaktik-semantik əlamətlərini araşdırır [6, s.50].

Ədəbiyyat

1. Conan Doyle A. The Lost World, L.,1974.186 p.
2. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J.A. Comprehensive Grammar of the English Language. London and New York: Longman, 1987,1779 p.
3. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge University Press, 2002, 1860 p.
4. Аксененко Б.Н. Предлоги английского языка. М.: Изд-во литературы на иностр. языках, 1956, 320с.
5. Рейман Е.А. Английские предлоги. Значения и функции. Л.: Наука, 1982, 241 с.
6. Церпенто Э.Л. Лексические и синтаксические глагольные конструкции в современном английском языке: Дисс. ... канд. фил. наук., Л., 1973, 170 с.

Summary

Analysis and semantics of prepositions in the English language (preposition with)

This article takes the preposition *with* and linguists' different approaches into consideration. *With* is one of the productive prepositions in the English language with its broad usage. This preposition denotes various associations, such as abstract relations, instrumental usage, method, material, participation, place, state or condition and so on.

Резюме

Анализ и семантика предлогов на английском языке (предлог with)

В этой статье рассматривается предлог *with* разными подходами лингвистов. *With* является одним из продуктивных предпосылок на английском языке с его широким использованием. Это предложение обозначает различные ассоциации, такие как абстрактные отношения, инструментальное использование, метод, материал, участие, место, государство или состояние и так далее.

Rəyçi: dos. L.Süleymanova
ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrasının
09.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 13.03.2017

Rəfiqə Qəhrəmanova

ADU

E-mail: justrafo@gmail.com

MELODİYA VƏ CÜMLƏ VURĞUSU İNTONASIYANIN ƏSAS KOMPONENTLƏRİ KİMİ (İNGİLİS DİLİNİN MATERIALI ƏSASINDA)

Açar sözlər: *melodiya, cümlə vurğusu, terminal tonlar, şkala, ritmik vurğu, sintaqmatik vurğu*

Keywords: *melody, sentence stress, terminal tones, head (scale), rhythmic stress, syntagmatic stress*

Ключевые слова: *мелодия, фразовое ударение, терминальные тоны, шкала, ритмическое ударение, синтагматическое ударение*

Məlum olduğu kimi, ingilis və amerikan fonetistləri intonasiya anlayışını melodiya ilə eyniləşdirirlər. Məsələn, ingilis fonetistləri D.Counz, L.Armstrong və A.Uord, R.Kingdon, A.Çimson, habelə amerikan fonetistləri (K.Payk, A.Glison və b.) intonasiyanı səs tonunun dəyişməsi, enib-qalxması kimi izah edirlər. Başqa sözlə, onlar intonasiyanı bir komponentə (melodiyaya) bərabər tuturlar [1, s.133]. Bununla yanaşı, digər xarici dilçilər (K.Danes, D.Kristal) intonasiya anlayışına səsin ucalığını, uzunluğunu, intevsivliyi, tonları, səs diapozonunu və ritmi daxil edirlər [2].

Azərbaycan dilçiliyində (A.Axundov, S.Babayev, F.Veysəlov) intonasiya anlayışını daha geniş mənada izah edirlər. İntonasiya anlayışına yalnız melodiya deyil, cümlə vurğusu, temp, tembr, ritm, fasilə də daxil edilir [6, s.133].

Daxili nitqin xarici nitqə keçməsində intonasiyanın komponentlərinin, xüsusilə melodiya və cümlə vurğusunun mühüm rolu vardır. Odur ki, bu komponentlər əsas komponentlər hesab edilir.

Daxili nitqin xarici nitqə keçməsi nitq səsləri və intonasiyanın komponentlərinin birliyində baş verir. Nitqin başlanğıcı , gücü, istiqaməti onun vurğusunda və melodiyasında təzahür edir. Melodik komponent nitq prosesində səs tonunun cümlə boyu ardıcıl hərəkəti kimi qəbul edilir. Nitq melodiyasını seqment fonemlərin məqsədə müvafiq bir xətt boyu özünəməxsus musiqili düzülüşü kimi təsəvvür edilir [6, s.148]. Melodik komponent mürəkkəb bir intonasiya konturu daxilində ritmik-melodik tərkib yaradır. Müəyyən bir sintaktik quruluş daxilində isə, melodiya seqment vahidləri arasında sıx bir ahəng yaradaraq onları bütöv melodik strukturarda birləşdirir. Melodiyanın belə təşkiledici funksiyası intonasiyanın ünsürlərini seçməyə geniş imkan yaradır. Nitq melodiyasının artikulatör əsasını səs cihazının əzələlərinin, o cümlədən səs tellərinin intevsiv işi təşkil edir.

Nitq melodiyası perseptiv planda səs tonunun dəyişməsi kimi qavranılır. Səs tonunun dəyişilməsinin öyrənilməsi melodiyanın öyrənilməsi kimi başa düşülür.

Nitq melodiyasında aşağıdakı vahidlər fərqləndirilir: diapazon, terminal ton, melodik şkala, taktönü. Danışıq nitqinin diapazonu ən yüksək tonal səviyyə ilə ən alçaq tonal səviyyə arasındakı intervalı nəzərdə tutur.

Cümlə intonasiyasının strukturu iki əsas hissədən ibarətdir: əsas, yəni nüvə, digəri isə nüvədən əvvəl olan hissə. Birinci hissə nüvə, ikinci hissə isə şkala adlanır. Şkala sintaqmın tonal hissəsini təşkil edir və ilk vurğulu hecadan sonuncu vurğulu hecaya qədər olan tonal hissəni əhatə edir. İlk vurğulu hecada baş verən tonal dəyişmə isə takt adlanır. Sonuncu vurğulu və ondan sonra gələn vurğusuz hecalarda baş verən tonal dəyişmələr terminal ton adlanır. İngilis dilində sadə və mürəkkəb tonlar fərqləndirilir. Sadə tonlar bir istiqamətə (aşağı, yuxarı yaxud irəli) dəyişən tonlardır. Mürəkkəb tonlar isə müxtəlif istiqamətə (düşən-qalxan, qalxıb-düşən, qalxıb-düşən-qalxan) dəyişən tonlardır.

İngilis dilində sadə tonlar aşağıdakılardır:

1) enən ton 2) qalxan ton 3) düzxətli neytral ton

Enən ton özünü dörd formada göstərir: alçaqdan enən ton, ortadan enən ton, dar diapazonlu yüksəkdən enən ton, geniş diapazonlu yüksəkdən enən ton.

Qalxan ton dadiapazondan asılı olaraq özünü dörd formada göstərir: alçaqdan qalxan ton; ortadan qalxan ton; yüksəkdən dar diapazonlu qalxan ton; geniş diapazonlu qalxan ton.

Düzxətli (neytral) tonun üç forması fərqləndirilir: yüksək səviyyəli düzxətli ton; orta səviyyəli düzxətli ton; alçaq səviyyəli düzxətli ton.

Mürəkkəb tonlara aşağıdakı tonlar aid edilir:

1) yüksək düşüb-qalxan ton 2) alçaq düşüb qalxan ton 3) yüksək qalxıb-düşən ton 4) alçaq qalxıb-düşən ton

Terminal tonları bir söz (heca) daxilində qrafik şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar: \cdot yes; $\grave{}$ yes; \cdot yes; $\acute{}$ yes; $\grave{}$ yes; $\acute{}$ yes.

Melodiyanın aktiv elementlərindən biri də tonlardır. Tonlar cümlə vurğusu ilə bağlı olub, melodiyaya bələdcilik edir. Tonlar iki qrupa bölünür: statik tonlar və kinetik tonlar. Statik tonlar elə tonlardır ki, səs tonu tələffüz müddətində dəyişilməz qalır. Kinetik tonlar elə tonlardır ki, tələffüz zamanı səs tonu aşağı və yuxarı istiqamətdə dəyişə bilər. Statik tonlar düz xəttli istiqamətli tonlardır. Bu tonlar cümlədə qabarıqlıq verilən sözləri müşayət edir və melodik şkalanı pilləvari formalaşdırır. Kinetik tonlar hərəkətli tonlardır. Kinetik tonlarda səs tonunun istiqamətində dəyişiklik baş verir. Kinetik tonlar səsin tonunda qalxma, enmə və onların kombinasiyasından ibarət olur. Bu tonların başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar cümlənin sonuncu vurğulu hecasında istiqamətini dəyişir. Bu dəyişmə səs tonunun qalxma və enmə formasında olur. Enən və qalxan tonların və onların kombinasiyaları danışıqda müxtəlif funksiya yerinə yetirir.

Alçaqdan və yüksəkdən düşən ton bitkinlik, müəyyənlik ifadə edir. Alçaqdan qalxan ton qeyri-bitkinlik, natamamlıq, məzmun asıllığı, implikasiya, bitişdiricilik ayrııcılıq, sadalama ifadə edir. Yüksəkdən qalxan ton sual, təkrarlama ifadə edir.

Enən-qalxan ton implicit ton adlanır. Bu ton danışıqda nəyəsə işarə vurur, qarşılaşma ifadə edir.

Qalxan-enən ton müəyyənlik, bitginlik ifadə etməklə təsirlənmə çaları ifadə edir. Melodik komponenti səciyyələndirən elementlərdən biri də melodik şkalalardır.

Şkalalar iki əsas qrupa bölünür: yuxarıdan aşağı istiqamətə enən pillələri şkala, aşağıdan yuxarıya pilləvari qalxan şkala. Şkalalar cümlə vurğusu ilə sıx bağlıdır və şkalalar cümlə vurğusu əsasında formalaşır.

İngilis dilində cümlə vurğusu cümlədə leksik-semantik mənası olan sözlərin nişalayır. Başqa sözlərə, köməkçi nitq hissələrinə nisbətən, əsas nitq hissələrinə verilən nisbi qabarıqlıq kimi izah edilir. İngilis dilində cümlə vurğusu cümlədə müəyyən bir sözün vurğulu olmasını deyil, bütün vurğulu və vurğusuz sözlərin məcmusunu nəzərdə tutur [6,s.72].

İngilis dili cümlələrində əsas nitq hissələri-isim, sifət, say, əsas fel, zərf cümlədə bir qayda olaraq vurğu daşıyır. Köməkçi nitq hissələri və şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri əsasən cümlədə vurğusuz olur.

Bununla belə, bu ümumi qaydaya müəyyən müstəsna hallar da özünü göstərir. Belə ki, modal və köməkçi fellər ümumi sual cümlələrində və inkar mənasını ifadə edən “not” hissəciyi ilə bitişik işləndikdə (didn’t, musn’t, don’t, isn’t, haven’t, hasn’t və s) vurğu qəbul edir.

İngilis dilində cümlə vurğusu müxtəlif vurğu növləri ilə çıxış edir. O, bir tərəfdən, ingilis dili danışığı aktının ritmik xüsusiyyətindən, digər tərəfdən də, cümlənin mənalı üzvlənməsindən, asılı olaraq müxtəlif formalarda təzahür edir.

Fonetik aspektdə cümlə vurğusunun ritmik, sintaqmatik və metrik növləri fərqləndirilir [6, s.196-197].

Ritmik vurğu cümlədə vurğulu və vurğusuz sözlər(hecalar) kimi təzahür edir. Belə ki, bir vurğulu söz ətrafına vurğusuz hecaları toplayaraq, bir ritmik qrup təşkil edir. Vurğulu sözün ətrafında vurğusuz sözlər (hecalar) həm vurğulu sözün əvvəlində, həm də vurğulu sözdən sonra gələ bilər. Vurğulu sözdən əvvəl gələn vurğusuz sözlər (hecalar) vurğulu sözlərlə proklitik (yəni əvvəl gələn), vurğulu sözdən sonra gələn sözlər (hecalar) isə vurğulu söz ilə enklitik münasibətdə olur. Məsələn, we work/ in the garden.

Bu cümlədə iki ritmik vurğu vardır. Hər iki ritmik qrupda vurğusuz sözlər olan “we” və “in the” vurğulu sözlərlə proklitik münasibətdədir. Lakin “Look at him” cümləsində “at him” sözləri vurğulu olan “look” sözü ilə enklitik münasibətdə olur.

Cümlə vurğusunun ikinci təzahür forması sintaqmatik vurğudur. Sintaqmatik vurğu bəzən bir ritmik vurğuya uyğun gələ bilər. Yuxarıda verilən cümlədə (look at him) bir ritmik qrup bir sintaqmaya (intonasiya qrupuna) uyğun gəlir. Lakin bu uyğunluq mütləq deyil, yəni həmişə üst-üstə düşmür. Məsələn, The 'teacher ,said/ 'stop ,talking. Burada iki sintaqm (intonasiya qrupu) vardır. Lakin birinci sintaqmda iki, ikinci sintaqmda iki ritmik qrup vardır.

Sintaqma yaxud intonasiya qrupu mənacə bölünməz olan sintaktik, semantik və fonetik məzmunun birliyindən formalaşır. Sintaqmatik vurğu sintaqm daxilində sonuncu vurğulu sözün artikulyator-akustik baxımdan gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, 'One ,morning/ a 'farmer 'met a ,boy/ and ,asked him/ 'Do you want a ,job/ ,Yes I ,do” said the boy. Bu kiçik mətn parçasında altı sintaqm (intonasiya qrupu) vardır və bu sintaqmlarda “morning” “boy”, “asked”, “job” , “yes”, “do” sözləri cümlə daxilində sintaqm vurğusu ilə realizə olunur. Bu sintaqmlarda cümlə vurğusu səs tonu ilə birlikdə sintaqm vurğusu kimi çıxış edir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, melodiya və cümlə vurğusu bir-birilə sıx əlaqədə olub cümlənin ritmik-melodik quruluşunun təşkilində, cümlənin kommunikativ tiplərinin müəyyənləşdirilməsində əsas komponentlər kimi çıxış edir.

Melodiya və cümlə vurğusu öz funksiyalarını əsasən sintaqmlar (intonasiya qrupları) daxilində həyata keçirir. Melodiya və cümlə vurğusu cümlənin kommunikativ tiplərinin variativliyində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Belə ki, kommunikativ cümlə tiplərində melodiya və cümlə vurğusu kombinasiyası müxtəlif model-emosional mənaların fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Dickushina O. English phonetics. M.,1965
2. Vassilyev V.A. English phonetics (a theoretical course). M.,1970
3. Gimson C.A. An introduction to the pronunciation of English. London, 1970
4. Leontyeva F.S. A theoretical course of English phonetics. M.,1988
5. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F.H. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, 1996
6. Babayev S., Qarayeva M. English phonetics. Bakı, "Nurlan", 2005
7. Zeynalov F.H. Practical course of English phonetics. Book I, Bakı, "Mütərcim", 2012

Summary

Melody and sentence stress as major components of Intonation

The article deals with the main components of intonation in English. In the article an attempt is made to study peculiarities of melody and sentence stress in forming melodic and rhythmic structure of sentences and defining the communicative types of sentences.

Резюме

Мелодия и ударение предложения как главные компоненты интонации

В статье рассматриваются основные компоненты интонации в английском языке. В статье сделана попытка особенностей мелодии и фразового ударения мелодической и ритмической структуры предложений и определении коммуникативных типов предложений.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetikasi kafedrasının
28.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi:07.03.2017

Aytəkin Tağıyeva

ADU

E-mail: tagiyeva.aytakin@mail.ru

**BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ KONKRETLƏSMƏ VƏ ÜMUMİLƏŞDİRMƏ
(C.STEYNBEKİN “QƏZƏBDƏN TÖRƏMİŞLƏR” ƏSƏRİNİN
TƏRCÜMƏSİ ƏSASINDA)**

Açar sözlər: transformasiya, leksik əvəzetmə, konkretləşmə, ümumiləşdirmə

Keywords: transformation, lexical replacement, concretization, generalization

Ключевые слова: трансформация, лексическая замена, конкретизация, генерализация

Dillər arasında cümlə strukturlarındakı fərqlər tərcümə zamanı müxtəlif transformasiya növlərindən istifadəni tələb edir. Ümumiyyətlə, tərcümə prosesində yaranan çətinliklər bir çox hallarda transformasiyadan istifadə ilə aradan qaldırılır və onun köməyi ilə hədəf dilin daxili qayda-qanunlarına uyğun şəkildə orijinalın ekvivalenti yaradılır. “Tərcümə zamanı rast gəlinən əsas transformasiya növləri aşağıdakılardır: transpozisiya (transposition), əvəzetmə (replacement), artırma (əlavə etmə-addition) və kəsib-atma (omission)” [1, s.33].

Transformasiyanın ən geniş yayılmış növlərindən biri olan əvəzetmə özü qrammatik və leksik əvəzetmələr olaraq 2 qrupa bölünür. Bəs “leksik əvəzetmələr” dedikdə nə nəzərdə tutulur? “Leksik əvəzetmədə məxəz dilin ayrı-ayrı leksik vahidləri (söz və idiomlar) hədəf dildə onlara ekvivalent olmayan leksik vahidlərlə əvəz olunur, ayrılıqda götürüldükdə bu leksik vahidlər fərqli referensial mənə daşıyır. Leksik əvəzetmənin üç növü var: konkretləşmə (concretization), ümumiləşdirmə (generalization), səbəbin nəticə, nəticənin səbəblə əvəzlənməsi (replacement of cause by effect and effect by cause)” [1, s.37].

“Konkretləşmə tərcümədə hədəf dildə konkret və ətraflı məlumat verən daha uyğun və xüsusi sözün seçilməsi prosesidir” [2]. Yaxud “Konkretləşmədə məxəz dildəki geniş referensial mənalı söz hədəf dildə dar mənalı söz və ya söz birləşməsi ilə əvəz olunur” [1, s.37]. Bu qaydalardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, konkretləşmə tam olaraq, adından da göründüyü kimi, məxəz dildə olan söz yaxud söz birləşməsinin hədəf dildə daha konkret ekvivalentinin tapılaraq verilməsidir. Ümumiyyətlə, ingilis dilində geniş semantik həcmə malik olan söz qrupu mövcuddur və bu sözlər isim, sifət, fel kimi müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Məsələn: thing, point, stuff, stunt, affair; nice, fine, bad; to say, to get, to come, to involve. “Bu cür sözlərin mənası nisbətən qeyri-müəyyəndir, müxtəlif kontekstlərdə istifadə olunma bilir və bu səbəbdən onların valentliyi son dərəcə genişdir. Əslində, bu sözlər bəzən yalnız dayaq sözlər kimi istifadə olunur”. [3] Beləliklə, kontekst yaxud mikro kontekst bu sözlərin mənasını müəyyənləşdirmək üçün vacibdir. Konkretləşmə ilə bağlı yuxarıda bəhs edilən məlumatlara əsaslanaraq, Con Steynbekin “Qəzəbdən törəmişlər” əsərindən bir neçə misala nəzər salaıq.

/A rattlesnake crawled across the road and Tom hit it and broke it and left it squirming [5, s.245].

/Yolun ortası ilə zıncırovlu ilan sürünürdü. Tom ilan vurdu və başını əzdi, sonra isə onu qıvrıla-qıvrıla qoyub uzaqlaşdı.

Göründüyü kimi, ingilis dilindəki “hit” sözünün mənası Azərbaycan dilində həm “vurmaq”, həm də “döyəcləmək” mənalarına, “break” sözünün mənası isə həm “qırmaq”, həm də “əzmək” mənalarına uyğun gəlir. Bu nümunədə ingilis dilindəki “hit” sözü tərcümə zamanı “vurmaq”, “break” sözü isə “başını əzmək” şəkildə verilərək konkretləşdirilmişdir. Konkretləşmə ilə bağlı başqa bir misala baxaq.

/And while the Californians wanted many things, accumulation, social success, amusement, luxury, and a curious banking security, the new barbarians wanted only two things—land and food; and to them the two were one [5, s.247].

/Kaliforniyalılar güc, ictimaiyyət arasında uğur, əyləncə, firavanlıq və qeyri-adi bank təminat sistemi kimi bir çox şeylərin arzusunda idilər, yeni barbarların istədikləri ikicə şey var idi: torpaq və ərzaq, onlara görə bu ikisi bir şey idi.

Yuxarıdakı nümunədə isə “accumulation” sözü Azərbaycan dilində həm “uğur”, həm də “yığılma”, “toplanma” mənalarına, “security” sözü isə həm “təminat sistemi”, həm də “təhlükəsizlik” mənalarına uyğun gəlir, ancaq kontekstin tələbinə görə ingilis dilindəki “accumulation” sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı “uğur” şəkildə, “security” sözünün qarşılığı isə “təminat sistemi” şəkildə verilmişdir ki, bu da transformasiyanın bir növü olan konkretləşməyə misaldır. Bu əsərdə konkretləşməyə aid daha bir nümunəyə diqqət yetirək.

/Did ya see his face when we kicked them turnips out? [5, s.257]

/Biz o turpları təpiklə çıxaranda onun üzünü gördün sən?

Bu nümunədə isə ingilis dilindəki “kick out” ifadəsinin Azərbaycan dilində həm “vurmaq”, həm də “təpikləmək” kimi mənaları olsa da, kontekstual mənaya diqqət etdikdə uyğun variantın “təpikləmək” olduğunu görürük ki, bu da konkretləşmənin istifadəsinə gətirib çıxarır. Aşağıdakı nümunədə isə konkretləşmənin başqa bir formasını görürük.

/He waggled his toes slowly and, releasing his knees, pushed out his foot so he could see it [5, s.265].

/O, arabir ayaq barmaqlarını yavaşca hərəkət etdirirdi və dizlərini açaraq ayaqlarını görə bilmək üçün qabağa uzadırdı.

Bu nümunədə isə ingilis dilindəki “toe” sözünün Azərbaycan dilində tərcüməsi “ayaq barmağı” şəkildə verilərək konkretləşdirilmişdir. Azərbaycan dilindəki “barmaq” sözünün mənası ingilis dilində həm “finger”, həm də “toe” sözlərinə uyğun gəldiyindən konkretləşməyə ehtiyac duyulur.

İndi isə leksik əvəzetmənin digər bir növü və konkretləşmə prosesinin tam əksi olan “ümumiləşdirmə” prosesinə baxaq. Ümumiləşdirmə nədir? “Ümumiləşdirmə məxəz dildəki dar mənalı leksik vahidin hədəf dildə daha geniş mənalı leksik vahidlə əvəzlənməsi prosesidir” [1, s.38]. Daha sadə şəkildə desək, bir-biri ilə əlaqəsiz hissələr arasında ümumi əlaqələrin müəyyənləşdirilərək, bir qrupa aid edilməsi prosesi ümumiləşdirmə adlanır. Ümumiləşdirmə özü də tərcümə zamanı istifadə olunan transformasiya növlərindən biridir. Bir daha Con Steynbekin “Qəzəbdən törəmişlər” əsərinə nəzər salıb, ümumiləşdirmə ilə bağlı nümunələri təhlil edək.

/'You better git' use to a jalopy,' he said, 'cause you ain't goin' a drive no 16' [5, s.268].

/Yaxşısı budur, sən bu qırıq-sökük arabaya öyrəşsən,” o dedi, “çünki sən o maşını sürməyəcəksən.”

Yuxarıda ingilis dilində verilmiş nümunəyə aid kontekstlə tanış olduqdan sonra “16” sözünün “Kad 16” markalı maşını bildirdiyini anlayırıq. Tərcümə zamanı “16” sözünün əvəzinə “maşın” sözü işlədilərək, hədəf dildə leksik vahidin ümumiləşdirilməsi prosesi həyata keçirilmişdir. Ümumiləşdirmə ilə bağlı başqa bir misala baxaq.

/Ma lifted the kettle lid and stirred the stew with a stick. [5, s.288]

/Ana qazanın qapağını qaldırdı və çubuqla xörəyi qarışdırdı.

Misalda ingilis dilində verilmiş “stew” sözü xörək növünü bildirsə də, söz Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı ümumiləşdirilərək “xörək” şəklində verilmişdir ki, bu da tərcümə olunan hissəni daha anlaşılıqlı etmişdir. Ümumiləşdirməyə aid başqa bir nümunəyə nəzər salaq.

/A sedan drove through the camp and pulled up at the next tent [5, s.270].

/Maşın düşərgə boyunca hərəkət etdi və qonşu çadırın yanında dayandı.

Bu nümunədə isə ingilis dilində verilmiş “sedan” sözü tərcümə zamanı Azərbaycan dilində “maşın” şəklində verilərək ümumiləşdirilmişdir. İngilis dilində verilmiş “sedan” sözünün cümləni oxuduqdan sonra maşın markasını bildirdiyi məlum olur.

Beləliklə, yuxarıda Con Steynbekin “Qəzəbdən törəmişlər” əsərindən verilmiş misallardan da görüldüyü kimi, konkretləşmə və ümumiləşdirmə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı ən çox istifadə olunan vasitələrdəndir. Leksik əvəzetmənin bu növləri tərcümə prosesini asanlaşdıraraq, tərcümə zamanı köməkçi vasitə rolunu oynayır. Bu da tərcümənin orijinala maksimum dərəcədə yaxın olmasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Qılınxan. Tərcümə sənəti. “OKA Ofset” nəşriyyatı, Bakı-2008, 218 səh.
2. <http://refdb.ru/look/2891114-p5.html>
3. http://studopedia.ru/15_74633_LEXICAL-TRANSFORMATIONS.html
4. http://anl.az/el/alf7/ef_btp.pdf 220 səh.
5. Con Steynbek. Qəzəbsalxımları. “Progress” nəşriyyatı, 1978

Summary

Concretization and generalization in fiction translation (on the basis of the translation of “The Grapes of Wrath” by J.Steinbeck)

The article studies the concretization and generalization types of lexical replacement in the process of fiction translation. It analyses the usage of lexical replacement which is the type of the transformation in fiction on the basis of some examples from the source text and their translation in the target language. The study indicates that the usage of different types of lexical replacement in translation helps the translator to transform ideas and thoughts more easily which makes the novel more understandable.

Резюме

Конкретизация и обобщение в художественной литературе (на основе перевода произведения Д.Стейнбека “Гроздь Гнева”)

В статье рассматриваются виды конкретизации и обобщений лексической замены в процессе художественного перевода. Он анализирует использование типов трансформации лексической замены в художественной литературе на основе искомого текста и его примеров перевода на нужный язык. Исследования показали, что в процессе перевода использование разных видов лексической замены помогает переводчику с легкостью донести идею и мысли, делая роман более понятным.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. F. Abdullayeva
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
01.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.03.2017

Aydan Fərhadova
ADU

ERİX MARIYA REMARKİN “QAYIDIŞ” ƏSƏRİNDƏ XÜSUSİ İSİMLƏRİN TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: xüsusi isimlər, tərcümə metodları, transkripsiya, transliterasiya

Keywords: proper noun, methods of translation, transcription, transliteration

Ключевые слова: имя собственное, методы перевода, транскрипция, транслитерация

Xüsusi adların tərcüməsi zamanı müəyyən fikir ayrılıqları və fərqli metodlar ortaya çıxır. Çünki, şəxs adlarının, coğrafi adların, müəssisə və təşkilat adlarının bir dildən digərinə tərcüməsi heç də hər zaman fərqli tərcüməçilər tərəfindən eyni üsulla aparılmır. Buna baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, dildə qəbul olunmuş bəzi xüsusi isimlər vardır ki, onların tərcüməsi çətinliyə yol açmır. Çünki onlar artıq qəliblənmiş formadadırlar və onların tərcümə ekvivalenti mövcuddur. Bu zaman heç bir mübahisələrə və ziddiyyətli fikirlərə rast gəlinmir. Bunlara bəzi misallar çəmək: Almaniya, Berlin, London, Şekspir, Vaşinqton və s.

Xüsusi adlar, institusional və mədəniyyət terminlərinin tərcüməsi. Xüsusi adlar, mədəniyyət terminləri bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Bununla belə onları beş qrupa bölmək olar: xüsusi isimlər, tarixi institusional terminlər, beynəlmiləl institusional terminlər, milli institusional terminlər, mədəniyyət terminləri.

Milli institusional terminlərin tərcüməsi zamanı əsasən göstərilən üsullardan istifadə olunur:[1]

1. Transkripsiya və transliterasiya üsulu: Federal Communications Commission - Federal Kommunikasiyalar Kommissiyası.

2. Hərfi tərcümə üsulu: Senate - Senat, President - Prezident, chamber - kamera (musiqi).

3. Kalka üsulu: General Assenbly – Baş Məclis, Peoples Army – Xalq Ordusu.

4. Rəsmi tərcümə: Bundestag, Duma, Верховная Рада, Milli Məclis, Böyük Millət Məclisi, Seym, Cırgə və s. parlament, Vermaxt, Pentaqon isə müdafiə nazirliyi mənasındadır.

5. Milli ekvivalent: Prime minister – baş nazir, chairman of board – idarə heyətinin sədri, church council - kilsə şurası, trade assosiation – peşə birliyi, Technological University – Texniki Universitet.

Xüsusi adların tərcüməsi zamanı ən çox iki üsuldən istifadə olunur. Bunlar transkripsiya və transliterasiya üsullarıdır.

Bildiyimiz kimi fonem dilin ən kiçik vahidi olub öz müstəqil mənası olmaqla bərabər fərqləndirici funksiyası daşıyır. Transkripsiya metodundan istifadə zamanı məxəz dildəki fonemlər tərcümə olunan dildə akustik keyfiyyətlərinə görə ekvivalentlərlə əvəz olunur. Adların tərcüməsi əsas deyil, qrafik səviyyəsində olduqda istifadə olunmuş metod transliterasiya metodu adlanır.

Məhz ədəbiyyat sahəsində xüsusi isimlərin tərcüməsi mühüm yer tutur. Çünki onların düzgün və aydın tərcüməsi sayəsində əsərin tərcüməsi daha da uğurlu alına bilər. Heç bir oxucu əsərdəki “Herrn Schmidt” – cənab Şmiti Mr Smith – cənab Smit olaraq görmək istəməz. Ədəbiyyat xüsusi isimlərin tərcüməsi zamanı diqqət yetirilməli ən əsas məsələ zənnimcə anlaşılılıqdır. Oxucu əsərin original dilini bilməyə bilər, buna görə də əsəri tərcümə edərkən oradakı xüsusi isimlərə həssaslıqla yanaşılmalı və hədəf dilə ən uyğun üsulla tərcümə edilməlidir. Əgər anlaşılmayan və hər hansısa bir xüsusiyyəti tərənnüm edən xüsusi ad varsa onu tərcümədən əlavə olaraq şərhə də izah etmək lazımdır.

Bədii əsərlərin tərcüməsi zamanı coğrafi adlara da tez-tez rast gəlinir. Coğrafi adlar da insan adları kimidir, əksəriyyətinin konnotasiyası və sətiraltı mənası yoxdur. Bir çox coğrafi adlar tərcümə dilinin fonoloji və morfoloji qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır. Məsələn, Prague - Praqa, Warsaw – Varşava, Vienna – Vyana, Geneva – Cenevrə, London - London (Londra), Baku - Bakı.

Küçə və meydan adları adətən tərcümə olunmur; Red Square, Wenceslas Square, Constitution Square kimiləri istisnaqlı təşkil edir, ancaq onlar da ünvan kimi işləndikdə tərcümə edilmir.

İctimai və dövlət binalarının adları qismən tərcümə olunur. Məsələn, White House – Ağ ev, Pentagon – Pentaqon (beşbucaq yox).

Herr, Frau, Mr, Mrs, Signora, Senor, Madame, Mademoiselle, Musya, Pan, Don, Dona, господин, госпажа, cənab, xanım və sair müraciət formalarına münasibət müxtəlifdir. Bunlara münasibətdə konkret hallardan çıxış etmək lazımdır. Əgər müvafiq və hamı tərəfindən qəbul edilən ekvivalentlər varsa, zadəgan və peşə titulları tərcümə olunandır. Məsələn, qraf, hersoq, markiz, profesor, doktor və s.

Erix Mariya Remarkın “Qayıdış” əsərinin tərcüməsi zamanı bir çox xüsusi isimlərə rast gəlinir. Onların tərcüməsi zamanı bir neçə üsuldən istifadə etmək mümkündür. Həmin xüsusi isimlərə və onların tərcüməsinə daha dərinlərdən nəzər yetirək.

Əsəri tərcümə edərkən bir neçə xüsusi isimlərə və yer adlarına rast gəldim. İlk olaraq əsərdəki xüsusi isimlərin necə tərcümə etdiyim barədə yazmaq istərdim. Adların əksəriyyəti artıq Azərbaycan oxucusuna məlum olduğu üçün tərcümə zamanı elə də böyük çətinliklər yaranmır.

Əsərin baş qəhrəmanı “Ernst” adlanır və adı təşkil edən hərflərin Azərbaycan dilində də eynilə olduğu üçün transliterasiya üsulu ilə bu xüsusi isimi rahatlıqla tərcümə edilir. Əsərdə rast gəlinən digər “Maria, Karl, Albert, Adolf, Valentin” kimi adlar transkripsiya üsulu ilə “Mariya, Karl, Albert, Adolf, Valentin” kimi tərcümə olunur. Bu adlar bizə artıq ədəbiyyatdan, xüsusilə ingilis ədəbiyyatından, tarixdən yaxşı məlum olduğu üçün bu adları başqa cür tərcümə etmək oxucuda çaşqınlıq yarada bilər. Bu səbəbdən onların Azərbaycan dilində artıq mövcud olan ekvivalentlərindən istifadə edirik. “Willy, Ludwig, Waldmann” xüsusi isimlərindəki “w” samiti Azərbaycan dilində olmadığı üçün onu “v” samiti ilə əvəz edirik və göstərilən adlar “Villi, Ludviq, Valdman” kimi transkripsiya üsulu ilə tərcümə olunur, müvafiq olaraq “y” - “i”, “g” – “q” kimi ifadə olunur. Azərbaycan dilinə qoşasamitlilik xas olmadığı üçün, “Waldmann” xüsusi ismi “Valdman” olaraq ifadə olunur [2].

Əsərdə rast gəlinən növbəti adlardan biri də “Arthur”-dur. Ədəbiyyatdan hamımıza yaxşı məlum olan bir addır bu. Rəvayətlərə əsasən o 5-ci əsrin sonu 6-cı əsrin əvvəllərində Britaniya krallığının başına keçmişdir və əsrlər boyu onun barədə rəvayətlər qoşulmuşdur. Azərbaycan dilinə istər ədəbiyyatda istərsə də görkəmli şəxslərin adı olaraq məs. Artur Konan Doyl, Artur Şopenhauer dəfələrlə tərcümə edilmişdir. Mən də tərcüməmdə bu adı “Arthur” deyil “Artur” şəklində vermişəm, çünki düşünürəm ki, oxucunun əsəri yad qəbul etməməsi üçün bu vacib bir məsələdir. Burada tərcüməçilərin və linqvistlərin fikirləri ayrılır. Bəzilərinin fikrincə əgər məxəz dildə olan sözün bütün hərfləri Azərbaycan əlifbasında varsa, o zaman həmin ad qorunub saxlanılmamalıdır, necə deyərlər təhrif edilməməlidir. Yalnız əlifbası latın olmayan, başqa qrafikalı dillərdən (rus, ərəb, gürcü, yapon və s.) olan ad və soyadları yazarkən isə, transkripsiyaya, orfoepiyaya müraciət edilməlidir. Digər dilçilər isə fərqli düşünür, onların fikrincə istər latın, istərsə də digər dillərdən xüsusi isimlərin tərcüməsi zamanı söz necə səslənirsə elə verilməlidir. “Arthur” xüsusi ismində üş samit “rth” ard-arda gəldiyi üçün və bunun Azərbaycan dilinin qanunlarına yad olduğunu nəzərə alaraq və oxucunun artıq tanış olduğu adı işlətmək üçün tərcüməmdə bu ismi “Artur” olaraq istifadə etmişəm.

Əsər Almaniyada cərəyan etdiyi üçün əsasən alman şəhərlərinin, çaylarının, görməli yerlərinin adları çəkilir. Onların tərcüməsi zamanı əsasən transkripsiya və transliterasiya üsullarından istifadə etdim. Artıq bizə məlum olan yer adlarının Azərbaycan dilində ekvivalentini vermək lazımdır ki, oxucu anlama zamanı heç bir çətinlik çəkməsin.

Əsərin giriş hissəsindən başlayaraq Almaniyanın qərbində yerləşən Şimali Reyn-Vestfaliya əyalətinin paytaxtı olan və Almaniyanın 4-cü ən çox əhalinin yaşadığı “Köln” şəhərinin adı bir neçə dəfə çəkilir. Rus dilində “Кёльн”, ingilis dilində “Cologne” kimi səslənən bu şəhər Azərbaycan dilində alman dilində olduğu kimi “Köln” kimi ifadə olunur. Əsərdə tərcümə zamanı heç bir çətinlik yaratmayan şəhərlərdən biri də Azərbaycan oxucusunun yaxşı tanıdığı və elmi, coğrafi kitablarda da adı alman dili ilə eyni olan “Brüssel”-dir. Rus və ingilis dillərində “ü” hərfinin olmadığı üçün tərcümə zamanı bu xüsusi isim müvafiq olaraq “Брюссель” və “Brussels” şəklində verilir.

Əsərdə adı çəkilən “Aachen” (alman dilində) şəhəri oxucuya Köln və Berlin qədər tanış deyil. Almaniyanın Şimali Reyn-Vestfaliya vilayətində, Hollandiya və Belçika ilə sərhəd bölgədə yerləşən bu şəhər Azərbaycan dilində müxtəlif mənbələrdə “Aaxen” və “Axen” olaraq verilir, bu isə o deməkdir ki bu mövzuda fikir ayrılığı mövcuddur. “Ch” birləşməsi Azərbaycan dilində ondan əvvəl qalın və ya yumşaq saitın olmasından asılı olaraq “x” və yumşaq “x” olaraq səslənir. Qoşa uzun sait isə “Aa” Azərbaycan dilində qoşa saitlə, bəzilərinə isə “Axen” olaraq verilmişdir ki, bu variantı mən daha düzgün hesab edirəm.

“Herbesthal”, “Lüttich” kimi yer adlarının tərcüməsi zamanı da bəzi fikir ayrılıqları yarana bilər. Belçikada “Herbesthal” kəndinin adının Azərbaycan dilində iki cür vermək olar. 1-ci variant bu xüsusi ismi olduğu kimi saxlamaq, digəri isə tələffüzə uyğun olaraq “Herbestal” şəklində verməkdir. Mən öz tərcüməmdə yuxarıda sadaladığım səbəblərdən ikinci variantda vermişəm.

Belçikanın 5-ci böyük şəhəri olan alman dilində “Lüttich” kimi ifadə olunan şəhərin adının tərcüməsi zamanı maraqlı məqamlara rast gəldim. Belə ki, eyni ad müxtəlif dillərdə tamamilə fərqli verilir, məs. rus dilində “Льеж”, ingilis dilində “Liège”, alman dili “Lüttich” və Azərbaycan dilində “Lyej” kimi verilir. Səbəb isə ondan ibarətdir ki, Belçikanın bu şəhərində fransız dilində danışılır və fransız dilində bura [ljɛʒ] kimi tələffüz olunur. Şəhər hər iki dünya müharibələrində işğal olunmuşdur və adı da bir növ almanlaşdırılmışdır [3].

Ümumilikdə deyə bilərik ki, xüsusi isimlərin tərcüməsinə diqqət ayırmaq vacibdir. Çünki bu mövzuda fikir yetkinliyi yoxdur. Yuxarıda sadalanan (transkripsiya və transliterasiya üsulu, hərfi tərcümə üsulu, kalka üsulu, rəsmi tərcümə, milli ekvivalent) üsullardan istifadə edərək xüsusi isimləri tərcümə etmək lazımdır. Beynəlxalq təcrübəyə istinadən deyə bilərik ki, əgər məxəz dildəki xüsusi isim hədəf dilə artıq bir neçə dəfə tərcümə olunub və öz təsdiqini tapıbsa, o zaman onu fərqli tərcümə etmək yalnız olardı. Həmin xüsusi isim artıq dildə mövcuddursa, bu halda onu eyni şəkildə vermək lazımdır. Əgər xüsusi isim hədəf dilə yaddırsa, ənənəvi və dilçilər tərəfindən təsdiqini tapmış üsullarla sözü tərcümə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Qılıncxan Bayramov, „Tərcümə sənəti“ Bakı, “OKA Ofset” nəşriyyatı, 2008.
2. <http://www.bibliothekaphantastika.de/2012/04/12/es-war-einmal-ein-king-zur-uebersetzung-von-eigennamen/>
3. <https://de.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Hauptseite>

Резюме

Перевод имен собственных из произведения "Возвращение" Эриха Марии Ремарка

В данной статье описываются особенности перевода имен собственных из произведения "Возвращение" Эриха Марии Ремарка, возникающие при этом сложности, расхождение мыслей и различные переводческие методы, используемые в процессе передачи с исходного языка на переводящий.

Summary

Translation of proper nouns in “The Road Back” by Erich Maria Remarque

The article refers to translation of proper nouns in “The Road Back” by Erich Maria Remarque, the challenges related to them, disagreements (or debates de yaza bilersen) and different methods used in translation from source language to target language.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Qubatov
ADU-nun Tərcümə fakültəsinin
Alman dili tərcümə kafedrasının
13.02.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 22.02.2017

Айнур Караева
АУЯ

E-mail: ainooriana@hotmail.com

ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА СРЕДСТВ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ (СРАВНЕНИЙ) В РОМАНЕ «ГОРОД И ПСЫ» МАРИО ВАРГАСА ЛЬОСЫ

Ключевые слова: перевод, сравнение, метафора, переводчик

Açar sözlər: tərcümə, müqayisə, metafora, tərcüməçi

Keywords: translation, comparison, metaphor, translator

В текстах художественного стиля часто можно встретить сравнительные конструкции, перевод которых не всегда точно передает смысловую нагрузку исходного текста. При переводе сравнение может быть трансформировано или даже опущено. Использование особенностей сравнительных оборотов позволяет максимально точно передать художественный стиль писателя, а также указывает на качество перевода и стиль самого переводчика. Однако сравнение используется не только на лексическом уровне, поэтому его отнесение к выразительным средствам лексики достаточно условно: сравнение может выступать как одно слово или словосочетание, сравнительный оборот или придаточное предложение, сравнение может быть даже отдельным предложением или целым отрезком, состоящим из нескольких предложений. По словам В.В.Виноградова, сравнение – это такой логический прием, с помощью которого устанавливается сходство и различие предметов, явлений объективного мира [2, с.31]. По словам И.Б.Голуб, «сравнением называется сопоставление одного предмета с другим с целью художественного описания первого» [3, с.247]. Д.Э.Розенталь характеризует сравнение как «троп, состоящий в уподоблении одного предмета другому на основании общего у них признака» [6, с.337]. Не случайно метафору упрощённо называют скрытым сравнением, а ряд учёных вообще не разграничивают сравнение и метафору, например, Е.В.Скворецкая, рассматривающая окказиональную метафору в ряду сравнений лексического уровня и мотивирующая это тем, что «...они имеют одну логическую основу – сравнение» [7, с.112]. В данной статье будут рассматриваться проблемы перевода средств художественной выразительности (сравнений) в произведении Марио Варгаса Льосы «Город и псы», обладающим достаточным запасом лингвистических, экстралингвистических, прежде всего, социально-культурных знаний, необходимых для адекватного прочтения и воссоздания всей изображаемой автором многоплановой картины, насыщенной подтекстом. Согласно К.М.Абишевой, сравнение – это образное средство, имеющее логическую структуру, но языковую форму, служащее для образной характеристики и познания предмета действительности через сравнение его с другим на основании каких-либо признаков, положенных в основание сравнения. [1, с.69]. По В.М.Огольцеву, структура сравнения – компаративная

структура, включающая в себя логические элементы: 1) понятие, которое требует пояснения; 2) понятие, которое служит для пояснения; 3) третья величина при двух сравниваемых понятиях [5, с.34]. Языковое образное сравнение – это образное средство, отличающееся от логического несколькими признаками: 1) сопоставляется не предмет с предметом, а конкретный индивидуальный предмет с понятием; 2) члены образного сравнения являются «предметами» разнородными, что обуславливает «образность» сравнения. [4, с.37]. Сравнение включает в себя: объект сравнения, средство сравнения, и основание сравнения, сравнительный признак, лат. *tertium comparationis*. Сравнение отличается тем, что всегда упоминаются оба объекта сравнения, но основание сравнения далеко не всегда. Различают сравнения общеязыковые (белый как снег) и индивидуально-авторские. Рассмотрим несколько примеров перевода сравнений, использованных в произведении «Город и псы» Марио Варгаса Льосы. Сравнения исходного языка могут заменяться эквивалентными сравнениями, если образ В совпадает в обоих языках, например:

(1) «Dudó un segundo: a un metro de distancia, brillantes *como luciérnagas*, dulces, tímidos, lo contemplaban los ojos de la vicuña» соответствует:

«Он немного помедлил: в метре от него, сверкающие *как светлячки*, нежно и робко его рассматривали глаза викуньи»

(2) «Los zorros del desierto de Sechura aúllan *como demonios* cuando llega la noche; ¿sabes por qué?: para quebrar el silencio que los aterroriza», había dicho una vez tía Adelina.

«Лисы в пустыне Сечура воют, *словно демоны* с приходом ночи; знаешь почему? – говорила когда-то тётя Аделина. – Хотят разорвать пугающую тишину»

(3) «Ese sábado primero de junio, los cadetes de la sección, desplegados a lo largo de la baranda herrumbrosa, vieron a los perros de las otras secciones, soberbios y arrogantes *como un torrente*, volcarse en la avenida Costanera, teñirla con sus uniformes relucientes, el blanco immaculado de los quepis y los lustrosos maletines de cuero»

«В первую июньскую субботу взвод, выстроившись вдоль ржавых перил, смотрел на псов из других взводов, гордых и высокомерных, *словно поток* хлынувших на проспект Костанера, окрасив его в цвета своей униформы, сверкая безукоризненно белыми кепи и блестящими кожаными портфелями»

Способы грамматического выражения индивидуально-авторских сравнений также можно заменить аналогом. Интересным представляется прием гиперболизации сравнения при замене на языке перевода. Например:

(4) «Ha olvidado también el resto de aquella noche, la frialdad de las sábanas de ese lecho hostil, la soledad que trataba de disipar esforzando los ojos para arrancar a la oscuridad algún objeto, algún fulgor, y la angustia que hurgaba su espíritu *como un laborioso clavo*»

«Он забыл всё, что было позже: холод простыней на враждебной постели, одиночество, с которым пытался бороться, выхватывая взглядом из

темноты какие-то предметы, отблески, и тревогу, *надоедливым червем точившую его душу*»

В следующем примере встречаются эквивалентное, индивидуально-авторское сравнение, а также гиперболизация сравнения, отсутствующая в тексте оригинала:

(5) «Desde allí ve entre los barrotes, *como una cebra*, la carretera asfaltada que serpentea al pie de la baranda y el borde de los acantilados, escucha el rumor del mar y, si la neblina no es espesa, distingue a lo lejos, igual a una lanza iluminada, el malecón del balneario de La Punta *penetrando en el mar como un rompeolas* y, al otro extremo, cerrando la bahía invisible, el resplandor en abanico de Miraflores, su barrio»

«Сквозь облезлые прутья он видит полосатую, *как зебра*, асфальтовую дорожку, извивающуюся вдоль решетки; слышит шум волн; когда редеет туман – различает вдали, как волнорез на пляже Пунга *сверкающим копьем вонзается* в море; а еще дальше, *словно переливающийся веер огней* окаймляет невидимую бухту – это его район, Мирафлорес»

Анализ способов перевода сравнений в художественном тексте позволяет нам сделать вывод, что наиболее часто используется метод, при котором сравнения присутствуют в переведенном тексте, но в частично или значительно измененном виде. Второй по частоте использования метод перевода сравнений – это метод, при котором перевод и оригинал полностью идентичны. Третий способ перевода, при котором сравнение полностью теряется, не был использован в представленных примерах.

Подводя итог проделанной работы, можно сделать вывод, что главная цель использования сравнений – это эстетическое воздействие на читателя. Это возможность повлиять на его эмоции, чувства, переживания, настроение, воспоминания, именно поэтому основная функция сравнений чаще всего используется в художественных текстах, в которых автор может свободно использовать различные изобразительно-выразительные средства лексики. Среди всех подобных средств стоит выделить авторские сравнения. Чаще всего они позволяют подчеркнуть уникальность авторского взгляда, более глубоко передать мысли автора относительно героев художественного произведения или окружающих нас предметов, погрузить в необходимую атмосферу. Образные сравнительные конструкции могут создавать конвергенции, вмещать в себя совокупность образных средств, использоваться с элементами иронии, употребляться вместе с гиперболой и метафорой. Это особенно подчеркивает и украшает художественные тексты, позволяет совершенно точно передать читателю описываемые события, настроения, характеры и пейзажи, вызывая определенное отношение к прочитанному. Профессионально используя образные сравнения, автор формирует эмоциональную реакцию у читателя, оживляет образы персонажей, передает субъективное отношение к описываемому событию, герою или явлению. При переводе на русский язык основной целью являлось наиболее точно передать мысль автора, не потеряв художественно-эстетического воздействия на читателя.

Литература

1. Абишева К.М. Сравнение как концепт и его лингвокогнитивная природа. Глобализация и развитие современного общества: материалы международной научно-практической конференции, 2009.
2. Виноградов В. В. Проблема авторства и теория стилей . В. В. Виноградов. – М. : Гослитиздат, 1961.
3. Голуб И.Б. Стилистика русского языка ДОС. М.: Рольф; Айрис-пресс, 1997.
4. Ефимов А.И. Стилистические функции сравнений. Стилистика русского языка, 1969.
5. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. Л., 1978.
6. Розенталь Д.Э. Словарь лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М.: Просвещение, 197.
7. Скворецкая Е.В. Система средств выражения сравнения-сопоставления в русском литературном языке XVIII века // Вопросы синтаксиса русского языка / Под ред. В.М. Никитина. Вып. 2., 1974.

Xülasə

Mario Varqas Lyosanın “Şəhər və köpəklər” romanında bədii ifadəlik (müqayisə) vasitələrinin tərcümə problemləri

Bədii mətnlərdə müqayisəli konstruksiyalara rast gəlmək mümkündür. Bəzi hallarda tərcüməçi müqayisələrdən istifadə etmir, bəzən də onları əvəzləməyə üstünlük verir. Mətndəki müqayisənin tərcümə xüsusiyyətləri və istifadəsinin təhlili həm yazıçının, həm də tərcüməçinin üslubunu daha dəqiq və daha geniş təsvir etməyə, həmçinin tərcümənin adekvat qiymətləndirilməsinə imkan verir. Bu məqalə Mario Varqas Lyosanın “Şəhər və köpəklər” əsərinin tərcüməsində istifadə olunmuş müqayisəli konstruksiyanın tədqiqinə həsr olunub.

Summary

The problem of the translation of figurative comparisons (the similes) in the novel of Mario Vargas Llosa "The city and the dogs"

The figurative comparisons are often found in literary texts. In some instances, the translator omits the figurative comparison or tends to substitute the simile. The analysis of the use of the comparative structures, as well as stylistic peculiarities of the translation allow to analyze the author's style more precisely and thoroughly, as well as to give a more adequate evaluation of the translation. This article is dedicated to the analysis of the translation of the figurative comparisons used in the novel of Mario Vargas Llosa "The city and the dogs".

*Rəyçi: fil.f.d.A.Quliyeva
ADU-nun Tərcümə fakültəsi nəzdindəki
İspan dili kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.02.2017

Səxavət Əhmədov

ADU

E-mail: saxa.88@mail.ru

MÜQAYISƏ YOLU İLƏ DİLLƏR ARASINDA ASSİMİLYASIYANIN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ

Açar sözlər: Dil, müqayisə, təsnifat, assimilyasiya, ədəbiyyat

Keywords: language, comparison, classification, assimilation, literature

Ключевые слова: язык, сравнение, классификация, ассимиляция, литература

Dünyada mövcud olan minlərlə dilin müxtəlif səviyyədə tədqiqinin olması- na baxmayaraq, yetərincə çox sayda dili əhatə edən linqvistik tədqiqatlarda həmin araşdırmaların obyektini təşkil edən dillərin bu və ya digər özünəməxsusluqlarının dəyərləndirilməsi işinə müəyyən nizamlılıq gətirə biləcək sistemləşdirmə modellərinə müraciət edilir. Həmin modellər dilçilik araşdırmalarına vəsiqə almış dillərin ən müxtəlif aspektlərdə (yəni onların qohumluq əlaqələri, struktur özəllikləri, funksional mahiyyəti və areal xarakteristikası baxımından) öyrənilməsinə yardımçı olmaqla yanaşı, bu istiqamətli təhlillərin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsinə müstəsna rol oynamışdır. Nəzəri altyapısının işlənmə səviyyəsindən dolayı, təklif edilən təsnifatların eyni səviyyədə qərar tutmaması da linqvistik araşdırmaların müasir vəziyyətinin formalaşmasında genealoji və tipoloji bölgülərin daha böyük önəm kəsb etdiyini söyləməyə imkan verir. Lakin qəbul edilmə səviyyəsində görə, hətta bu təsnifatlar arasında da bərabərlik işarəsini qoymaq olmaz. Belə ki, bəzi dilçilər, açıq şəkildə genealoji təsnifatla müqayisədə tipoloji klassifikasiyanın ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirmiş, bir qisim tədqiqatçılar isə bu skepsisi daha da inkişaf etdirərək, ümumiyyətlə tipoloji təsnifatın gərəkliliyi məsələsini şübhə altına almışlar. Fridrix Şlegelin «Hindlilərin dili və müdrikliyi haqqında» (1808) əsərində təqdim edilən və yalnız iki dil tipinin fərqləndirilməsini əhatə edən ilkin təsnifatla əsas qoyulmuş klassifikasiyaya heç də birmənalı olmayan belə münasibətin obyektivlikdən tamamilə uzaq və əsassız yanaşma kimi dəyərləndirilməsi düzgün olmazdı. Belə ki, təxminən iki əsrlik tarixi boyunca linqvistik tipologiya, mövcud problemlərin həlli yönündə araşdırmaları ortaya qoymaqla yanaşı, digər tərəfdən, çözümlü üçün yeni yollar aranmasını tələb edən bir sıra məsələlərin meydana gəlməsinə də rəvac vermişdir. İstər ənənəvi təsnifat çərçivəsində mövcud olan problemlərin, istərsə də onların həlli zamanı ortaya çıxan yeni problemlə məqamların əmələ gətirdiyi «domino effekti» və bu effektin labüd fəsadları kimi törəyən və sözügedən təsnifat meyarlarının konkret dillərə tətbiqi zamanı meydana çıxan məsələlərin bir çox dilçilərin «tarixi (yəni genealoji) linqvistikanın yeganə əhəmiyyətli və faydalı təsnifat» olması fikrinə yol açması təsadüfi sayıla bilməz [1, s.403].

Yer kürəsində yaşayan xalqların əksəriyyəti öz milli dillərində danışır. Lakin çox vaxt müxtəlif xalqlar eyni bir dildə danışirlar. Məsələn, Latın Amerikasını ölkələrində ispan dilində, Avstriya, Almaniya, İsveçrə və b. ölkələrdə alman dilində danışirlar. Bəzən isə bir xalq danışıda iki və daha çox dildən istifadə edir.

Məsələn, irlandiyalılar həm irland, həm ingilis dillərində, hindistanlılar həm hindi, həm də ingilis dillərində danışırlar. Buradan belə nəticə çıxır ki, dil bir xalq başqalarından fərqləndirən yeganə əlamət hesab edilə bilməz [2, s.106].

Ümumiyyətlə, dillər arasında əlaqənin formalaşması tarixi-coğrafi bağlarla da səsleşir. Linqivistik-diyarşunaslıqda ünsürlərin tipoloji müqayisəli – tutuşdurulması onların müşahidə etmək mümkün olmayan, daha doğrusu, ayrıca götürülmüş bir dildə əksər hallarda diqqət mərkəzindən kənar qalan izomorf və allomorf xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq mümkündür. Çünki müqayisəli – qarşılaşdırma prosesində bu və ya digər dil hadisəsinin və ya dil faktının mövcud olub-olmamasını aşkar etmək, sübuta çıxarmaq asandır. Linqivistik-diyarşunaslıq realiləri müqayisəli – qarşılaşdırma təkcə iki dilin ifadə vasitələri-leksikası və qrammatik quruluşu tutuşdurulmur, həm də iki xalqın mədəniyyəti, incəsənəti, ədəbiyyatı, adət-ənənələri, davranış qaydaları, əxlaq normaları, iki ölkənin tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı, dövlət quruluşu, ictimai və siyasi vəziyyəti də qarşılaşdırılır, tutuşdurulur, müqayisə edilir. Müqayisəli – qarşılaşdırma nəticəsində aşkar edilir ki, müqayisə edilən hər iki dildə dilin bütün səviyyələrində dil dəyişmələri-nə dilin daxili inkişaf qanunları və dilin inkişafının ekstralingvistik (dixarici) faktorları ilə yanaşı, xalqın mədəniyyətində baş verən dəyişikliklər, inkişaf da ciddi təsir göstərir. Müasir dövrdə mədəniyyətin müxtəlif faktorlarının dilin inkişafına təsiri olduqca böyükdür. Tarix şahidlik edir ki, xalqın taleyi ilə onun danışdığı dilin taleyi qırılmaz tellərlə bir-birinə bağlıdır. Buna görə də xalq, cəmiyyət, habelə onların nümayəndəsi kimi dövlət, milli hökumət öz dilinin, onun inkişafının qayğısına qalmalıdır [3, s.83].

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, xalq, cəmiyyət öz dilinin, onun inkişafının qayğısına qalmırsa, dili, dillə birlikdə özünü də ölümə, yox olmağa məhkum etmiş olur. Çünki dil öldükdə o dildə danışan cəmiyyət də ölür. Düzdür, bu zaman fiziki varlıqlar kimi ayrı-ayrı adamlar ölməyə də bilər; fiziki varlıqlar kimi bu adamlar ayrı-ayrı cəmiyyətlər də təşkil edə bilər. Lakin bu xalq əvvəlki xalq, bu cəmiyyət əvvəlki cəmiyyət olmayacaq. Yadda saxlamaq lazımdır ki, xalqın bir nömrəli atributu dildir. Xalqın dili dəyişərsə, xalq da dəyişər, başqa xalq olar. Bu da dillər arasındakı assimilyasiyanın bir növ xalqa da təsirinə dəlalət edir.

Hər hansı xalqın dilində, bədii söz sərvətlərində işlənən, onun məişəti, milli təsərrüfatı və s. ilə bağlı sözlər realilər anlamında başa düşülür. Realilər ən çox bədii ədəbiyyatın tərcüməsi ilə yayılır, digər xalqların dilini zənginləşdirir. Çünki ədəbiyyatın milliliyi və xəlqiliyini tamamlayan vasitələrdən biri də realilərdir (4, s 48).

Dillər arasında assimilyasiya dil sisteminin bütün səviyyələrində müşahidə edilir. Assimilyasiyanın cizgiləri ən çox, daha parlaq şəkildə dilin leksik və frazeoloji səviyyələrində təzahür edir. Ona görə də müqayisəli tutuşdurma zamanı daha çox leksik və frazeoloji vahidlərin müqayisəsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. Bakı. "Nurlan", 2010
2. Quliyeva Nərgiz. Etnoqrafiya və Etnologiya. Bakı, 2009
3. Şərif Əziz. "Bədii tərcümə nəzəriyyəsinin əsas problemləri". "Tərcümə sənəti" məqalələr məcmuəsi, 1990.
4. Məmməd Arif. Bədii tərcümə sənəti, B., 1990.

Summary**Definition of assimilation between languages comparative study**

The article is devoted to the study of family relationships between languages and their structural features. In the article in formation of the modern state of linguistic research of genealogical and typological units are found more important. In this regard, we can come to such conclusion that the assimilation between languages is observed at all levels of the language system. Features assimilation most of all, more clearly are seen in the lexical and phraseological language levels. Consequently, during the comparative comparison is necessary to pay more attention to the comparison of the lexical and phraseological units.

Резюме**Определения ассимиляции между языками путем сравнения**

Статья посвящена изучению родственных связей между языками и их структурных особенностей. В статье было установлено, что в формировании современного состояния лингвистических исследований генеалогические и типологические подразделения имеют большее значение. В связи с этим можно прийти к такому выводу, что ассимиляция между языками наблюдается на всех уровнях системы языка. Черты ассимиляции больше всего, более отчетливо проявляется в лексических и фразеологических уровнях языка. Следовательно, в ходе сравнительного сопоставления необходимо уделять больше внимания на сравнение единиц лексики и фразеологии.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Qubatov
ADU-nun Alman dili kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.02.2017

Xəyalə Süleymanova
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ KONSERVASIYA YOLU İLƏ SÖZDÜZƏLTMƏ

Açar sözlər: konversiya, söz yaradıcılığı, affikslər

Keywords: conversion, word formation, affixes

Ключевые слова: конверсия, словообразования, аффиксы

Hələ XIII əsrdən başlayaraq ingilis dilində fellərdən və isimlərdən konversiya yolu ilə söz düzəltmə İngilis dilinin xarakterik xüsusiyyətlərindən birinə çevrilməyə başlamışdır. İngilis dilində fleksiya sisteminin ləğv edilməsi prosesinin başladığı dövrdə təsadüf edir. 1150-ci ildən başlayaraq düzəltmə fellərin və sifətlərdən yaranmış fellərin sayı artmağa başlamışdır [1, s.49].

İsim və fel köklərindən fleksiyaların yoxa çıxması çox böyük nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Orta əsrlər İngilis dili dövründə yəni XII əsrdən başlayaraq XV əsrə qədərki dövrdə isimlərdən və sifətlərdən fellərin yaranması xeyli dərəcədə azalmağa başlamışdır. Buna səbəb çoxsaylı fransız sözlərinin ingilis dilinə keçməsi olmuşdur [2, s.42].

Elə sözlər ingilis dilinə keçirdi ki, onlar bir sintaktik vahid olaraq ikili xarakterli morfoloji struktura malik olurdular. Məsələn: **joy** – sevinc və **joyen** – sevinmək. Həmin dövr üçün fel yaradıcı morfoloji vasitə “**en**” – şəkilçisi vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Lakin saillə qurtaran fellərin sonunda heç bir dəyişiklik baş vermirdi, çünki orta əsrlərdə fleksiyanın aradan götürülməsi zamanı “en” şəkilçisi asanlıqla fel sonluqlarından düşməyə başladı. Yalnız bunun sayəsində “**en**” şəkilçisi konversiya yolu ilə söz yaradıcılığı prosesində isimlərdən və sifətlərdən sözdüzəldən bir vasitə kimi təşəkkül tapa bilmədi və yalnız bir neçə sözdə, fel, isim və sifətləri bir-birindən fərqləndirmək üçün işləndi və hələ də qalır [3, s.199].

Bəzi dilçilər konversiya yolu ilə söz yaradıcılığı prosesini çox qədim dövrə təsadüf etdiyini qeyd edirlər [4, s.195]. Lakin dilçilik ədəbiyyatını izlədikdə bu fikrin səhv olduğunu aşkara çıxarıyıq. Dilçi alimlərin söylədikləri fikirlərə görə “əgər qəbul edilsə ki, ingilis dilində konversiya daha qədim dövrə aiddir, onda onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrə aid olan konversiya orta əsrlərdəki konversiyadan köklü şəkildə fərqlənirdi və bu fərq özünü təkcə omonim ola bilib-bilməməsində deyil, eyni zamanda məsdərdə sözyaradıcı şəkilçinin (suffiksin) çatışmaması ilə xarakterizə edilirdi”.

Konversiya ilə bağlı fikir söyləyən dilçi alimlər həmişə belə bir məsələdə daha çox düşünməli olmuşlar ki, görəsən müxtəlif nitq hissələrinə malik olan və bir semantik kökə malik olan neçə leksik vahid yarana bilər. Bu məsələ ilə bağlı qədim zamanlardan başlayaraq müasir dilçilərə qədər hamının marağına səbəb olmuşdur. Bu məsələnin hələ də bir mənalı həlli yoxdur. Aşağıdakı nümunələrdə omonimin qruplar üç və daha artıq nitq hissələrini əhatə edir: **dear (n), (adj), (int), down (n), (adj), (adv), (prep), (v); counter, (n); (adj), (adv), (v) near (adv), (prep), (adv), 9V); out (n), (adj), (adv), (prep), (v), (int); suspect (n), (adj), (v); welcome (n), (adv), (v), (inf).**

Bir sıra omonim sözlərin strukturunu analiz etməklə konversiya yolu ilə neçə nitq hissəsinin yarana bilmə imkanlarını analiz edək. Məsələn: **down¹, n², adj, adv, prep, v.**

Oksford lüğətində verilmiş mənalara görə down zərifliyi öz növbəsində down sifətini yaratmış və zərfin təyinlənmə funksiyası sayəsində feli isimlərlə birləşmiş və əks konversiya ilə yeni sözlər yaranmışdır: yəni **down leap < to leap down < down fall < to fall down** və ya ellipsis nəticəsində **come down** sözü ilə birləşən feli sifətlər məsələn, **running, directed down, down (adj).**

Bundan başqa, zərf eyni zamanda zərf tələb edir və yenə də elipsis nəticəsində **come, go, sit, kneel, ile** və s. felləri zərfliyi ilə birləşərək **to go down, to sit down, to kneel down, to lie down** və s. kimi birləşmələr yaradır. **Out adv, adj, prep, n, v, int.**

Outsözü isim kimi çıxış mənasını verir və elipsis nəticəsində **out** zərfliyinə çevrilərək isimlərlə birləşir və **the way out** – çıxış yolu, bayıra çıxan yol mənasını verir. Sifət kimi **out** sözü təyin funksiyasında olan zərfin və feli sifətin ellipsisi nəticəsində meydana gəlmişdir (məsələn; **lying out**) və buradan da predikativ kimi (**which side is out > the out > the out side**) və ya **to work out** feli birləşməsindən **out – worker > out worker** kimi konversiya edilmiş yeni mənalı sözlər yaranmışdır. Müşahidələr göstərir ki, konversiya həmçinin özünü bir nitq hissəsi daxilində də göstərir. Bir nitq hissəsi daxilində baş verən konversiya nəzəriyyəsi tərəfdarları bu şərti əsas götürürlər ki, müxtəlif nitq hissələrinə aid **plub-** olmamasından asılı olmayaraq cüt sözlər öz paradiqmalarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Məsələn, aşağıdakı cüt sözlərin paradiqmalarına fikir verək: **to fall, fallen, falling – yıxılmaq, doğramaq; to hang, hung, hung – asmaq; to hang, hanged, hanged, hanging – edam etmək; to lie, lay, lain, lying – uzanmaq, yatmaq; to lay, laid, laid, laying – qoymaq, açmaq (süfrə).**

Aşağıdakı konversiya yolu ilə yaranmış nümunələrdə daxili konversiyanın digər tiplərini aydınlaşdırma bilərik[5, s.46]. Məsələn: 1. Pencil (n) – 1) qələm, karandaş;

2) fırça; 3) üslub, stil; 4) şüalar (optikada), pencil (v) 1) şəkil çəkmək, qələmlə yazmaq, altında xətt çəkmək; 2) qaraltmaq, rəngləmək; 2. Doctor (n) – 1) həkim, təbib; 2) doktor (elmi dərəcə); 3) köməkçi mexanizm; 4) qəlp pul, doctor (v) –

1) həkimlik etmək, müalicə etmək; 2) doktorluq dərəcəsi vermək; 3) təmir etmək; 4) sənədləri saxta yolla düzəltmək, şərab çəkmək.

İngilis dilində konversiya vasitəsilə yaranmış sözlər öz çoxmənalılığı ilə fərqlənirlər. Konversiya vasitəsilə yaranmış sözlərin çoxmənalılığı konversiyanın təsirinin çox cəhətliliyi sayəsində inkişaf etmişdir. Hər bir söz kökünün leksik mənalının sayından asılı olaraq konversiya edilmiş sözün də bir o qədər mənalı olur. Aşağıdakı nümunələrə müraciət edək:

Share (n) -----share (v)

- 1) Hissə 1) hissələrə bölmək
- 2) İştirak 2) iştirak etmək
- 3) Pay 3) şərik olmaq (pay sahibi olmaq)

Doctor (n) -----doctor (v)

- 1) Həkim 1) həkimlik etmək

2) Doktor (elmi ad) 2) doktorluq dərəcəsi vermək

3) Saxta pul 3) saxtalaşdırmaq, saxta pul kəsmək

Lecture (n) -----**lecture (v)**

1) Mühazirə 1) mühazirə oxumaq

2) Tərbiyə 2) tərbiyə vermək

Crowd (n) ----- **Crowd (v)**

1) Dəstə 1) dəstə-dəstə toplaşmaq

2) Basa – bas 2) sıxışdırmaq, əzişdirmək

3) (dən) güclü yelkənlər 3)(dən) tələsmək, bütün yelkənlərlə üzmək

Lavish (adj) -----**lavish (v)**

1) əliaşiq 1) əliaşıqlıq etmək

2) israfçı, bədxərc 2) israfçılıq etmək

Slide (v)-----**slide (v)**

1) sürüşmək 1) sürüşmə

2) buz üzərində sürüşmək 2) buz yolu

3) yağ kimi getmək, maneəsiz getmək 3) (tex) mexanizmin sürüşgən yeri

rush (v) -----**rush (v)**

1) can atmaq, atılmaq (irəli) 1) sıçrayış

2) (hərb) gözləmək 2) iti hücum (hərb)

Zərbə ilə ələ keçirmək (tutmaq)

Concem (v) -----**concem (v)**

1) Aidiyyatı olmaq 1) əlaqə, münasibət

2) Qayğısına qalmaq 2) qayğı, narahatçılıq

3) Maraqlanmaq 3) maraq, iştirak

Konversiya edilmiş sözlərin çoxmənalılığı müxtəlif nitq hissələrinin konversiya edilmiş hesabına da arta bilər. Burada belə bir proses meydana çıxır; əsasdan, tutaq ki, sifətdən təyin mənası daşıyan fel yaranır və elə həmin əsasdan da substantivləşmə yolu ilə isim yaranır və bunlar bir və ya bir nüçə mənə daşıyırlar; sonra isə elə həmin isim felə konversiya edilir. Beləliklə, konversiya yolu ilə yaranmış felin iki mənası meydana çıxır, bir mənə sifətdən konversiya edilmiş fel mənası, digər mənə isə substantivləşmiş isimdən konversiya edilmiş felin mənası şəklində özünü büruzə verir, halbuki, hər iki mənə bir əsasdan, sifət formasında olan əsasdan konversiya edilmişdir. Bu prosesi bu şəkildə modelləşdirmək olar.

V < -----**n** < < **adj** > **v**

Əgər konversiya prosesində digər nitq hissələri iştirak edirlərsə, onda model başqa cür olmalıdır. Bu modelə aid olan nümunələrə fikir verək.

Parallel (adj) -----**parallel (n)**

1) Paralel 1) paralel

2) Uyğun analogi 2) uyğunluq, müvafiqlik

Parallel (adj) -----**parallel (n)**

1) Paralel 1) paralel uzanmaq, paralel olmaq

Parallel (n) -----**parallel (v)**

1) Uyğunluq, paralellik 1) paralellər axtarmaq, uyğunluq tapmaq

2) Paralel birləşmə (el) 2) paralel birləşdirmək (el)

Verilmiş cümlələrdə to parallel felinin mənaları sifət və isim əsasında formalaşmışdır. Digər bir nümunəyə fikir verək.

Black (adj) -----black (n)

- 1) Qara 1) qara rəng, qaranlıq
- 2) Qara boya
- 3) Qara dəri, zənci
- 4) Qara ləkə
- 5) Qara rəngli paltar

Black (adj) -----black (v)

- a) Tutqun 1) qaralamaq
- b) Tutqun 2) tutqunlaşdırmaq

Black (n) -----black (v)

1. Qara rəng 1) qara rəngli boya çəkmək
2. Yağlamaq (çəkmə yağı ilə)

Verilmiş nümunələrdə black felinin mənaları black sifətindən yaranmış iki felin mənasını verir və yeni zamanda black ismindən də eyni zamanda konversiya edildiyinə görə daha iki isim əsasında formalaşmış mənalar verilmişdir. Deməli, black feli 4 mənə daşıyır ki, bunlardan ikisi sifət əsaslı, ikisi də isim əsaslı mənalarlardır. Beləliklə, görüldüyü kimi müasir ingilis dilində konversiya yolu ilə düzəlmiş sözlərin çoxmənalılığı konversiyanın dəfələrlə baş verməsi hadisəsi ilə bağlıdır. Müxtəlif nitq hissələrinin bir-biri ilə konversiya edilməsi və ya bunların bir-birinə qarşılıqlı təsiri konversiyada mühüm rol oynayır. Biz konversiya hadisəsindən bəhs edərkən konversiyanın ən ümumi cəhətlərindən söhbət açmağı məqsəduyğun hesab etdik. Əks təqdirdə, magistrlik dissertasiyası işinin həcm tələblərindən kənara çıxmalı olardıq. Magistrlik dissertasiyası işində dilçiliyin ümumi məsələləri ilə bağlı olan bir sıra məsələlərin tədqiqindən sonra işin praktik hissəsinə keçməyi vacib sayırıq.

Ədəbiyyat

1. Abbot A. Shakesperian Grammar. N.Y., 1966.
2. Жлуктенко Ю.А. Конверсия в современном английском языке как морфолого-синтаксический способ словообразования. «ВЯ», 1958, 5.
3. Konkoi, Evelin. Die Konversion im frühneunenglischen in der zeit von efwma 1580 bis 1600, Köln, 1960.
4. Аракин В.Д. Очерки по истории английского языка. М.1955.
5. Marchend H. Set of Criteria for the Establishment of Derivational Relationship between Words Unmarked by Derivational Morphemes. “Indorgermanische Forschungen” . B.d.69, 1964, Hf.1.

Summary

Word formation by the way of conversion in English

The article speaks of different ways of word formation and stresses on the word formation by means of conversion . Conversion is a specific way which is more widely used in the English language than in other languages. The author of the article explains her thoughts on the concrete examples taken from the vivid English language.

Резюме

Формирование слов с помощью конверсии в английском языке.

В статье рассматриваются различные способы формирования слов и делается акцент на формировании слов с помощью конверсии.

Конверсия – специфический способ, который широко используется в английском языках. Автор статьи объясняет свои мысли на конкретных примерах, взятых из живого английского языка.

*Rəyçi: dos. V.Ərəbov
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyyatı kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.02.2017

Ülkər İsmaylova
ADU

“DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA İŞLƏNMİŞ ÜMUMDİL OBRAZLI İFADƏLƏR

Açar sözlər: obrazlı ifadələr, etimologiya, klassik ədəbiyyat

Keywords: figurative expressions, etymology, classic literature

Ключевые слова: фигуральные выражения, этимология, классическая литература

Xalq yaradıcılığından bəhrələnmək, folklor ənənələrindən istifadə, folklor-dan bədii dilimizə axıb gələn nümunələr sənətkarlarımızın yaradıcılığında geniş yer tutur. Bu cür zənginlik, xalq mənəviyyətinə yaxınlıq, folklor ifadə tərzinin gözəlliyi bədii ifadə vasitələrində də özünü göstərir. Şifahi xalq ədəbiyyatı həmişə Azərbaycan klassik poeziyasının əsas mənbəyi olub. Buna görə də məcazların, bədii ifadələrin bir hissəsi folklor xüsusiyyətinə malikdir. Bu yaradıcılıq sahəsindən çox sənətkarlar bəhrələnib, istifadə edib. Məsələn: Ümumxalq dilindən gələn obrazlı ifadələrin özlərini də bir neçə qrupa ayırmaq olar.

a) Ümumxalq dilində sabitləşmiş və hal-hazırda da öz bədii gücünü saxlayan obrazlı ifadələr. Belə ifadələrin işlənmə tarixi daha qədimlərlə səsleşir və müasir bədii yaradıcılığında bu sözlərdən onların etimologiyasına belə diqqət yetirmədən istifadə edirlər.

Şifahi xalq ədəbiyyatında tez-tez işlənən “ağ gün”, “qara gün”, ifadələri öz təsir gücünü saxlayaraq bu gün də əbədi dildə qüvvədədir.

b) Qiymətverici obrazlı ifadələr. Belə obrazlı ifadələr əsirlərin, illərin sınağından keçərək özünü doğrultmuşdur. Xalq arasında işlənən “şələquyruq tülkü”, “boz canavar”, “mərcan xoruz”, “çil toyuq” kimi obrazlı ifadələr belə ifadələrdəndir.

c) Müqayyəd və taftaloji obrazlı ifadələr. Belə obrazlı ifadələrdə irsi bir kiçicilik hiss olunur. Deyək ki, qönçə ağız, sünbül saç, lalə üz, ayqabaq (qadın), günəş camallı kimi ifadələr folklorlarda da, klassiklərdə də, müasir ədəbiyyatda da eyni biçimdə işlənir. Haqlı olaraq bədii əsərlərdəki bu cür ənənəvi təsvir vasitələri “vaxtilə dəbdə olmuş üslubların qalığı” kimi qiymətləndirilir [1, s.48].

Ümumişlək obrazlı ifadələr xalq yaradıcılığı formalarında-xalq mahnıları, dastan, nağıl, bayatı, mərasim nəğmələri, tapmaca və ağılarda özünü daha qabarıq göstərir. Bu janrlardakı obrazlı ifadələr səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir, dilimizin rəngarəng, obrazlı ifadə vasitəsi kimi meydana çıxır [2, s.4-8].

Dastanlardakı Şeir parçalarında işlənən obrazlı ifadələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onların təkrar və alliterasiya yaratmasıdır. Bu cür təkrar və alliterasiyalar, ekspressivlik yüksək hissi emosiya ilə yanaşı şeirdəki ahəngdarlığı axıcılığı da artırır [3, s.6].

Şifahi xalq yaradıcılığının bir növü olan dastanlarımızda xalqımızın qədim satiri, dünya görüşü, inamı, yaşayış tərzini öz əksini tapmışdır. Ulu babalarımızın sənətkarlığı, məşğuliyyətləri ev heyvanlarına aid şeir parçalarında rəngarəng obrazlı

ifadələrlə ifadə olunmuşdur: ağ qoyun, ağca qoyun, qarma-bükəc, simuz, ala başlı keçi, ağ ayılda ağca qoyun, buynuzu burma qoç, qara ayılın qoyunu, türfəndə quzu (yeməli-yetişmiş), qoyun başları ərəkəc, toqlıciqlar,dövlətin saqar qoç, ağca bəkil tümən qoyun və s. bu kimi obrazlı ifadələr dastanda tez-tez işlədilir. Digər heyvanların adları da beləcə maraqlı və rəngarəng ümumdil obrazlı ifadələrlə bəzədilib. Məsələn: ala ördək, qara qaz, sarı gönlü taylar, saqqallı boz ac türğay, ağ sunqur quşu, əzvay qurd anügi erkəgi, qanlı keylik, qağan aslan, qara qaplan, qara uran, ala-gen sığın-geyik, ala qaz, qara dəvə, qara buğra, canvərlər sərhəngi dəvə, canvərlər sərvəri aslan, ala köpək, qara inək, avazi qaba köpək, boynu uzun bədəvi keyik, kiçicik donuz, xaraca-qaraca birələr, yauz canvər (acıqlı canlı), sultana layiq kök sığın-geyik. Qaraca Çobanın qara köpəyi, quduz qurdlar, qaçaq geyik və s.

Heyvan adlarından danışarkən burada at, dəvəyə aid obrazlı ifadələrdən ayrıca, geniş danışmaq lazımdır. Dastanda həm işlənmə sayına, həm də təsvir obrazlı ifadələrinin müxtəlifliyinə görə “at adları” birinci yeri tutur. Belə ki, otuza yaxın müxtəlif təsviri, qiymətləndirici, mühüm funksiyalı obrazlı ifadələrə rast gəlinir.

İşlənmə sayına görə isə bütün dastan boyu 100-ə yaxın (müxtəlif obrazlı ifadəli) at adlarını saymaq olar. Məsələn: Bədəvi at, boynu uzun bədəvi) ar,yalası (yelisi) qara Qazlıq at, Boz at, Qazlıq at, ağ boz at, Qonur at, Təpəl qaşqa ayğır, Göy bədəvi at, Ağ at (bədəvi), Boz ayğır, Duru ayğır, alaca at, Ərəbi at, tövlə-tövlə atlar, şahbaz at, şahbaz – şahbaz atlar, tövlə-tövlə şahbaz atlar, boz ayğır-dəniz qulunu (dəniz qulunu voz ayğır), şahbaz ayğır (şahə layiq, gözəl at), qaraquc (qaraciq, qaraqoç) at, şahbaz yügrək at, Keçi başlı, Keçər ayğır, Toğlu başlı Turi ayğır, Qara ayğır, Qaqaqucda Qazlıq at, yügrək olan atlar, al ayğır, qaraqucu yügrək at, ayağı uzun şahbaz at və s.

Dəvə adları: qızıl (qızılı) dəvə, qatar-qatar dəvə, qatar-qatar qızılı dəvə, qara dəvə, qızıl-qızıl dəvələr, qaytabanda qızıl dəvə, bisərək-bisərək dəvə (təkhür güclü), qara buğra, canvərlər sərhəngi (başçısı) dəvə və s.

Dastanda, ağılarda real təsviri xarakter onu digər emosional şeir parçalarından fərqləndirir.Belə ki, burada obrazın səciyyəsi ilə yanaşı, ona məxsus olan əşyaların və şeirlərin təsviri də geniş yer tutur. Ağılarda ah-nalə, kədər, qəm, qüssə, inilti, sızıltı fikrin poetik çalarlıları ilə bədiilik yaradır.

“Vay, bəgim qardaş! Muradına-məqsuduna irməyən yalnız qardaş!” [4, s.42].

* * *

“Yay, al duvağın yiyəsi! Yay, alnum-başım umun! Yay, şah yıgıdım, yay şahbaz yıgıdım! Toyunca yüzünə baqmadığım xanım yığıt! Qanda getdim, bəni yalnız qoyub, xanım yığıt?! Göz açuban gördüm, könül ilə sevdiğim, bir yastıqda baş qoyduğum! Yolunda öldüğüm! Yay, Qazan bəgin inağı! Yay, Qalın Oğuzum imrəncisi Beyrək” [5, s.37].

* * *

141. Qara tağın yüksəgi oğul!
Qanlı suyum taşqunu uğul!
Qocalığın vəqti aldırtdığım oğul!

* * *

223. Qarşu yatan tağım yüksəgi qartaş!
Aqındılı görklü suyumun taşqunu qardaş!
Güclü belim qüvvətli, qarannulu gözlərimin aydını, qardaş!

* * *

105. Qarşu yatan qara tağım yıqlubdır,
 Ozan, sənın xəbərın yoq,
 Köldəlicə qaba ağacım kəsiübdır.
 Ozan, sənın xəbərın yoq.
 Dünyəlikdə bir qardaşım alınubdır,
 Ozan, sənın xəbərın yoq.
 Çalma, ozan, ayıtma ozan,
 Qaraluca mən qızın nəsinə gərək, ozan?

Onu da deyək ki, “dağlar” leksik vahidi ilə işlənən obrazlı ifadələr, digər sözlərə nisbətən xalqın həyat tərzindən, məşğuliyyətindən asılı olaraq dastanda çoxluq təşkil edir. Məsələn: *köksü gözəl qaya tağlar, arquru yatan Ala tağ (çılpaq yataq), köksü gözəl qaba tağ, qarşu yatan ala tağ, qışda-yazda qarı-buzı ərinməyən Qazlıq tağı, yerli qara tağ, qarşu yatan qarlı qara tağlar, arğab-arğab qara tağ, yerdənyucatağlarbaşı, dügməsiböyükbizimtağlar, yüksək-yüksək qara tağ, Arqubeli Alatağı, qara-qaratağlar, alayataqatartağlar və s.*

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan bədii ədəbiyyatında işlədilən məcazlardan əksəriyyəti xalqın həyatı, məişəti, adəti və ənənələri, təbii amilləri, coğrafi və iqlim şəraiti ilə sıx bağlıdır. Dastan obrazlı ifadələri istək və nifrəti qəm və şadlığı ifadə etmək üçün bədii poetik duyumu, poetik gücü vüsətləndirən vasitədir. Dastanda ailə başçısına hörmət, qadına, xanıma, anaya, ataya hörmət, oğul-ata, oğul-ana münasibətləri real cizgilərlə yanaşı, bədii rənglərlə də verilir.

Məhz obrazlı ifadələrin belə rəngarəng boyalarla ifadə edilməsi onun qrammatik, semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Müşahidələr göstərir ki, şifahi xalq ədəbiyyatında işlənən ümumdil obrazlı ifadələr əsasən sifət və isimlə ifadə olunur. Dastanda xalq arasında uzun zamanlardan bəri işlədilən obrazlı ifadələrdən istifadə olunduğu aydındır. Lakin bu fakt orada fərdi-situativ (dastan yazıya köçürülərkən katibin əlavə etdiyi) obrazlı ifadələrin olmadığı anlamına gəlməz. Ümumxalq danışq dili sözlərindən, ifadələrindən istifadə dərəcələri müxtəlif boyalarda müxtəlif şəkildə olmuşdur. Müəyyən müddət bir qrup obrazlı ifadələr qəlib şəkildə təkrarlanır. Müəyyən vaxtdan sonra artıq get-gedə bunlar dəyişir, yeni ifadələr yaranmağa başlayır. Bir qrup obrazlı ifadələr isə (daimi genişlənməmiş) təkrarlana-təkrarlana işlənir. Bəzi təkrarlanan ümumxalq obrazlı ifadələr təkrarlana-təkrarlana günümüzə, müasir ədəbiyyatımıza gəlib çıxmışdır.

Ümumişlək obrazlı ifadələr fərdi obrazlı ifadələrdən fərqli olaraq aydın və sadədir. Onların mənasını başa düşmək üçün çox da fikirləşmək lazım deyil. Çünki onlarda ümumiləşdirmək qabiliyyəti var. İ.A.Federov yazır: “Ümumdil obrazlı ifadələrində fərdi obrazlı ifadələrdən fərqli olaraq ümumiləşdirmə dərəcəsi çoxdur. Ona görə də onlar tez başa düşülür, hamı tərəfindən işlənir, hamı üçün aiddir” [6, s.36].

Ümumxalq dilinə məxsus məcazi mənalı sözlər, hər vaxt istifadə olunduğundan orijinalıq yeni təsir doğurmur. Bənzətmə, oxşatma ilə yaranmış olsa da bədii təsir səfərbəretmə, zehni, şüuru çalışdırma cəhətindən digər sözlərdən fərqlənir. Yuxarıda dediyimiz kimi, artıq bu sözlər bizim üçün yeni deyil və oxucuda

həmin emosiyayı yaratmır. Məsələn: al yanaq, alma yanaq, səlvi boylum, qara saçım, çatma qaşım və s.

Ümumxalq danışığı dilində işlənən bu cür obrazlı ifadələr müəyyən mənada ilkin keyfiyyətləri yaratmasa da, hər vaxt lazımdır. Bədii dildə hər vaxt istifadə edilən, vaxtilə bəlkə də uğurlu olmuş məcaz belə, get-gedə adıləşir, təsircə solğunlaşır. Bir dövrün bədii zövqünün təmin edən məcaz başqa bir dövr üçün yaramır. Məcəzliq sistemində belə dəyişmə halları olsa da, belə sözlərin bədii dildə kəsəri, effekti hər vaxt zəruri olur. Dilin başqa üslubi kateqoriyaları kimi obrazlı ifadə də dövr, mühit, əsərin mövzusu ilə əlaqədar olur. Ümumxalq danışığı dilindən gələn obrazlı ifadələr yalnız məhəbbət lirikasında özünə yer tapırdısa, Get-gedə bu obyekt dəyişir. "İpək" sözü bir vaxt yalnız qadının saçını üçün deyilmiş bənzətmə idisə, artıq o indi "zəmilərə"də deyilə bilər, çiçəklərə də. Vaxtilə yalnız məhəbbət lirikasında üzünə yer tapa bilən obrazlı ifadələr hal-hazırda üslubun hər hansı bir janrında işlənərək müxtəlif xarakterli əşya və hadisələrin səciyyələndirilməsinə xidmət edir [7, s.8-12].

Ədəbiyyat

1. Orsan Şaik Eynkyay. Dedem Korkut Kitabının inqiliscə çeviriləni, "Türk folklor araşdırmaları № 314, 1975"
2. Abdulla K. "Kitabi-Dədə Qorqud"un yeni alman tərcüməsi F.Fon Disdən X.Bushotenə qədər K.Abdulla //525-ci qəzet-2000, 10 yanvar, s.19.
3. Budaqova Z.İ. Məcəzlar Azərbaycan bədii dilinin üsulları (oçerklər) Bakı 1970.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üsulları "Elmi" Bakı 1980.
5. Başgöz İlham Dede Korkud dastanında obrazlı ifadələr. Türk dili və folklor dergese 1998 sayı 37.
6. Фёдоров А. Основы общей теории перевода П.М. 1983
7. Комиссаров В.Рейкер А.Тархов В, Посовие по переводу с английский языка на русский М.1965.

Summary

Universal figurative expressions used in the epos "Dede Korkud"

The article deals with universal figurative expressions used in the Epos. The article highlights diachronic analysis of the figurative expressions not only in the Epos "Dede Korkud", but also in the other narrative as well. The author of the article has found out concrete figurative expressions used in the epos and has introduced their interpretations.

Резюме

Всеобщие фигуральные выражения, использованные в эпосе "Деде Коркут"

В статье рассматриваются всеобщие фигуральные выражения, использованные в эпосе. Статья выделяет диахронический анализ фигуральных выражений не только в эпосе "Деде Коркут", но а также в других рассказах. Автор статьи нашла конкретные фигуральные выражения, использованные в эпосе и представила их интерпретацию.

*Rəyçi: dos. V.Ərəbov
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.
Daxil olma tarixi: 07.02.2017*

Məryəm Mirzəliyeva

ADU

E-mail: merimira93@mail.ru

ALMAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU

Açar sözlər: alınma sözlər, lüğət tərkibinin zənginliyi, lüğət tərkibinin sistemli təhlili

Keywords: loan words, the enriching of the vocabulary, the systematic analyzing of the vocabulary

Ключевые слова: заимствованные слова, богатство словарного состава, системный анализ словарного состава

Lüğət tərkibinin zənginliyi dilin inkişafının ilkin şərtlərindəndir, çünki dildə söz sayının çoxluğu xalqın tərəkürünün zənginliyindən irəli gəlir. Lüğət tərkibinin tam, bütöv, mükəmməl və hərtərəfli təsviri olduqca çətin və bəlkə də qeyri-mümkün olan bir işdir. Dilin lüğət tərkibinin tam sistemli təhlili yalnız lüğət çərçivəsində mümkündür. Bu baxımdan alman dilinin lüğət tərkibi müxtəlif lüğətlərlə cəmlənib möhkəmlənmişdir. Dildə mövcud olan bütün sözlərin hamısını lüğətdə mənaları ilə birgə vermək heç də asan iş deyildir. Şifahi dil elə sürətlə inkişaf edir ki, heç bir müəllifin yeni yaranan sözlərin hamısını lüğətə daxil etməsi qeyri-mümkündür. Sözün lüğət tərkibində öz əksini tapması üçün onun uzun müddət dildə mövcud olması gərəkdir. Dildəki sözlərin fəallığı və qeyri-fəallığı xalqın tərəküründən, fəaliyyət və dünyagörüşündən, cəmiyyətin siyasi bazasından asılıdır. Dialektik inkişaf və aramsız dəyişmə dildə, şüurda mütləq öz əksini tapmalıdır.

Alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin ikinci ən mühüm yolu, mənbəyi başqa dillərdən alınma sözlər hesabına reallaşır. Alınma sözlər dildə böyük rol oynayır. Müasir alman dilinin lüğət tərkibinin təhlili göstərir ki, dildə mövcud olan sözlər öz mənşəyi etibarlı ilə olduqca fərqlidir. Alman dilinin lüğət tərkibində kifayət qədər yad, əcnəbi alınma sözlər vardır. Cəmiyyətdə gedən inkişaf əlaqədar olaraq, xalqlar bir-biri ilə elmi, mədəni, iqtisadi və siyasi cəhətdən sıx əməkdaşlıq edir. Bu proses nəinki xalqların, həmçinin dillərin də yaxınlaşması, bir sözün digər dilə keçməsi üçün zəmin yaradır. Alınma sözlərin çoxu daxil olduğu dilin fonetik qanunlarına uyğun olaraq işlədilir və həmin dilin vətəndaşlıq hüququnu da qazanır. Əcnəbi sözlərin alman dilinə güclü şəkildə axını qalib xalqın dilinin sözləri kimi ya da xalqların müxtəlif qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsi olaraq iki halda həyata keçmişdir. Birinci halda dil öz spesifik xüsusiyyətlərini saxlayır, onları davam etdirir, dil öz daxili qayda-qanunlarına əsasən inkişaf edir və başqa dillərdən alınma sözlər hesabına daha da təkmilləşir.

Latın mənşəli sözlər bütün dünya dillərinin lüğət tərkibində vardır. Qədim Roma bir sıra anlayışların, hətta elmlərin vətəni olduğu üçün onların, yəni tibb terminlərinin də adları latıncadır. Bir sıra elmlərin vətəni Yunanıstan olduğu üçün çoxlu elmi terminlər yunan mənşəlidir. İtalyan mənşəli sözlər isə daha çox musiqi ilə bağlı olan sözlərdir [1, s.297-98].

Alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi alman xalqının tarixi, bir sıra həqiqətlər, faktlar və baş vermiş tarixi hadisələrlə sıx bağlıdır. German kökləri uzun tarixi inkişaf və nəşillərin qarışması prosesində formalaşmışdır. Tarixi münasibətlər kelt mənşəli sözlərin qədim german dialektlərinə daxil olmasına aparıb çıxarmışdır. Həmin sözlərin bir qismi bu gün də müasir alman dilinin lüğət tərkibində mövcuddur. Bu sözlər əsasən kənd təsərrüfatı, ordu quruculuğu və ictimai formasiyalarla bağlıdır, Məs.: *Amt, Reich, Erbe, Held, Beute, Burg, Dorf, Beil, Leder, reiten* və s. Hətta bəzi xüsusi adların, eləcə də şəxs və yer adlarının kelt mənşəli olduğu güman edilir. Məs.: *Dietrich* (ahd. *Diotrich*, kelt. *Teut(i)erix*), *Dagmar* (kelt. *Dagomaros*), *Vogesen, Rhein, Main, Donau, Worms* [3, s.91]. Hələ miladdan əvvəlki tarix hesabı ilə V-VII əsrlərdə Almaniyada xristianlığın yayılması ilə əlaqədar olaraq, dini əqidə və kilsəyə aid adət-ənənə ilə bağlı çoxsaylı latın mənşəli sözlər alman dilinə gəlmişdir. Məs.: *Kloster*, ahd. *klóstar*, lat. *claustrum*; *Münster*, ahd. *munistri*, lat. *monasterium*; *Mönch*, ahd. *munih(h)*, lat. *monacus*; *Nonne*, ahd. *nunna*, lat. *nonna*; *Messe*, ahd. *missa*, lat. *messa*; *Kreuz*, ahd. *krúzi*, lat. *crux*; *opfern*, ahd. *opfarón*, lat. *operari* və s.

Orta əsrlər dönəmində xristian kilsəsi alman feodal dövlətinin ideoloji dayağı idi. Kilsə xalq kütlələrini köləliyə, əsarətə sürükləyəcək çox böyük təsir gücünə malik idi. Orta əsrlər təhsil sisteminin xalq kütlələrinin Roma katolik kilsəsinin xaqanlığı altında açıq-aydın dini yönümlü təsisi özünü göstərirdi. Ona görə də orta əsrlərdə latın dili Avropada, eləcə də Almaniyada qeyri-adi dərəcədə böyük rol oynayırdı. Latın dili elmdə, məktəbdə, kilsədə, hətta dövlət idarələrində və dəftərxanalarında, kargüzarlıq işlərində rəsmi dil statusuna malik idi. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, o zamanlar latın dili ümumbəşəri dil funksiyasını yerinə yetirə bilmirdi, çünki o, yalnız yazılı xarakter daşıyırdı. Latın dilini yalnız imtiyazlı dairələrin öyrənmək imkanı var idi. Xalq öz ana dilində və dialektlərdə danışırdı. Məktəblərdə dərs latın dilində tədris edildiyindən, tədris və elmin inkişafı ilə, xüsusən də tibblə bağlı bir çox sözlər alman dilinə daxil ola bilmişdir. Məs.: *Schule*, ahd. *scuola*, lat. *scola*; *schreiben*, ahd. *scriban*, lat. *scribere*; *Tinte*, ahd. *tincta*, lat. *tincta*; *Tafel*, ahd. *tavola*, lat. *tabula*; *Kreide*, ahd. *krida*, lat. *creta*; *dichten*, ahd. *tihtón*, lat. *dictare*; *Meister*, ahd. *meistar*, lat. *magister*; *Titel*, ahd. *titul*, lat. *titulus*; *Fieber*, ahd. *fiebar*, lat. *febris* və s.

Latın dili XVIII əsrədək Almaniyada rəsmi dil kimi qalmışdır. Məhz bu səbəbdən də alman dilinin lüğət tərkibində xeyli miqdarda latın mənşəli alınma sözlər vardır. Məs.: *Auditorium, Autor, Abiturient, Glossar, Kommentar, Disziplin, Examen, Exkursion, Zensur* və s.

Almaniyada Roma hüququnun qəbul edilməsi ilə bağlı olaraq latın mənşəli hüquq terminologiyasının alman dilinə gəlməsi üçün əlverişli zəmin yarandı.

Klassik dillərdən olan yunan dilinin də alman dilinin zənginləşməsində böyük rolu və təsiri olmuşdur. Amma yunan sözləri alman dilinə latın dili vasitəsi ilə daxil olmuşdur. Bunlar əsasən din, elm, təhsil ilə bağlı olan sözlərdir. Məs.: *Kirche, Bibliothek, Charakter, Katheder, Telefon, Antifebrin, Vitamin* və s.

Alman dilinin lüğət tərkibində saysız-hesabsız fransız mənşəli sözlər vardır. Məlum tarixi şəraitlə bağlı olaraq, fransız mənşəli sözlər alman dilinə üç müxtəlif tarixi mərhələdə daxil olmuşdur.

İlkin olaraq XI və XII əsrlərdən etibarən fransız mənşəli sözlər alman dilinə daxil olmuşdur. O zamanlar Fransız dövləti öz sayğılı saray adət-ənənələri, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, yeni dəblərin inkişafı, saray qayda-qanunları və kulinariya mədəniyyəti ilə Qərbi Avropanın nümunəvi ölkələrindən sayılırdı. Bütün bunlar hamısı dağınıq, inkişafdan geri qalmış feodal Almaniyasının aparıcı sinifləri üçün bir örnək idi. Məhz bu kimi səbəbdən də fransız mənşəli sözlərin alman dilinə güclü axını başlamışdır. Məs.: Palast - frz. *palais*, Lanze - frz. *lance*, Pavillon - frz. *pavillon*, Flöte - altfrz. *flauti*, blond - frz. *blond*, Form - frz. *forme*, Preis - frz. *prix*, fein - frz. *fin*, Abenteur - frz. *aventure*, parlieren - spreche - frz. *parler* və s.

Fransız mənşəli sözlərin alman dilinə axınının ikinci mərhələsi XVII-XVIII əsrlərə təsadüf edir. İstibdadın (mütləqiyyətin) bu tarixi pilləsində Fransa dövləti Qərbi Avropanın aparıcı dövlətlərindən hesab olunurdu və başqa Avropa dövlətləri üçün bir örnək idi.

Mütləqiyyət Avropasının aristokrat dairələri fransız aristokratlarının həyati adət və ənənələrini, dəblərini, saray etiketlərini təqlid edirdilər. İqtisadi cəhətdən zəif olan, inkişafdan geri qalmış feodal Almaniyası başqa ölkələr kimi Fransanın təsiri altında idi. Ona görə də Fransadan gələn hər bir şey Almaniyada dəbdə idi, o cümlədən fransız dili də almanlar tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanırdı. Məs.: elegant - frz. *elegant*, kokett - frz. *coquet*, nett - frz. *net*, frivol - frz. *frivol*, galant - frz. *galant*, Mode - frz. *mode*, Möbel - frz. *meuble*, Omelette - frz. *omelette*. Buraya hərbi terminologiya da aiddir: Armee - frz. *armée*, Bataillon - frz. *bataillon*, Kompanie - frz. *compagnie*, Parade - frz. *parade*, Garnison - frz. *garnison*, Kommandeur - frz. *commandeur* [3, s.95].

Fransız mənşəli alınma sözlərin alman dilinə axınının üçüncü mərhələsi XVIII əsrin ikinci və XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Bu dövr Fransa tarixində başqa tarixi hadisələrlə də zəngin idi.

Ümumiyyətlə, XVIII əsr fransız maarifçilərinin, XIX əsrin birinci yarısında fransız utopik sosialistlərinin ideyaları və xüsusən də Fransa burjuva inqilabının geniş əks-sədası bütün Qərb dünyasının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Fransada siyasi həyatın çiçəklənməsi, yeni cərəyanların yaranması yeni sözlərin və məfhumların ifadəsi üçün bir zəmin yaratmışdır. Məs.: *revolution, revolutionnaire, republique, proletaire, social, classe, democrat, constitution, socialisme, communisme* və s. Alman dilinə isə: *Revolution, Revolutionär, Republik, Proletariat, sozial, Klasse, Demokrat, Konstitution, Sozialismus, Kommunismus* və s.

Latın və fransız mənşəli alınma sözlərlə bərabər alman dilində XV və XVI əsrlərdə daxil olmuş humanizm və italiyan intibah dövrünü əks etdirən, eləcə də o dövr maliyyə kapitalizminin aparıcı ölkəsinin dilindən çoxlu sayda sözlər gəlmişdir. Həmin sözlər əsasən maliyyə, hərbi sənəti, memarlıq, incəsənət, musiqi sahə terminologiyaları ilə sıx bağlı idi. Məs.: *Musik: Oper, Sopran, Baß, Tenor, Fuge, Konzert, piano, forte, crescendo, Galerie, Korridor, Fassade; Bank - ital. banca; Bankrott - ital. banca rotta, Lombard, Dukaten - ital. Ducato, Soldat - ital. soldato; Proviant - ital. provianda; Panzer - ital. panciera; Granate - ital. granata; Scharmützel - ital. scaramuzzia* [2, s.97].

Alman və ingilis ticarət əlaqələri ilə bağlı ingilis mənşəli sözlər alman dilinə əsasən XIV-XVII əsrlərdə daxil olmuşdur. XVIII və XIX əsrlərdə İngiltərənin sənaye kapitalizminin aparıcı ölkələrindən birinə çevrilməsi nəticəsində texnika, elm, sənaye, siyasət, ticarət, maliyyə, idman, moda və kulinariya sahəsində çoxsaylı ingilis mənşəli sözlər alman dilinə daxil olmuşdur. Məs.: *Boot - mtlengl. bót; Lotze*

- mtlengl. *loads (man)*; *Flagge* - mtlengl. *flag*; *Kabine* - engl. *cabin*; *Paketboot* - engl. *packetboat*; *Logarithmus*, *Spektrum*, *Barometer*, *Darwinismus*, *Evolutionstheorie*, *experimental*, *Trust*, *Tunnel*, *Koks*, *Export*, *Import*, *City*, *Cheviot*, *Scheck*, *Budget*, *Banknote*, *Prozent*, *Agitator*, *Bill*, *Boykott*, *Imperialismus*, *Interview*, *Leader*, *Meeting*, *Parlament*, *Reporte*, *Votum*, *Trade-Union*, *Box*, *Boxer*, *Fußball*, *Rekord*, *Hockey*, *Jockey*, *Jury*, *Match*, *Lawn-Tennis*, *Sport*, *Tourist*, *Start*, *Trainer*, *trainieren*, *Jacht*, *Comfort*, *comfortabel*, *Bar*, *Dandy*, *Flirt*, *Gentleman*, *Klub*, *Frack*, *Schal*, *Smoking*, *Sweater*, *Glown*, *Boston*, *Lunch*, *Grog*, *Pudding*, *Punsch*, *Sandwich*, *Whisky*, *Whist*, *Picknick* və s.

Latın, yunan, fransız, italyan və ingilis dillərindən başqa alman dilinə digər dillərdən də Almanyanın həmin ölkələrlə mədəni, ticarət, elmi-texniki əməkdaşlığı ilə bağlı sözlər daxil olmuşdur. Məs.: *Basar*, *Diwan*, *Kiosk*, *Satrap*, *Schach*, *matt*, *lila*, *Jasmin*, *Karawane*, *Mumie*, *Paradies*, *Pascha*, *Admiral*, *Algebra*, *Atlas*, *Ziffer*, *Arsenal*, *Sultan*, *Kalif*, *Emir*, *Talisman*, *Koran*, *Islam*, *Fakir*, *Harem*, *Balsam*, *Matraze*, *Sofa*, *Tasse*, *Karaffe*, *Kaffee*, *Zucker*, *Giraffe*, *Musselin*, *Tarif*, *Effendi*, *Odaliske*, *Ottomane*, *Turban*, *Tulpe*, *Ulan*, *Derwisch*, *Ananas*, *Guano*, *Jaguar*, *Kaiman*, *Kakao*, *Kautschuk*, *Kolibri*, *Mais*, *Orkan*, *Palisandewr*, *Schokolade*, *Tabak*, *Sanskrit*, *Reis*, *Veranda*, *Banane*, *Dschungel*, *Kaste*, *Paria*, *Radscha*, *Bahuvrihi*, *Nanking*, *Taifun*, *Tee* və s.

Konkret bir dilin və ya dil ailəsinin leksik tərkibini müasir inkişaf səviyyəsində öyrənmək, dildə işlənən leksik vahidlərin sistemini, məna qruplarını, dildə işlənmə xüsusiyyətlərini araşdırmaq olduqca maraqlı bir işdir.

Zaman keçdikcə, qohum dillər arasında differensial cəhətlər çoxaldıqca dil vahidləri, o cümlədən də sözlər arasında mənaca uzaqlaşma baş vermişdir. Sözə bir lüğəvi vahid kimi yanaşılıb, onun formalarını, morfem tərkibini öyrəndikdə ya da leksik vahidlərin söz yaratma, söz formalarının yaranması, konversiyası, onların avto və monosemantik səviyyəsini öyrəndikdə sözlərin eyni bir formada, eyni leksik-qrammatik səviyyədə qalmadığının şahidi oluruq [1, s.258-259].

Başqa dillərdən alınma sözlər uzun bir inkişaf prosesinin nəticəsi olaraq, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin daha məhsuldar vasitələrindən biridir. Alman dilinin konkret dil materialını təhlil etdikdə, məlum olur ki, alınma sözlər dilin lüğət tərkibinin sabit elementləri kimi möhkəmlənmiş və dildə tamamilə assimilyasiya olunmuşdur. Məs.: *Mantel*, *Strasse*, *Fenster*, *Körper* və s.

Dilin lüğət tərkibində daima dəyişmə və inkişaf etmə prosesi gedir, bununla belə, dildə anlaşılmayan, yersiz, lüzumsuz alınma sözlərin kütləvi şəkildə, kor-koranə olaraq işlədilməsi dilin inkişafına mənfi təsir edir və onu yersiz çətinliklər altında saxlayır.

Alman dilinin lüğət tərkibinə nəzər yetirdikdə, Almanyanın tarixən yüzilliklər boyu kiçik, parçalanmış torpaq, ərazidən ibarət bir məmləkət olduğu özünü aydın şəkildə göstərir. Məhz bu səbəbdən də Almaniya son yüzilliklərə kimi bir dövlət olaraq müxtəlif tarixi dövərlərdə iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Bu kimi sosial-tarixi amillərdən qaynaqlanaraq alman dilinin müxtəlif tarixi dövrlərində alınma sözlər dilin lüğət tərkibində özünə yer tapmışdır. Alman dilçilik ədəbiyyatı ilə bağlı olan mənbələrdə alınma sözlərin alman dilinə axımına ötərgi və səthi olaraq toxunulmuşdur. A.Ufimseva qeyd edir ki, sayagəlməz roman mənşəli alınma sözlərin alman dilinə axını alman dilinin leksik-semantik qruplarındakı “boşluqları” doldurmaq və bu yolla dili təkmilləşdirmək məqsədi güdüdü [8, s.249].

Alınma sözlərlə bəzi sözlərin dildə mövcud olan sinonimlərinin ekspressivlik çalarlarının ifadəsi tematik və leksik-semantik söz qruplarının tamamlanmasında funksional fəaliyyətlə əlaqədar olaraq sözlərin yeni məna çalarlarının yaranmasına, eləcə də dilin daxili mahiyyətinə nüfuz edibiləcək bir təsir gücünə şərait yaradır.

Təbii ki, hər bir dilin lüğət fondunun öz daxili dil qayda-qanunları hesabına zənginləşməsi mütərəqqi hal hesab edilir, lakin bununla yanaşı, başqa dillərdən alınma sözlər də tədricən alman dilinin dil sisteminə fonetik, morfoloji və orfoqrafik baxımdan uyğunlaşdırılaraq işlədilir və həmin sözlər də zaman keçdikcə dildə və-təndaşlıq hüququ qazanır. Alınma sözün tarixiliyi, xüsusən də onun işlənmə tezliyi, gərəkliliyi dildə assimilyasiya prosesində mühüm rol oynayır, yəni alınma söz nə qədər çox işlənərsə və yaxud onun işlənməsinə ehtiyac duyularsa, onda o, bir qədər sürətlə, tam şəkildə assimilyasiya ediləcək və dilin dərinliklərinə yol tapacaq.

Ədəbiyyat

1. A.M.Babayev. Dilçiliyə giriş. Bakı. "Maarif", 1992, 504 s.
2. A.İskos, A.Lenkova. Übungen zur deutschen Lexikologie. 2.Aufgabe. L.1970, 191 S.
3. A. İskos, A.Lenkova. Deutsche Lexikologie. 2.Auflage. L. 1963, 275 S.
4. Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 6 Bänden. Mannheim/Wien/Zürich, 1980. 2381 S.
5. Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in acht Bänden. Mannheim, 1993, 4096 S.
6. Gerhard Wahrig. Deutsches Wörterbuch. 6., neu bearbeitete Auflage. Bertelsmann Lexikon Verlag GmbH. 1997, 1420 S.
7. M.D.Stepanova, İ.İ.Çernyševa. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Moskau. "VYSSALA SKOLA", 1986, 247 S.
8. A.A.Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968, с. 249

Summary

The role of loan words in the enrichment of German vocabulary

In this article it is spoken of the role and importance of the foreign words in enriching the German language.

In the enrichment of the German language we learn different areal terms of loan words that came from English, latin greek, french, and other languages in different historical periods and their modern situations in the language.

Резюме

Роль заимствованных слов в обогащение словарного состава немецкого языка

В статье речь идет о роли и значении заимствованных слов в обогащении словарного состава немецкого языка. Исследуются термины, употребляющиеся в различных сферах и вошедшие в отдельные исторические периоды в словарный состав немецкого языка из латинского, греческого, французского, английского и других языков, изучается их современное состояние в языке.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. E.Yusifov
ADU-nun Alman dili kafedrasının
22.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.04.2017

ƏDƏBİYYAT

fil.e.d, prof. Aynur Sabitova
ADU

AMERİKA ROMANININ YARANMASI VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Amerika nəsr, sentimental roman, maarifçilik, süjet

Keywords: American prose, sentimental novel, enlightenment, plot

Ключевые слова: Американская проза, сентиментальный роман, просвещения, сюжет

XVIII əsrin sonuncu onilliyi ABŞ üçün hərtərəfli intensiv inkişaf dövrü idi. Bu həm də gənc dövlətin mədəni həyatına, o cümlədən ədəbiyyatına da aiddir. Məhz bu dövrdə amerikalıların dünyagörüşünün dünyəviləşmə prosesi başa çatır. Ədəbiyyata diqqət artır, şəhərlərdə ədəbiyyat həvəskarlarını birləşdirən cəmiyyətlər yaranır, milli ədəbiyyatın formalaşması ilə bağlı məsələlər dövrü mətbuatın səhifələrinə çıxarılır. Maraqlıdır ki, əsas diqqət estetika məsələlərinə deyil, siyasi məsələlərə yetirilir. Ədəbiyyat birinci növbədə milli özünütəsdiqin zəruri vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Amerika ədəbiyyatında roman janrının formalaşması belə bir şəraitdə başlamışdı. 1789-cu ilin əvvəlində Bostonda sonradan «ilk Amerika romanı» adlandırılacaq əsər işıq üzü gördü. Bu, Uilyam Hill Braunun «Mərhəmətin gücü» romanı idi. Bu əsərin süjetinin əsasında zəngin ailədən olan Harrinqton adlı cavan oğlanla kasıb qız Harriot Fosettin məhəbbətinin tarixçəsi durur. Bu Harrinqton üçün əvvəlcə yüngül bir həvəsidir, amma sonra o, atasının etirazına baxmayaraq, qızla evlənmək istəyir. Son məqamda aydın olur ki, Harriot onun qeyri-qanuni doğulmuş ögey bacısıdır. Bu sarsıntıya dözməyən qız dərdədən ölür, oğlan isə özünü öldürür. Əsərdə yardımçı süjet xətləri də var. Bunlardan biri günahsız bir qızın yoldan çıxarılması ilə bağlıdır. Bu xətt də faciəvi bitir. Əlbəttə, Braun o dövrün ədəbiyyatında xeyli populyar olan süjeti Amerika mühitində təsvir etməyə cəhd etmişdi. Amma maraqlıdır ki, romanın yaradılmasına Massaçuset ştatında baş vermiş real faciə təkan vermişdi.

U.H.Braunun əsəri birmənalı qarşılanmasa da, onun ardınca başqa Amerika müəlliflərinin də əsərləri meydana gəldi. Onların çoxunu ingilis yazıçısı Riçardsonun «Klarissa»sı mövzusunda variasiyalar adlandırmaq olar. XVIII—XIX əsrlərin qovuşuğunda o dövr üçün xeyli çox sayda roman yazılıb çap olunmuşdu. Onların çox hissəsi, məsələn, Anna Eliza Blikerin «Mariya Kittlin əhvalatı» (1793), Hanna Fosterin «İşvəkar və ya Eliza Uortonun əhvalatı» (1793), missis Uorrenin «Qumarbazlar və ya məsumluğun məhvi» (1805) kimi, ləyaqətin məhv olmasından bəhs edir. Bu əsərlər arasında Susanna Rousonun «Şarlotta Tampl» (1791-1794) əsəri xüsusilə böyük populyarlıq qazanmışdı. Əsərdə

yelbeyin zabit Montravilə aldanıb onunla birlikdə Nyu-Yorka gedən ingilis qızın taleyindən bəhs olunur. Montravil orada qızı atıb gedir və bununla da onu məhvə məhkum edir. Roman ABŞ-da iki yüz dəfəyə yaxın çap olunmuşdu.

Sentimental romanla yanaşı amerikalı müəlliflər janrın başqa növlərinə də müraciət edirlər. 1792-ci ildən 1815-ci ilə qədər Hyu Henri Brekenricin «Müasir cəngavərlik» satirik əsəri ayrı-ayrı nəşrlərlə çıxır. 1797-ci ildə Royall Taylerin «Əlcəzair əsiri» romanı çapdan çıxır. Amerika romançılarından ən məşhuru isə Çarlz Brokden Braun idi. Əsrin son illərində o, bir sıra «qotik roman» yaradır.

Bədii nəsr əsərlərinin sayının durmadan artmasına baxmayaraq, hələ uzun müddət bədii nəsr amerikalılar az əhəmiyyətli və hətta zərərli hesab edirdilər. Bu fikir çox vaxt mətbuat səhifələrinə çıxarılırdı. Məqalə müəllifləri hesab edirdilər ki, romanlar insanları «günah yoluna» çəkir, «həyat haqqında yanlış təsəvvür yaradırlar» [4, s.42; 5, s.195-214]. S.Millerin XIX əsrin əvvəllərində xeyli məşhur olan «On səkkizinci əsrin qısa tarixi»nin «Romanlar» adlı fəslində müəllif bu ədəbi əsərləri ağıla və mənəviyyətə vurduqları zərərə görə tənqid edirdi [3, s.179]. Romanı uydurma olub, gerçəkliyi qətiyyənlə əks etdirməməkdə və insanları ondan uzaqlaşdırmaqda günahlandırılırdılar. Bundan çıxış edərək C.Trambull, məsələn, Riçardsonun «Klarissa» romanını ikibaşlı və təhlükəli hesab edirdi. O yazırdı: «Əgər qadın kişilərin qurduqları torlardan necə qurtarmağı bilmək istəyirsə, o, romanı bilməli və Klarissanın xarakterini təqlid etməlidir; əgər hər hansı kişi ləyaqəti necə aldatmaq lazım olduğunu bilmək istəyirsə,.. qoy o, Lovlasın xarakterini təqlid etsin» [1, 70]. Deməli, roman öz təbiətinə görə tərbiyəvi təsir göstərə bilməz.

Tənqidə cavab verən və özlərinə bəraət qazandırmaya çalışsan roman müəllifləri əsərlərinin tərbiyəvi əhəmiyyətini və real həyatla bağlılığını vurğulayırdılar. Q.Şerburn, məsələn, «Şərq filantropu» (1800) əsərinin ön sözündə yazırdı: «Müəllif əyləncə maskası altında ləyaqət, mərhəmət və xeyirxahlıq prinsiplərini təlqin etmək istəyirdi ki, bunlar da onların təsiri altında olanlara öz həyatlarında ən yaxşı tətbiq tapmağa kömək edəcəklər» [5, s. 204]. Janrın özünün mövcudluğu çox vaxt onun tərbiyəvi funksiyası ilə əlaqələndirilirdi. S.Rouson Bostonda qızlar üçün məktəb açanda, daha roman yazmayacağını bəyan etmişdi. X.Q.Brekenric «Müasir cəngavərlik» əsərini yazanda qarşısına məhz praktik əhəmiyyəti olan əsər yaratmaq məqsədi qoymuşdu. Bu əsər gənc demokratiyaya aşkarlanan çatışmazlıqlardan xilas olmağa kömək etməliydi. Müəllif əsərin ön sözündə əsərinin bədii formasının yalnız üslubun təkmilləşdirilməsi baxımından vacib olduğunu vurğulamağı lazım bilmişdi [6, s.19-21].

Amerika yazıçıları dönüb-dönüb əsərlərinin uydurma olmadığını vurğulayırdılar. Romanların demək olar ki, hamısının oxşar altbaşlığı var: U.X.Braunun «Mərhəmətin gücü»ndə – «həqiqətə söykənir», S.Rousonun«Şarlotta Templ»ində – «həqiqi əhvalat», X.Fosterin «İşvəkar»ında – «fakta söykənir» və s. Ədalət naminə demək lazımdır ki, bu əsərlərin süjetinin əsasında həqiqətən də həyatda baş vermiş hadisələr durur. Amma onların heç biri əsərin qəhrəmanının qəmli taleyi haqqında sənədli əsər adlandırıla bilməz. R.Taylerin əlcəzairilərə əsir düşmüş doktor Anderhillin məcaraları haqqında avtobioqrafik formada yazılmış «Əlcəzair əsiri» romanından da böyük dəqiqlik gözləmək mümkün deyil. Əsərin müqəddiməsi elə

yazılıb ki, oxucunu onun faktoqrafik olduğuna inandırсын. Yazıçı burada «müəllifə» - Anderhillə əsərin ideyasını verən dost rolunda çıxış edir [10, s.22-23].

Bəs janra neqativ münasibətin səbəbi nədir? Ehtimal ki, roman ətrafındakı mübarizə arxasında Amerika tarixinin real şəraitləri durur.

Bu xeyli dərəcədə Avropa və Amerika mütəfəkkirləri arasındakı fikir müxalifliyi ilə bağlıdır. XVIII əsr ingilis fəlsəfəsində incəsənət əsl mənəviyyatın yol göstərəni kimi nəzərdən keçirilirdisə [8, s.89], Amerika maariçiləri hesab edirlər ki, estetik duyğuların əsası olan zövq mənəvi başlanğıcdan tamamilə asılı deyil. B.Raş «Fiziki səbəblərin mənəvi qabiliyyətə təsiri» əsərində bildirdi ki, «cənab Lokk mənəvi prinsipi şüurla, lord Şeftsberi isə zövqlə dəyişik salıb, çünki bu üç qabiliyyət, onlar şüurda bir-birindən asılı olmayaraq mövcud olsalar da, eyni bir təqdir predmetinə malikdirlər» [9, s. 411]. Tomas Ceferson tez-tez qeyd edirdi ki, «kritisizmin sahəsi estetikdir, mənəviyyatdan tamamilə fərqli olan qabiliyyətdir» [7, s.106]. Məhz buna görə «Amerikanın baniləri» lap əvvəldən mədəniyyəti ikinci dərəcəli hesab edirdilər, çünki o yalnız tətbiqi məsələləri həll etməyə qabildir. İstiqlaliyyət müharibəsi dövründə bu tezis ədəbiyyatın özünün məqsədləri ilə ziddiyyətə girmirdi. Əsrin sonuna vəziyyət xeyli mürəkkəbləşdi.

Bir tərəfdən ədəbiyyatın özü təcrübə toplayır, həm mövzu, həm də janr baxımından daha rəngarəng olurdu. O artıq sırf siyasi deyildi. Poeziyada müxtəlif cərəyanlar formalaşır, esseçilik, daha rəngarəng olur, onun əsasında oçerk, sonra isə roman yaranır. Digər tərəfdən məhz bu dövrdə ABŞ-da maarifçilik ideyalarının böhranı başlayır. Məsələ bundadır ki, Amerika maarifçiliyinin özündə müəyyən məhdudluq var idi. Tarixi prosesin məntiqi inqilab etmiş Amerika burjuaziyasını yaranmış sosial qaydaları qorumaq və təkmilləşdirməyin zəruri olması fikrinə gətirib çıxartmışdı. Formal olaraq «təbii hüquqdan» imtina etməyən amerikalılar burjua hüququnun praktik realizəsinə müraciət etdilər. Bu kontekstdə «təbii insan» tərbiyə etməyin zəruri olması haqqında tezis dəyişilib, nəsə yeni normaların, yeni cəmiyyətin zövqünə, hissləri və fikrinə müvafiq qaydaların yaradılması və möhkəmləndirilməsi tələbinə çevrildi. L.Frisbi dövrün tələblərini, məsələn, belə ifadə etmişdi: «Eyni baxışlar uşaqların meylləri və vərdişlərinin formalaşmasında istifadə olunacaq, onlar biliyin mühüm qolu olacaq və cəmiyyətin ali təbəqələrində üstünlük təşkil edib, populyar yazıçıları da idarə edəcəklər» [2, s.47]. Başqa sözlə, ədəbiyyat hər şeydən əvvəl və müstəsna olaraq normativ baxışlar sisteminin yayılma vasitəsi olmalı idi.

Romanın tənqid hədəfi olması da bununla bağlıdır. Onda sadə anlaşılan faydalılıq yox idi. Təsadüfi deyil ki, Ceferson dostlarından birinə uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı məsləhət verəndə bildirmişdi ki, «romanlara həvəs» «yaxşı təhsil yolunda maneədir», çünki onların oxunmasına qiymətli vaxt sərf olunur, onlar faydalı oxuya həvəsi öldürür və gerçəkliyin qavranılmasını təhrif edir.

İlk Amerika romanları Maarifçilik dövrünün «əxlaqi-didaktik yönümlü» romanına aiddir, məhz buna görə də didaktika, müəyyən keyfiyyətlərin təlqin və tərbiyə etmək bədii yaradıcılığın qarşısında duran əsas məsələ kimi götürülür. Bu keyfiyyətlər yeni cəmiyyətin ictimai və şəxsi həyatının normal fəaliyyət prinsipləri üçün zəruri olan ideallarıdır. Brekenricin «Müasir cəngavərlik» əsərindəki demokratiyanın tənqidi birinci növbədə gerçəkliyin idealla üst-üstə düşməsi üçün həyata keçirilən ideal demokratiya modelindən uzaqlaşmaların

tənqididir. Sentimental romandakı adətlərin tənqidi ümumi qəbul olunmuş ləyaqətlərdən uzaqlaşanların tənqididir.

XVIII əsrin sonunda yazarlar üçün əsas «təbii cəmiyyət – qeyri-təbii insan» oppozisiyası olur, özü də bu, «düzgün prinsiplər, adətlər – şəxsiyyətin düzgün olmayan davranışı» şəklində təzahür edir. Lakin bəsit qavranılan bu kimi münaqişələr həmişə səthi və şərtidir. Birmənalı olduqlarına görə onda əsl dramatiklik və psixoloji dərinlik ola bilməz. XVIII əsrin sonu Amerika romanlarının çoxunun bədii səviyyəsinin aşağı olmasının səbəbi məhz budur.

Eyni zamanda bu dövrün az-çox gözəçarpan ədəbi nailiyyətləri bu və ya digər yazıcının bu düsturdan kənara çıxma bilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, «Müasir cəngavərliyin» ən maraqlı səhifələri Amerika cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin adətləri öçerklərindəki naturadan götürülmüş təsvirlərdir. Çarlz Brokden Braun əsərlərində yuxarıda qeyd olunan oppozisiya öz riqoristsik sərtliyini itirdiyindən dövrünün ən sanballı yazıcısı olmuşdu. Braun öz əsərlərində müəyyən ideyalar kompleksini inkişaf etdirir, lakin təhkiyənin gedişində onları qəti şəkildə təsdiqləmir, bu və ya digər situasiyada yoxlayır. Maraqlıdır ki, onun «Viland» (1798), «Ormond» (1799), «Edqar Hantli» (1799) kimi romanlarının süjetlərinin əsasında duran münaqişələr istənilən nəzəriyyə və izahlarından daha mürəkkəbdir.

XVIII əsrin sonunun Amerika nəsrinin mənfi qiymətləndirilməsi daha bir səciyyəvi xüsusiyyəti ilə bağlıdır: əsərlərin əksəriyyətinin süjet xətti təkrarçılıqdır. Sentimental romanların ən geniş yayılmış mövzusu yoldan çıxartmaqdır. Bu, bilavasitə S.Riçardsonun «Klarissa»sından gəlir. Çarlz Brokden Braunun romanları U.Qodvinin «Kaleba Vilyams»ını andırır. Brekenricin «Müasir cəngavərlik» əsəri kələkbazlar romanının konstruksiyasından götürülmüşdür.

Əlbəttə, Amerika nasirləri Avropa ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrindən öyrənirdilər. Süjetin mənimsənilməsi təqlidçilik kimi deyil, nəzirə kimi qavranılırdı (şərq ədəbiyyatında olduğu kimi). Ən vacibi süjetin təşkili üsulu və onun fəlsəfi məzmunudur. Süjet, üslub, psixoloji klişeləri canlandıranda onları yerli, Amerika materialı ilə doldurmaq lazım idi. Buna görə də əsrin sonunun əsərlərində hadisələrin hamısı və ya xeyli hissəsi Amerikada baş verir. amma ingilis ədəbiyyatı üçün adəti olan təhkiyə formaları və modelləri materiala neytrallıq verirdi. Gerçəklə əlaqə, onun tanıma bilən cizgiləri tanış forma arxasından zorla sezilirdi və hətta ən yaxşı əsərlərin özəlliyi olduqca şərti idi. Bütün bunlara baxmayaraq, ilk Amerika romanları ABŞ-da müstəqil bədii təfəkkürün başlanan formalaşma prosesində mühüm addım idi.

Ədəbiyyat

1. Cowie A. John Trambull Glances at Fiction. // American Literature, 1940, v. XII, № 1, March, p. 70
2. Martin T. The Instructed Vision: Scottish Common Sense Philosophy and the Origins of American Fiction. Bloomington, 1961.
3. Miller S. Brief Retrospects of the Eighteenth Century. N.Y., 1803, v. 2.
4. Mott F.L. History of American Magazines: 1741-1850. Cambridge, Mass., 1957, v. 1.
5. Orians G.H. Censure of Fiction in American Romances and Magazines: 1789-1810. // PMLA, 1937, *v. LII, N° 1, March.

6. Брекенридж Х.Г. Предисловие к роману “Современное рыцарство”. // Писатели США о литературе. В 2-х тт. М., 1982, т. 1, с. 19-21.
7. Джефферсон Т. Письмо Т.Джоу, 13 июня 1814 г. // Американские просветители, т. 2.
8. Овсянников М.Ф. История эстетической мысли. М., 1978.
9. Раш Б. Влияние физических причин на моральную способность. // Американские просветители. В 2-х тт. М., 1968, т. 1.
10. Тайлер Р. Предисловие к роману “Алжирский пленник”. // Писатели США о литературе, т. 1, с. 22-23

Summary

The birth of the American novel and its main features

The article notes that the American novel was born immediately after the American Revolution. The first novels in American literature mostly relied on the traditions of the English sentimental novel, while American prose writers filled the traditional form with local, American material. As the basis of the plot, the authors most often took an event that took place in reality. Not differing on the whole with great artistic merits, the novels of the late 18th and early 19th centuries brought a significant step in the process of the formation of American national consciousness.

Резюме

Зарождение американского романа и его основные особенности

В статье отмечается, что американский роман зародился сразу же после Американской революции. Первые романы в американской литературе большей частью опирались на традиции английского сентиментального романа, при этом американские прозаики наполняли традиционную форму местным, американским материалом. Авторы чаще всего брали за основу сюжета событие, имевшее место в действительности. Не отличаясь в целом большими художественными достоинствами, романы конца XVIII - начала XIX века явили собой значительный шаг в начавшемся процессе формирования американского национального самосознания.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Zeynalov
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
06.03.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 21.02.2017

fil.e.d., prof. Tofiq Əbdülhəsəni
UNEC

LİRİK-PUBLİSİSTİK ÜSLUBUN ÖZƏLLİKLƏRİ

Açar sözlər: məqalə, lirik-publisistik, üslub, tədqiqat, şair, müstəqillik.

Keywords: in the article, of lyric-publicist, method, In this research, writes like, independence

Ключевые слова: статья, лирико-публицистический, стиль, исследования, поэт, независимость

Sovet siyasi rejimi dönəmində lirik-publisistik üslub o qədər də geniş yayılmamış, yalnız mövcud ideoloji məzmunlu şeirlər bu üsluba söykənilərək qələmə alınmışdır. Bu da onunla bağlıdır ki, lirik-publisistik üsluba söykənilərək yazılan şeirlərdə fikrin müstəqim ifadəsinə meydan verildiyindən dövrün senzura yasaqları daha ciddi mövzularda əsərlər yazılmasını əngəlləyirdi. Senzura maneələri ilə üzləşməmək üçün isə ən rahat çıxış yolu lirik-metaforik üsluba söykənərək fikrin müstəqim ifadəsindən mümkün qədər uzaqlaşmaq idi ki, bu amil sovet dövrü Azərbaycan poeziyası üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir.

İstiqlaliyyət dövrü poeziyasında Qabil, Xəlil Rza Ulutürk, Cabir Novruz, Famil Mehdi, Sabir Rüstəmханlı, Eldar Baxış, Ələkbər Salahzadə, Abbas Abdulla və digər şairlər daha çox publisistik üsluba söykənərək əsərlər yazmağa üsünlük vermişlər. Lakin lirik-publisistik üslub yalnız adı çəkilən şairlərin yaradıcılığı ilə məhdudlaşmır. Digər sənətkarların yaradıcılığında da bu üsluba söykənilərək yazılan çoxlu sayda poetik örnəklərə təsadüf olunmaqdadır.

Bu illərin poeziyasında lirik-publisistik üslubun inkişafında Xəlil Rza Ulutürkün poeziyası mühüm rol oynamışdır. Şairin bu dövrə təsadüf edən yazıları lirik-publisistik üslubun özünəməxsus poetik çalarlarını bütün özəlliklərilə əks etdirməkdədir. Adı çəkilən üsluba xas olan lirik «məən»in fəallığı, ictimai düşüncənin, vətəndaş aktivliyinin ön plana çəkilməsi Xəlil Rza Ulutürkün bu dövr yaradıcılığı üçün səciyyəvi keyfiyyətlərdir. «Qanım bayrağımdadır» adlı şeirində şair özünün vətənin taleyi, qarşılaşdığı problemlərlə bağlı düşüncələrini ifadə etmişdir.

*Bəzən tənha keçərəm, bəzən yanımda Təbriz,
Neçə qəbri bəzəyir bir dəstə tazə nərgiz [1].*

*Məzarlar xonça-xonça, məzarlar gül sərgisi,
Şəhidlər xiyabanı bəlkə çiçək dənizi.*

Xəlil Rza Ulutürkün «Hələ durur» adlı şeiri də lirik-publisistik üslubda qələmə alınmışdır. Burada şair millətin taleyi ilə oynayan bəzi vəzifə sahiblərini kəskin şəkildə ittham edərək bir vətəndaş kimi özünün ictimai mövqeyini açıq şəkildə ortaya qoyur:

*Xocalını al qanına bələt dirib ucalanlar,
Yarım milyon didərginin göz yaşından bac alanlar [1]*

Xəlil Rza Ulutürkün «Mən cəbhəyə gedirəm», «Təbrizmin qan bahası», «Qaytar mənim qüdrətimi», «Yeganə məlhəməm», «Azərbaycanın milli qəhrəmanı» və digər şeirləri də lirik-publisistik üslubun dəyərli nümunələri kimi diqqəti çəkir.

İstiqlaliyyət dövrü Azərbaycan poeziyasında lirik-publisistik üsluba ən çox müraciət edən şairlər içərisində Sabir Rüstəmxanlı xüsusilə diqqəti cəlb etməkdədir. Şairin yaradıcılığında lirik publisistik üslubun rəngarəng mövzularla təzahürünə rast gəlinməkdədir. Belə ki, təbiət, məhəbbət, azadlıq, istiqlalilik, vətənpərvərlik, mənəvi yaddaşın bərpası, milli kökə, ilkinliyə qayıdış problemi və s. digər məsələlər orijinal, bənzərsiz poetik nümunələrin təmsalında lirik-publisistik cizgi və çalarlarla şairin yaradıcılığında bədii ifadəsini tapmışdır.

Sabir Rüstəmxanlının yaradıcılıq üslubunu səciyyələndirən gənc tədqiqatçı Elşad Səfərli onu «lirik başlanğıc və təmayüllərə görə» aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

- «1. Lirik-epik;
2. Analitik-psixoloji (hissi-psixoloji);
3. İctimai-publisistik».

Tədqiqatçının fikrincə, «göstərilən üslublar müəyyən məqamlarda özündə lirik-romantik üslubun nümunələrindəki poetik vəsf, tribunluq və s. çalarları birləşdirir».

Göründüyü kimi, tədqiqatçının öz təsnifatına vermiş olduğu şərhə şairin yaradıcılığının daha çox ictimai-publisistik üslubi qatları öz təsdiqini tapmaqdadır. Həqiqətən də Sabir Rüstəmxanlının poeziyasında ictimai-publisistik üslubun qabarıqlığı bütün məqamlarda duyulmaqdadır. «...Poetik fikirdə publisist məqam o zaman estetik tutum qazanır ki, poeziyanın əzəli və əbədi mahiyyətini, obrazlılığını sıxışdırmır, əksinə obrazlı düşüncənin ifadə çalarlarını artırır, onun intonasiya zənginliyini təmin edir. ...Əgər publisistika şeirdə dərhal seçilirsə deməli, yerində deyil. Poeziya publisistikaya yox, publisistika poeziyaya tabedir, konkret dövrün ictimai ruhu ilə bağlı obrazlı təfəkkürdə yerini dəyişir, ancaq onun məhvərindən çıxmır. Obrazlı fikrin cazibəsindən kənardə publisistika nəzmlə ifadə edilmiş informasiya səciyyəsi daşıyır»[2]. Doğru mülahizələrdir, Sabir Rüstəmxanlının yaradıcılıq örnəkləri də bir daha bunu təsdiq etməkdədir:

*Bax, qardaşım, bax
Mən də bir güzgü tuturam üzünə
Öz taleyini göstərirəm özünə,
Min illər
Min düşmən aynasında
Əyri göstəridin.
Elə deyilsən!
Sən bir qəhrəmansan, kölə deyilsən [3].*

Göründüyü kimi, şair lirik-publisistik üslubun imkanları çərçivəsində lirik qəhrəmanın ağrı-acılarını böyük ustalıqla əks etdirməyə nail olmuşdur. Təqdim olunan bu parça «lirik qəhrəmanın özünüdərkə, özünüdərsə, milli oyanışa sakit, təmkinli çağırışı yox, yanıqlı hayqırtılarıdır. Bu həyəcanlı, nidalı müraciət heç də lirik «mən»in eqosentrizmini, milli loğvalığını, təkbürünü gösərmir». Əksinə, burada zamanın dəyişimi ilə lirik qəhrəmanın daxili dünyasında gedən böyük təbəddülatın, oyanışın ahəngi duyulmaqdadır.

Sabir Rüstəmxanlının lirik-publisistik üslubda yazdığı şeirləri bu səpkidə yazılan digər şeirlərdən xeyli dərəcədə seçilməkdədir. Çünki Sabir Rüstəmxanlının bu üslubdakı yazıları çılpaq publisistik düşüncədən qaynaqlanmışdır. Bu şeirlərdə publisistik düşüncə metaforik ifadə tərzilə məharətlə birləşdirildiyi üçün onun hansı üslubda yazıldığını ilk baxışdan təsəvvür etmək çətinlik tələb edir. Şairin son dövr yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan bu aspekti dəqiq müəyyənləşdirən tənqidçi Cavanşir Yusifli «Sabir Rüstəmxanlı: yaddaşın poetikası» adlı monoqrafik tədqiqatında yazır: «Sabir Rüstəmxanlının şeirlərində və ümumiyyətlə, onun deyim tərzində bir sirayətedicilik xüsusiyyəti var. Söz və ifadələrin, obrazların, onların müvafiq kontekstdə yaratdığı şəbəkənin canlılığı, necə deyərlər bədii-metaforik kommunikasiyaya can atması, sözün içində yuvalanan məna savaşının üzə çıxmaq ehtiyacı – Sabir Rüstəmxanlı şeirinin «forma dağınıqlığından» da boyaboy görsənir. Necə deyərlər, misranın, bəndin sonu gəlsə də, orada yuvalanan mənanın savaşı, bir-biriylə qovğası bitmək bilmir, hiss, duyğu hansısa yolu qət etdikdən sonra nəfəs dərməyi yaddan çıxarır, ehtiras bir də qaynayır, belə bir təzyiq altında sözün «qabığı soyulur», heç bir metaforik vahid, element, komponent şərtlənməyə, bir məkana bağlanıb donmağa macal tapmır» [4]. Şübhəsiz ki, tənqidçi Cavanşir Yusiflinin mühakimələrində şairin üslubunun və yazı tərzinin başlıca özəllikləri sərrast şəkildə ifadəsini tapdığından onunla razılaşmamaq mümkün deyildir.

Xəlil Rza Ulutürkün bir zamanlar yazdığı, Sabir Rüstəmxanlının 2004-cü ildə nəşr olunan «Seçilmiş əsərləri»ndə ön söz kimi verilmiş məqalədə bəzi maraqlı məqamlar vardır. Bu məqamlar şairin lirik-publisistik üslubunu səciyyələndirən aspektləri ilə diqqəti çəkir: «Sabir Rüstəmxanlı poeziyası milli şüur poeziyasıdır, xalqın, millətin öz mənliliyini, əzəmətli keçmişini dərk etmək uğrunda mübarizənin, bütün rəsmi və qeyri rəsmi yalanları, saxtakarlıqları darmadağın etmək yolunda səfərbər olunmuş iradə gücünün, mətanət və mərdanəliyin, qarşısızalmaz ruh qüvvəsinin poeziyasıdır»[5].

Eldar Baxışın şeirləri də lirik-publisistik üslubun poetik ölçülərini bütün dolğunluğu ilə əks etdirməkdədir. Xüsusilə, şairin ömrünün son illərində yazdığı şeirlərdə bunu daha aşkar şəkildə duymaq mümkündür. Eldar Baxışın «şeirlərinin daxilində böyük bir sərbəstlik, ciddi şəkildə nəzərə çarpan bir azadlıq var. İlhamla yazılan şeir ilk misrasından, başlanğıc sözündən duyulur. Onun şeirlərində söz-sözü, misra-misranı, fikir-fikri çəkib gətirir. O, sözü qovub bağrını çatlatmır. Söz öz nəfəsiylə, öz axarıyla gəlir» [6]. Bütün bu məqamlar Eldar Baxış poeziyasının publisistik ahəngini şərtləndirən amillərdəndir.

Lirik-publisistik üslub poeziyasında çox mühüm üslublardan birinə çevrilmiş, şairlərimiz bu mövzuda bir-birindən maraqlı sənət əsərləri, poeziya nümunələri yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Ulutürk Xəlil Rza, Türkün dastanı, Bakı, «Gənclik» nəşriyyatı», 2000, səh.597
2. Alışanlı Şirindil. Sözün estetik yaddaşı, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1994, səh.137
3. Rüstəmxanlı Sabir. Zaman məndən keçir, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, səh.372
4. Yusifli Cavanşir. Sabir Rüstəmxanlı: Yaddaşın poetikası, Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2006, səh.53-54
5. Rüstəmxanlı Sabir. Seçilmiş əsərləri, Bakı, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2004, səh.9

Summary

Lyric-publicist method

In the article the author considers the properties of lyric-publicist method in today's Azerbaijani poetry. In this research work the famous writer as Khalil Rza Uluturk, Gabil, Jabir Novruz, Famil Mehdi, Sabir Rustam, who have played a great role in the development of lyric-publicist method of 1991-2005 years poetry, have been noted.

Резюме

Лирико-публицистический стиль

В статье рассматриваются особенности лирико-публицистического стиля в современной азербайджанской поэзии.

В исследованиях 1991-2005 г.г. отмечается важная роль таких поэтов, как Халил Рза Улутюрк, Габиль, Джабир Новруз, Фамиль Мехти, Сабир Рустамханлы и других, которые создают свои произведения, опираясь на публицистику.

Лирико-публицистический стиль становится ведущим именно в годы Независимости.

*Rəyçi: dos. G.İsmayilzadə
ADİU-nun "Azərbaycan dili" kafedrasının
15.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.02.2017

dos. Ramida Mirzəfərova
BSU

ANARIN YARADICILIĞI

Açar sözlər: mövzu, ideya, yaradıcılıq, yazıcının fəlsəfəsi

Keywords: subject, idea, creativity, philosophy of the writer

Ключевые слова: тематика, идея, творчество, философия писателя

Azərbaycan ədəbiyyatının 60-70-ci illər mərhələsində Anar yaradıcılığı mühüm yer tutur. Ədəbiyyatımızın, müasir milli ictimai-mənəvi təfəkkürün görkəmli xadimlərindən biri olan Anarın yaradıcılığı çoxistiqamətli, çoxşaxəlidir. Bu yaradıcılıq həm məzmunca, həm də formaca rəngarəngdir. Anarın əsərləri nəinki Azərbaycanda, bütün türk dünyasında, ümumiyyətlə dünyada yayılmış, bir çox dillərə tərcümə olunmuşdur. Anar haqqında neçə-neçə dəyərli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Yazıcının hekayələri, povestləri, romanları, dram əsərləri, esseləri, publisistikası və s. artıq dəfələrlə etiraf edildiyi kimi, qüdrətli bədii-estetik, intellektual təfəkkürün məhsuludur. Həmin əsərlərdə dövrümüzün kifayət qədər mürəkkəb ictimai-əxlaqi, psixoloji problemləri qaldırılır, orijinal mövqedən sərh verilər, düşündürücü, səfərbəredici mühakimələr, mülahizələr irəli sürülür.

Anarın əsərləri qaldırılan problemlərin əhatə dairəsinə və genişliyinə görə fərqlənir. Burada birinci növbədə ilk təməl kimi dünya problemləri öz əksini tapır. Məsələn, “Molla Nəsrəddin-66”-ni qeyd edə bilərəm. Bu əsərdə cəmiyyətimizin elə bir sahəsi olmamışdır ki, yazıçı ona toxunmasın. Azərbaycan ədəbiyyatşünası Sabir Bəşirov kitabında belə bir fikir irəli sürür: “Azərbaycan adda bir məmləkətin hər bir problemi Anarın fəaliyyət dairəsinə yad deyildir. Bununla da biz yazıcının fəaliyyət dairəsinə kiçiltmək istəmirik. Məlumdur ki, yazıçı üçün başqa xalqların da taleyi doğmadır, əzizdir və onun yaradıcılığında beynəlxalq problemlər də öz əksini tapıb. Lakin sənətkar hər şeydən əvvəl azərbaycanlıdır və öz millətinin təmsilçisidir...” [1, s.3].

Bunu qeydetməliyik ki, Anarın nəsr dili 60-cıların “yeni nəsr” dilinin xarakterik nümunəsidir. Bu dilin bir sıra ümumi cəhətləri vardır ki, onlardan bir neçəsini qeyd etməmək olmaz: Birincisi, Anarın nəsr dili çoxistiqamətli, çoxplanlı, müxtəlif üslublu, polifonik bir dildir. Bu dildə bir sıra məqamlar üzvi vəhdət halında çıxış edir. Belə məqamlara satirik-realist, lirik-romantik, psixoloji-analitik, publisistik və s. misal göstərmək olar. İkincisi, Anarın nəsr dili müəyyən təkmilləşmə-inkişaf yolu keçmişdir. Bu dil daha çox satirik-realist dildən lirik-romantik dilə, oradan da psixoloji-analitik dilə çevrilmişdir. Lakin, bununla belə həmin mərhələlərin hər birində bu və ya digər keyfiyyət ikinci, və ya üçüncü əlaməti bütünlüklə sıxışdırıb çıxarmır, sadəcə aparıcı mövqeyə malik olur.

Bir şeyi də unutmamaq lazımdır ki, Anar hər şeydən əvvəl yazıçı-nasirdir, əlbəttə ki, onun dili də ilk növbədə yazıçı-nasirin dilidir. Yazıçı bu və ya digər dilin yalnız bədii, estetik imkanlarını deyil, həm də məna, qrammatik, üslubi və s. imkanlarını da əks etdirir. Ədəbiyyatşünas Sevinc Əsgərova “Anarın dili” kitabında belə yazır: “60-cılar, xüsusilə Anar nəsr dilinin intonasiyasını dəyişdilər,

təhkiyəyə yeni ritmik vasitələr gətirdilər, köhnə uzun-uzadı təsvir üsulundan, yıpranmış bədii təsvir vasitələrindən imtina etdilər” [3, s.17].

Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Yaşar Qarayev Anar haqqında bunları yazır: “... öz nəsrilə Anar bütünlükdə XX əsr sonlarının “həqiqət anımı” fəlsəfi təhlilinin əsasını qoyur” [4, s.6]. Anar bədii axtarışlarını yalnız həyat materialında deyil, eyni zamanda, predmeti təhlil prinsiplərində də aparır. Bu nəsrə nəyə görə tarixlə müasirliyin, şəxsiyyətlə xalqın, Ölkə ilə Planetin vahid həyatı qovşaq təşkil etməsinin səbəblərinin açıqlanması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna ilk öncə, aşağıdakı fikir ən tutarlı cavabdır: “Qlobal dünyagörüşü və planetar təfəkkürü isə artıq hər cür fəlsəfi və sosial problemlərə vahid bir məcrada-bəşərin və planetin taleyi müstəvisində baxır. Məhz bu bizim günlərdə “həqiqət axtarışının” xüsusiyyətini təşkil edir və Anarın bugünkü nəsrilə də elə həmin xüsusiyyətlə aşılanır” [4, s.6].

Yazıçı nəsrində “həqiqət axtarışı” ədibin qlobal dünyagörüşü və planetar təfəkkürü ilə birbaşa bağlıdır. Bu, bədii, psixoloji, fəlsəfi təhlildə, problematikada və qəhrəmanların xarakterlərinin təhlilində də özünü göstərir. Məhz məsələlərə bu kontekstdə yanaşdıqda problemin nə qədər də aktual olduğu aydın görünür. Ona görə ki, Anar nəsrinin daxildə geniş konteksti var. Bu isə qəhrəmanların xarakterlərinin bədii tədqiqini özünəməxsus edir. Həm də bu səbəbdəndir ki, Anarın obrazları tək-cə hətərəfli çalarları ilə görünən fərd deyil, müəyyən mənada zamanın təmsilçisidir, nəyin necə və harada müəyyənləşdirilməsi üçün göstərici rolundadır.

Anar nəsrinin poetikasında diqqəti cəlb edən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də buradakı personajların müxtəlifliyinə, mürəkkəbliyinə, onların çoxqatlı qarşılıqlı münasibətlərinə uyğun olaraq, əsərlərin çoxqatlı struktura malik olmasıdır. Bu cəhəti nəzərdə tutan tənqidçi A.Məmmədov yazır: “Anar polifonik yazıçıdır; yəni onun əsərlərindəki hər bir obrazın, hətta ən xırdasının, gözəçarpmayanın belə, özünəməxsus həyat amalı, dünyabaxışı, adamların içində yeri, səslər içində səsi var. Yazıçının hər bir əsəri çoxüzümlü, çoxsəsli şəhəri xatırladır” [7, s.3]. Onun nəsrində aparıcılıq ruh, mənəviyyat, düşüncə kimi “həyat cövhəri” nə məxsusdur. Onun əsərlərində “həyat”la təmasdan doğan qəhrəmanlar əslində içərilərindəki “həyat”ı, “həyat cövhəri”ni nümayiş etdirirlər. Anarın yaradıcılığında milli insan qlobal dünya həyatının təzadlarını, təbəddüllat və təkamülünü özünün daxili dünyasında müəyyən spesifik formada yaşamağı bacarır. Düşüncə qəhrəmanlarına üstünlük verən ədib onların iç dünyalarının üstünlüklərindən söhbət açır, onlara psixoloji varlıqlarını sərbəst şəkildə açıqlamaq imkanı verir. Bununla da Anar insan daxilində gedən prosesləri ən müxtəlif sosial-mənəvi tutumlu xarakterlərdə izləyə bilər.

Anar yazdığı əsərlərdə dövrünün ən aktual problemlərini qaldırmış, çağının ən həssas nöqtələrinə toxunmuşdur. Məhz buna görə də bu əsərlər zaman-zaman ədəbi-tənqidi münasibətlərə, diskusiyalara hədəf olmuşdur. Anarın yaradıcılığı haqqında Azərbaycanda və dünyanın müxtəlif ölkələrində çoxsaylı məqalələr yazılmış, tədqiqatlar aparılmışdır. Anarın yaradıcılığı ilə tanış olduqca, əsərlərini mənimsədikcə başa düşürsən ki, Azərbaycan klassik və çağdaş mədəniyyəti, xüsusilə ədəbiyyatı şəxsiyyətləri, dəyərləri, problemləri ilə bir küldə Anar yaradıcılığında bu və ya başqa formada öz əksini tapıb. Eyni zamanda ədəbiyyatı-

mızın, tənqidimizin elə bir nümayəndəsi yoxdur ki, Anarın yaradıcılığına bu və ya digər səviyyədə müraciət etməmiş olsun.

Anarın əsərlərində Amerika kəşf etmək xəyalına düşən obrazlar yoxdur. Dəqiq, ölçülüb-biçilmiş, nəyə qadir olacağını bilən, heç bir illüziyaya qapılmayan insanlar var. “Bilirsən, illər keçdikcə adamın ağı gəlir başına. Daha özünü bəşəriyyətin dahisi hesab eləmirsən. Dərk eləyəndə ki, sən də başqaları kimisən, başqalarından birisən, rahatlaşırsan. Əsəbiləşmirsən, hövsələdən çıxmırsan”. Bu, “Gürcü familiyası” hekayəsindən Oqtayın sözləridir.

Anarın yaradıcılığına xas olan ən ümdə keyfiyyətləri tənqidçi Aydın Məmmədov belə görür: “Anar nəsrinin ən üzdə olan poetik amillərini polifonizm, mətnaltı məzmun və daxili səs dinamikliyi, simvolizm və nəhayət, əsərdən-əsərə, obrazdan-obrazına şaxələnən özünüdərk etmə, öz-özünü anlama situasiyası kimi reallaşmış poetik zirvə yaradan epizodun nəsr əsərinin əsas elementinə çevrilməsi təşkil edir” [7, s.71].

Yazıcının əsərlərindəki bədii qəhrəmanlar yeni nəsrin digər nümayəndələri kimi, ancaq ilk nəzərdə “adi adamlar”dır. Onlar əksərən zahirən görüldüklərindən qat-qat mürəkkəb, təzadlı hisslər və düşüncələr aləmində dolaşan insanlardır. Bu qəhrəmanlarla bağlı ədəbiyyatşünas Həsən Quliyevin aşağıdakı ümumiləşdirici sözləri həqiqətə çox yaxındır: “Anar bədiiyin prinsiplərini gözləməklə əsərlərində insanları həyatda necə görürsə, eləcə də təsvir edir... O, diqqətini yüksək poeziya baxımından çox adi görünən, bəlkə də heç nəzərə çarpmayan tip və xarakterlər üzərində cəmləşdirməyə çalışır. Yazıçı həyatdan götürdüyü bu tiplərin ictimai dəyərini müəyyən etməyə cəhd göstərir. Qeyd edək ki, bu, olduqca çətin və məsuliyyətli vəzifədir. Bizə elə gəlir ki, bu xasiyyət müəllifin axtarıları və bədii tədqiq obyektini həyatın öz adiliyinə, öz axınına tapmaq meyli ilə bağlıdır. Həyatın bu adiliyi və axını əlvandır, maraqlıdır” [6, s.45,48].

Ədəbiyyatımıza bir-birindən qiymətli əsərləri ilə möhür vuran Anarın adı oxucu kütləsi arasında 60-cı illərdən başlayaraq “Ağ liman” povesti meydana çıxandan bəri məşhurlaşmışdır. Daha sonra yazdığı “Əlaqə”, “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, “Macal” bu məşhurlaşmanı təsdiqlədi və genişləndirdi. “Macal” dan sonra yazıcının yaradıcılığında artıq yeni bir mərhələ başlayır. Həmin mərhələni ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev də sezmiş və qeyd etmişdir. “...Daha iri nəsr nümunələrində Anar həqiqətə və ünsiyyətə aaparan yolu, təbii-genetik əlaqə estafetini artıq fərdlər yox, daha çox zamanlar və yaddaşlar arasında axtarır. “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, Macal” və “Əlaqə” povestləri məhz bu baxımdan Anarın ədəbi-fəlsəfi axtarılarında yeni bir mərhələni ifadə edən bədii üçlükdür” [4, s.152]. Bunlarda yenə də məhz zamanla bağlı sıqlətli ictimai problemlərə toxunulur.

Ədəbiyyat

1. Bəşirov.S. Anar. Bakı: Bilik, 1994, 95s.
2. Əliyeva.N. Anar-Şəxsiyyət və sənətkar. Bakı: Təhsil, 1999, 135 s.
3. Əsgərova.S. Anarın dili (nəsr, dramaturgiya, publisistika). Bakı, 2002.
4. Qarayev.Y. Ağ limandan başlayan yol. Anar. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, 1c., Bakı: Azərneşr, 1988, 451s.
5. Qasimov.H. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılıq meylləri. Bakı: Elm, 1998, 301 s.

6. Quliyev.H. Yaradıcılıq axtarışları. Bakı: Gənclik, 1977, 217 s.
7. Məmmədov.A. Sözüümüz eşidilənədək. Bakı: Yazıçı, 1988, 244 s.

Summary

Anar's creativity

In this article Anar's creativity, subject and the idea of his works are considered. Various judgments of scientists concerning his work are given. And also the attention is paid to his philosophical views.

Резюме

Творчество Анара

В данной статье рассматривается творчество Анара, тематика и идея его произведений. Приводятся различные суждения ученых по поводу его произведения. А также уделяется внимание его философским взглядам.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. R.Eyyubova
BSU-nun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
15.02.2017-ci il tarixli iclasının
08 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.04.2017

dos. Nəsir Xankişiyev
ADU

SARA CENNET DUNKANIN “İMPERIALİST” ƏSƏRİNDƏ MİLLİ İDENTİKLİK PROBLEMİ

***Açar sözlər:** milli identiklik, ictimai və siyasi həyatın təsviri, şəxsi təcürbənin canlı təsviri, fikir və düşüncələrin qarşılaşdırılması texnikası, milliyətçilik, tam milli həyat konsepsiyası*

***Keywords:** national identity, a picture of social and political life, a lively description of personal experience, the technique of contrasting points of view, nationalism, conception of a complete national life*

***Ключевые слова:** национальная идентичность, описание социально-политической жизни, реальная история личного опыта, техника контрастирующая мысли и мировоззрение, национализм, совершенная национальная концепция жизни*

Sara Cennet Duncan Kanada və Amerika Birləşmiş Ştatlarında jurnalistika sahəsində uğur qazanmış ilk Kanada qadın yazarlarından biri idi. Sonralar onun, romanları İngiltərədə, Amerikada və Hindistanında geniş surətdə oxunmağa başlanmış və o, məşhur bir yazıçı statusu qazanmışdır. O, bir çox müxtəlif ölkələrin və mədəniyyətlərin, o cümlədən kanadalıların, amerikalıların, ingilislərin və hindistanlıların mədəniyyətinə dair geniş biliyə malik idi və bütün bunlar haqqında böyük həvəslə yazırdı. Onun səyahətləri və çap olunan əsərləri haqqında yerli mətbuat daima məlumatlar verirdi. Onun yalnız iki kitabı (“The Imperialist” və “Cousin Cinderella”) Kanada haqqındadır. Onun kanadalılar haqqında yazdığı ən maraqlı romanı “The Imperialist” əsəridir və o, bu əsərdə 1900-cü illər ərəfəsində kiçik bir Ontario şəhərində baş vermiş ictimai və siyasi hadisələri təsvir etmişdir. Əsərin təhlilinə keçməzdən əvvəl Sara Dunkanın avtobiografiyası və jurnalistlik fəaliyyəti haqqında kiçik bir xülasə edilməsi məqsəddə uyğun hesab olunur.

Sara Cennet Duncan 1861-ci ilin dekabr ayında Brədfordda (Ontario) Çarlz Dunkanın ailəsində dünyaya gəlmişdir. Onun atası Çarlz Duncan 1854-cü ildə Şotlandiyadan mühacirət etmiş, anası Ceyn Bel Kanadada doğulsa da atası İrlandiyalı idi. 1870 və 1880-ci illərdə Sara Duncan əvvəl Bradfordda oxumuş, sonra isə Torontoda müəllim hazırlayan kollecdə təhsil almışdır. 1883-cü ildə Sara Kvebekə yay tətlinə gedir. 1884-cü ilin aprel ayının 30-da Brədford Ekopozitor onun bu səfərini əks etdirən bir məqaləsini çap edir.

1884-cü ildə Sara Duncan Toronto Qloubun və Ontario Advötayzerin xüsusi müxbiri kimi Nyu Yorka gedir. O, Yeni Orleandan Qloub üçün Qart Qrafton adı ilə bir neçə məqalə yazıb göndərir. 1885-ci ildə Sara Brədforda dönür. Toronto Qloubda daimi iş tapa bilmədiyindən o, Vaşinqton Post qəzetində tənqidçi və kitab şərhçisi vəzifəsində çalışmalı olur. Nəhayət, 1886-cı ildə Sara Duncan Qloubda özünə daimi iş yeri tapır və burada “Qadın Dünyası” şöbəsinə rəhbərlik edir.

Sara Duncan 1887-ci ildə qış karnavalında iştirak etmək üçün Montreala gəlir. O, tez-tez Ottavaya Parlament müxbiri kimi səyahətlər edir və buradan “The Week” qəzetinə materiallar göndərir.

Sara Dunkan 1888-ci ildə “New York World” və “Montreal Star” qəzetlərinin müxbiri kimi dünya səyahətinə çıxır. Kəlküttədə olarkən Hindistan Muzeyinin rəhbəri Everard Kotla yaxından tanış olur.

1889-cu ildə o, səyahətini tamamlayır və özünün “Social Departure” (Sosial uzaqlaşma”) adlı hekayələr toplusunu çap etdirir. 1890-cu ildə Sara Dunkan Londonda “Lady’s Pictorial” jurnalında “An American Girl in London” (“Amerikalı qız Londonda”) adlı əsərini çap etdirir. London həyatı onun bir yazıçı kimi tanınmasında mühüm rol oynayır.

Sara Dunkan 1891-ci ildə qısamüddətə Kanadaya qayıtsa da, tezliklə Kəlküttəyə dönərək Everard Kotla ailə həyatı qurur. 1922-ci ildə Sara Dunkan əri ilə Aştedə (Surrey) köçür və az müddətdən sonra orada vəfat edir.

Sara Dunkanın jurnalistikası ilk vaxtlardan ictimai tənqidçi və hekayəçi meyilli olduğunu göstərir. O, daha çox obyektiv xarakterli məlumat vermək, maraqlı bir hekayə danışmaq və əhatəsində olduğu cəmiyyətin mühüm təfsirini vermək istəyir. Sara Dunkan özünün “How an American girl became a journalist” (“Amerikalı bir qız necə jurnalist oldu?”) [1] adlı kiçik avtobioqrafik pyesində yazmaq üçün necə hərisliklə çalışdığını deyir. O, burada özü kimi “ədəbiyyatda fərqlənmək üçün qarşısına xüsusi bir məqsəd qoymuş” bir gənc qadını təsvir edir [1, s.6]. Bir neçə şeir və pyeslərinin jurnal redaktorları tərəfindən qəbul edilməyən gənc qadın Kvebek şəhəri yaxınlığındakı bir kəndə təsadüfi və qısamüddətli səfərini təsvir edir. Bu canlı təsvirin şəkili bir jurnal tərəfindən qəbul edilməsi onun təəccübünə səbəb olur. Bu hadisə Dunkanı əvvəllər gəlməli olduğu bir vacib nəticəyə gətirir: “Bir şey deməzdən əvvəl gərək mənim demək üçün nə isə bir şeyim olsun” [1, s.9]. Onun Loretta səyahəti... onun üçün yazmağa bir mövzu olmuşdur və o, bunu sevinə-sevinə yazmışdır. Bu Dunkanın öz sözləri ilə desək “onun jurnalistikasına xas keyfiyyətlərin əsas təsviridir” [1, s.9]. Bu kiçik avtobioqrafik pyesdə biz Dunkanın özünün xüsusi cəhdlərindən, uğursuzluqlarından və müvəffəqiyyətlərindən bəhs edən bir hekayə yaratdığını görürük.

1880-1890-cı illərdə buraxılan “The Week” adlı jurnal üçün yazdığı məqalələrdə Dunkan öz müşahidələrini təsvir etməyə başlayır və bu da onu Kanadanın ictimai-siyasi həyatında öz dəsti-xətti olan tənqidçiyə çevirir. Onun ictimai tənqidinin ən bariz nümunələri içərisində Kanadanın Böyük Britaniya və ABŞ ilə əlaqələrinin mürəkkəbliyini qeyd etdiyi “Our Latent Loyalty” və “Imperial Sentiment in Canada” adlı məqalələridir [1, s.57,60]. Bu mövzunu yazıçı özünün “The Imperialist” adlı romanında davam etdirməli olmuşdur. “Colonialism and Literature” əsərində Dunkan Kanadanın müstəmləkə statusu, onun Britaniyadan siyasi cəhətdən asılı olduğuna diqqət yönəldir və bu asılılığın fikir və mədəniyyət sahəsində də mövcud olduğunu qeyd edir: “Müstəmləkəçilər kimi biz öz xarakterimizdə qanun maddələrində buraxılmış olan bütün qanun pozuntularının kökünü tapırıq... Biz unuduluruq və eyni zamanda biz özümüz özümüzü unuduruq... Hər hansı bir bitkin milli ədəbiyyat bitkin milli mövcudluqdan kənarında axtarıla bilməz” [1, s.108-109]. Kanadada bitkin milli bir mövcudluğun əldə edilməsi problemi Dunkanın sonralar “The Imperialist” əsərində davam etdirdiyi başqa bir mövzu idi ki, bu da onun öz dövründə Kanada cəmiyyətini dərindən şərh edə bilən yazıçı kimi tanınmasına imkan verir.

Sara Dunkanın jurnalistikası onun bədii ədəbiyyata keçidini şərtləndirir və bu keçidin bariz nümunəsi 1889-cu ildə dünya səyahəti əsasında qurulmuş pyeslər toplusu olan “A Social Departure” adlı ilk kitabı hesab edilə bilər. Bu əsər “how Orthodocia and I went round the world by ourselves” (“Ortodosia və Mən, dünyanı necə səyahət etdik” sərlövhəsi ilə verilir. Hekayədə Dunkanın özünə çox oxşayan gənc, bacarıqlı və işgüzar Şimali Amerikalı qadının fikir və münasibətləri tərbiyəli ingilis qızı olan Ortodosianın fikir və ideyaları ilə qarşı-qarşıya qoyulur. Fikir və düşüncələrin qarşılaşdırılması texnikası Dunkanın mövzusunə uyğun gəlir və bu müxtəlif milli və ictimai kökənli insanların qarşılaşdırılmasında öz əksini tapır. Müxtəlif mədəniyyətə malik olan insanlar arasındakı qarşılıqlı təsir Dunkanın bədii yaradıcılığına ən çox təsir etmiş iki amerikalı yazıçısı Wilyam Diin Hovel və Henry Ceyms tərəfindən müvəffəqiyyətlə işlənmişdir. Bu “beynəlxalq vəziyyət” Dunkanı sonrakı bir çox romanlarında da özünə cəlb etməli idi. Bu romanların əsas xüsusiyyəti Dunkanın hekayəni müxtəlif nöqtəyindən nəzərdən, yəni həm kanadalı, həm amerikalı, həm də ingilis nöqtəyindən nəql etmək bacarığının olmasıdır. Duncan çox səyahət etmiş və getdiyi hər bir yeri diqqətlə müşahidə etmişdir. O, gənc qadınlara olan məsləhətinə özü də əməl etmiş və Şimali Amerika və Kanada sərhədlərinin o tayndakı insanlararası münasibətləri dərinlən öyrənməklə öz dünyagörüşünü genişləndirmişdir.

“The Imperialist” əsərinin mövzusu bütövlükdə ingilisdilli Kanadanın nümunəsi kimi təqdim olunan Elgin adlı kiçik bir şəhər haqqındadır. Bu şəhər Dunkanın doğulduğu Brədford şəhərinin bədii versiyasıdır. Roman bütöv bir cəmiyyəti mövzu olaraq seçsə də o, cəmiyyətin diqqətini müəyyən fərdlər üzərində cəmləşdirir və bu fərdlər mürəkkəb struktur daxilində qarşılıqlı münasibətdə təqdim olunurlar. Əsərin baş qəhrmanı Gənc Liberallar partiyasının fəal üzvü olan gənc istedadlı hakim Lorne Mörçisonundur ki, o, mötəbər yerli hüquq orqanında kiçik bir partnyor kimi əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Lorne tipik bir Elgin hüquqşünası olmasına və şəhərdə yaxşı yerləşməsinə baxmayaraq o, şəhərin gələcəyi haqqında böyük fikirlərə malik, yüksək təsəvvürlü bir idealistdir. Növbəti federal seçkidə Liberal namizəd kimi seçiləndə Lorne Kanada və Britaniya imperiyası arasındakı münasibətləri gücləndirmək məqsədi daşıyan imperialist proqramı dəstəkləyən çıxışında özünün siyasi düşüncələrini, idealizmini ifadə etmişdir. Dunkanın Lornenin proqramı haqqındakı fikirləri XIX əsrin son illərində Kanadada aktual olan ideyaları əks etdirir. Karl Berger və İmperializm hərəkatının digər tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi həm Kanada imperialistləri, həm də Kanada millətçiləri əvvəlcə özləri haqqında fikirləşirdilər [2, s.9]. Onlar inanırdılar ki, Kanada dünya hadisələrinin gedişində böyük rol oynaya bilər, lakin onları inandırmağa çalışırdılar ki, əgər onlar İngiltərə və İmperiyadan tamamilə ayrılıbsalar, gənc xalqın uzun müddət sağ qalmaq şansı olmayacaqdır. Lakin Kanada və Britaniya arasındakı imperialist əlaqələr yenidən müzakirə olunsun və təzələnsə Kanada güclənmiş Britaniya İmperiyasında əhəmiyyətli bir partnyor kimi yer qazana bilər.

Bir imperialist kimi Lorne İmperiya ilə Kanadanın əlaqələrini yenidən bərpa etmək və gücləndirmək siyasi kursunu dəstəkləməklə öz millətçiliyini təsdiq edən bir Kanada millətçisidir. İmperializmi müdafiə etməsi Lornenin idealizminə xas

bir xüsusiyyətdir. O, Kanada üçün böyük işlər görəcəyinə inanır və tamamilə əmindir ki, İmperiya daxilində gənc xalq özünün xoşbəxt taleyini tapacaqdır. Romanın əsas qayəsi Elgin və Kanadanın Lornenin Kanada vasitəsilə İmperiyayı gücləndirmək missiyasına necə reaksiya verəcək? Seçki müddətində Lornenin proqramı güclü müqavimətə məruz qalır, dostları üçün əhəmiyyətini itirir və heç kəs tərəfindən qəbul edilmir. İngiltərəyə qarşı güclü loyallıq əvəzinə bu cür laqeydlik ondan irəli gəlir ki, aparılan İmperialist siyasət təcrübəyə əsaslanmır: “Əsas məsələ yeni fikri təcrübədən keçirmək bacarığı idi” [3]. Elginin Lornenin “yeni ideya»sına qarşı reaksiyası 1890-cı illərdə ingilisdilli Kanadanın həqiqi mənzərəsini əks etdirir. İmperializmin iqtisadiyyatı mübahisəli və mürəkkəb idi. İmperialistlər əsasən mənfəəti dəyişməyə çağırırdı, bu halda, Kanada Britaniya manufakturalarına öz bazarlarını açacaqdı və Britaniya isə öz növbəsində Kanada milli məhsul və ərzaq malları üçün üstün taariflər təyin edəcəkdə. Həqiqətdə bu açıq-açıqına fabric sahiblərinin maraqlarının əksinə idi və sanki imperialistlər kanadalılardan sənayeləşdirilmiş Britaniya üçün “su ehtiyatları və ağac kəsiklərini” saxlamağı xahiş edirdilər. Konfederasiyadan sonrakı illərdə Con A.Makdonaldın hökuməti, Elgində Lornenin ən inadkar rəqiblərindən biri olan Oktavius Milbrun kimi, fabrikanın sahibləri və xarici manufakturalar əleyhinə vergilərin qaldırılması ilə Kanada sənayesinin inkişafını genişləndirmək üçün özünün “Milli siyasətini” formalaşdırmış və nəticədə Kanada bazarları ucuz Britaniya məhsulları ilə dolmuşdu [3, s.61,71].

Lorneyə görə İmperializm yalnız dollar və sent deyil, həm də fundamental mənaevi dəyərdir. Lorne Kanadanı ABŞ-dan fərqləndirən, Kanadaya bir xalq kimi xüsusi önəm verən və ingilis ənənələri ilə zənginləşmiş dəyərləri qoruyub saxlamaq üçün İngiltərə ilə əlaqələri möhkəmləndirmək istəyir [3, s. 232-233]. Bu dəlil, xüsusilə də onun siyasətinin təcrübə nəticələri ölkənin iqtisadi cəhətdən çiçəklənməsinə və bir çox Kanadalının müstəqilliyinə ziyan gətirirsə, asanlıqla iqtisadi münasibətlərə tətbiq edilə bilməz. Lornenin idealist proqramı Liberal hökumətin tənəzzülə uğramış siyasəti ilə tam həmahəng deyildir. Liberal partiya başçılarına aydın olur ki, Lorne üçün imperial səbəb Liberal partiyanın uğurundan vacibdir və bu onun əvvəl-axır partiya tərəfindən nə üçün əvəz olunmasını izah etməyə kömək edəcəkdir.

Ola bilsin ki, Lornenin ideyalarını rədd edilməsinin ən doğru yolu şəhərin İmperializmə qarşı müqavimətindən, onun müstəqillik əhvali- ruhiyyəsiindən, özünün şəxsi maraqlarını təsdiq etmək arzusundan, hətta özünün iqtisadi maraqları baxımından keçir. İmperial proqramın məğlubiyyəti vacib ola bilər, lakin Lornenin Liberal namizədlərdən uzaqlaşdırılması Elgin üçün bir itkidir, çünki bu, Elgin siyasətində və demək olar ki, bütövlükdə Elgin həyatında idealizmin uğursuzluğudur. Elgin və Lorne üçün həqiqi problem budur ki, onun siyasi görüşləri özünü yalnız təcrübədən keçməmiş zəif siyasətdə ifadə edə bilər. Lorne, onu öz cəmiyyətində fəal sahibkara çevirən və onu yaxşılığa doğru dəyişməyə imkan verən iki qüvvəni -- təsəvvür və biliyini birləşdirə bilməz. Göründüyü kimi, Elgin Lorne kimi məğlub edildi və sonda liberal yer keçmiş şəxsiyyət və siyasətçilərə verildi. Buradan belə görünür ki, Elgin inkişafı zülmkarlıqla dayandırılan, təmiz ideyaların yalnız laqeyd şəkildə dərk edildiyi cəmiyyətdir.

Lorne Mörçisonun siyasi həyatının inkişafında çətinlik yaradan ideologiya və təxəyyül nə üçündür? Ola bilsin ki, bu zəiflik Lornenin özündə, onun təxəyyül və idealizmindədir ki, bu da onu Elgin siyasətçilərinin ümumi axınından ayrı salmışdır. Əgər biz diqqətlə oxusaq görürük ki, Dulkanın öz qəhrəmanına olan münasibəti anlaşılmazdır. Lornenin gücü onun zəifliyi və fəaliyyətinin təsirsizliyi ilə kölgələnir. Onun karyerasının dağıldığı bir vaxtda, sevdiyi qızın razılığını ala bilmədiyi bir vaxtda, müəllif bu hisslərə bir növ acıma, təəsüf etmə hissini də əlavə edir [3, s.146].

Yazıcı Lorneni ilk dəfə təsvir edəndə ona dərin inam bəsləmişdir. Biz inanırıq ki, bu dərin inamın arxasında Lornenin uğur qazanmaq şansına böyük şübhə gizlənilir. Bu şübhənin bir hissəsi əlbəttə ki, onun “qarşılaşdığı” şey haqqında açıq biliklərə malik olmasından irəli gəlir, lakin oxucu güman etməlidir ki, onun digər bir hissəsinin Lornenin dolğun bacarığa malik olmasına olan şübhələrdən irəli gəlir. Lorne özünün həqiqi davranışında Dulkanın onda görmək istədiyi bacarıqları nümayiş etdirə bilmir [3, s.260]. Lornenin idealizmi onun ikili yanaşmaya aparıb çıxarır. Bu da özünü daha çox həm İmperializm ideyasında, həm də Dora Milburna olan münasibətdə göstərir. Sonda inandırıcı bir fikir var ki, Lornenin İmperializmə və Dora Milburna olan güclü ehtirası onun qurtula biləcəyi bir gənclik xətasıdır, lakin roman onun bu xətdən qurtulmasını göstərmir və sonda onu pozulmuş və əldən düşmüş halda buraxır. Yazıcının Lorneyə olan ümidləri yalnız gələcəkdədir və qısa sonluqda verilir.

“The Imperialist” əsərində ikinci əsas hekayə də idealizmin nümunəsidir. Lornenin bacısı Advena da idealistdir. O, hətta sevdiyi kişidən imtina edə biləcəyini düşünür. Bu kişi isə İngiltərədən olan bir qadına evlənəcəyinə söz vermiş Şotlandiyalı gənc ruhani Reverend Huq Finlaydır. Finlay məhz sevməyin nə olduğunu ilk dəfə Advenaya olan münasibətində tapır və öz hisslərini ona bildirir, Advena isə Finlaya öz sözünün üstündə durmağı məsləhət görür: “Onlar məhəbbəti bir sınaq, bir ideal kimi qəbul edirdilər... Onlar məhəbbət haqqında kədərsiz və ya acımadan qəhrəmancasına danışa bilərdilər” [3, s.179]. Advena nəhayət başa düşür ki, o, öz sevgisindən imtina edə bilmir və Finlaydan da onun kimi etməyi tələb edir. Romanın həlledici məqamlarının birində o, həqiqətlərlə üzləşir və onları qəbul edir: “Həqiqətən də indi mən nəyin mümkün, nəyin mümkün olmadığını bilirəm” [3, s.250]. Advena və Finlayın sevgi hekayəsi Lorne Mörçisonun siyasi mübarizəsinə uyğun gəlir. Hər iki halda xarakterlərin ən yaxşı keyfiyyətləri, onların idealizm və təsəvvürləri şəraitə uyğun formalaşır. Buna baxmayaraq burada vacib bir fərq var: Advena və Finlaya üçün bu proses tamamilə məqsədəuyğundur və onlar yalnız buraya həqiqi istəklərini əlavə etməli olurlar ki, bu da sonda onlara uğur gətirir. Ondan başqa, onların müvəffəqiyyətinə romanda hümanizm və müdriklik mücəssəməsi olan Dr.Drammand tərəfindən zəmanət verilir. Dr.Drammond evlənmək istəyən bu iki gəncə kömək etmək istərkən onun müdaxiləsi Advena və Finlayın mərhəmətli bir ata tərəfindən problemləri həll edilən uşaqlara bənzəməsinə gətirib çıxaran komik və gülməli nəticəyə səbəb olur. Lornenin hekayəsi optimistik və gülməli deyil. Onun yaşlı nəsiləndən aldığı kömək nəticədə anlaşılmazlığa səbəb olur. Onun idealizminin social, Advenanın idealizminin isə şəxsi olduğundan romanın sonunda uğur qazanmır. Qeyd etmək lazım-

dır ki, Advena və Finlay işləmək üçün birlikdə Elgindən Qərbə gedirlər. Advena sevgidə uğur qazandığı halda, Lorne həm siyasətdə, həm də sevgidə də uğur qazana bilmir və hər iki sahədə o, eyni qüvvələr tərəfindən məğlub edilir. Lorne üçün həm şəxsi həyatda, həm də ictimai həyatda nəyin mümkün, nəyin isə mümkün olmadığını aşkar etmək asan deyil və bu baxımdan Elgin haqqında hökm qəbul etmək o qədər də asan görünür. “The Imperialist” əsərinin hər iki hekayəsi bir-birinə uyğun gəlməsinə baxmayaraq, əsas və köməkçi süjetlər sadəcə olaraq bir-birinin tam əksi deyil və burada da Dunkanın dünyagörüşü ilk baxışda göründüyündən daha mürəkkəbdir və həyacan doğurur.

Bu romanda Kanada ədəbiyyatı və tarixi ilə maraqlanan bütün oxucular üçün əhəmiyyətli məqamlar var. “The Imperialist” əsərinə Dunkanın müşahidələrinin illustrasiyası kimi baxıla bilər və bu yuxarıda qeyd edildiyi kimi “əsil milli ədəbiyyat yalnız tam milli bir mövcudluqdan doğula bilər” fikrini tamamlamış olur. Əgər “The Imperialist” əsəri öz qəhrmanı və onu ərsəyə gətirən cəmiyyətin tam mükəmməl mənzərəsini yarada bilmirsə, demək roman təqdim etdiyi cəmiyyətin necə bir cəmiyyət olduğunu şərh etmiş olur. Buradan aydın olur ki, Lornenin İmperiya ilə əlaqələrin bərpası proqramı onun müdafiə etməyə borclu olduğu milli mövcudluq üçün tam əsas ola bilməz. Bu da həmçinin aydındır ki, Elgində heç nə, hətta Fox County fermerlərinin xoş məramlı fikirləri belə, milli həyatı yalnız Lornenin vacib hesab etdiyi kimi alovlandıra bilməz. Əgər Lornenin haqlı olduğu bir şey varsa, o, da Elgində belə bir mükəmməl həyata ehtiyacın olmasıdır. Dunkanın Elgin haqqında son sözü bir qədər müəmmalıdır: ya tam milli mövcudluq formalaşacaq və bir gün özünü təsdiq edəcək, ya da onun inkişaf etdirilməsi çox gecdir (for that it is too soon, or perhaps it is too late) [3, s.268]. Romanın hadisələri obyektiv şəkildə qələmə alınmış və yazıçının edə bildiyi ən yaxşı şey isə fasiləni qiymətləndirmək və romanda rast gəlinən bütün vasitələrlə müəyyən edilmiş gələcəyə baxmaqdır. Təəsüflər olsun ki, Elgin Dunkanı, eləcə də Lorneni məğlub etmişdir, çünki Elgin cəmiyyəti, müəllifin qeyd etdiyi kimi, onun qəhrmanın bütün imkanlarına baxmayaraq ədalətli bir gələcəyə ümid verə bilən mükəmməl bir milli həyat yarada bilmir.

“The Imperialist” əsərindən dörd il sonra nəşr edilmiş “Cousin Cinderella” əsərində Dunkan Kanadanın İngiltərə ilə münasibələri haqqında mövzuya yenidən qayıdır, lakin bu dəfə daha çox optimist sonluğa gəlib çatır. Bu sonluqda “The Imperialist” əsərinin son səhifələrini qaranlığa qərğ etmiş anlaşılmazlıq yumor və istehza ilə dağıdılmışdır. Onun qəhrmanı Graham Trent İngiltərə haqqında Lorne ilə eyni planlar işləyib hazırlayır. Onun fikri İngiltərəni tənəzzüldən xilas etmək üçün Kanada sərvətlərindən istifadə etməkdir. Bunun ifadəsi olaraq o, var-yoxu əldən çıxmış, kasıb bir ailənin qızı ilə evlənir ki, onların mülklərini xilas etsin. Lakin “The Imperialist” əsərində olduğu kimi burada da İngiltərə ilə əlaqələri bərpa etmək planı uğurla inkişaf etmir. Çünki Grahamın uğursuzluğu bacısının eyni ailənin qardaşına evlənməsi ilə qəribə bir tərzdə tarazlaşdırılır. Ola bilsin ki, onun bacısı uğur qazansın, çünki o, sadəcə olaraq öz şəxsi arzularının arxasınca gedir və bunu İngiltərəni xilas etmək xatirinə etmir. Meri İngiltərənin bir nümayəndəsi ilə çox yaxın əlaqə yaratmaq bacarığına malik, öz fərdi keyfiyyətlərinə kifayət qədər arxayın olan bir gənc Kanadalı qadın kimi meydana çıxır. “Cousin Cinderella” əsəri yalnız öz bacarığına arxayın olan və istehzası ilə

Duncanın özünə çox oxşayan gənc bir xanım tərəfindən Kanada ilə İngiltərə arasındakı əlaqələrin yenidən bərpa olunması ilə sona çatır.

Sara Cennet Duncanın Kanada və onun ədəbiyyatına münasibətində bəzi çağırışlar var. O, həyatının çox hissəsini Kanadadan uzaqlarda keçirmişdir. Onun romanlarından yalnız ikisi Kanadadan bəhs edir və hətta erkən jurnalistika dövründə də onun maraqları Kanadadan o biri tərəflərə, Birləşmiş Ştatlara və digər ingilisdilli ölkələrə doğru istiqamətlənmişdir. Əgər o, uzaqlara baxırdısa, onun niyyəti həmişə öz ölkəsində və kənarında müşahidə etdiklərini müqayisə etmək olmuşdur. Duncanın “mənim kanadalı romanım” adlandırdığı “The Imperialist” əsərini göstərməklə biz deyə bilərik ki, Duncanın Kanadadan kənarında qazandığı təcrübə yalnız onun öz ölkəsinə olan marağının dərinləşməsinə xidmət etmişdir. Öz xatirəsində qeyd etdiyi kimi o, Hindistanda yaşamaq üçün Kanadanı tərk etdikdən on il sonra “The Imperialist” əsərini yazmağa başladı. Duncan amerikalı yazıçı Henry Ceymsə bənzəyir. Henri Ceyms Amerikanı London uzaqlığından seyr etdiyinə görə, Amerika onun üçün daha çox maraq doğururdu. Klaudd Bissell qeyd edirdi ki, Duncan Kanada haqqında yazarkən “o, birinci növbədə tanıdığı cəmiyyətdən bəhs edirdi, onun xüsusi gücü onda idi ki, o, özünü təəssürlərə qapılmağa imkan vermirdi; o, bu cəmiyyəti diqqət mərkəzinə gətirməyə çalışırdı” [3-v1]. Müəyyən bir məsafədən gələn bu fikir aydınlığı o dövrün Kanada bədii ədəbiyyatında nadir bir keyfiyyət idi. Bisselin qeyd etdiyi kimi, bir çox XIX əsr Kanada yazıçıları “başqa zamana və başqa səmtə üz tutmağa üstünlük verdiklərindən müasir və həqiqi olan şeylər haqqında yaxşı yazmamışlar və yaxud onları sentimental didaktizmdə çimizdirmişlər” [3-v1].

Xüsusi təcrübəsi və dünyagörüşü ilə əldə etdiyi nəaliyyətlərlə Duncan tamamilə unikal olmamışdır. Kanada əənəsində yazılmış paralel əhəmiyyətli əsərlər arasında Stefan Likokun “Sunshine Sketches of a Little Town” və Robertson Daviesin “Salterton” (“Tempest Tost Leaven of Malice” və “A Mixture of Frailties”) romanları da vardır. Bütün bu kitabların böyük bir hissəsində geniş dünya ilə kiçik bir birlik arasındakı əlaqələr mövzusunun bəhs edilir ki, bud a Kanada yazarlarının əsərlərinə məxsus bir xüsusiyyətdir. Duncanın geniş təcrübəsi ona bu mövzunu diqqət mərkəzində saxlamasına imkan yaratmışdı.

1902-ci ildə Duncan “The Imperialist” əsərini yazmağa başlayanda sayıq və ehtiyatlı gənc bir qadın təəssüratı bağışlayırdı. Onun optimizmi və sadə işgüzarlığı ədəbiyyat sahəsində bir neçə uğura imza atmağa imkan yaratmışdı. 1880-ci və 1890-cı illərdə Kanada poeziyası Çarls G.D.Roberts, Bliss Karmen və Arçibald Ləmpməninin əsərlərində özünün yüksək inkişafına çatdı. Siyasət və iqtisadiyyat sahəsində Konfederasiya 1868-ci ildə demək olar ki, Kanadanın əsasının qoyulması ilə başlayaraq onun gələcəyi haqqında bir optimizm cərəyanı yaratmışdır [2, s.49]. Bu nikbin hal özünün inandırıcı ifadəsini Baş nazir Laurierin “XX əsr Kanadaya məxsus olacaq” [2, s.115] bəyannaməsində tapır. Lakin bu dövrün tarixçilərinin aydınlaşdırdığı kimi, yeni optimizm cərəyanının 1870-ci ildən yeni əsrə qədər olan bir müddətdə çoxlu uğursuzluqları və müvəffəqiyyətləri olmuşdur. Bu dəyişikliklər mədəniyyət sahəsində daha sərt idi. 1890-cı illərin sonlarında çoxlarına elə gəlirdi ki, Kanada mədəni həyatı son on ildə yaranmış güclü ideyalardan sonra zəifləməkdədir [5]. Çarls Roberts, Bliss Carmen və Sara Duncan daxil olmaqla bir

çox yazıçılar Kanadanı tərk edirdilər. Duncanın 1880-ci illərdə özünün əsas əsərlərini çap etdirdiyi əhəmiyyətli ideyalar jurnalı olan “The Week” 1896-cı ildə öz nəşrini dayandırdı. “The Imperialist” əsəri Konfederasiyadan sonrakı həyatın nəticələri üzərində qurulmuş Kanadanın ictimai və siyasi həyatından bəhs edən mübarizə xarakterli bir əsər idi. Duncanın romanı Konfederasiyadan sonrakı dövrün gərginliyini açıb göstərir. Cəmiyyətin digər maraqlı romanları kimi “The Imperialist” əsəri də həm ayrıca bir şəxsi nəaliyyəti, həm də o vaxtkı həyatın tam real panoramasıdır. Onun genişliyi, əhəmiyyətliliyi, oxucunu narahat edən, onu düşündürmək bacarığı həm Duncanın şəxsi dünyagörüşünün, həm də Kanada tarixində canlı təqdim edilmiş bir dövrün məhsuludur.

Ədəbiyyat

1. Sara Jeannette Duncan: Selected Journalism, ed. Thomas E. Tansky. Ottawa: Techumseh Press, 1978.
2. Carl Berger, The Sense of Power: University of Toronto Press, 1970.
3. Sara Jeannette Duncan. The Imperialist. ed. Claude Bissel. Toronto: McClelland and Stewart, 1971.
4. Alfred G. Bailey, “The historical Setting Of Sara Duncan’s “The Imperialist”, in Twentieth-Century Essays on Confederation Literature, ed. Lorraine McMullen. Ottawa Techumseh Press, 1976.
5. Desmond Pacey. Ten Canadian Poets. Toronto: The Ryerson Press, 1958.

Summary

The problem of national identity in the novel “The Imperialist” by Sara Jennet Duncan

This article is about Canadian novelist Sara Duncan’s literary activity. Here the it is spoken about her journalism and thorough analysis of the novel “The Imperialist” with the conculision of both a distinctive personal achievement and a wide ranging summation of the life of the time where Canadians fought for their national identity? free from English and American imperialism have been given.

Резюме

Проблема национальной идентичности в романе «Импералист» Сара Дженнт Дункана

Эта статья посвящена литературному творчеству канадского новелиста Сара Дункана. В статье дан анализ романа «Импералист» и сделаны выводы, что оно является личное достижение писателя и общественная туль того времени, где ведется борьба за национальную идентичность канадцев от английского и американского империализма.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. Ş. Nağıyeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
07.02.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 21.02.2017

fil.f.d., dos. Sevinc Kazımova

ADU

sevinckazimova15@gmail.com

HƏYAT GERÇƏKLİKLƏRİNİN TƏSVİRİNDƏ MƏNƏVİ-PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİN BƏDİİ İNİKASI

Açar sözlər: dedektiv, cinayət, cəza, həyat dramı

Keywords: detective, crime, punishment, life drama

Ключевые слова: детектив, преступление, наказание, жизненная драма

Dünya ədəbiyyatında öz yeri və dəyərinə görə seçilən bir mövqeyə sahib olmuş detektiv janrı tarixən bir neçə mühüm mərhələdən keçmiş, kriminal ədəbiyyat kimi öz əzəli simasını, qayəsini, məqsəd və xarakterini köklü şəkildə dəyişmişdir. Cinayət və cinayətkar probleminə yeni bir estetik yanaşma formalaşmağa başlamışdır. Belə ki oxucunu günahkarlıq girdabına yuvarlama misalları, son nəticədə cinayətkarın ədalətli cəza alması, peşmançılıq hissləri keçirməsi kimi bəsit süjet xətti üzərində qurulmuş əhvalatlar yox, cinayətin baş vermə forması, məharətlə düşünüüb icra edilmiş kriminal əməlinin araşdırılıb açılması prosesi, bir sözlə, cinayətin anatomiyası maraqlandırır.

Klassik detektiv janrı Edqar Ponun adı ilə bağlıdır. E.Po yalnız bu janrın əsasını qoymuş yazıçı kimi deyil, həm də bu janra yeni bir nəfəs, yeni bir cazibədarlıq bəxş etmiş, onun yeni xüsusiyyətlərini duyub-düşünmüş, bu janrın yeni üsul və yollarını müəyyənləşdirmiş, oxucuya təsirinin görünməmiş imkanlarını ilk olaraq anlatmış bir sənətkar olmuşdur. Edqar Ponun öz novellalarında müəyyən etdiyi üsullar sonralar yaranmış bütün klassik detektivlərin, demək olar ki, ümumi qanunlar modelini vermişdir.

T.Kazımov detektiv janrında yazan müəlliflər sırasında öz dəst-xətti, üslubu ilə seçilən yazıçıdır. Uzun illər hüquq - mühafizə orqanlarında çalışdığından bu sahənin incəliklərinə dərinləndən bələd olan bir insan kimi qələmə aldığı əsərlər oxucuların diqqətini cəlb etmiş, böyük marağa səbəb olmuşdur.

“Qisas” romanını sadəcə detektiv əsər adlandırmaq, onu detektiv janrında yazılmış növbəti bir nəsr nümunəsi kimi təqdim etmək mümkün deyil. Adətən, detektiv romanlarında məhəbbət mövzusunda ayrıca bir süjet xətti olmur, hadisələr sırf kriminal məcrada inkişaf edir, müəllif cinayətin açılması prosesini təfsilatı ilə, detalları ilə təsvir etməklə oxucunu intizarda saxlamağı bacarır. Haqqında danışdığımız “Qisas” romanı isə bu mənada tipik detektiv romanlarından həm kompozisiyası, həm də əsərdəki qəhrəmanların psixoloji portretlərinin təsviri, onların insani-mənəvi xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsi baxımından fərqlənir. Müəllif vətəndaş mövqeyini, öz şəxsi fikirlərini, mülahizələrini, konkret hadisələrə münasibətini bütün əsərlərində tam açıqlığı ilə bildirməyi bacaran bir yazıçıdır. 1987-ci ilin bəhrəsi olan romanda bir sıra məsələlər qabardılır, çoxlarına ibrət ola biləcək hala gətirilir.

Şuşa həbsxanasında cəza çəkən Xanlar Xanlarovla erməni əsilli düşərgə rəisi arasında baş vermiş qanlı olayı təsvir edən Tahir müəllimin hətta sovet

dönəmində belə bütün qadağalara, bir sıra məsələlərə, o cümlədən milli münasibətlər mövzusunda qoyulmuş tabuya rəğmən bu mövzuda öz fikirlərini cəsarətlə söyləməkdən çəkinmədiyini, bu düşüncələrin onun gələcəyi üçün necə təhlükəli olduğunu fərqi nə varmıya, prinsipial mövqeyini dəyişmədiyini sübut edir. Xanları kabinetində qəbul edən erməni zabiti ona deyir: “Türk, sən bilirsən ki, sən baban-atan uzun müddət bizimkilərin qanını içiblər? Mən hər dəfə vaxtilə bizim olmuş Şuşaya gedəndə, “şəhərimizə” girərkən gördüyüm minlərlə qəbir daşları, orada əbədi yatan, vaxtilə sizinkilər tərəfindən işgəncə ilə öldürülən babalarımızın dəhşət, nifrət doğuran baxışları bilirsən mənə nə deyir? Deyir ki: “Vəzifən var, türkün bulaq kimi qaynayan qanını iç!” [4, s.76].

Xanlar əsəbiliklə yumruqlarını sıxır, nifrətlə erməni zabitin gözünün içinə baxaraq deyir: “Şuşa heç vaxt sizin olmayıb. O şəhər böyük Azərbaycan xalqının görkəmli nümayəndələrini yetişdirib. Elə nümayəndələr ki, tək Sovetlər miqyasında yox, xarici dövlətlərdə də tanınmışlar. Sən, rəis, mənim bulaq gözü kimi qaynayan yox, çay kimi çağlayan, axan qanıma içə bilməzsən” [4,s.76].

Xanların bu cəsarətindən qəzəblənən erməni daha da coşur: “Türk, sən türk ol, mən də babaları sizinkilər tərəfindən qəddarcasına öldürülən erməni dığası, balası mən olum, gör sən qanıma içirəm, ya yox. Sizlər hələ bizləri yaxşı tanımırırsınız. Biz içimizi, apardığımız qisasçılıq siyasətimizi açanda, sizlər ayılıb bizləri tanıyanda, artıq hər şey, hər şey gec olacaq ...” [4, s.77].

Xanlar rəisə yaxınlaşır, cəld qurşağa qədər soyunub, paltarlarını bir kənara tullayır. Ağzında saxladığı lezvanı ani olaraq çıxarır və sağ-sol qollarını, sinəsini çərtir. Bədəni al-qana bürünmüş Xanların dəhşətə gəlmiş düşərgə rəisinin üstünə yeri-yerkən o, qorxu içərisində divara sıxılır. Xanlar rəisin stolunun üstündən stəkani götürüb yaralarından bulaq kimi qaynayan qanla doldurub erməni zabitin dodaqlarına yaxınlaşdırır, sonra da qanı rəisin sifətinə çırpır. Erməninin üz-gözü, dodaqları Xanların isti qanına bulanır. Gözlərini qan tutmuş Xanlar isə sakitləşə bilmir: “İç, al iç, Türk qanıdır! Amma yadında saxla, birimizin, ikimizin qanıma içə bilərsən, lakin minlərimizin, milyonlarımızın yox!..” [4, s.78].

Bu hadisədən qorxub-sarsılmış erməni rəisi xəstəxanaya düşür, yatdığı zaman qışqırıb ayılır, gözlərini bir nöqtəyə zilləyib durur. Gecələrin birində isə beynində dolaşan vahimə xofu onu qarlı meşəyə qaçmağa vadar edir. Erməni zabitin cəsədini üç aydan sonra, qarlar əriyəndə meşə kənarındakı dərədən tapırlar...

Müəllifin Qarabağ müharibəsinin alovlanmasından, 20 Yanvar faciəsindən xeyli əvvəl qələmə aldığı bu süjet dəhşətli reallığı ilə bərabər, həm də dərin simvolikası ilə diqqətimizi çəkir - Türkün qanına susayanların, Vətənimizi dağıdıcı müharibəyə cəlb edənlərin, torpaqlarımıza, canımıza qəsd edənlərin sonu faciə ilə bitəcək, qoy düşmən o günü göz önünə alsın!..

Zülfüyyə... Əsərin baş qəhrəmanlarından biri olan bu qadının həyat hekayəsi ilə tanış olduqca dəhşətə gəlməmək, bu bədbəxt insanın halına, düşdüyü vəziyyətə acımamaq mümkün deyil. Uşaq yaşlarından atasız böyümüş bu məsum qız Xanlardan alınacaq qisasın mərkəzi obyektinə çevrilir. Bütün bu səbəblərin ucbatından əxlaqsız həyat tərzi sürməyə məcbur olur. Əlbəttə, bu obraz oxucuların nəzərində birmənalı şəkildə müsbət qarşılanmaya da bilər. Zülfüyyəni günahlandırılanların sayı da az olmayacaq. Amma özümüzü o obrazın yerinə qoysaq, heç bir

fərqli nəticə alınmayacağına əminik. Anasının ölümü ilə təhdid olunan, hədələnən qızcığaz həyatına Feyruz daxil olanadək bu müdhiş əzabı yaşamağa məcbur olur. Onu mənəvi puçluq, bataqlıqlar dünyasından xilas etmiş şəxsi ilahiləşdirir, ona qarşı olan sevgisi hər gün daha da artır. Zülfıyyə özü ilə bağlı illər boyu örtülü qalanlardan daha xəbərdar olmadan, Feyruz onun sevdiyi şəxs, qızının atası olur. Feyruzun ölümündən sonra gerçəkləri öyrənməsi həyatını daha da çəkilməz edir. Bu dünyada tək pənahı qızı Güney olur. Həyat ondan öz qisasını alır, anasını gözü yaşlı qoyan Zülfıyyədən alınan intiqam anasının ah-naləsinin nəticəsində daha da genişlənir. Bir ananın göz yaşları, iztirabları yerdə qalmaz deyirlər. Düşünürük ki, bütün bunlar əslində Zülfıyyə üçün bir sınaq idi. Taleyin insanlara yazdığı çətinliklərin bir hissəsi də bu obrazın üzərinə düşür. Zülfıyyə əsərdə müsbət obraz kimi yaddaşımıza həkk olunur. Hər şeydən, hamıdan artıq yüksəkdə olan sevgisi onu əvvəlcə uçurumun kənarından alır, sonra ölümü ilə öz dilindən deyildiyi kimi Zülfıyyəni "məhv edir". Əslində bu məhv deyildi, hələ başlanğıc idi - hər şey daha irəlidə idi. Amma çətinliklər bitmək bilmirdi. Günlərlə, həftələrlə köhnə yeməklərlə dolanmağa məcbur olan, əlinə keçəni qızına da verən ana sonda mədə xorası xəstəliyindən ölümlə üz-üzə gəlir. Həyatdan bütün ümidlərini üzən Zülfıyyəni düşündürən övladının gələcəyinin daha yaxşı olması idi. Zülfıyyə düşdüyü çətinliklərdən çıxış yolunu milis mayoru Kərimovda görür, onu mənəvi xilaskarı hesab edir. Öləcəyini sandığı anda Kərimova məktub yazaraq qızını ona əmanət edir. Bu adamın qızına sahib çıxmasını, onu övladı kimi böyütməsini istəyir. İstəyir ki, qızı Güney sahibsiz qalmasın, mehriban, tam bir ailə mühitində sağlam bir gənc kimi yetişsin. Onun mənəvi xilaskarı hesab etdiyi insan həqiqətən Zülfıyyəni uçurumun, sözün əsil mənasında düşdüyü çarəsizlikdən çıxarıb xoşbəxtliyin yolunu göstərir...

Əsərdə baş verən hadisələr həyatla birbaşa əlaqədə olub, hər birimizi maraqlandıran məsələlərə toxunaraq maraqlı şəkil alır. Yaşının yeniyetmə illərində istəməsə belə əxlaqsız yola düşmüş, ləyaqətsiz həyat sürmüş Zülfıyyənin bütün ətrafı, yaxınları, hətta tanımadığı adamlar tərəfindən qınaq obyektinə çevrildiyini görürük. Bizim cəmiyyətdə də bu cür hallara tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bütün bu qınaqlar insanların mənəvi alçalmalarına, yaşamına, həyata qarşı istəklərinin, ümidlərinin qırılmasına səbəb olur. Belə bir aforizm var: "İnsanları maraqlandıran sənin ağrı-acın, göz yaşların deyil, etdiyin səhvlərdir". Bu həqiqətən də belədir. Bəzən heç kəs bizim nə qədər acı çəkdiyimizi görməz, onlar bizim etdiklərimizlə maraqlanarlar, daxili dünyamızla, həyatın bizə verdikləri ilə yox... Bəlkə də dediklərində haqlı idilər, anası onun üçün çox əziyyətlərə qatlaşır, özünü düşünmədən, qızının firavan həyat sürməsi üçün daim işləyir. Anası Zülfıyyənin atasızlıq çəkməsini istəmir, qızı isə onu utandırır, el içində rüsvay edir. Hər kəsin düşündüyü, hər kəsin gördüyü bu idi. Onlar bilmirlər ki, əsil həqiqət nələrdən ibarətdir. Zülfıyyənin aldadılaraq zorlandığını, namusunun ləkələndiyini, gecələr də acı göz yaşları tökdüyünü bilmirlər. Onlar gənc yeniyetmə, saf qızın anasının ölümü ilə təhdid edildiyinə görə əxlaqsız yola düşdüyündən, bir qisasın qurbanı olduğundan xəbərsiz idilər. Bütün bunları bilsələr belə, heç nə dəyişməyəcəkdilər. Bizim cəmiyyətimizin bəzi insanları haqsız olaraq yığılana balta vuraraq, onu düşdüyü quyudan çıxarmaq əvəzinə daha da dərinliyə salırlar. Onlar Zülfıyyənin həyat tərzini

dəyişmək istəyini, keçmişini unutmamaq üçün çırpındığını görmürlər, daha doğrusu görmək istəmirilər. Halbuki onu qınamayıb anlamağa çalışsaydılar, bəlkə də kimsəsiz qalmış qadın xora xəstəliyindən əziyyət çəkməzdi. Ona görə də həyatda kimisə qınamazdan öncə özünü onun yerinə qoymağı bacarmalı, qınaq obyektinə düşənin siz ola biləcəyinizi unutmamalısınız. Əsərdə bu cəmiyyətin rəylərinin nəticəsində Zülfıyyə xora xəstəliyinin qurbanına çevrilir. Bəlkə də, xəstəliyinin birbaşa təsiri bu deyildi. Amma həyatı hər mənada çökmüş insana deyilən sözlər onu həyatdan soyudur, onsuz da ölmüş marağını puç edir və həyat eşqini söndürür. Bu səbəbdən idi ki, Zülfıyyə özünü xilas etmək üçün addım atmır. Lakin yazıçı ümitsizliyə qapılmır, həyatda Kərimov, Vəli kimi insanı başa düşən şəxslərin olduğunu vurğulayır. Bununla da çətinliklər qarşısında dayanma gücü verə biləcək, həyat işiği ola biləcək insanların da var olduğunu göstərir.

Əsər boyunca ana sevgisi ilə bağlı bir çox mətləblərə toxunulduğunun da şahidi oluruq. Bunun bariz nümunəsini isə Ülviyyə ilə Zülfıyyənin simasında görə bilirik. Onların hər ikisini birləşdirən müqəddəs analıq duyğuları idi. Sevdidiyi insanları itirəndən sonra bütün arzularını, ümidlərini, sevinclərini övladlarına bağışlayan bu iki şəxsin təmsalında yazıçı qadınların ürəklərinin necə yumşaq olduğunu, hər çətinliyə övladının gələcəyinə, xoşbəxtliyinə görə dözdüklərini gözümlərinin qarşısında canlandırır... Xanların gizlin sevgisi Ülviyyənin bütün analar kimi qızı ilə bağlı arzuları sonsuz idi: yaxşı tərbiyə vermək, hər ehtiyacını qarşılamaq, özünün yaşaya bilmədiyi xoşbəxtliyi, tam bir ailə səadətini yaşatmaq. Amma Zülfıyyə ananın arzularını ürəyində qoyur. Lakin ana ürəyi nə qədər hirsənsə, qəzəblənsə, niyyətləri puç olsa da, yenə də övladına bütün etdiklərini bağışlayır. Həyatının son anında belə qızının yanında olması ilə yazıçı Ülviyyənin hisslərində bütün analara xas olan sevgini, qayğı, nəvazişi, mərhəməti göstərir.

T.Kazımov əsərin süjet xəttini düşünərkən mürəkkəb gedişli kombinasiya sistemi tətbiq etmişdir. Xatırladaq ki, hadisələr Xocahəsən şosesi yaxınlığında bataqlıqdan bir kişi meyidi tapılması ilə başlayır. Olay yerinə gələn əməliyyat qrupu meydanda baxış zamanı cibindən “Bakı” mehmanxanasının qarderobuna məxsus jeton aşkar edib götürürlər. Sonrakı araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, bu, dünən axşam “Bakı” mehmanxanasında toy məclisində iştirak etmiş Feyruz Xanlarovdur. Həyat yoldaşı Sona xanımın sözlərinə görə, toy başladıqdan az sonra Feyruz maşınla tələsik harasa gedərək, bir daha geri qayıtmamışdır. İstintaqın gedişində Feyruzun həyatının bəzi gizlinləri də üzə çıxır. Yaxın dostu Viktorun sözlərinə görə, mehmanxanaların birində inzibatçı işləyən Feyruz, həm də qızıl-ziynət əşyalarının qeyri-leqal alveri ilə də məşğul olmuş. Viktor deyir ki, son günlər o, çox qiymətli brilyant üzüyü satmaq istədiyi müştəri ilə mübahisə də etmişdir.

Bu arada istintaqa rəhbərlik edən mayor Kərimov əməliyyatçılara şəhərin başqa rayonlarında baş vermiş oxşar qətl hadisələri haqda məlumat toplamağı tapşırır. Hadisələrdən biri - Rəhman adlı bir nəfərin ölüm işindəki detal Kərimovu maraqlandırır: qətlə yetirilən şəxs budundan bıçaq zərbəsi almışdır. Mərhum Feyruz Xanlarov da eyni üsulla öldürülmüşdü. Buda vurulan bıçaq zərbəsinin zərərçəkmişə dəhşətli ağrılar verdiyini nəzərə alan Kərimov bu nəticəyə gəlir ki, hər iki qətl hadisəsi arasında bir bağlılıq ola bilər və bu ölüm işləri qisas məqsədi ilə,

mərhumlara əzab verərək törədilir. Bu versiyalar ətrafında istintaq işlərini aparan əməliyyatçılar və prokurorluq gümanlarını konkret faktlarla təsdiqləyə bilmirlər.

Böyük rus yazıçısı İvan Turgenev hesab edirdi ki, əsər üzərində işləyən hər bir yazıçı əsəri yazarkən, öz qəhrəmanlarının ruhi sarsıntılarını təsvir edərkən onların daxili aləminin ən gizlin, gözdən iraq guşələrinə sirayət etməli, hiss-həyəcanlarını duyub-anlayan bir psixoloq olmalıdır. Eyni zamanda, yazıçı düşünürdü ki, qəhrəmanlarının qəlbində bu hisslərin yaranması prosesini ətraflı təsvir etməyə ehtiyac yoxdur. Yalnız onların zahiri təzahürlərini təsvir etmək kifayətdir. Bu halda müəllif oxucunu yormur. Turgenevin təbiri ilə desək, “Oxucunu darıxdırmağın ən asan üsulu - hər şeyi deməkdir”. Yəni oxucu romanı oxuduğu zaman beyninin aktiv fəaliyyətinə üstünlük verir. Yazıçı düşünmək hüququnu oxucunun əlindən alarsa, bu, oxucunun hadisələrin inkişafını biganəliklə, həvəssiz izləməsinə səbəb olur. Sevimli yazığımız da bu mənada oxucusuna sərbəstlik verməyi xoşlayır, sanki oxucu özü də müxtəlif versiyaların araşdırılmasında iştiraka cəlb olunur, oxucu statusunun belə yüksək tutulması onun əsərə maraq və rəğbətini də artırır.

Mayor Kərimovun rəhbərliyi altında davam edən əməliyyat - istintaq tədbirləri öncə bir nəticə vermir. Əməliyyatçılar Feyruzun dəfnində iştirak etmiş şəxslər barədə məlumat toplayarkən orada şübhəli bir şəxsin olduğu məlum olur, lakin əməliyyatçılar onun izini itirirlər. Kərimov bir daha Feyruzun həyat yoldaşı Sona xanımı, Zülfıyyəni dindirmək qərarına gəlir. Sona xanım qaynatası Xanlar haqqında suallara cavab verərəkən bildirir ki, rəhmətlik qayınanası çox yaxşı bir qadın idi. Hansısa bir sexdə baş mühasib işləmiş qayınatası Xanlar isə tam əksinə - həddən artıq harın və qudurğan bir adam olub. Bir gün rayondan oxumağa gəlmiş kiçik baldızını - 18 yaşlı gənc qızı yoldan çıxarır, onunla yaxın əlaqədə olur. Bir müddət sonra artıq hamiləliyini gizlədə bilməyən qızın biabırçı hərəkətinin üstü açılır. Xanlar isə qız üçün şəhərin başqa yerində ev kirayələyib onunla yaşamağa başlayır. Bu rəzəlatə dözə bilməyən həyat yoldaşı iki dəfə infarkt keçirir, az sonra dünyasını dəyişir. Sona xanım deyir ki, o, doğum evində ikinci övladını dünyaya gətirən gün qonşu palatada Xanların gənc sevgilisinin qız uşağı doğulur: Xanlar eyni gündə həm baba, həm də ata olur. O zaman Xanların 53, Feyruzun isə 26 yaşı varmış. Mayor Kərimov bu sirli qətl hadisələrinin üstünü tezliklə açacaqlarına daxili bir əminliklə, ikiqat enerji ilə əməliyyat tədbirlərini davam etdirir. Sonanın Rəhmanı tanımadığına əmin olduğdan sonra o, bu barədə Zülfıyyəni sorğu-suala tutur. Rəhmanın adını eşidən Zülfıyyənin sifətindəki dəhşətli ifadə Kərimovu heyrətə gətirir. Qız əvvəl Kərimovdan evini tərk etməsini tələb edir, sonra ardınca qaçaraq onun maşınına əyləşir və maşını Sumqayıt yoluna sürməyi tələb edir. Gənc qızın halının çox pərişan olduğunu görən Kərimov bir söz demədən maşını onun dediyi istiqamətə sürür. Kərimov başa düşür ki, Zülfıyyənin bu qeyri-adi rəftarı, Rəhmanın adını eşidən kimi qəzəblənməsi, əsəblərini cilovlaya bilməməsi boşuna deyil, burada bir sirr var və bu sirr onun araşdırdığı cinayət işləri ilə bağlıdır. Ona görə də səbr edib işin sonunu gözləməyi qərara alır. Bir qədər sonra maşın yolun kənarındakı meşəliyə çatanda Zülfıyyə maşını saxlatdırıb düşür, qaçaraq özünü qalın qamışlığa vurur. Kərimov zavallının qamışlıqdan eşidilən fəryadını, qan donduran naləsini eşidir: “Ay ana, məni niyə doğdun, ay Feyruz, hardasan, məni kimsəsiz, arxasız qoydun... Mən elə bir dərdə düşmüşəm ki, heç vaxt ona əlac

yoxdur, gorbagor olasan Rəhman, it kimi zibillikdə gəbərmişdin, qəbrin halal olmasın...” [4, s.95-96]. Kərimov qızın halını anlayır: o, zaman-zaman qəlbine dolmuş kini, nifrəti, həsrəti, nisgili göz yaşları ilə, fəryad etməklə boşaltmalı idi, polis zabiti bu halında yeganə xilas, bu xaraba qamışlıq isə insanlardan qaçıb pənah gətirdiyi azad yuvasıdır. Kərimov halsızlaşmış qamışlığa yıxılan qızı maşına qoyub evinə qaytarır. Bütün bu olaylardan sonra Zülfıyyə Kərimova gündəliyini verib oxumasını xahiş edir.

... Kərimov araşdırdığı cinayət işində yeni bir “fıqurun” ortaya çıxdığını daxili intuisiya hissi ilə duyaraq Feyruzun atası Xanların cinayət işi ilə yenidən maraqlanmaq qərarına gəlir. Hərcənd Sona xanım qaynatasının həbsxanada vəfat etdiyini bildirmişdi. Kərimov Xanların cəza çəkdiyi həbsxanaya gəlir, dəstə rəisi ilə söhbət edir və aydın olur ki, Feyruzun atası ölməyib, sağdır, cəza müddətini tam çəkib qurtarıqdan sonra azadlığa çıxıb, lakin harada olduğu barədə heç bir məlumat yoxdur. Dəstə rəisi neçə il əvvəl həbsxanada baş vermiş bir əhvalatı da Kərimova danışır. Xanlar Şuşa həbsxanasında baş verən hadisədən sonra bura köçürüldükdə hamı onunla hörmətlə davranırmış, hətta çəkinirmişlər. Onun boynunda gümüşü rəngli zəncirdən asılmış medalyon varmış, o medalyonda iki körpənin - oğlan və qız uşaqlarının şəklini görənələr onların kimliyi barədə məlumatlı idilər. Dustaqlar elə düşünürdülər ki, yəqin nəvələridir. O, yatan zaman bu şəkillərə baxa-baxa yuxuya gedərmiş. Bir gün onunla bir kamerada olan dustaqlardan biri - Rəhman gecə yarı Xanlara yaxınlaşır, medalyondan baxan uşaqların şəklini üzə üstə çevirir. Bu zaman həssas yatan Xanlar Rəhmanı yaxalayır və ordaca hökmünü verir: medalyona toxunmağa heç kimin ixtiyarı yoxdur, kim buna cəsarət edərsə, ağır cəzalandırılacaq. Bu dəhşətli hadisədən bir qədər sonra Rəhman həbsdən azad olunur.

Artıq bəzi mətləblər aydınlaşdığından Kərimov cinayətin kim tərəfindən törədilməsi barədə müəyyən qənaətə gəlir. Eyni zamanda Zülfıyyənin gündəliyinin məzmunu ilə tanış olan mayor bu təlesiz qızın başına gələn müsibətlərdə kimin günahkar olduğunu aydınlaşdırır.

Qisasların, intiqamların mərkəzinə çevrilən romanda göstərilir ki, bu dünyada nə qədər pislik olursa olsun, sonda həmişə mənəvi xislətini təmiz saxlayanlar, şərə qarşı çıxan xeyirlər qalib gəlir. Və dünyanın axarında bu qayda-qanun öz işini davam etdirəcək, xeyir daima şər üzərində qalib gələcək, hər qaranlığın bir sabahı olacaq. Aforizmdə deyildiyi kimi: “Bütün hekayələr xoşbəxt sonluqla bitər”. Əgər xoşbəxtlik tam olaraq yayılmayıbsa, demək, bu hələ son deyil. Amma Zülfıyyə üçün deyil, Xanlar üçün, Feyruz üçün, Raya üçün, Rəhman üçün əsil son bu idi.

Şər qüvvələr həyatın qisasına məruz qalan zaman, ümumi qanunauyğunluqlara müvafiq olaraq ağır, məşəqqətli sınaqlardan çıxan Zülfıyyə ürəyindəki acılara son vermiş olaraq qaranlıqdan işığa doğru gedən yolda ilk addımını atırdı...

Ədəbiyyat

1. Əliyeva N. 60-80-ci illər Azərbaycan nəsrində qəhrəman və üslub axtarışları. Bakı, Elm, 1987, 67 s.
2. Əlişanoğlu T. Azərbaycan yeni nəsr. Bakı, Elm, 1999, 126 s.
3. Əfəndiyev H. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı, Azərənşr, 1963, 236 s.
4. Kazımova T. Qisas, Bakı, Nurlan, 2011, 348 səh.

Summary**Description of the realities of life in an artistic reflection of the moral and psychological problems**

In the detective novel of Tahir Kazimov's "Revenge" described in convincing tones lifestyle, revenge, unhappy fate, love affairs group of people found in the course of operational investigative activities in one of the crime of murder are described. As a continuation of the novel "The moral savior" we are talking about moral concern of the person, regardless of personality and lifestyle.

The detective literature has always enjoyed great popularity, and nowadays general interest, enthusiasm and fascination with this genre have increased even further. The detective literature, maintaining a position? distinct for its role and significance in the world literature, has gone through several important periods historically, fundamentally transforming its original image, morals, purpose and character. A new aesthetic approach to the problem of crime has been emerging. No longer the reader is interested in the examples of plunging into the intense feelings of guilt, the basic plots with the victory of the justice in the end and regrets, now he wishes to explore the way the committed crime, the process of the investigation of the criminal act cleverly devised and executed, that is to say, the anatomy of the crime.

Резюме**Описание реалий жизни в художественном отражении моральных и психологических проблем**

В детективном романе «Мечь» Тахира Кязимова описан в убедительных тонах образ жизни, мечь, несчастные судьбы, любовные приключения группы людей обнаруженных в ходе оперативно-следственных действиях в одном из преступлений убийства. Являясь продолжением романа «Моральный спаситель» речь идёт о моральной заботе о человеке, вне зависимости от личности и образе жизни.

Всегда был интерес к произведением написанным в детективном жанре, а в последние времена этот интерес, желание и восторг стали еще больше. Всегда выделяющийся своим местом и значением, отличающийся своей позицией детективный жанр исторически проходя через важные этапы в мировой литературе координально изменило облик, цель, задачу и характер криминальной литературы. Начал формироваться новый эстетический подход к проблеме преступности и преступников. Истории с примерами скатывание в пучину грешности и в конечном итоге получение справедливого наказание за преступление, простая сюжетная линия основанная на рассказах о чувствах рассказание читателю не интересны, он заинтересован в форме совершение преступления, в расследование и раскрытие процесса искусно продуманного и сделанного криминального деяние, одним словом, в анатомии преступления.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Mirzəyeva
ADU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının
06.02.2017-ci il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.04.2017

fil.f.d., dos. Gülşən Ağabəy
ADPU, Quba filialı
E-mail: gulshen_71@mail.ru

HİK MƏT ZİYANIN TƏMSİL YARADICILIĞINDA MÜASİRLİK

Açar sözlər: H.Ziya, təmsil, satira arsenalı, estetik ideal, müasirlik

Keywords: H. Ziya, fable, satire arsenal, aesthetic ideal, modernism

Ключевые слова: Хикмет Зия, басня, арсенал сатиры, эстетический идеал, современность

XIX əsrdən başlayaraq satira ədəbiyyatımızın müxtəlif növ və janrlarında bu və ya digər dərəcədə açıq şəkildə təzahür etmiş, böyük satirik ədəbiyyat yaranmışdır. Bu satirik ədəbiyyat içərisində komediya, şeir, pyes, hekayə və s. janrlar mühüm yer tutur. Şübhəsiz satira arsenalında başlıca yeri poeziya tutur. Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim, Seyid Əzim Şirvani və b. yaradıcılığı ilə ilk addımlarını atan satirik poeziya sonrakı mərhələlərdə yeni inkişaf yolu keçmişdir. M.Ə.Sabirlə özünün poetik zirvəsinə çatan satira yalnız mövzu, problematika, ideya baxımından deyil, janr etibarilə də inkişaf etmişdir. Satira elə bir xüsusiyyətdir ki, o, bütün janrlarda bu və ya digər şəkildə təzahür edə bilər. Rus ədəbiyyatşünası L.A.Plotkin satiranın ədəbiyyatda işlənmə mövqeyinə qiymət verərkən doğru qeyd edir ki: "Satira ədəbiyyatın ayrıca janrı deyildir. O, həm eposda, həm lirikada, həm dramaturgiyada iştirak edir. Satirik məqsəd üçün roman, povest, pyes kimi hər bir janrdan istifadə etmək olar. Lakin elə janrlar vardır ki, təkcə satiraya məxsusdur; hekayə və şeir "satirik, yaxud qeyri-satirik ola bilər, təmsil, epigram, parodiya, pamflet, felyeton isə ancaq satirik əsərlər kimi qəbul edilə bilər" [1, s.6].

Bu mənada satira, gülüş, yumorun ifadə olunduğu təmsil, demək olar ki, ən qədim və həm də davamlı formalardan biridir. Epik növün ibtidai, qədim və doğma formalarından olan təmsil hələ qədim yunan ədəbiyyatında mövcudluğunu qoruyub saxlayaraq VII-VIII əsrlərdə özünün yeni bir inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Qədim Romada Fadr (I əsr), Yunanıstanda Ezop (eramızdan əvvəl VI-V əsrlər) özlərinin nəslrlə yazdıqları təmsilləri ilə bu formanın tarixində yeni bir səhifə açmışlar. III əsrdə Hindistanda yaranan və "Pançatantra" adı altında toplanan təmsillər janrın inkişafında yeni bir mərhələ olmuşdur. Fransız şairi Jan Lafontenin (XVII əsr) yaradıcılığı ilə təmsil Avropada bir qədər də inkişaf etmişdir. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərindən isə təmsil rus ədəbiyyatında inkişaf etməyə başlayır. A.P.Sumarakov, İ.İ.Xemnitser, A.E.İzmaylov, İ.İ.Dmitriyev və nəhayət İ.Krılov kimi təmsil ustaları yeni dövr rus ədəbiyyatında janrın inkişafına təkan vermişlər. Azərbaycan ədəbiyyatında da təmsil janrı uzun bir yol keçmişdir. N.Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poemadakı təmsillər, eləcə də XIX əsrdən başlayaraq A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiqin yaradıcılığı ilə bu janr öz mövcudluğunu nəinki qoruyub saxlamış, həm də böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Sovet dövründə satiraya qarşı embarqo qoyulduğundan təmsil janrı da bir müddət geri çəkilmiş, bu janrda nəzərəçarpan əsərlər yazılmamışdır. Lakin cəmiyyətdə satira özünə yer etdikcə təmsil də tarixi inkişaf yoluna

qayıtmağa can atmışdır. Sovet şairi Sergey Mixalkov bu janrın ən tanınmış nümayəndəsi kimi yalnız ən yaxşı nümunələr yaratmadı, eləcə də, sosrealizm şəraitində təmsilə yeni vətəndaşlıq pasportu qazandırdı. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatında da təmsil özünün yeni bir mərhələsini yaşamalı oldu. Hikmət Ziya, Mərkəz Qacar və b. şairlərin yaradıcılığı ilə təmsil, satira, istehza mövzu, problematika və ideya cəhətdən inkişaf edir.

Məlumdur ki, təmsil həcmcə kiçik olsa da, mənaca dərin və zəngindir. Onun əsas xüsusiyyəti satirik məzmununda olması və insanlara xas olan xüsusiyyətləri, nöqsan və eyibləri heyvan, bitki və əşyaların üzərinə köçürməsidir. Təmsildə bir qayda olaraq təbiət cisimləri və heyvanlar insan kimi danışdırılır. Bununla təbiətlə cəmiyyət arasında bir harmoniya yarandığı kimi, komiklik, gülüş, tənqid həm də təbiətin də üzərinə köçürülür. Rus estetik və nəzəriyyəçisi Yuri Boryev təmsilin mahiyyətini araşdırarkən belə bir doğru qənaətə gəlir: "Bütün nəzəriyyəçilər təbiət komizminə dair ilk baxışda çox müvəffəqiyyətli görünən bir misal gətirirlər: təmsillərdəki canlılar. Lakin hələ XVII əsrdə sübut edilmişdir ki, bizi təmsillərdə yalnız bu və ya digər insani xarakteri təcəssüm etdirən canlılar maraqlandırır" [2, s.72].

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında təmsil janrını inkişaf etdirən və təmsillərdə cəmiyyətdəki nöqsanları tənqid edən şairlərdən biri Hikmət Ziya olmuşdur. Onun yaradıcılığında təmsil yeni, orijinal, cazibədar və oynaq bir forma kimi özünün yeni həyatını yaşamışdır. Şairin ölümünə qədər iyirmidən çox təmsil kitabının nəşr olunması bu sahədəki yaradıcılığının davamlılığını göstərir. Bu kitablar içərisində "Milçək ürəyi" (1960), "Şeirlər və təmsillər" (1963), "Ulduzların söhbəti" (1964), "Qısa təmsillər" (1965), "Tülkü arayışında" (1967), "Buludlar" (1968), "Qısqanc qarışqa" (1971), "Təmsillər" (1982), "Seçilmiş əsərləri" (1992) və s. kitablarında dərc edilən əsərləri həm öz mahiyyətinə, həm də bədii xüsusiyyətlərinə görə janrın inkişafında mühüm rol oynayır.

H.Ziya çox sadə süjet xətləri, obraz və bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə cəmiyyətdə baş verən hadisələri əşyaların, heyvanların üzərinə köçürərək təsvir edir. Cəmiyyətdəki saflığı, təmizliyi, doğruluğu həqiqəti, insanlar arasındakı münasibətləri və digər keyfiyyətləri göstərir. Təmsillərdəki estetik ideali və sənətkar məqsədini "Açıq şərt" təmsilində sənətkarlıqla ifadə edir. Ona "Doymadın cana? Təmsilin sonuna nöqtə qoysana!" deyərək Koramaldan, Kərtənkəldən, Tülküdən, Çaqqaldan. Qurddan, Dələdən, Kağızdan, Qələmdən, Pozandan, Çömçədən, Nimçədən, Misdən-Qazandan" əl çəkməsini istəyənlərə cavabı əslində janrın məqsəd, qayə və məramını, eləcə də sənətkar idealını açıq şəkildə göstərir:

*-Xeyr" Əl çəkmirəm,- söyləyirəm mən-
Tülkü əl çəkməsə tülküliyündən,
Çaqqal Şirə quyruq bulamağından,
Özündən gücsüzü qurd boğmağından,
Ulaq kütlüyündən, fərsilziyindən,
Yaxud Buqələmun yüzüzlüyündən,
Əyripancə ayı qanmazlığından,
Koramal liberal tarazlığından,
Qələm qərəz ilə söz yazmağından,
Pozan qərəz ilə söz pozmağından... [3,s. 9].*

Göründüyü kimi, şairin estetik ideali digər satiriklərdə olduğu kimi, cəmiyyətəki harmoniyanı qorumaq, həqiqəti ifadə etməkdir. Buna görə də şair təmsilin sonuna o zaman nöqtə qoya biləcəyini ifadə edir ki, cəmiyyət düzəlsin, həqiqət yerini tutsun:

*Əşyalar, heyvanlar olmasa adam
Təmsilin sonuna nöqtə qoymaram! [3, s.9].*

Hikmət Ziyanın təmsilləri mövzu və problematika baxımından çox zəngindir; burada, demək olar ki, cəmiyyətin bütün təbəqələri, hadisələri öz əksini tapır. "Fil vəzifədə", "Uçmayan quşlar", "Hind toyuğunu qorxutmaq üsulu", "Sirlə səbəb", "Rüşvətxor və prototip", "Boş tərifə uyan alacəhrə", "Naxoş vaxtı düzələn ayı", "Özünü tənqid edən tülkü", "Gülüb, ağlayan dələ", "Aylardan nə olmaz" və s. təmsilləri mahiyyəti və bədii xüsusiyyətlərinə görə cəmiyyət hadisələrini əks etdirir. "Gülüb, ağlayan dələ" təmsilində şair cəmiyyətdə başqalarının hesabına yaşayan, lakin onu axıradək yeyə bilməyən insabları ifşa edir. Belə ki, Tülküyə ərə gedən bir Dələ təsvir olunur. Dələ Tülküyə ərə getdikdən sonra öz soyunu unudur, onlarla oturub durmur. Vəziyyəti yaxşı olduğundan, hətta dərindən belə imtina edib tülkü dərisi geyir. Yolda bir dəfə bacısı dələyə rast gələrkən onu saymır, onu üzündən öpməyə qoymur ki, üzünün yağı silinər. Bacısına rişxənd edir ki, əynindəkini çıxar, tülkü dərisi geyin. Bacısı dələ isə nə zamandan "dələ dərində gəzməyin eyib olduğunu" ona irad tutur. Bacıların söhbətindən belə məlum olur ki, Tülkü arvadı Dələyə "yaqutqaş bilərzik" söz verib, bir də brilyant yeri edib, onları almağa gedir, hətta bacısı ilə onun söhbət etməyə belə vaxtı yoxdur. Bacısı ondan "ərinin bu qədər pulu haradan qazandığını" soruşdıqda isə ondan inciyir, "paxıllığın, sözbazlığın" sizdə olduğunu, "can-ciyər bacısının onu gözü götürmədiyini" bildirərək ayrılır. Aradan həftələr, aylar keçir, bacılar bir də meşədə, həmin yerdə görüşürlər. Lakin bu zaman tülkünün arvadı tanınmaz olmuşdu; beli bükülmüş, qırıqlı alnında min kədər izi" vardı. Artıq onun əynində tülkü dərisi əvəzinə nimdaş dələ dərisi var idi.

Hikmət Ziyanın təmsilləri, dərin və mənalıdır; onun təmsillərində dövrün, cəmiyyətin bütün sosial problemləri, ziddiyyətləri və mürəkkəblikləri öz əksini tapır. Eyni zamanda bu əsərlərdə şair lirik şeirlərində olduğu kimi, həyata, hadisələrə, cəmiyyətə baxışlarını əks etdirir. Ən əsası odur ki, H.Ziyanın istənilən təmsilində ictimai məna vardır. "Ehtiyatlı ayı", "Qarğa dərdi", "Tülkü iştahı", "Ördəklər qonaqlıqda", "Eyibsiz meymun", "Qurd şaiyəsi", "Meymunlar seyrəngahda", "Müəmmalı mələk", "Ağcaqanad mərdiməzarlığı", "Kadr seçən Torpaq Arısı" və s. şeirlərində dövrün ictimai məzmunu, cəmiyyətdəki ictimai münasibətlər təsvir edilir. "Ehtiyatlı ayı" təmsilində şair meşədə Meşəpişiyinin heyvanlar yanında özünü öyməyindən, Ayını yıxa biləcəyindən danışır. Çoxları buna dodaq büzsə, sadəcə deyilmiş söz hesab etsə də, Meşəpişiyi bunun belə olmadığını sübut etmək üçün özündən çıxır və ayını meydana dəvət edir və onunla qurşaq tutmaq istədiyini bildirir. Zurna, cəngi çalınır, Pişik çaynaqlarını qabardıb boz Ayıdan yapışır və onu arxası üstə yerə vurur. Hamı durduğu yerdə quruyub qalır və Pişikdə olan gücə, qüvvətə məəttəl qalırlar. Güləşdən sonra rişxənd edən Meymun Ayıya

"-Niyə, o boyda boy-buxunla yığıldın, ə, Pişiyə?!-deyərək məzəmmətləyir. Ayı isə ona cavabında deyir:

*Ayı güldü: - O qədər qanmaz deyil lələşin,
İstəyirsən lap durub zorba Filla güləşim.*

Səncə

necə?!

Deyirsən mən Pişiyi yıxaydım?!

öz evimi yıxaydım?!

Qohumu Pələng mənim axırıma çıxaydı?! (H.Z. Təms, 35).

"Kadr seçən Torpaq Arısı" şeirində isə şair cəmiyyətdə öz yerini tutmayan insanları, kadr siyasətini tənqid edir. Qabilin "Səhv düşəndə yerimiz" şeirinin fəlsəfi qatlarını burada H.Ziya kiçik bir təmsildə ifadə edə bilmişdir. Belə ki, günlərin birində bir Torpaq Arısını gözlənilmədən arı pətəyinə müdir qoyurlar. Özünü bu təyinatdan son dərəcə xoşbəxt hesab edən Torpaq Arısı bütün günü boş-boşuna vızıldayırdı. Ancaq əlindən bir şey gəlmədiyi üçün arılara, bala nəzarət etmək üçün özünə bir müavin axtarmaq qərarına gəlir. Müxtəlif yerlərə üz tutan, bağa, çiçəklərə qonan Torpaq Arısı özünə müavin üçün çox soraqlaşır. Arılar bir ağızdan vızıldaşaraq ona məsləhət görürlər ki, boşuna "uzaqda özünə müavin axtarma", "ən çox bal verən o Bal Arısını özünə müavin təyin et". Lakin Torpaq Arısı bununla razılaşmır, onun "cavan olduğunu", işə "yaraya bilməyəcəyini" və onunla "ayaqlaşma bilməyəcəyini" bəhanə gətirir. Payız gəlir, Torpaq Arısı təşvişə düşür və Cır Arını özünə müavin götürür. Yenə aylar, illər keçir, müavin ona heç bir kömək edə bilmir, Torpaq Arısı boş-boşuna vızıldayır, yenə özünə müavin axtarır. Arılar bir ağızdan" - Bəs Bal arısını görmürsənmi sən?!",- deyərək ona sual edirlər. Torpaq arısı isə onun işə yaramadığını və "qoçaq olsa da", daha qocaldığını bəhanə gətirərək "Yox" cavabını verir. Bununla şair əslində, sovet dövründə gedən kadr siyasətini tənqid edir və göstərmək istəyir ki, ən yaxşı kadrlar yanında ola-ola o, müxtəlif yerlərdə kadr axtarmaqla məşğuldur. Burada şairin əsas məqsədi cəmiyyətdə olan ictimai motivləri qabartmaqdır. Belə ki, Bal arısı ailəsinə Torpaq arısının müdir təyin olunmasının altında da böyük ictimai mətləblər yatır.

"Ehtiyatlı ayı" təmsilində şair cəmiyyətdəki prosesləri əks etdirir və ehtiyatlı Ayının obrazı yaradılır. El arasında olan "İtə yiyəsinə görə hörmət edərlər" misalını əsas tutaraq Ayının Pişik qarşısında acizliyini göstərir. Əslində ayı çox güclüdür. Ancaq Ayı bilir ki, Pişik Pələng nəslindəndir, onu danışırdan da Pələngə arxayın olmasıdır. Ona görə də Pişiklə güləşdə ona yığılır. Bununla şair cəmiyyətdə, həyatda insanlara hörmətin onun adamına görə verildiyini bildirmək istəmişdir. Şairin də sənətkarlığı orasındadır ki, sənətin gücü ilə cəmiyyətdəki ziddiyyətləri üzə çıxarmağı bacarır. Görkəmli yazıçı Mirzə İbrahimov onun təmsillərinin oxucuya verdiyi estetik zövqü yüksək qiymətləndirərək yazırdı: "Mən Hikmət Ziyanın təmsillərini həmişə maraqla izləmiş, oxumuş, onlardan dərin estetik zövq almış oxuculardanam. Bu təmsillərin nə məqsədlə yazıldığını şairin qayəsini və təmsil janrına ürəkdən bağlılığını, çox ciddi münasibətini duymaq üçün kitabın başlanğıcındakı "Açıq şərt"i oxumaq kifayətdir. O, "Tülkünün tülkülükdən", "Çaqqalın Şirə quyruq bulmaqdan", "Ulağın kütlükdən", "Qurdu özündən

gücsüzü boğmaqdan", "Qələmin qərəz ilə söz yazmasından" əl çəkməsini, bu kimi naqis cəhətlərini aradan qaldırılmasını istəyir" Bu isə böyük qayədir; insan şəxsiyyətini, insanın həyatını gözəlləçdirmək, ucaltmaq, işıqlı etmək!" [4, s.6].

H.Ziyanın təmsilləri janra məxsus bütün keyfiyyətləri demək olar ki, özündə əks etdirir; lakoniklik, dərin mənalılıq, ictimai məzmun, az sözlə böyük fikir ifadə etmək, başlıca qayə və s. Böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinski çox doğru olaraq təmsilin mahiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir: "Təmsilin mahiyyəti hekayə (nəql) və qayə (məqsəd), onun əsas keyfiyyətləri isə satira və istehzadan ibarətdir" [5, s.49]. Bu mənada H.Ziyanın təmsilləri sənətkarlıq cəhətdən fərqlənir. Hekayə və qayə H.Ziya təmsillərinin xalq dilindən gələn sadəlik və nəqletmə başlıca yer tutur. Eyni zamanda xalq məsəlləri, kiçik rəvayət dili, hikmətamiz sözlərlə əsas qayəni ifadə etmək kimi xüsusiyyətlər bu təmsillərin əsasını təşkil edir. H.Ziyanın "Sudan quru çıxan qaban", "Dovşanın axtardığı", "Dəyişməyən ulaq", "Timsahın göz yaşları", "Balsız arılar", "Şibyə palıd gövdəsində", "Dələ qısqanclığı", "Ayı sadələvhlüyü", "Pinqvin canfəşanlılığı", "Porsuq həyatı", "Filin qüdrəti", "Meymun və ayı gücü", "Buqələmun utanmazlığı", "Meşə yolunda söhbət" və s. onlarla təmsillərində həyatı süjet və əhvalatlarla dərin məzmun ifadə edən fikir bildirir və orijinal obrazlar yaradır. Şairin əsərlərində yüzlərlə orijinal obrazlar vardır. Bu obrazlar bir-birindən xarakterinə, düşüncəsinə, həyata baxışına görə seçilir. Bu obrazlarda şair heyvanların, quşların xarakterik xüsusiyyətlərini bütün realığı ilə verə bilir və müəyyən qənaətlərə gəlirdi. "Dələ qısqanclığı" təmsilində qısqanc dələnin obrazı orijinalılıqla yaradılmışdır. Dələ öz arvadını müxtəlif bəhanələrlə oyuqdan buraxmırdı; gah deyir qar, şaxtadır, zəifsən, donarsan, gah deyir ki, yağışdan islanarsan, gah da yayın qızmar günəşinin istisində onun qaralacağını bəhanə edib oyuqdan kənara buraxmaq istəmirdi. Bir gün cana doyan Dələ arvadı bu vəziyyətə dözə bilmir və buna qarşı çıxaraq "şaxtada donsam da", "yağışdan islansam da", "xəzanda saralsam da" yaşamaq istəyirəm",- deyə bildirir. Vəziyyəti belə görün Dələ daha heç bir bəhanə tapa bilməyərək "Söylədi:- Qəlbim, canım, yaxşı, hirsənmə daha, Oyuqdan çıx, gözümdən getmə amma uzağa..." [3, s.57] - deyə ona oyuqdan çıxmağa icazə verir.

"Balsız arılar" şeirində isə bal verən arılara qarşı birləşən Torpaq və Eşşək arısının obrazı yaradılır. Hər iki növdən olan arılar bir gün bir yerə gələrək birləşir və Bal arısının nədən bu qədər tərifi lənməsinin sirrini çözməyə başlayırlar. Zahirən və bir neçə cəhətdən onlardan fərqlənmyən bal arılarının şöhrəti onalarda qısqanclıq yaradır:

*Vızılıtımız bir,
Dızılıtımız bir...
-Daha demə, o da qonur qönçəyə,
O da biztək vurğun gülə, çiçəyə.
-İynəsi də elə bizim iynədir.
-Sancsaq onunkundan betər göynədir...
-Sancmağımız bir,
Uçmağımız bir,
Biz itib-batmışıq,
O tərifi lənir (Təms, 55).*

Onlar bunu səbəbini Bal arısının dayısının olmasında axtarırlar və buna görə də dayı axtarmağa başlayırlar. Lakin başa düşmələri ki, elə şeylər var, onlar dayı ilə həll olunmur. Şair demək istəyir ki, Bal arısını bu şöhrətə çatdıran onun qabiliyyəti, işgüzarlığı və cəmiyyətə xeyir verməsidir. Bu şeyləri isə dayı ilə əldə etmək mümkün deyildir.

H.Ziyanın təmsilləri forma və struktur cəhətdən də müxtəlif olur; bu hər şeydən əvvəl, müllifin janra yaradıcı yanaşmasından irəli gəlir. Onun təmsilləri bir qayda olaraq insanlar, ən çox isə insanı əhatə edən ətraf mühit, xüsusilə də heyvanlar üzərində qurulur. Lakin nədən yazır-yazsın əsas qayə insan, cəmiyyət problemi olur. Heyvanların elə xüsusiyyətlərinə toxunur və onları cəmiyyət, insanlar üzərinə kəçürür ki, böyük həyatı mətləblər, ictimai məzmun ortaya çıxır.

H.Ziyanın təmsil yaradıcılığı zəngin, geniş və hərtərəflidir. Üç minə yaxın təmsillərində həyatın bütün sahələrinə aid obrazlar yaratmışdır. Bu təmsillər həm də müasirliyi və aktuallığı ilə yadda qalır. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov şairin təmsil yaradıcılığına qiymət verərəkən müasirlik amilini nəzərdə tutaraq yazır: "Hikmət Ziya yaradıcılığında təmsil adi bir şəkil, didaktika olmaqdan çıxaraq. ictimai məzmun qazanır. Bu təmsillərin əsas mahiyyəti onun məzmununun ictimailiyində və müasirliyindədir" [6, s.271].

Beləliklə, H.Ziya təmsillərinin XX əsr Azərbaycan təmsilinin əsasını təşkil etdiyini aydın görmək olar. Ona qədər əgər bizdə təmsil yaradıcılığı epizodik xarakter daşıyırdısa, H.Ziya onu daimi yaradıcılıq istiqamətinə çevirmiş, müəyyən bir mərhələyə çatdırmışdır. Bir qədər də konkretləşdirsək, cəsarətlə qeyd etmək olar ki, H.Ziya öz yaradıcılığında sona qədər təmsil janrını inkişaf etdirmiş, yeni obraz, xarakterlər yaratmışdır. H.Ziyadan sonra təmsil janrının inkişafı da bunu deməyə əsas verir ki, təmsil Azərbaycan ədəbiyyatında keçici olmamış, H.Ziyanın yaradıcılığı kontekstində digər formalar kimi öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Плоткин Я. А. О путях развития русской сатиры. М.-1, 1960
2. Boryev Y. Estetika. Bakı: Gənclik, 1980, 221 s.
3. H.Ziya. Təmsillər. Bakı, "Yazıçı", 1982, 239 s.
4. M.İbrahimov. Həyatı işıqlandıran poeziya (Ön söz). H.Ziya. Təmsillər. Bakı: "Yazıçı", 1982, 239 s.
5. Belinski V.Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Azərənşr", 1948, 272 s.
6. B.Əhmədov. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri. Bakı, "Elm", 2000, 296 s.

Summary

Modernism in Hikmet Ziya's fable writing

In the article the problem of modernism in Hikmet Ziya's fable writing activity is analyzed. He was a prominent representative of the XX century Azerbaijan literature. It is noted that although fable writing has ancient history, very few authors wrote in this genre. In Azerbaijan literature the poets like N.Ganjavi, A.Bakikhanov. Q.Zakir, S.A.Shirvani, M.A.Sabir, A.Sahhat, A.Shaig have created some samples of this genre. H.Ziya, who continued this way, wrote about three thousand fables as an author, developed the genre from subject and problems point of view. The problem of modernism occupies one of the

main places in the poet's fables. In the article clarity was cast on the attitude by review and literary criticism towards H.Ziya's literary activity.

Резюме

Совершенство в баснетворчестве Х.Зии

В статье обследуется проблема современности в баснетворчестве выдающегося поэта Азербайджанской литературы XX века. Показывается что несмотря на многолетие басен писатели редко обращаются на этот жанр. В Азербайджанской литературе Н.Гянджеви, А.Бакиханов, Г.Закир, С.А.Ширвани, М.А.Сабир, А.Сахат, А.Шаиг создали произведения этого жанра.

Продолжитель этого пути Х Зия создал приблизительно три тысячи басен. Он развивал этот жанр с точки зрения темы и проблематики. В творчестве поэта современность занимает главное место.

В данной статье нашло себе место литературоведов и критиков к творчество Хикмета Зии.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. B.Əhmədov
ADPU-nun Quba filialının Ədəbiyyat
və dillər kafedrasının
09.02.2017-ci il tarixli iclasının
11 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.03.2017

Dr. Mahir Hamidov
AMEA, Şarkiyat Enstitüsü

HİRİSTİYAN ARAP YAZARININ ESERLERİNDE MÜSLÜMAN KÜLTÜRÜNE VE HZ. PEYGAMBERE SAYGI

Anahtar sözcükler: islam, hiristiyanlik, peygamber, inanç, gelenek

Keywords: islam, cristian, prophet, belief, traditional

Ключевые слова: мусульманство, христианство, пророк, вера, традиция

XIX yüzyılın sonu XX yüzyılın başlarında özellikle de Hıristiyan Araplardan Amerika'ya göç edip orada edebî etkinliklerde bulunan yazarlar Arap edebiyatında yeni bir başlangıcı başlattılar. Din ve ırk farkı gözetmeden tüm insanların kardeş oldukları düşüncesini savunan bu yazarlardan biri de çok kültürlülüğü ile temayüz eden Mîhâîl Nu'ayme'dir. Modern Arap edebiyatında Rus eğitimi alan ender Arap yazarlarından olan Mîhâîl Nu'ayme, 99 yıl gibi uzun bir süre yaşamıştır. Edebî etkinliğinin ilk dönemlerinde eleştiri makaleleri ve şiirleriyle ün yapan Nu'ayme, edebî sürecinin üçüncü aşamasını oluşturan Amerika'dan Lübnan'a döndükten sonraki dönemde halkla beraber olmasına rağmen neredeyse münzevî bir hayat tarzı sürmüş ve kendisini metafizik düşüncelere ve bu konulara dair ürünler yazmaya adanmıştır. Çocukluğundan itibaren yaşam, varlık ve onun sırları konusunda düşüncelere dalan yazar, hayatı boyunca bu gibi hakikatlerin arayışında olmuş ve onu düşündüren bu konuları çözüme kavuşturabilmesi için çeşitli yabancı düşünce akımlarından beslenmiş, özellikle de "Ruh Göçü" ve "Vahdet-i Vücut" gibi inançları benimsemiştir. Dolayısıyla yazarın kaleme aldığı ürünleri iyi bir biçimde anlamak için bu iki felsefî kuramı göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

Hıristiyan kültürünün Nu'ayme'nin edebî kişiliğinin oluşumunda önemli yeri vardır. İlk önce geleneksel kilise terbiyesi ile büyüyen Nu'ayme, belli bir dönem sonra geleneksel kilise öğretilerine baş kaldırmış, vahdet-i vücut ve ruh göçünen olan inancı sonucunda mevcut Hıristiyanlığın dışında kendince yeni bir Hıristiyan inancı benimsemiştir. Geleneksel kilise inancından Nu'ayme'nin düşünce dünyasında birtakım biçimsel ritüeller dışında neredeyse bir şey kalmamıştır.

Farklı edebî ve düşünce akımlarından beslenen Nu'ayme'nin yaratıcılığında geleneksel Hıristiyan kültürünün önemli yeri vardır. Belli bir yere kadar devam eden taklîdî Hıristiyanlık, yazarın Rusya'ya gittikten sonraki dönemde, geleneksel kilise kültürünün dışına çıkarak tamamen farklı bir yönde gelişme kaydetmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla yazarın edebî kişiliğinin oluşumunda dinî kültürün önemli bir yeri vardır.

Nu'ayme, geleneksel Hıristiyan kültürü terbiyesiyle yetişmesine rağmen İslam, Müslümanlar, Müslüman kültürü ve İslam Peygamberi konusunda objektif ve takdire şayan düşüncelere sahiptir. Kuran-ı Kerim onun beğendiği üç önemli kitaptan biridir. Kendisine, okuduğun en güzel kitap hangisidir diye sorulduğunda şöyle cevap verir: "Ruhî derinliklerinden dolayı İncil ve Bhagavadgita [1, XVIII, s.93; 2, s.43; 3, s.44], belagatinden dolayı ise Kuran" [4, IX, s.696].

Kuran-ı Kerim’i beğendiği kitaplar arasında belirten Nu‘ayme, İslam’ın gelişiyile Arap yarımadasında yeni bir düzenin oluşmaya başladığını söyler. Putpe-rest Arapları gaflet uykusundan uyandıran İslam, onlara yeni bir ruh bahşetmiş ve kaybettikleri tüm insanî özellikleri yeniden onların benliğinde canlandırarak kurtuluş yolunu aramalarına vesile olmuştur [5, VIII, s.174]. Ona göre İslamiyet’in geldiği ilk dönemlerde insanlar samimi olarak bu dine kucak açtılar. Günümüzde ise bazı Müslüman toplumlar İslam’ın gerçek yolundan saparak onun asli ruhundan uzaklaştılar [5, VIII, s.184]. Nu‘ayme’nin İslam hakkındaki olumlu görüşlerinin kaynağı, Müslümanların diğer dinlere ve inançlara karşı hoşgörülü olmaları ve gerçek marifet peşinde koşmalarından kaynaklanır. Özellikle de ilk Müslümanlardan övgüyle bahsederek, onların temiz ruha sahip olmalarını takdirle anar. Şehirdeki yaşam tarzının insanların geleneksel manevî kültürünü körelttiğini ifade ederek, Müslümanların da Hz. Muhammed (s.a.s)’in getirmiş olduğu gerçek yoldan zamanla saptıklarını esfle dile getirir. Bu eksikliğin de İslam’dan değil, onu yanlış biçimde temsil eden Müslümanlardan kaynaklandığını belirtir. Eğer Müslümanlar ilk dönemdeki manevî saflıklarını koruyup devam ettirebilselerdi, hayatın amacı olan hakîkate erişmiş olacaktı [6, V, s.126].

Nu‘ayme, İslam’a ve onun Peygamberine Hıristiyanlığa ve İsa peygambere yaklaştığı gibi yaklaşır. İsa peygamberin varmış olduğu kâmil insan bakış açısının İslam Peygamberi için de geçerli olduğunu savunur [7, VI, s.175]. Tüm dinlerin kaynağının tek olduğuna inanan yazara göre, dinler arasında mevcut olan yüzeysel farklılıklar sebebiyle insanların ihtilafa düşmeden ve din farkı gözetmeden herkese sevgiyle yavaşan Tanrı’nın eğiticileri olarak kendi aralarında bu ilkeyi esas edinip, yaşamlarını sevgi kavramı üzerine bina etmeleri gerektiğini savunur [8, VII, s.144].

Birkaç yerde İslam Peygamberinden övgüyle bahseden Nu‘ayme, onun da diğer peygamberler gibi kendi kavminin azabına maruz kaldığını, özü itibariyle kendisinden önce gelen Tevrat ve İncil’deki hakikatleri insanlara duyurmayı hedeflediğini belirtir [9, V, s.335]. İslam geleneğinde mevcut olan züht yaşam tarzına olan beğenisini dile getirerek, bu konuda özellikle de Peygamberin ve Hz. Ali’nin yaşam tarzlarının önemine dikkat çeker. İslam Peygamberi ile Hz. Ali arasında akrabalık bağının dışında manevî bir irtibatın olduğunu söyleyen Nu‘ayme, onun da züht yaşam tarzını mükemmel bir biçimde temsil ettiğini kaydeder. İslam düşüncesinin önemli temsilcisi sayılan Hz. Ali’yi maddî engellerden sıyrılarak bağımsızlığa kavuşmuş, dolayısıyla gerçeği idrâk etmiş biri olarak gören Nu‘ayme, onu Peygamberden sonra Müslüman toplumun içerisinde çıkan en hayırlı insan olarak kabul eder. Hz. Ali’nin en çok beğendiği özelliği ise, onun kalp gözünün canlı ve nurlu olmasıdır [8, VII, s.284]. Hz. Ali, çocuk yaşta iken İslam Peygamberinin getirmiş olduğu hakikatleri, Peygamberden hiçbir kanıt istemeden kabullendirir. İşte Hz. Ali çocukluğundan sahip olduğu bu hikmet ile gerçekleri görmek için herhangi bir başka kanıtı ihtiyaç duymaz [8, VII, s. 285]. Müslümanların iki önemli şahsiyeti olan Hz. Peygamber ve Hz. Ali’yi gerçeği bulma konusunda Mesih ve Buddha [10, II, s.163; 11, s.15-22; 12, II, s.86-87; 13, s.3-28] ile aynı konumda değerlendirir [14, I, s.534].

İslam kültürü içerisinde Nu‘ayme’nin ilgisini çeken düşünürler arasında Abbasi dönem ediblerinden Ebu’l-‘Alâ el-Ma‘arrî’nin (973–1057) önemli yeri

vardır. Saf sevgiyi terennüm eden Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî'nin kasidelerine hayranlık besleyen Nu'ayme, özellikle de el-Ma'arrî'nin şu beyitle başlayan kasidesini beğenir [15, s.35].

غير مجد في ملتي و اعتقادي نوح باك ولا ترتم شاد

*Benim inancıma ve düşünceme göre ne ölünün ardından ağlamak,
Ne de yeni doğana sevinmek vardır* [16, s.49-50].

Nu'ayme'nin saf aşkı, derin düşünce ve ruh zenginliğini ifade eden şiir çeşidinde meyl ettiği söylenebilir.

el-Ma'arrî'yi Shopenhauer (1788–1860) ile kıyaslayarak, bu iki şair arasında önemli benzerliklerin olduğuna dikkat çeker. Bu benzerlikler her iki şairin de yaşama karşı küskün olması ve ruhî bağımsızlığa kavuşmaya gayret göstermeleridir. el-Ma'arrî'nin edebî kişiliğinden övgüyle bahseden Nu'ayme, onun hakkında şöyle der: “el-Ma'arrî'ye karşı, eşyanın dışına aldanmadan ledunnî bilgilere sahip olmasından dolayı büyük saygı beslerim. Ama o, bu konuda belli bir noktaya kadar gelerek daha öteye gidememiştir. Özellikle de yaşamın anlamsız olduğunu, varlığının suç olduğunu söylemesi [17, s.172-183] ve yaşamın suç değil, aksine nimet olduğunu idrâk edememesi aramızdaki farkı ortaya koyan önemli noktadır.” [5, VIII, s.53] el-Ma'arrî'den farklı olarak Hallâc Mansûr (858–922), İbn 'Arabî (1164–1240) ve İbn Fâriz (1181–1235) gibi Müslüman düşünürler Nu'ayme'nin kendisine yakın gördüğü mütefekkirler arasında yer alır. Ona göre ismi geçen bu üç düşünür de varlık âleminin ayrılmaz bir bütün oluşturduğunu idrâk ederek gerçeği anlamının yolunun varlık âleminde vahdetten geçtiği hakikatini idrâk etmişlerdir [5, VIII, s.53].

Nu'ayme'nin saygıyla bahsettiği Abbasî şairlerinden biri de el-Mutenebbî'dir (905–965). el-Mutenebbî'nin şiirlerinde kullandığı dili, ifade biçimini takdir ederken kendini beğenmişlik kokan şiirlerini beğenmez. Bu tür şiirlerin Nu'ayme'ye göre hiçbir değeri yoktur. el-Mutenebbî'nin kendi benliğini öven şiirlerine en güzel nümune kuşkusuz ki onun şu beyitiyle başlayan kasidesidir [15, s.35].

الخيل والليل و البيداء تعرفني و السيف و الرمح و القرطاس و القلم
أنا الذي نظر الأعمى إلى أدبي و أسمعت كلماتي من به صمم

*Bilir beni at sürüsü, gece ve çöl
Kılıç, mızrak, kâğıt ve kalem
Benim, yazdıklarını köre okutan
Benim, kelimelerini sağıra duyuran* [18, II, s.390]

İşte el-Mutenebbî'nin sahip olduğu bu kendini beğenmişlik duygusu Nu'ayme'nin tabiatına zıt bir durumdur.

Nu'ayme'nin Müslüman düşünürler arasında ilgisini çeken kişilerin daha çok sufi geleneğine mensup şair ve yazarlar olduğu anlaşılır. Birkaç yerde

Müslüman mütefekkir ve mutasavvıf Hallâc Mansûr'un ismini zikreden Nu'ayme'nin Hallâc'ı beğenmesini sağlayan özellik, onun gerçeği savunması ve bu yolda canından bile geçmesi olayıdır. Yine Hallâc'la beraber yüksek manevî konuma erişen mutasavvıf Mevlana Celâleddîn Rûmî'ye (1207–1273) de işaret eder [19, VII, s.126]. Dolayısıyla İslam kültürünün Nu'ayme'nin düşünce dünyasının oluşmasında etkisinin olduğu söylenebilir.

Nu'ayme'nin varlık âleminin gerçek yapısını keşfetmede sezgiye yüklediği misyon, sûfilerin, yaratıcıyı idrâk etme ve gerçek bilgiye ulaşmada sezgiye attıkları değer ile aynılık arz eder. Nu'ayme'nin edebî yaratıcılığında sûfi izlenimlerinden biri de onun uzun bir süre sessizliğe kapılarak düşünceye dalmasıdır. Bu durum onun akılla kavranması mümkün olmayan hakîkatlere erişebilmesi için sezgiye olan teslimiyetinden kaynaklanır. Kendisini suskunluğa alıştırarak toplumdan soyutlanmış bir şekilde yaşamak Nu'ayme'nin kişiliğinin bir parçasıdır. Bu durumu onun eserlerinde de görmek mümkündür. Bu gibi metafizik konuların idrâk edilebilmesi hayal gücüyle başka bir ifadeyle sezgi aracılığıyla mümkündür. Dolayısıyla insanın varlık sebebini idrâk ederek gerçek bilgiye ulaştığı bu zirvenin, mistik cereyanlarca “trans”, Müslüman sûfi geleneğinde “fenâ fillah”, yani yaratıcının varlığında yok olma, eski Hint geleneğindeki Budist inancında “nirvanaya ulaşma”, Brahmanizmde ise yaratıcı ilah olarak kabul edilen Brahma'nın her yerde mevcut olması düşüncesi arasında yalnızca terminoloji farklılığı vardır. Özde ise, bütün mistik akımların dile getirdikleri gerçek, vahdet-i vücud kuramının ta kendisidir. Ama şunu da belirtelim ki Nu'ayme'nin varlığın birliği konusundaki düşünceleri belli bir dönem Müslüman sûfi geleneğindeki vahdet-i vücud anlayışıyla benzerlik oluştursa da, belli bir dönem sonra bu çizginin dışına çıkarak, daha çok eski Hint kültüründe mevcut olan bireyin kendi çabası sonucunda bizzat yaratıcının yerini alması düşüncesine kaymıştır. Müslüman sûfi geleneğinde ise kişi Allah'ın zatını değil, O'nun sıfatlarını idrâk ederek O'nunla manen bütünleşir. Burada, Hintlilerde olduğu gibi cismânî vahdet söz konusu değildir.

Nu'ayme'yi Müslüman düşünürleri ile aynı mahreçte bir araya getiren ortak nokta gerçeği idrâk etme konusunda izledikleri yolun aynı olmasıdır. Nu'ayme de, kendisinden önce yaşamış bu düşünürler gibi varlık âlemini vahdet halinde ele alarak gerçeğe kavuşmaya gayret göstermiştir. Şiirlerinde gerçeği anlama yolunda vahdet-i vücud ve ruh göçü kuramlarını aracı kılan Nu'ayme, bu iki anlayış aracılığıyla ölümsüzlük tutkusunu karşılamaya çalışmıştır.

İnsanın yaratılış gayesinin bilinmesinin çok önemli olduğunu düşünen Nu'ayme'ye göre edebiyat, diğer sanat dalları gibi, insanın yaratılış amacının ne olduğunun öğrenilmesine katkı sunmalıdır. Edebiyatın görevi, insanı ve gereksinimlerini ele almakla birlikte, insanın kendi benliğini ve varlık amacını idrâk etmesine yardımcı olmak ve ilâhî mesajları insanlara ulaştırmada aracılık etmektir. Bu bakımdan Nu'ayme, edebiyatın hak ve hakîkate aracı olması gerektiğine dayanan güdümlü bir edebiyatın savunucusudur. Onun güdümlü edebiyat anlayışı, yaratıcının yeryüzündeki tecellisi olan; güzellik, sevgi, adalet, doğruluk gibi temel “ilâhî” ilkeler aracılığıyla sonunda varlık âlemi ve yaratıcı ile bütünleşerek “vahdet” oluşturacak “örnek insan” modelinin toplum içinde yaygınlaşmasına hizmet eden bir edebiyat olarak özetlenebilir. Şunu da belirtmemiz gerekir ki Mîhâil Nu'ayme,

varlık âleminin birliđi konusunda İslam kaynaklı düşünceleri önemser. Bunun da önemli sebepleri vardır. “İslamın esasını tek tanrılık inancı oluşturur. Yahudi ve Hıristiyanlardan farklı olarak İslam, Tanrı’ını mutlak anlamda benzersiz olarak görür. O’nu her türlü şeyden pak tutar, O’na şirk koşmayı kabul etmez.” [20, s.27-28] Nu‘ayme’nin “Mirdad’ın Kitabı” isimli romanında da vahdeti-vücut kuramının üstünlük oluşturduđunu görmek mümkündür. Mirdad, rahiplere şöyle sesleniyor: “Sizler, Tanrı sözündeki hecelerden başka bir şey değilsiniz.” [21, s.304]

Buddha, Lao-Tseu gibi Uzak Dođu bilginlerinin öğretileri, İbn ‘Arabî ve Hallâc Mansûr gibi Müslüman mutaşavvıflarının düşünce dünyasına olan aşinalıđı da onun ruh dünyasını terbiye etmiştir. Özellikle de bazı ürünlerinin bir sūfi havasıyla yazıldığını söylemek mümkündür. Eserlerinin, özellikle de şiirlerinin ana konusunu insan teşkil eder. İnsana büyük değer veren Nu‘ayme, bütün insanların kardeş oldukları fikrini işler; din ve ırk ayrımı yapmadan herkesin bir arada yaşamasından yana tutum alır.

Edebiyat

1. Çağdaş, Kemal, “Bhagavadgita”, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, Ankara, 1961.
2. Dowson, John, *Classical Dictionary of Hindu Mythology and Geography, History and Literature*, London, 1953.
3. Kaya, Korhan, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, Ankara, 1997.
4. 1999, ميخائيل نعيمة، أحاديث مع الصحافة، دار العلم للملايين، بيروت،
5. 1999, ميخائيل نعيمة، رسائل، دار العلم للملايين، بيروت،
6. 1999, ميخائيل نعيمة، زاد المعاد، دار العلم للملايين، بيروت،
7. 1999, ميخائيل نعيمة، أبعد من موسكو ووشنطون، دار العلم للملايين، بيروت،
8. 1999, ميخائيل نعيمة، مقالات متفرقة، دار العلم للملايين، بيروت،
9. 1999, ميخائيل نعيمة، صوت العالم، دار العلم للملايين، بيروت،
10. Ruben, Walter, “Hint Epopelerine Dair”, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, Ankara, 1945.
11. Kaya, Korhan, *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*, Ankara, 1999.
12. Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 2000.
13. 2002, عكيدا دايساكو، حياة بوذا، مترجم: محمود منقذ الحاشمي، دمشق،
14. 1999, ميخائيل نعيمة، سبعون، دار العلم للملايين، بيروت،
15. 1998, بشارى السبعلي، ميخائيل نعيمة بحدثي، بيروت،
16. 1998, أبو العلى المعري، ديوان سقط الزند، شرح عمر فاروق الطباعي، بيروت،
17. حماد حسن أبو شوايش، النقد الأدبي الحديث حول شعر الأبي العلى المعري، دار إحياء العلوم، بيروت، 1989
18. ابن حج الحموي، خزنة الأدب وغاية العرب، دار ومكتبة الهلال، تحقيق: عصام شعيتي، بيروت،
19. 1999, ميخائيل نعيمة، يا ابن آدم، دار العلم للملايين، بيروت،
20. Cümşüdođlu, N. *Mehemmed Füzulinin senet ve marifet dünyası*, Süruş, Bakı-Tahran, 1997.
21. Xelilov, Selaheddin, *Aida İmanguliyeva yaradıcılığının izi ile - Şerq ruhunun Qerb heyatı*, Şerq-Qerb, Bakı, 2009.
22. Challaye, Felicien, *Dinler Tarihi*, Çev. Samih Tiryakiođlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 1960.
23. Okay, Bülent, *Konfüçyüs*, Okyanus Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Summary

Respect for Mohammad the prophet and muslim culture in cristian arabic writers

Mikhaill Naimy who is one of the rare Arabic writers having received Russian education in Modern Arabic literature, lived for 99 years and wrote poems and critical works in his early career. Naimy, being shaped by many different literary and ideological systems, was raised with conventional Cristian culture. Cristian culture has a significant place in the process of his literary characterization. Nuayme was taught initially by the traditional church etiquette and later he protested the traditional Cristian belief system and because of his belief in spiritual migration and oneness in being of God, he adopted a new Cristian belief apart from the existing Cristian understanding. In spite of the fact that he was raised with the Cristian culture, he has precious ideas related to Islam, Muslims and remarkably Prophet Mohammad. Naimy approaches Islam and Prophet Mohammad just like he used to do Christianity and Jesus. He defends the idea that Prophet Mohammad had the maturity in perception like Jesus. According to the writer who believes in the sole sources of all religions, he underlines the fact that all humanity should live peacefully no matter how their religions differ slightly and as God's educators, by adopting this thought, all the humanity should build their lives on the ground of affection. In this essay, Cristian writer Naimy's attitude towards Islam and Islamic values was studied.

Резюме

Уважение к Пророку Мухаммеду и мусульманской культуры в христианской религии арабских писателей

Михаил Нуайме, который является одним из редких арабских писателей, получив российское образование в современной арабской литературы, жил в течение 99 лет и писал стихи и критические работы в начале своей карьеры. Нуайме, который формирует множество различных литературных и идеологических систем, был поднят с традиционной христианской культуры. Христианская культура занимает значительное место в процессе его литературной характеристики. Нуайме учили первоначально традиционной церковной этикета, а затем он протестовал традиционную систему христианской веры и из-за своей веры в духовной миграции и единства в бытие Бога, он принял новую веру христианскую. Несмотря на то, что он был поднят с христианской культуры, у него есть ценные идеи, связанные с исламом, мусульманами и замечательного Пророка Мухаммеда. Подходы Нуайме к Исламу и Пророка Мухаммеда так же, как к христианству и Иисуса. Он отстаивает идею, что Пророк Мухаммад имел зрелости в восприятии как к Иисус. По словам писателя, который верит в единственные источники всех религий, он подчеркивает тот факт, что все человечество должны жить в мире, независимо от того, каким образом их религия незначительно отличается и как Божьи воспитанники, приняв эту мысль, все человечество должно строить свою жизнь на земле.

В этой статье, были изучены отношения писателя к исламу и исламскими ценностями.

*Rəyçi: f.İ.e.d. İ.Həmidov
AMEA-nın akad. Z.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu "Şərq-Qərb" şöbəsinin
24.02.2017-ci il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.03.2017

İlahə Hacıyeva
ADU, doktorant

E-mail: ilahe1987haciyeva@gmail.com

XVII-XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA İZLƏNƏN NİZAMİ TƏSİRİ

Açar sözlər: kompozisiya, Xəmsə, motiv, ədəbi məktəb, Nizami Gəncəvi

Keywords: composition, Khamse, motive, literary school, Nizami Ganjavi

Ключевые слова: композиция, Хамса, мотив, литературная школа, Низами Гянджави

Nizami “Xəmsə”si yarandığı gündən öz tərəvətini, orijinallığını qoruyub saxlamış, nəinki Şərq, eləcə də Avropada geniş şəkildə yayılaraq ölməzlik qazanmışdır. Bu haqda Lui Araqon yazır: “Təkcə Nizami “Xəmsə”sinə yazılan nəzirələr Yunan-Roma ədəbiyyatındakı poemalara yazılan cavablardan qat-qat çoxdur.” [1, s.71] Buna isə səbəb şairin təbliğ və tərənnüm etdiyi ideyaların ümumbəşəri və müasirlik duyğusunun zənginliyindədir.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ədəbi məktəbi ənənələrinin yayılması və inkişafı prosesi müxtəlif formalarda təzahür edirdi. Belə ki, bu prosesin əsas səbəbkarları – “Xəmsə” nəzirəçiləri bəzən şairin beşliyinə daxil olan poemaların həm adını, həm forma və məzmun xüsusiyyətlərini saxlayaraq sujet xəttinə müəyyən əlavələr etməklə ona aktualıq qazandırır, bəzən isə hər ikisində dəyişiklik edərək bu ənəni fərqli bir biçimdə davam etdirirdilər. “Nizami sujetini təkrarlamayan sənətkarların yaradıcılığında bu ədəbi təsir əsasən ruhi-fikri baxımdandır” [8, s.157]. Yəni bu qrupa daxil edilən şairlər Nizamidən yalnız müəyyən obraz, motiv və ya sənətkarlıq xüsusiyyətlərini götürərək tamamilə yeni bir əsər ortaya qoyurlar. Bu fəsilə də yalnız kompozisiya və motiv baxımından “Xəmsə” ilə səsleşən, onunla ortaqlıq təşkil edən əsərlərdən bəhs olunacaq. Azərbaycan ədəbiyyatında bu fakta daha çox Füzulidən sonrakı dövrün ədəbi-bədii nümunələrində rast gəlmək olar. Çünki artıq burada Nizami ilə yanaşı Nəvai, Füzuli təsiri və xalq ədəbiyyatına doğru inkişaf, bir sözlə, çoxşaxəvilik özünü göstərirdi. Məsələn, XVII əsr şairi Fədai öz “Bəxtiyarnamə” əsərində əsas olaraq “Sindbadnamə”, “Tutinamə” və əvvəlki “Bəxtiyarnamə”ləri götürsə də biz burada Nizami “Xəmsə”sindən irəli gələn motivlərlə də qarşılaşırıq. “Fədai dahi Nizami kimi sujet içərisində sujet, hadisə içində hadisə verməklə əsərin ictimai-fəlsəfi gücünü, bədii dəyərini müxtəlif epik lövhələrlə möhkəmləndirir” [10, s.577]. Yəni şair Nizami “Pənc-i gənc”indən müəyyən motivlər əxz etməklə bərabər onun tərtib və quruluş xüsusiyyətlərini də götürmüşdür.

Nizami “Xəmsə”sində “Bəxtiyarnamə” ilə ən çox səsleşən poema “Yeddi gözəl”dir. Bu əsərlər arasında bənzərliklər ilk növbədə süjet və kompozisiya baxımından maraqlıdır. Hər iki poemanın quruluşu Şərq xalqları ədəbiyyatında geniş yayılmış “çərçivəvari” qəlibə əsaslanır. Bu qəlibin xarakterik xüsusiyyəti müəyyən bir çərçivə daxilində müxtəlif rəvayət və hekayətləri bir araya gəlməsi, müəyyən dərəcədə bir-biri ilə səsleşərək əsərin ümumi ideyasının

açılmasına xidmət etməsidir. Çərçivəvari kompozisiyanın məşhur nümunələrinə xalq ədəbiyyatında da rast gəlirik. Məsələn, “Min bir gecə” nağıllarının əsas süjet xəttini Şəhriyarla Şəhrizadın əhvalatı təşkil edir. Bununla belə bu əsas süjet daxilində yüzlərlə nağıl yer alır. Çox zaman bir nağılın özünün daxilində də əlavə süjetlər, hekayətlər söylənir. Bir növ bir-birinin daxilində yerləşən, amma vahid bir iplə bağlanan boxçalara bənzəyən struktur yaranır.

Y.Lotman çərçivəvari kompozisiyadan danışarkən hər bir bədii əsərin ilk növbədə kainatın quruluşunu əks etdirdiyini söyləyir və problemə “bədii məkan” konsepsiyası baxımından yanaşır. Onun fikrincə, bədii məkan hüdudsuz real məkanı çərçivəyə salıb məhdudlaşdırır və buna müvafiq süjet yaradır. Bədii əsərlərin başlanğıc və sonluqları öz-özlüyündə bir rəsm əsərinin çərçivəsinə, musiqi əsərinin ilkin və son notlarına, heykəltəraşlıq və memarlıq əsərlərinin müəyyən məkanla məhdudlaşmasına bənzəyir [11, s.204]. “Yeddi gözəl” və “Bəxtiyarnamə” poemaları çərçivəvari kompozisiyaya malik olsalar da onların hər birinin bu qəlib daxilində bənzərliklərlə yanaşı həm də spesifik xüsusiyyətləri də vardır. İlk növbədə bu kompozisiyanın əsas elementi olan başlanğıc – proloq hissələrinə nəzər salaq. Nizamidə yeddi gözəl tərəfindən nağılların söylənməsi-nədək olan hissə daha geniş olub proloq çərçivəsinə də adlayır və Bəhrəmın həyatının böyük bir hissəsini əhatə edir. Şərq poemalarına xas ənənəvi başlanğıclar - Allahın tərifı, peyğəmbərə sitayış, peyğəmbərin meracının təsviri, kitabın yazılma səbəbi, zəmanə padşahının mədhi, şaha təzim, sözün əhəmiyyəti və sözə sitayış hissələrindən sonra Nizami əsərə “Oğlum Məhəmmədə nəsihət” hissəsini də əlavə edir və yalnız bundan sonra Bəhrəmın öz dastanına keçir. Bu hissədə memar Simnarın hekayəti və Xavərnəq sarayının tikilməsi yer alır. Nizami Bəhrəmın hekayətinə ovla bağlı epizodlar əlavə edir və bundan sonra Bəhrəmın Xavərnəqdə yeddi hücrədə yeddi gözəlin şəklini görməsi hissəsinə keçir. Bununla da yeddi nağılın söylənməsinə şərait yaradır.

Nizaminin “Yeddi gözəl” məsnəvisinə daxil olan “Bışr və Məlixə”, “Qara geyimli şahzadə”, “Mahanın nağılı”, “Sirlər xəzinəsi”ndəki “Bülbül və şahin”, “Mürşid və mürid haqqında”, “Sufi və hacı” hekayətlərində insanın bədənində özünə mağar qurmuş “nəfs” adlı divi buxovda saxlamağı bacarmağa, bu yolda səbrli olmağa, onun qırx qapısından dözümlü və iradəylə addımlamağa, daim şərəf sövq edən bəd əməllərdən uzaq durmağa səsləyən çağırışlara biz “Bəxtiyarnamə”də “Behzadın nağılı”, “Xacə bazirgan”ın hekayəsində də rast gəlirik. “Bəxtiyarnamə”də sevgilisi yolunda Məcnun olub səhralara düşən Şahzadə Behzad toy günü təhəmmül etməyib öz yarını görməyə tələsir. Məşşatənin gəlini bəzədiyi otağın qapısını açıq görən Behzad bu fürsətdən istifadə edib qapının arxasından qızın üzünü görüb onun gözəlliyindən hayıl-mayıl olur. Bunu görən nəzarətçi qadın onun naməhrəm olduğunu və qızlara tamaşa etdiyini görüb qəzəblənir. Şişi qızdırıb onun gözünə çəkir. Şahzadə Behzadın toyu yasa çevrilir. Bu motiv Nizaminin “Qara geyimli şahzadə” hekayəsində sevgilisinə qovuşmağa bircə günə iradə təstəmməyən şahzadənin bütün ömrü boyu qaralar içində yasa batması motivi ilə bənzərlik təşkil edir. Ümumiyyətlə, “səbr və təvəkkül” fəlsəfəsi Nizami ilə yanaşı orta əsrlərdə yaşamış bir sıra şairlər kimi Fədainin yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır.” [10, s.575]

*Təhəmmül eyləmək rəhman işidir,
Ki, təcil eyləmək şeytan işidir. [3, s.64]*

“Xacə Həsən Bazirgan”ın hekayəsində isə bazirgan səbrsizliyi və tamahı ucbatından iki gəncə böhtan ataraq onları dəryaya itələyir. Sonradan məlum olur ki, həmin gənclər illərdir üzünü görmədiyi doğma övladları imiş. “Bişr və Məlixə”, “Xeyir və Şər” hekayələrində bəd əməllərindən bir dəm belə əl çəkməyən Məlixə və Şər sonda pisliklərinin nəticəsində tələf olurlar. Ancaq Fədai Xacə Həsəni əsərdə ölümlə cəzalandırmır, onu əsər boyu tərbiyələndirir, nəsihətəməz fikirlərlə bazirganın bir insan kimi inkişafına nail olur. Əvvəlcə onu vicdanı ilə üz-üzə buraxır. Özünü övlad qatili, nəfsinin qurbanı hesab edən ata isə etdiyi bütün səhvləri düzəldir oğlanlarını sağ-salamat taparaq onları anasına qovuşdurur. Hekayə nikbin sonluqla nəticələnir. Nəsihətçiliyə meyl, zülmkar və bəd əməl sahiblərini axirətlə və Allahın adı ilə uyarma əsər boyu müşayiət olunur. Bu cəhət də Nizami nəsihətçiliyi ilə bənzərlik təşkil edir.

Nizaminin beşliyi ilə səsləşən əsərlərdən biri də Məsihinin “Vərqa və Gülşə” əsəridir. Əsər mövzu baxımından Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeması ilə, kompozisiya cəhətdən “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə” ilə səsləşir. Səbr və təvəkkül, tələskənlik, nəfsin iradəyə tabe edilməsi və s. fikirlərin təlqini isə onu “Sirlər xəzinəsi” ilə də yaxınlaşdırır. Burada əsərin qəhrəmanı “Vərqa qəhrəmanlığı ilə Koroğlunu, aşıqlıyı ilə Məcnunu xatırladır” [9, s. 590]. Vərqa məcnunsayağı eşqinə görə Qeybə bənzəsə də ondakı vətənpərvərlik, cəngavərlik ruhu onu İskəndərlə də yaxınlaşdırır. Vərqanın Gülşə qaçırılarkən onun ardınca Şama gedərkən Əmr, Pələngər və qırx heybətli cəngavərlə vuruşması səhnəsi İskəndərin adamyeyən, vəhşi Zəncibar hökmdarı ilə vuruşu hissəsini xatırladır.

Əsərin digər qəhrəmanı Gülşə təmiz, ülvi eşqinə və mübariz xarakterinə görə Leylidən daha çox “Yeddi gözəl”dəki Fitnə obrazına bənzəyir. “Məsihi Gülşanı ideal qadın surətlər nəslinin ən yaxşı xüsusiyyətlərini mənimsəmiş bir qəhrəman olaraq verir” [2, s.128].

“Nizami kimi Məsihi də öz qəhrəmanlarının taleyini dövrün, mühitin iqtisadi-siyasi hadisələri ilə bağlamışdır” [10, s.599]. Poemada əsas obrazlarla bağlı baş verən hadisələr hər biri ayrıca bir sujet təsiri bağışlayır. Buna misal olaraq Vərqanın ərəb qulduru Əmrlə vuruşu, Əntər, Pələngərlə bağlı hissə, Hilal və Banu Qəmər xətti və s. göstərmək olar.

Məsihinin Vərqa və Gülşanın rəqibi kimi əsərə əlavə etdiyi Möhsün şah obrazı mənfə planda verilmir. O, daha çox Nizaminin bütün yaradıcılığı boyu axtarışında olduğu, sevə-sevə prototiplərini yaratdığı ədalətli, adil hökmdar surətlərinə bənzəyir. Deyilənlərə əsərin digər hökmdar surəti olan Hümam şahı da əlavə etmək olar.

Məsihinin “Vərqa və Gülşə”sının əsas ana xəttini iki gəncin eşq macərası təşkil edir. Bir eşq dastanı kimi əsər XVII əsrdə tamamilə yeni, həm milli folklor, həm də özünəqədərki yazılı ədəbiyyatın məziyyətlərini əks etdirən və Nizami, eləcə də Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemalarının davamı və sintezinin ən gözəl nümunəsi olaraq ortaya çıxmışdır.

XVII əsrin əvvəllərində Əmaninin yaradıcılığında Nəvai təsiri özünü daha güclü şəkildə göstərsə də burada Nizami “Xəmsə”sinin kompozisiya elementləri ilə də qarşılaşırıq. Nəvaidən gəlmə təsiri Əmaninin həm şeirlərinin, kiçik həcmli məsnəvi və hekayələrinin üslub və quruluşunda, həm də onun dilində açıq-aşkar görmək mümkündür. Əmaninin yaradıcılığı tədqiqatçı-alim Paşa Kərimovun “XVI əsrdə ədəbiyyatımızda Füzuli kimi dahi şair meydana çıxmasa idi, XVII əsr poeziyamızda Nəvai təsiri, ədəbi dilimizdə cığatay dili elementləri daha çox ola bilərdi”. [4, s. 56] fikrini bir daha təsdiq edir. Nəvai və Füzuli ilə yanaşı Əmaninin yaradıcılığında Nizami “Xəmsə”sindən gələn motivlərə daha çox onun mənzum hekayələrində rast gəlinir. Bunlar şairin dövrümüzə qədər gəlib çatmış beş hekayəsi olan - “Yoxsul kişinin hekayəsi”, “Tiryəki”, “Dəvə ölmüş qarı”, “Hatəm-Tai”, və “Şah və aslan” hekayələridir. Adlarını sadaladığımız bu hekayələrdə beşliyə daxil olan poemalardan daha çox “Sirlər xəzinəsi”nin ab-u havası duyulur. Əmani də Nizami kimi pisliklərdən uzaqlaşmağa, xeyirxahlığa, ədalətə çağırış məqsədi ilə mənzum hekayə janrını seçmiş, bu janr vasitəsi ilə öz dövrünün insanlarına səslənirdi. Məsələn, “Tiryəki” adlı hekayəsində şair insanlar arasında yayılmış zərərli vərdiş halını alan tiryəkə aludəçiliyi tənqid edir, ziyanlarını sadalamaqla onları bu bəd əməldən, pis vərdişdən uzaqlaşdırmağa çalışır.

*Çoxun gördük edib ol vəzi təğyir,
Xilas oldu ziru-yu əql-i tədbir.
Bolub əmsal-ü əqran içrə sərxeyl,
Dəxi ol şumə hərgiz etmədi meyl. [5, s.190]*

Hekayə məzmunu və qoyulan problem baxımından “Sirlər xəzinəsi”ndəki “Tövbəsini sındıran zahidin dastanı” hekayəsi ilə yaxından səsləşir. Belə ki, burada da vaxtı ilə dindar zahid olan bir nəfər məscid yolunu tərk edib meyxanə yolunu tutur, şəraba qurşanır.

*Bir məscid əhli bəlaya uğrayıb,
Xərabat meyxanalar məhəlləsinin namizədi oldu.
Şərabı ağzına tökür və gözündən şərab rəngli yaş töküdü.
Mən biçarənin dərdi nədir?
Hümmətin nəzəri ona lütf göstərdiyi üçün
Pərdə arxasından belə bir cavab gəldi:
“Bu rəftarı qəzanın içindən uzaq tut!
Üzr qapısına gəl, öz günahlarını yu.” [6, s.128]*

Nizamidə hatifdən gələn səs zahidi doğru yola yönəldirsə, Əmanidə hekayənin qəhrəmanı əql və iradəsi ilə bu bələdan xilas olur. Göründüyü kimi Əmani də Nizami kimi rəasionalist mövqə tutmuş, hisslərin deyil, ağıl və zəkanın gücünə üstünlük vermişdir.

Həmçinin “Yoxsul kişinin hekayəsində” Əmani vaxtı ilə kasıbcılıqdan əziyyət çəkən bir şəxsin təsadüfən varlanmasından bəhs edir. Ancaq bu sərvət, mal-mülk onu qətiyyənlə dəyişdirmir. Burada şair öz oxucularına təlqin etməyə çalışır ki, dünyada ən böyük sərvət pul deyil, gözəl və zəngin bir mənəviyyatdır.

*Hazır edib, eyladi təklif çün,
Xacə həm etdi kə, nəfini bütün.
Aləm ara sən kibi bir gerçək ər,
Görəmədüm munca kim qıldum nəzər.
Şadlıq aşkin axıyib gözidin,
Tüştü ayağığa barıb özidin.
İkisi icabı qəbul eyləyib,
Nəfsi könül şahigə qul eyləyib.
Bir-birinin həsbi rizası ilə,
Ömrünü sərf eylədilər sidq ilə. [5, s. 184]*

Şairin bu hekayəsində də Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poemasına daxil olan “Hacı və sufi”, “Harunərrəşid və dəllək” hekayələrinin müəyyən izlərini görmək mümkündür. Burada da Nizami pulun insan həyatında oynadığı pozucu rolü ciddi şəkildə tənqid edir. “Hacı və sufi ” əvvəllər şəhərdə önəmli şəxs kimi tanınan sufünün qızıla aludəçiliyindən, əmanət qızılları xəlvət götürərək qazandığı hörməti yerlə-yeksan etməsindən danışılır. “Harunərrəşid və dəllək” hekayəsində isə ayağı altında xəzinə olan insanların necə dəyişdiyini, onu mənəvi cəhətdən nə qədər pozduğunu göstərir.

*Nə qədər ki, onun ayağı xəzinənin üstündə idi,
Şahlıq surəti güzgüsündə əks olunurdu.
Ayaqlarını xəzinənin üstündən götürən kimi,
Öz köhnə dəllək daxmasını yenidən açırdı.
Xəzinənin başı üstündə ayaq qoyan hər kəs,
Sözə başlarkən elə bil xəzinə qapısı açır. [6, s. 180]*

Nizami “Xəmsə”sindən bəhrələnmə hallarına, ondan irəli gələn motivlərə Əmaninin bütün mənzum hekayələrində rast gəlmək olar.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirsək, Nizami “Xəmsə”si ilə kompozisiya və motiv, obrazlar sistemi, sənətkarlıq məsələləri baxımından səsləşən ana dilində qələmə alınmış Fədaiin “Bəxtiyarnamə” poemasında, Məsihinin “Vərqa və Gülşə”sində, eləcə Əmaninin mənzum hekayələrində nəfsə aldanmamaq, tamakarlıqdan əl çəkmək, qızıla-gümüşə uymamaq, nəcib keyfiyyətlərə sahiblənmək, təmiz ad, vətənə bağlılıq, zəhmətə sevgi, güclü iradə və ağıla malik olmaq, eşq və məhəbbətdə sədaqət və əzmkarlıq nümayiş etdirmək və s. məsələrlə bağlı ifadə olunmuş mülahizələr Nizami humanizmi ilə yaxından səsləşir, “Xəmsə”də təbliğ və tərənnüm edilən fikirlərlə üst-üstə düşür.

Ədəbiyyat

1. Aragon Lui. Litteratures sovietiques. 1956, 296 p.
2. Araslı Həmid. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. Bakı: 1956, s. 128
3. Fədai, “Bəxtiyarnamə”, Bakı, “Şərq-qərb” nəşriyyatı, 2004, 166 s.
4. Kərimov Paşa. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı: Nurlan, 2011, 354 s.
5. Məhəmməd Əmani. Əsərləri. Bakı: “Şərq-qərb” nəşriyyatı, 2005, 190 s.
6. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1981, 246 s.

7. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl poeması. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1983, 355 s.
8. Rüstəмова Azadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 2014, 308 s.
9. Səfərli Əliyar. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. Bakı: Yazıçı, 1982, 206 s.
10. Səfərli Əliyar., Yusifli Xəlil. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı : 2008, 694 s.
11. Лотман Ю. Структура художественного текста. Искусство, 1998, 220 ст.

Summary

Impact of Nizami, observed in the Azerbaijani literature of XVII-XVIII centuries

The Article deals with the impact of the traditions related to Nizami Ganjavi's “Khamisa” literary school on Azerbaijani literature of XVII-XVIII centuries. During this period, the “Khamisa” motifs acquired unique dimensions under the combined influence of the works of Nizami, Navai and Fuzuli. The author examines the manifestation of the “Pamj Ganj” (Five Poems) traditions from a different perspective as exemplified by the works of such poets of the period as Amani, Masihi and Fadai, where the analogies with the “Khamisa” of the great master are analyzed both in compositional and motif-related contexts.

Резюме

Влияние Низами, отслеживаемое в азербайджанской литературе XVII-XVIII веков

В статье рассматривается влияние традиций литературной школы «Хамсе» Низами Гянджеви на азербайджанскую литературу XVII-XVIII вв. Этот период характерен уникальными мотивами «Хамсе», сформировавшимися под воздействием творчества, как Низами, так и Навои и Фузуди. Автор исследует проявление традиций Пяндж Гяндж (Пять сокровищ) через другую призму на примере творчества таких поэтов данного периода, как Аmani, Масихи и Фадаи. Приводится сравнительный анализ образцов перекликания с «Пятерницей» искусного мастера слова в плане сюжетно-композиционных и мотивных сходств.

*Rəyçi: fil.e.d., akd.R.Hüseynov
ADU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının
05.03.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 04.04.2017

Матанет Алиева
БСУ, докторант

ВОЕННЫЕ ПОВЕСТИ В.П.АСТАФЬЕВА 1950-60-Х ГОДОВ

Ключевые слова: военная проза, фронтовая повесть, «Звездопад», «Пастух и пастушка», В.Астафьев

Açar sözlər: hərbi nəsr, cəbhə povesti, “Ulduz axan fəsil”, “Çoban və çoban qız”, V.Astafyev

Keywords: military prose, front novel, “Falling Stars”, “The shepherd and shepherdess”, V.Astafyev

Примерно со второй половины 1950-х годов русская литература, а вместе с ней и все остальные национальные литературы, входящие в бывший Союз, вступила в новый период своего развития, идущий за так называемым «послевоенным десятилетием» (с середины 1940-х, со дня окончания войны до примерно середины 1950-х). 1950-е годы представляют собой десятилетие, как свидетельствует история, неоднородное. Оно сосредоточило в себе переломные моменты, связанные со смертью Сталина (1953), Вторым съездом писателей (1954), знаменательным XX съездом партии, которые, без сомнения, оказали влияние на развитие последующей литературы. Общественно-политическая атмосфера этих лет ознаменовала и перестройку эстетического сознания. В результате в литературе наметились новые акценты, новые ракурсы изображения событий. В первую очередь, это коснулось военной повести, или, как ещё её называют, фронтовой лирической повести 1950-60-х годов.

«Почему мы снова пишем о второй мировой войне? Не потому, наверное, что слабость рода людского – боязнь смерти, и не потому, что инстинкт самосохранения господствует над разумом. Нет, мы помним о войне потому, что человек – величайшая ценность данного мира, а его мужество и свобода его – это освобождение от страха, от зла, которые разъединяют людей». Так писал один из представителей «военной прозы лейтенантов», к которой относили наряду с целым рядом молодых писателей-фронтовиков (Г.Бакланов, В.Росляков, В.Быков, В.Богомоллов и некоторые другие) и В.Астафьева [1, с.18].

Об этой прозе очень много писали, выделяя её в самостоятельное жанрово-стилевое течение, открывшее новые пути освоения военной темы. При этом подчёркивалась и индивидуальность манеры каждого из этих писателей, которые в рамках открытого ими течения, ярко проявляли свою индивидуальность. Но общность типологических черт этой повести неоднократно доказывалась такими исследователями, как А.Бочаров (2), А.Плоткина (4), К.Шаззо (5), Ф.Наджиева [3, с.113-118].

Обогащенная фактами истории, художественная проза о войне 1950-60-х годов в лице авторов этой литературы, прошедших войну молодых писателей, опирающихся в творчестве на свой собственный горький опыт, стремится рассказать свою «правду» о войне. Общим для всей этой жанро-

во-стилевой тенденции в изображении войны является стремление усилить внимание к внутреннему миру рядового участника войны, сделать акцент на нравственную проблематику, дать неприкрытое описание ужасов войны. Не случайно, эта литература получила название «окопной правды» и обозначалась в критике, как «второе рождение» военной прозы.

Повесть второй половины 1950-х – начала 60-х годов была основана на «стихии воспоминания», но она шла по пути вытеснения очерковости, публицистичности, на место которых приходила художественная глубина и яркость изображения событий и характеров. Именно в этих маленьких повестях появляется «микрокосм» войны. Авторы избирают маленький участок боя с тем, чтобы сосредоточит своё внимание на внутреннем мире самого рядового участника войны, воссоздать «прозу» войны и её будни. Таковы принципы изображения в повестях Ю.Бондарева «Батальоны просят огня», «Последние залпы», Г.Бакланова «Южнее главного удара», «Пядь земли», «Мёртвые сраму не имут», В.Рослякова «Один из нас», Ю.Гончарова «Повесть о ровеснике», «Неудача», К.Воробьёва «Крик», «Убиты под Москвой», А.Ананьева «танки идут ромбом» и др. К этой типологической разновидности фронтовой повести можно отнести и такие повести о войне В.Астафьева, как «Звездопад», «Пастух и пастушка».

В литературу пришло новое поколение писателей, которым было по 18-19 лет, когда началась война. Война определила их духовный облик, их нравственные понятия, дала им богатый запас впечатлений, которым они щедро делились со своими читателями. Отсюда та непосредственность видения жизни, та достоверность, та эмоциональная насыщенность, которая присуща всем перечисленным выше произведениям, и которая позволяет выделить их в отдельную линию военной прозы. «Видимо, каждый неравнодушен к своему поколению и хочет напомнить о нём с ревнивой любовью», – писал позднее Ю.Бондарев [1, с.10], пытаясь определить основной посыл этих писателей.

Слияние объективного и субъективного, лирического и героико-романтического, правды жизни и художественности пришло в литературу о войне вместе с поколением писателей-фронтовиков, биография которых стала основой их художественного творчества. Так наметилось стилевое течение, оформившееся в жанре повести, которую исследователи определили как «фронтовую лирическую» (Л.Лейдерман) или «лиро-эпическую» (В.Синенко), а некоторые из них определялись как «лирико-драматические». К этой линии относили и повести В.Астафьева «Звездопад», «Пастух и пастушка».

Повесть «Звездопад» В.Астафьева – небольшое по объёму произведение, но в силу ёмкости его содержания читатель знакомится с очень значимым отрезком из жизни героя. Это девятнадцатилетний Миша Ерофеев, сибирский парень из Красноярска, раненый на фронте и теперь проходящий лечение в военном госпитале. События повести охватывают несколько месяцев из жизни героя, когда он встречает свою любовь – медсестру Лиду. Им не суждено быть вместе, но память об этой любви герой пронесит через всю свою жизнь.

Такова фабульная основа повести «Звездопад». Но всё же это не повесть о любви, а повесть о войне, хотя в ней нет ни одного описания военных действий, боёв, героических подвигов, бедствий, которые испытывает народ. Это некий итог размышлений автора о тех событиях, о том, что привнесла война в жизнь каждого из его участников, в данном случае молодого сибирского парня. Здесь надо отметить особую автобиографичность повести. Главный герой «Звездопада» Михаил Ерофеев тоже сибиряк, воспитывался в детском доме, учился на составителя поездов, как и сам В.П.Астафьев. Этим отличались и многие другие повести о войне 1950-60-х годов. Но у В.Астафьева совершенно особая, присущая ему и проявляющаяся во всех его таких разных произведениях черта – писатель, о чём бы он ни писал, окрашивает рассказанное им неприкрытым лиризмом. Тем более, что с первых же строк в повести появляется мотив любви двух молодых людей.

Но главный пафос повести «Звездопад» в тщательном художественном анализе уроков войны, проблемы жизни и смерти, недопустимости новых войн, несущих с собой трагедии, разрушения, бедствия людей и смерть. В повести описывается разоренный город, в котором разрушены дома, а люди живут в постоянной нужде. Вместе с тем, «Звездопад» называли одним из оптимистичных произведений о войне. Повесть пронизана уверенностью в грядущей победе, в готовности людей сражаться до конца. И когда Лида предлагает Михаилу устроить так, чтобы он не выписывался из госпиталя ещё несколько дней, он наотрез отказывается, так как понимает, что будет презирать себя, если пойдёт ради нескольких дней с любимой на этот обман.

В этом ряду стоит и повесть «Пастух и пастушка», первое крупное произведение писателя о войне, где также одной из центральных линий является тема «любовь на войне». Писатель долго вынашивал замысел этой повести, неоднократно переделывал даже после публикации. Автор искал для воплощения своего замысла новое содержание и новую форму. Это выразилось в некотором экспериментировании писателя со стилистикой, а также нашло отражение в сочетании натуралистического способа отражения войны с сентиментальным содержанием. Именно поэтому повесть и получила своё жанровое обозначение как «современная пастораль».

В центре повести – взвод пехоты, во главе с её командиром Борисом Костяевым, которому всего двадцать один год. В повести не называются ни время, ни место сражения. Но мы понимаем, что взвод участвует в ликвидации взятой в окружение большой группировки немецких войск, которая не принимает ультиматума о капитуляции. По мнению исследователей, здесь описана Корсунь-Шевченковская операция 1944 года, одну из тяжелых в истории Отечественной войны. Повесть начинается с описания боя, в котором юный командир, видя, как гибнут люди, бросается на танк с гранатой в руке. Эта и последующие сцены, связанные с описанием боёв, выписаны В.Астафьевым с большой художественной убедительностью, даже с преувеличенной натуралистичностью. Но всё это служит антивоенному пафосу, которым пропитана эта повесть. Астафьев изображает войну как трагедию простых, ни в чем не повинных людей, причём не только наших, но и врагов.

Именно в такой обстановке, среди крови и смертей происходит любовь между двумя молодыми людьми. Автор вновь ставит перед собой показать любовь на войне, любовь, как альтернатива военному аду, как протест против её бесчеловечности. Грубый реализм сочетается с возвышенной романтикой, переходящей порой в сентименталистскую интонацию. Но всё это не выглядит умозрительным, надуманным, всё психологически мотивировано настолько, что не вызывает сомнения в возможности такой высокой, возвышенной, молниеносно возникшей любви между героями. Астафьев использует самые разнообразные изобразительные средства вплоть до интертекстуальности, широко цитируя в тексте своей повести знаменитые отрывки из классической литературы, например, «На заре ты ее не буди...», «Я помню чудное мгновенье...» и многое другое.

Астафьев прибегает и к широкому использованию символики. Образы убитых пастуха и пастушки, на которых натывается Борис Костяев, превращаются в один из центральных символов повести. Этот символ заявлен в названии и закреплен в названии жанра «пастораль». Так, символ жестокой войны, постепенно превращается в символ вечной любви. Этот символ сопровождает героев повести незримо на протяжении всей повести. В последний раз образы пастуха и пастушки, убитых на войне, мелькают в сознании взводного, когда его раненного везут в санитарном поезде в тыл.

Образ Бориса Костяева, романтического юноши, который оказывается способным не только на подвиг, но и на возвышенную любовь, под стать его возлюбленной Люси, женщины загадочной, начитанной, музыкальной, глубоко чувствующей, способной на необычную любовь. В самом начале и конце повести возникает образ безымянной женщины, которая ищет и находит могилу своего возлюбленного и обещает, что скоро с ним воссоединится навечно. В этой состарившейся женщине угадывается Люся, сохранившая верность своему возлюбленному.

Помимо главных героев, в повести очень много других действующих лиц. Каждый из них представляет собой хотя и эпизодический, но очень выразительный образ, а вместе они создают обобщенный образ русского народа. Это комбат Филькин, из семиреченских казаков, партизанский связной Хведор Хвомич, у которого немцы сожгли всю семью и дом, солдаты из взвода Бориса Костяева, москвич из рабочих Корней Аркадьевич Ланцов, который в детстве на клиросе пел, на войне это умение ему пригодилось, он совершил молитву над убитыми стариками – пастухом и пастушкой, Самый ординарец Бориса, по прозвищу Шкалик, который прибавил себе 2 года, чтобы прийти в армию.

Особое место в галерее образов повести занимает помощник командира взвода старшина Мохнаков. Он дан как антипод Бориса Костяева. Он лишен каких бы то ни было романтических чувств, живет по принципу: все дозволено, война все спишет. Но в бою он проявляет себя как умелый солдат, видя неопытность лейтенанта Костяева, он постоянно опекает, обороняет его, «Светлый ты парень! Почитаю я тебя. За то почитаю, чего сам не имею... Я весь истратился на войне. Весь! Сердце истратил... Не жаль мне никого. Меня бы палачом над немецкими преступниками, я бы их!..», – говорит он своему молодому командиру. Именно осознавая это, он принимает решение погибнуть и бросается с миной под танк. Этот образ –

новое слово в военной прозе, новый, доселе никем не показанный характер. Характер человека, погубившего душу в жестокой войне.

Полной противоположностью ему является Борис Костяев. Он вырос в учительской семье, дворянского происхождения. Костяев совершенно не приспособлен к военной службе, армейскому быту. Этот характер дан Астафьевым в развитии. Поначалу, как и все молодые командиры, он многого требует от своих подчиненных, принимая за трусость любое их действие, но после ранения он пересматривает свои взгляды, понимая, что все они равны перед смертью, которая поджидает каждого из них ежеминутно, ежесекундно. Сказывался опыт самого писателя, который, подобномногим рядовым солдатам, прошёл все эти этапы осознания себя и окружающих его людей.

Фронтальная лирическая повесть 1950-60-х годов в целом, и повести В.Астафьева в частности, отобразили историю становления личности в жестоких условиях войны. Это составляет смысловой стержень их произведений. Тяга к лиризму была обусловлена тем, что авторы пытались найти ответ на вопрос: что же происходило в душе молодого человека, оказавшегося в горниле войны, как формируется его духовный мир в этих тяжелейших условиях. В этом плане наибольшим лиризмом отличались повести В.Астафьева, о которых шла речь в данной статье.

Литература

1. Бондарев Ю.В. Поиск истины. Сборник литературно-критических статей. М.: Современник, 1976, с. 18.
2. Бочаров А. Человек и война. М.: Советский писатель, 1973.
3. Наджиева Ф. Военные повести Ю.Бондарева (К проблеме героя) // Ученые записки АПИРЯиЛ им.М.Ф.Ахундова, 1973, № 3, с.113-118
4. Плоткин А. Литература и война. М.-Л.: Советский писатель, 1967.
5. Шаззо К. Жанр военной повести в русской советской литературе 50-60-х годов. М., 1969.

Xülasə

V.Astafyevin 1950-60-cı illər hərbi povestləri

Məqalədə 1950-60-cı illər hərbi nəsrinə haqqında bəhs olunur. Qeyd olunur ki, cəbhə lirik povesti hərbi nəsrinə xüsusi janrını təşkil edir. Bu baxımdan V.Astafyevin yaradıcılığı, xüsusilə də, onun "Ulduz axan fəsil", "Çoban və çoban qız" povestləri təhlil olunmuşdur. Məqalədə V.Astafyevin müharibə haqqında povestlərinin ümumi tipoloji və fərdi xüsusiyyətləri üzə çıxarılır.

Summary

Military prose of V.Astafyev in 1950-60 years

This article is devoted to the front lyrical novel as a special genre of military prose of 1950-60-ies. In this context, V.Astafyev's creativity is analyzed, in particular his novel "Falling Stars" and "The shepherd and shepherdess". The common typological features and individuality of Astafyev's stories about the war are identified.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. N.Xandan
BSU-nun Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının
15.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.
Daxil olma tarixi: 22.02.2017*

Aytəkin İsmayılova
BSU

RUS ƏDƏBİYYATINDA HEKAYƏ JANRINA TARİXİ BAXIŞ

Açar sözlər: ədəbiyyat, tarix, hekayə, cərəyanlar

Keywords: literature, history, story, currents

Ключевые слова: литература, история, повесть, потоки

Qərb ədəbiyyatının yeni prizmalarını özündə ehtiva edən, hekayə yazanların yeni metodlarını ön plana çəkərək müasir zamanda hekayə janrının qazandığı xüsusiyyətləri ortaya çıxarmaq üçün rus ədəbiyyatının qədim dövrdə yazılan əsərlərin daxili və funksional xüsusiyyətlərlə bağlı bildiklərimizi araşdırıb, yeni bir baxış bucağı yaradacağıq.

Bəzi ədəbiyyat tarixçiləri I Pyotrun çarlıq dövrünü (1689-1725) qədim rus ədəbiyyatının bitmə dönəmi kimi qəbul edirlər. Belə bir baxışın meydana gəlməsi onunla əlaqələndirilir ki, bu vaxt rus incəsənət tarixində köklü dəyişikliklərə yön verən bir zamanın olması idi. Belə ki, Avropada güclü qorunması olan bir dövlət qurmaq fikri ilə yola çıxan I Pyotr reformasiyaları rus xalqının xarici görünüşünü və düşüncə tərzini dəyişməyə köklənmişdi. I Pyotrun zadəganların saqqallarını kəsmələrini, alman və ya fransız qiyafələri geyinmələrini, hər bir zadəgan ailəsinin mütləq şəkildə oxuma, yazma və riyaziyyat bilməsini tələb edən əmrləri meydanlarda və küçələrdə təbillə elan etməsi yenilikləri idi. Belə əmrlərə qarşı gələnləri isə sərt bir şəkildə cəzalandırırdı. Zadəganların saqqalını çar şəxsən özü kəsir, saqqal və biğ ilə iş yerində görünən zadəganlar, milli rus qiyafələri ilə ticarət edən tüccarlar şallaqla döyülür, ayrıca oxuma – yazma bilməyən zadəganlar evlənmə haqqından məhrum edilirdi [5, s.78].

Bəs belə bir “islahat”ın yeni rus ədəbiyyatına necə təsir etdiyini, xüsusilə də hekayə janrına necə təsir etdi? Bunun üçün “hekayə nədir?” və ya “hansı əsərləri hekayə janrı olaraq dəyərləndirə bilərik?” suallarına cavab tapmalıyıq. Çünki, rus ədəbiyyatında da hekayə janrında yazılan əsərlər olmasına baxmayaraq, başqa xalqların ədəbiyyatında olduğu kimi hekayə janrının xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməyən əsərləri bir janrın əsərləri hesab etməyərək bunları biz araşdırmayacağıq. İlk olaraq müasir dünya ədəbiyyatında hekayə janrına Qərb ədəbiyyatında olduğu kimi janrın xüsusiyyətlərini daşıyan əsərlərin daxil edilməsini zəruri bildik (Qərb ədəbiyyatı dedikdə isə fransız, ingilis, alman və amerikan ədəbiyyatları nəzərdə tutulur).

Rus ədəbiyyatında qərb hekayə qəlibinə uyğun hekayə yazmaq XVIII əsrin II yarısından etibarən başlanmışdır. Buradan belə bir haşiyəyə çıxaraq sual ortaya çıxır: Qədim rus ədəbiyyatına aid hekayələri yeni rus ədəbiyyatındakı hekayələrdən fərqləndirən xüsusiyyətlər hansılardır? Bu sualı cavablandıraraq müasir hekayə janrında vacib olan qəliblər haqqında fikirlər demək bizə bir qədər asan olacaq.

V.V.Dolqov “Ən qədim vaxtlardan günümüzə qədər rus incəsənət tarixi haqqında qısa bir araşdırma” adlı məqaləsində bu suala belə cavab verir: “XVII əsrdə rus ədəbiyyatında çox şeyin dəyişməz qanunların donub qaldığı zamandır. Yeni ədəbiyyatda isə, son dərəcədə yenilik hakim idi. Bundan əvvəlki əsrlərə aid

olan klassik rus ədəbiyyatı isə bunu qəbul etmirdi. Qədim rus ədəbiyyatında tarixi şəxsiyyətlər canlandırılırdı. Belə ki, bilərəkdən heç bir təxəyyülün nəticəsi olaraq qəhrəmanların yaranması mümkün deyildi, çünki tarixin yazılmasında bu yalan anlamına gəlirdi. Yazılı əsərlər son dərəcədə ciddi qəbul edilirdi, əyləncəli təxəyyüllə məşğul olmaq üçün isə “əfsanələr” var idi [3,s.7].

Açıqlasaq bu əsərlər daha çox aristokrat olan zümrəyə mənsub bir insan və ya insanların başına gələn əhvalatlardan, cəmiyyətin qatıldığı müharibələrdən, qələbələrdən, məğlubiyyətlərindən danışılır və belə xarakterlər canlandırılırdı. Oxucusunun qarşısında danışan, söyləyən kimliyi ilə çıxan yazar, yaşadığı və ya gördüyünü söylədiyi əhvalatlar və hekayələrin sonunda oxucusunun bundan bir dərs çıxarmasını istəyirdi.

Qədim rus ədəbiyyatında əsərlər oxucusunu heyrətləndirmirdi, tam tərsinə, onu alışdığı həyatla sakitləşdirməyə çalışırdı. Ədəbi əsərlərinin mövzuları rus xalqının yaşayışı və rusların tarixi olduğu kimi addım-addım izlənilmişdi. Bu dövndəki əsərlərin mövzuları bir-birindən kəskin ayrılmazdır, eyni mövzularda yazılan bir əsər əvvəlki bir əsəri çox vaxt təkrar edirdi. Buradakı hekayələrin bir başqa xüsusiyyətlərindən biri dini mövzular və insanlara bu əsərlərdən dərs çıxarmaq məqsədi güdülürdü.

Ədəbi əsərlərin bu dövndəki məqsədi dövlətin idarə mexanizmini əsas tutan misarçılar tərəfindən oxucunu yönləndirmək idi. Xüsusilə də I Pyotrun reformalarını miras alaraq dövləti idarə edən II Yekaterinanın çarlıq dövründə (1762-1796) olan ədəbiyyat oxucusunu tərbiyələndirmək və onun düşüncələrinə yön vermək di.

XVIII əsrdə rus ədəbiyyatında aparıcı olan 3 axın vardı. Bunlardan birincisi klassizmdir. Rus ədəbiyyatı tədqiqatçılarının bəziləri bu axını “yalançı klassisizm” adlandıranlar da olmuşdur. XVIII əsrdə olan bu cərəyanın təmsilçiləri - A.D.Kontenvir, V.K.Tryadiakovski və M.V.Lomonosovdur. Klassisizmin yüksəlişində isə M.M.Heraskov, Y.B.Knyajnin, G.R.Derjavinin adlarına rast gəlirik. Bu dövndə sonuncu yazıçısı və klassisizmin bütün özəlliklərini öz əsərlərində cəmləyən biri isə A.P.Sumarokov tragediya və komediyaları ilə bu dövndə yekun vurmuşdur.

İkinci axın isə “qurmaca gerçəklik” adıyla tanınırdı. D.İ.Fonvizm (1744-1792) ildə “Briqadir” və “Nedorasl” adlı komediyaları bu cərəyanın ən mükəmməl örnəkləridir. Bu əsərlər də Fonvizin klassisizmin xüsusiyyətlərinə dərinliklə vararkən zaman və yer, məkan birliyinə diqqət edib və əhvalatları gerçəkliyə uyğun vermişdir. [5, s.45]

Sentimentalizmin XVIII əsrin II yarısında Qərb və Amerika ədəbiyyatından sonra, rus ədəbiyyatında da rüşeymlərini görürük. Həm də o vaxt hamı üçün eyni qəbul ediləcək bir zamanda, 1760-cı illərdə sentimentalist yazıçıların fikri dünyanı duyğusal olaraq anlamaq və insanın daxili hissələrinə yönəlmişdir.

XVIII əsrin II yarısı eyni zamanda rus ədəbiyyatında hekayə janrının başlanğıcı hesab etmək olar. Sentimentalizmin ən önəmli təmsilçisi olaraq qəbul edilən N. M. Karamzin (1766-1826) qərb ədəbiyyatının hekayə qəlibini ustalıqla hekayələrində vermişdir. Yazıçının sentimental cərəyanı izləyərək yazdığı “Yazıq Liza” (1792) adlı hekayəsi həm mövzusu, həm dərinliyi, həm də oxucusundan

aldığı maraqla diqqəti çəkir. Klassisizm cərəyanının nümayəndələri üçün roman və hekayə janrına qarşı alçaldıcı bir baxış olduqca qabarıq olunca, hekayə janrının rus ədəbiyyatında oturuşması üçün görülən işlərdə N. M. Karamzinin qazandığı qələbənin nə qədər böyük olduğunu qəbul etmək lazımdır. Hər şeydən öncə klassisizm cərəyanı üçün roman və hekayə janrı yasaq idi. Bu dövrdə ədəbiyyatın klassik yazıçısı olan Sumarakovun roman haqqındakı fikri belədir: “yararı az, ziyarı çox”. Belə fikirlə yanaşı isə o dövərdə yazılan romanlar və N.M.Karamzinin hekayələri oxucuların böyük rəğbətini qazanmışdır. Buradan belə fikrə gəlmək olur ki, sentimentalizm cərəyanı rus ədəbiyyatında hekayə janrının qərb qəlibinə uyğunlaşması və oxucu kütlələri tərəfindən bəyənilməsində yazıçılar çox böyük işlər görmüşlər. Lakin çox uzun bir zaman sentimentalizmin ciddi bir ədəbi cərəyan olaraq qəbul edilməməsi Rus ədəbiyyatında baş verən dəyişikliklərin ilk örnəkləri, yəni hekayə janrının başlanğıc nöqtəsini bir sonrakı əsri götürürlər [1, s.4].

XIX əsrin ilk yarısında hekayə janrı Puşkin, Qoqol və Çexovun yenilikçi fikirləri üzərində formalaşır. Ayrıca Turgenyev, Dostoyevski, Lev Tolstoy kimi romanları ilə dünyada məşhur olan yazıçılar da XIX əsrin ilk zamanına aid hekayələri ilə çox önəmli yer tuturlar. Bu əsrin II yarısında önəmli isimlərdən biri isə A.Çexovdur.

XIX əsrin əvvəllərində romantizm cərəyanı hakim idi. Bu zamanda önə çıxan A.S.Puşkin (1799- 1837) olmuşdur. Puşkinin adı həm romantizm, həm də realizm cərəyanının təmsilçiləri arasında səslənir. Amma o, həm də bu cərəyanlarla yanaşı yaradıcılığının ilk yarısında klassisizm cərəyanının axınına uyan əsərlər də yazmışdır.

Rus ədəbiyyatında yenilikçi, yeni hekayə janrının yaradıcısı, dünyanı anlamaq tərzilə fərqlənən Puşkin rus ədəbiyyatında və rus xalqı üzərində bir çox yenilikləri ilə iz buraxmış və rus ədəbiyyatının qoruyucusu sayılır.

A.S.Puşkinin hekayə janrında qələmə aldığı “Belkinin hekayələri” (1830), “Kiçik tragediya” (1830), “Komandirin qızı” (1836) mətn və əsərin mövzusu olaraq hekayə janrının ən önəmli nümunələridir. Onun “Belkinin hekayələri”ni şairin romantizmdən realizmə keçməsinə və rus hekayəçiliyinə hazırlıq idi. Bu əsərindəki “Mənzil şefi” Qoqolun “Palto”sunda və Dostoyevskinin “Susancıqlar” əsərində yaratdığı “artıq adam” tipi üçün ilham qaynağı olmuşdur.

“Belkinin hekayələri”nə mövzunun mərkəzində bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan 5 hekayə daxildir: “Atış”, “Fırtına”, “Mənzil gözətçisi”, “Kiçik kəndli xanım”, “Tabutçu”. Bu hekayələrdə Puşkinin yeniliyi özünə yeni bir “yazıçı” rolu verməsidir. Yəni, hekayəni söyləyən fərqli insanlardır. Yazıçı isə bu söyləyənləri qeyd edəndir. Bu hekayələri söyləyən isə Belkindir. Belkin isə bu beş hekayə arasında tək bağlılıq yaradan bir addır.

Məqalədən aydın olur ki, yeni zamanda olan rus hekayəsi artıq işlədiyi mövzularla sərhədləri aşaraq yeni yaşama çox yaxındır. Belə ki, bu fikir “Kiçik tragediyalar” adlı hekayədə baş verən əhvalatların məkanının Rusiyanın sərhədlərindən çox uzaq olması və zamanın çox uzaq keçmişdən seçilməsi oxucuda xoş təəssürat yaradır. Bunlar həm Puşkinin yaşayıb-yaratdığı zamanda rus hekayəsinin üstünlüyünün, həm də oxucusunun sənəd zövqünün necə olduğunu göstəricisidir.

Rus ədəbiyyatında xüsusilə də hekayə janrında yazan ilk yazıçılardan biri də N.V.Qoqoldur (1809-1852). O, “Dikanka yaxınlığındakı bir kənddə axşam toplanmaları” (1831- 1832) adlı kitabı ilə ədəbi mühitdə hekayə ustası kimi tanınmışdır.

Yazıçı “Dikanka yaxınlığındakı bir kənddə axşam toplanmaları” və “Mirqorod” hekayələrində Ukrayna mədəniyyəti və sosial vəziyyətlərindən götürülən nümunələrdən istifadə etmişdir. Bu nümunələr arasında bir tərəfdən illərin daşıyıcısı olduğu ənənələr, Ukrayna xalqına aid nağıllar, əfsanələr, digər tərəfdən isə sosial yanaşmada hələ də gündəmdə olan batil inanclar, qorxular, hiyləgərliklər, saf duyğular və s. kimi yersiz hərəkətlər qarşısında yazıçının sərgilədiyi fikirlər hekayələrdə əksini tapmışdır. İllər keçdikcə əsərlərində işlətdiyi metod və üslubları ilə yalnız Ukrayna və rus ədəbiyyatlarına deyil, dünya ədəbiyyatına da bənzərsiz bir rəng qatan Qoqol, bəzən istifadə etdiklərini “zaman- zaman” mətn içərisində mətn adlı bir üslubla, bəzən də bir nağıl kimi nəql edərək fikirlərini hekayələrdə ümumiləşdirmişdir. Onun qurmaca arasındakı bağ bəzən bir yuxu, bəzən nağıl, bəzən də əfsanənin söylənməsi ilə mətnə yerləşdirilməsi ilə yekunlaşdırılır.

Mövzu olaraq əsərlərinə baxıldıqda onun hekayələrini qruplaşdırmaq olar: “Peterburq hekayələri”, “Mirqorod hekayələri”, “Roma hekayələri”.

“Peterburq hekayələri”nin məzmunu əsasən böyük şəhərlərdə kiçik insanın içinə düşdüyü psixoloji çarətsizlik və sonunda da özünü yox etməsi hekayənin ortaq özəlliyidir. “Portret”, “Bir dəlinin xatirələri”, “Palto” bu qrupda yer alır.

Son olaraq hekayə və dramları ilə tanıdığımız A.P.Çexovun (1860- 1904) əsərlərinə nəzər yetirək. İlk baxışda komik bir üslubda yazıldığı sanılan hekayələrinə sonrakı illərdə qəm, hüzmün hakim olur. İlk yazdığı hekayələrində “mən”, sonra isə “o” adıyla söylənir. Çexovun əsərlərində qələmə aldığı mövzulara qarşı tərəfsizdir və hadisələrə ironik bir məsafədən baxılır. Çexovun hekayələrində oxucunun tamamlaması gərəkən boşluqlar vardır. Bundan başqa, Çexovun hekayələrindəki üslubun qısa və lakonik olması rus ədəbiyyatı üçün son dərəcə yenilik idi.

Çexovun əsərlərindəki qəhrəmanların iç dünyasındakı dəyişiklik zamanla verilir. Onun hekayələrində Rusiyanın çox müxtəlif sosial və etnik təbəqələrindən, fərqli yaş və fərqli cinsdən seçilirdi. Hətta əsərlərində insana yaxın olan heyvanlar da iştirak edirdi. Bunlarla yanaşı Çexovun mövzu seçimində tarixi faktlara qarşı biganəlik sezilir. Baxmayaraq ki, rus yazıçıları üçün Rusiya tarixi unudulmaz bir qaynaq idi. Çexov bundan istifadə etməmişdir[6, s.78].

Rusiyada siyasi, sosial, iqtisadi və ictimai baxışlarının yenidən qurulmasının rəsmi başlanğıc tarixi olan 1917- ci il Rus tarixinin II yenidənqurma dövrü hesab olunur. Yeni siyasi baxışla paralel olaraq, ədəbiyyatda yeni termin, yeni baxış sovet ədəbiyyatı yeni Rus ədəbiyyatında fərqli bir dünyagörüşü hökm sürdü. Zaman çərçivəsində 1917- 1991-ci illərdə Sovet ədəbiyyatı adı altında bütün yazıçılar “Yazıçılar birliyi”ndə birləşdi.

Buraya D.Viktor, A.Sergey, N.Yuri, A.Viktor, K.Yuri, V.Boris, R.Valentin, B.Dimitri, Y.Venedikt hekayə yazanlar adı ilə daxil oldular. Bunlardan F.K.Soloqub, M.Qorki, İ.A.Bunin, M.A.Bulqakov, V.V.Nabokov adlarını hekayə janrında digərlərinə nisbətən daha çox eşitdiyimiz köhnə yazıçılardır.

1900-cü ildən sonra isə yeni dövr ədəbiyyatçıları arasında hekayə yazanların sayı azalmağa başladı: Y.A.Permyak, V.Kaverin, A.Qaydar, M.A.Şoloxov, L.V.Solovyov, İ.Yefremov.

Ədəbiyyat

1. Aykut, Altan, Puşkin'in Poemaları. İlk Dönem ve Romantizm, Cumhuriyet Kitap, 24.06.1999, Sayı 488, s.5-6.
2. Çulkov, M.D. Başkasının Hatasının Kurbanı, çev.: Birsən Karaca, Rus Öykü Antolojisi, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 25-27.
3. Dolgov, V.V., Preobrazovaniya Petra I v oblasti kulturi, Kratkiy oçerk russkoy kulturi s drevneyşih vremyon do naşih dnei. http://www.countries.ru/library/countries/russia/dolgov/history2_6.html
4. Lihaçyov, D.S., Literatura naçala XIV-tretyey çetverti XIV veka, İstoriya russkoy literaturı X-XVII vekov.
5. Pigarev, K.V., Fridlenger, G.M., Russkaya literatura, İstoriya vsemirnoy literaturı, T. 5, Moskva, 1988.
6. Yeremin, M. "Na rubeje dvuh vekov", A.P.Çehov. sobrannie soçinenie v 12 tomah, T.1, Moskva,1985.

Summary

Historical review of the story genre in Russian literature

What are the distinguishing features between the stories of ancient and modern Russian literature? It will be easier to answer this question and to say their views on important forms of contemporary narrative.

Резюме

Исторический обзор жанра рассказа в русской литературе

Какие отличительные черты между рассказами древней и новой русской литературы? Нам будет легче ответить на этот вопрос и сказать свои мнения о важных формах современного рассказа.

*Rəyçi: dos. N.Cəbrayilova
BSU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının
14.02.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.03.2017

Cəmilə Dəmirova
AMEA N.Gəncəvi adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin doktorantı
E-mail: jamiladamirova@yahoo.com

ƏCƏM XALQLARI, MƏVALİLƏR VƏ MƏVALİ POEZİYASI ŞÜBİLİYƏ GEDƏN YOLDA

Açar sözlər: İslamın yarandığı dövrdə ərəb cəmiyyəti, kölələr, məvalilər

Keywords: arab society in the period of Islam's advent, slaves, mawalis

Ключевые слова: арабское общество в период возникновения Ислама, рабы, мавали

İlkin İslam dövründə Ərəbistan yarımadasında təşəkkül tapmağa başlayan və cəmiyyətin həm sosial, həm siyasi, həm də mədəni həyatında müxtəlif tərzlərdə əksini tapmağa başlayan məsələlərdən biri də ərəb-əcəm məsələsidir. Qeyd edək ki, əcəmin ərəbdən əsas fərqi onun dilinin qüsurlu olması ilə müəyyənleşirdi. Amma çox keçmir ki, qeyri-ərəblər arasından ərəb dilini mükəmməl mənşəyib bu sahədə ərəblərin özləri ilə mübahisəyə girişən əcəm alimləri, şair və katibləri meydana çıxır. Fətuhət nəticəsində hərbi əsirlərin bir qismi İslamı qəbul edib bu və ya digər qəbilənin məvalisi olurdu.

Məvali kimlərə deyilir?

Əməvilər dövründə azad fikirliliyin məhz məvalilər arasında geniş yayılmasını nəzərə alıb bu məsələ ətrafında ətraflı dayanmağı lazım bilirik. Leksikoqrafik lüğətlərdə bu sözün (الموالي cəmdə المولى) bir çox mənə çalarları olmasını görürük:

Dost -

Əmi və ya əmi oğlu -

Yardım edib himayəyə alan -

Kiminsə himayəsinə sığınmış azad edilmiş qul və ya hərbi əsir -

Bu mənalar içərisində bizi sosial toplum olaraq axırıncı anlam – azad qul daha çox maraqlandırır. İbn Mənzur bunu *المولى – المعتق اكتسب نسبه* "Sənin azad etdiyən və nəsəbini qazanmış qul" kimi izah edir.

Bunun mənası odur ki, bir ərəb bir köləni azad edərsə, kölə onu azaad edən ağasının nəsəbini daşıyırdı, yəni ona ağasının mənsub olduğu qəbilə və ya əşirənin adı nisbə kimi verilirdi. Bəzən bir kəsin azad insan, ərəb yoxsa ərəbin azadlıq verdiyi əcəm köləsi olmasını müəyyən etmək çətinlik törədirdi. Çünki azad olmuş kölələr bəzən qəbilənin adı ilə yanaşı, həm də yeni ərəb adı qəbul edirdilər. Məsələn, ilkin Abbasilər dövrünün məşhur katibi İbn əl-Müqaffa İslamı qəbul edərkən ona Abdulla adı verilir. Bundan əvvəl o, Xosrov ibn Daduyə kimi tanınırdı.

İbn Mənzur *المولى* ilə bağlı bahsində yazır:

هو الذي يسلم على يدك ويواليك

"Maulə sənin sayəndə İslamı qəbul edib sənə dost olan şəxsdir".

Bir məsələni də unutmaq olmaz ki, azad edilmiş qulla yanaşı, onu azad edən ağası da مولى adlanır.

İslam dini cahiliyyə dövrünün bir sıra adətlərini dəyişdiyi kimi köləliyə də yeni xarakter verdi. İslam insanların yeni birliyini yaratdı. Bu birlikdə azad olmuş müsəlman qulların mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün məvalilik təsisatı yaratdı. İlk İsam dövründə yalnız İslamı qəbul etmiş kölələrin deyil, başqa dinlərdən İslama tapınmış azad insanların da maula adlanması müşahidə olunur. Məhəmməd peyğəmbərin risaləti barədə eşidən bir kəs – Mərdan Manahiya adlı birisi gəlib peyğəmbərlə tanış olur, İslamı bəyənilib Məhəmməd peyğəmbərin əli ilə müsəlman dinini qəbul edir. Peyğəmbər ona Muhəmməd adı verir və öz maulası yəni dostu adlandırır. Burada bir maulanın müsəlmana dost olması nəzərdə tutulurdu.

Məvali anlamı, onların sosial statusu barədə M.Mahmudov yazır:

"Məvali (مولى) ərəbcə ولى felindən düzəldilmiş maula (مولى) sözünün cəmidir ki, bunun da əsl mənası "yaxın olmaq, bir kəsin ardınca getmək, ona qoşulmaq" deməkdir. Bu ad İslamdan əvvəl və islamın ilk dövrlərində əsir tutularaq müsəlmanlığı qəbul etmiş, yaxud da ərəblərin içərisində yaşayan və könüllü surətdə dinin bayrağı altına keçən qeyri-ərəblərə verilirdi. İslam dini müsəlmanlardan qul saxlamağı qadağan etdiyinə görə, ərəb qəbilələri belə adamları kölə kimi saxlaya bilməzdilər. Digər tərəfdən isə, ərəblərin qəbilə quruluşu qeyri-ərəblərin bərabər hüquqlu üzv kimi qəbiləyə qəbul olunmasına imkan vermirdi. Bundan əlavə işğalçı ərəblər istila etdikləri ölkələrin əhalisi arasında əriməkdən qorxaraq onlarla qaynayıb-qarışmaqdan özlərini çəkəndirməyə çalışırdılar. Buna görə də əsir alınmış və İslamı qəbul etmiş qeyri-ərəb müəyyən qəbiləyə həvalə olunur və həmin şəxs qəbilənin azad quluna çevrilirdi.

Gördüyümüz kimi M.Mahmudov diqqəti məvalinin həm İslam, həm də qəbilə quruluşu baxımından ziddiyyətli mövqeyinə cəlb edir. Əgər İslam bir müsəlmanın kölə olmasını qadağan edirsə, qəbilə bir kölənin azad olmasına belə qəbilənin tam hüquqlu üzvü olmasını qəbul edə bilmirdi. Burada İslamın qəbilə adətləri ilə kompromisə getməsinin şahidi oluruq. İslam qanunları müsəlman köləni azad edir, qəbilə isə onu öz üzvü sayır, amma müsəlman olsa belə keçmiş kölə tam hüquqlu üzv ola bilmir. Onun fəaliyyətinə müəyyən məhdudiyətlər qoyulur. O, istədiyi vaxt qəbiləni tərk edib başqa yerə gedə bilməzdi. Onlara ərəblərdən qız alıb evlənmək də qadağan edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəblərin özlərinə başqa xalqlardan qız almağa icazə verilirdi. Əgər İslamdan əvvəl kölə qadının övladı da kölə sayılırdısa, İslamdan sonra bu hal dəyişir. Hətta bir çox xəlifələrin belə kənz övladı olmasını görürük. Yəni sosial status müsəlman ata ilə müəyyənləşir.

Məvalilər arasında ərəb dilini mükəmməl mənimsəyib bu dildə yazıb-yaradan savadlı təbəqə yaranır. Onların bir çoxu katiblik və yazı işlərinə cəlb edilir. Xalidov göstərir ki, İslam cəmiyyətində aşağı statuslu hər bir kəs yuxarı təbəqələrin qulluğunda durur, ən çox onlar üçün katib, xəttat rolunu yerinə yetirirdi. Bu iş ən çox azad qullar olan məvalilərə həvalə edilirdi. Məvalilər içərisində bir çox görkəmli şairlər çıxmışdı.

Ərəb istilaları istər-istəməz ərəblərin başqa xalqların nümayəndələri ilə qaynayıb-qarışmasına gətirib çıxarır. Şauqi Dayf göstərir ki, bu cür qaynayıb-qarışmaqda məvalilik təsisatının böyük rolu olmuşdur. Belə ki, müharibədə əsr

götürülən şəxslər İslamı qəbul edərək ərəblərin himayəsinə sığınırırlar. Fütuhatdan sonra məvalilər əvvəllər hərbi qarnizon olmuş sonra iri şəhərlərə çevrilmiş Bəsrə, Kufə, Füstət və s. kimi yerlərdə ərəblərlə birgə yaşayır, bu şəhərlərin mədəni həyatında fəal iştirak edirdilər. Digər tərəfdən ərəblər başqa xalqlardan olan kənz qadınlarla evlənilir. Bu da müxtəlif toplumların vahid bir cəmiyyət olaraq birləşməsində mühüm rol oynayır. Şauqi Dayf davam edərək göstərir ki, bu evlilik yalnız birbaşa fütuhata qoşulan ərəblər arasında deyil, sonrakı nəsillərdə də özünü göstərir. Məsələn, sonuncu sasanı hökmdarı Yəzdəgirdin qızları bəzi görkəmli ərəblərin anası idi. Bunlara misal olaraq Zeynəlabidin ibn Hüseyin ibn Əlini, Qasim ibn Məhəmməd Əbu Bəkiri, Salim ibn Abdulla ibn Ömər ibn əl-Xəttabi göstərə bilərik. Gördüyümüz kimi üç görkəmli Rəşidi xəlifəsinin övladları – Əli, Əbu Bəkr və Ömər ibn Əl-Fəratın övladları məğlub edilmiş sonuncu Sasanı hökmdarının qızları ilə evlənməmişlər. Bu ona dəlilətdir ki, hətta zadəgan dairələrində başqa millətlərdən olan qadınlara evlənmək geniş hal almışdı. Adam Mets göstərir ki, bir çox Abbasi xəlifələrinin anası yunan əsilli kənzilər olduğundan, xəlifələrin əksəriyyəti ağbəniz və kürən idi.

P.Crone مولى sözünün Quranda və hədislərdə "ustad, yardım edən, rəhbər (trustee)" mənalərini ifadə etdiyini bildirir. Alimin fikrincə cahiliyyət dövründə bu qohumluq əlaqələrinə, bir nəsilə mənsubluğu, əmi uşaqlarını ifadə edirdi. İslam yarandıqdan sonra مولى qeyri-bərabər münasibətləri, ağa-işçi münasibətlərini bildirir. Buna Quranda da rast gəlinir. Belə ki, مولى sözü Allaha aid edilir (əl-Həcc surəsi, 78/ əl-Əhzab surəsi, 5).

İslam kontekstində مولى sözünün köləlikdən azad edilmiş insanı bildirdiyini vurğulayan Crone göstərir ki, fütuhatdan sonra qeyri-ərəb əhali ilə üz-üzə qalan ərəblər müəyyən status verib öz itaətlərində saxlamaq zərurəti ilə üzleşirdilər. Məhz bu məqsədlə məvalilik təsisatı yaradılır. Hədisdə deyilir:

من اسلم على يد غيره وهو مولا

Kim bir başqasının əli ilə İslama tapınırsa, onun məvlası olur.

Beləliklə, bu təsisat qeyri-ərəb müsəlmanların ərəb qəbilələrinə birləşməsinə təmin edir. Məvalilər qəbilədə hətta qan intiqamlarının alınması da daxil olmaqla bir sıra hüquqlara malik idilər. Lakin bu onları qəbilənin tam hüquqlu üzvü etmədi. Hər bir məvali öz ağasından asılı idi. Cəmiyyətdə onlara aşağı gözlə baxırdılar. Çünki, döyüşkən bədəvi ərəbin nəzərində məvali döyüş qabiliyyəti zəif olan oturaq əhalini təmsil edirdi. Bu səbəbdən Nəbiyə əl-Cədi ərəb əsilli məmduhuna müraciətlə deyirdi ki, "sən farsın necə məhv olduğunu görmürsənmi? Xanimanları dağılmış, özləri isə sənənin kölə olmuşlar. Onlar alçalaraq sənənin qoyunlarını otarır. Sanki onların səltənəti bir xəyal imiş".

Məvali sözü bu səbəbdən cəmiyyətdə insanın aşağı mövqeyini bildirmək üçün işlədilir. Məvalilər müxtəlif sənətkarlıq peşələrinə yiyələnir, öz ağalarının evində xidmət edirdilər. Bununla belə, onlar arasından öncə qeyd etdiyimiz kimi bir sıra ziyalılar da çıxırdı. Xüsusi ilə divanlarda onların zəhməti yüksək qiymətləndirilirdi.

Məvalilərin ərəblərin intellektual həyatında nə qədər böyük rol oynamasını qeyd etmək üçün İslam peyğəmbərinin ilk tərcümeyi-halını yazmış tarixçi alim Muhəmməd ibn İshaq xatırlamağımız kifayətdir. Hətta bu cür bir əsərin, yəni

(Sirat ən-Nəbi) سيرة النبي əsərinin müəllifi olması belə onu hücumlardan qorumur. Muhamməd ibn Səllam əl-Cumahi "Tabaqat əş-Şüara" (طبقات الشعراء) əsərində onun barəsində yazır:

وكان ممن هجن الشعر وافسده وحمل منه كل غثاء محمد بن اسحاق، مولى آل مخزومة بن المطلب بن عبد مناف و كان من علماء الناس بالسير فقبل الناس عنه الاشعار، وكان يعتذر منها ويقول: لا علم لي بالشعر، انما اوتى به فاحمله، ولم يكن ذلك له عذراً، فكتب في السير من اشعار الرجال ثم جاوز ذلك إلى عاد وثمود، أفلا يرجع إلى نفسه فيقول من حمل هذا الشعر ومن آداه منذ أوف من السنين والله يقول "وانه اهلك عادا الاولى وثمود فما ابقى" (النجم 50-51).

Şeiri pis günə salanlardan , onu xarab edənlərdən və şeirə hər cür zir-zibil qatanlardan biri Muhamməd ibn İshaq idi. O, Abd Mənaf ibn Müttəlib ibn Məxrəminin mövlası idi. O sira elmində (tanınan) alimlərdən idi. Adamlar ona istinadən şeirlər deyirdilər. O isə üzrxahlıq edib deyirdi ki, mənim bu şeirlər barədə bilgilim yoxdur. Mənə gəlib çatıb, mən də yazmışam. Amma bu sözlər üzrxahlıq üçün kifayət deyil. O, sira əsərində bir çox adamların şeirini verib, hətta həddini aşaraq Ad və Səhud tayfalarına da şeirlər aid edib. O, hətta bu şeirləri hardan eşitdiyini belə bildirmir, və özünə belə bir sual da vermir ki, üzərindən min illər keçdikdən sonra bu şeirləri kim hifz edib? Allah Təala Qurani Kərimdə demirmi ki, "Biz birinci Ad tayfasını və Səhudu məhv etdik. Onlardan heç kəs qalmadı."

İbn Səllamdan gətirdiyimiz bu parça məvalidən olan ziyalıların cəmiyyətdə nə səbəbdən bəyənilməməsinin bəzi tərəflərinə işıq salır; bu onların ərəb ədəbi irsinə qayğısız yanaşmaları, uydurma şeirləri əsl ərəb şeiri kimi təqdim etmələridir. Bu səbəbdən filoloq İbn Səllam sira ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsini tənqid atəşinə tutur. Tənqidlərə məruz qalsalar da məvalilər arasından ərəb-islam elm və mədəniyyət tarixində, müsəlman hüququ, tarix, Quran elmləri, ərəb filologiyası sahəsində Həsən əl-Bəsri, Əbu Hənfə, Əbu Ubeydə, Həmmad ər-Raviyə bə başqaları kimi görkəmli şəxslər çıxmışdır. Onlar xəlifə övladlarının müəllimləri, bir çox şairlərin ustaları kimi cəmiyyətdə mühüm rol oynayırdılar. İlk vaxtlar ola bilsin ki, üzleşdikləri haqsızlıqlara çox da etiraz etmirdilər. Amma zaman-zaman məvali etirazları səslənməyə başlayır. Bu gələcəkdə güclənəcək şüubi hərəkatının ilk cüvətiləri idi.

Əməvilər dövrünün məşhur məvali şairlərindən biri Nuseybdir. Onun barəsində İbn Quteybə (əş-Şiir vəş-Şüara) الشعراء əsərində yazır:

"كان نصيب عبداً أسود لرجل من أهل وادي القرى فكانت على نفسه ثم أتى عبد العزيز بن مروان فقال فيه مدحه فوصل واشترى ولأهه وقال أبو يقظان هو عبد بني كعب بن ضمرة بن كنانة وقال آخرون كان من بلي من قضاة وكانت أمه أمة سوداء ووقع بها سيدها فأولدها نصيباً".

"Nuseyb Vadil-Quradan olan bir kişinin qara dərilə köləsi idi. O həmin adamdan müəyyən məbləğ müqabilində azad edilməsi barədə razılıq aldı və bundan sonra Abduləziz ibn Mərvanın yanına getdi. O, Abduləziz ibn Mərvana mədhiyyə həsr etdi və əvəzində Abduləziz ona çoxlu hədiyyə verdi və pul verib Nuseybi öz mövlası etdi. Əbu Yəqzan deyirdi ki, o, Bənu Kəb ibn Danıra ibn Kinanənin mövlası olub. Başqaları isə onun lap əvvəldən Qudaa qəbiləsinin mövlası olmasını bilirdilər. Anası qara dərilə kölə qadın idi. Sahibi onunla yaxınlıq etmiş və o, Nuseybi dünyaya gətirmişdi".

Bu parçada maraqlı hissə Nuseybin pulla alınmış satılmasıdır. Deməli, əməvilər dövründə başqa xalqların nümayəndəsi olan kölələr hətta məvali statusu

qazansalar da, tam azadlıq əldə edə bilməmişlər. Hətta onların bir ailə daxilində əldən ələ keçməsi barəsində də məlumat var. Həmin oçerkində İbn Quteybə göstərir ki, atası vəfat edən kimi əmisi Nuseybi ələ keçirib öz köləsi etmişdir.

Görünür Nuseyb qara dərili olduğundan, onun statusu daha aşağı olmuşdur. O, cəmiyyətdə məhz dərisinin rənginə görə təhqir və həqarətlərə məruz qalmışdır. Bir şair kimi əməvilər tərəfindən mükafatlandırılması Nuseybin əslən ərəb olan şair həmkarlarını narahat edirdi. O dövrün məşhur şairi Kuseyyir Uzza onun barəsində deyir:

رأيت أبا الحناء في الناس جائزاً
ولو أبي الحناء لون البهائم
تراه على ما لاحه من سواده
وإن كان مظلوماً له وجه ظالم

Görürəm ki, Əbul-Hacnə adamlar arasında uğur qazanır
Əbul-Hacnənin dərisinin rəngi heyvan dərisinin rəngidir.
Rəngi həddindən artıq qaradır,
Məzlum olsa da, sifətdən zalıma bənzəyir.

Əbul Hacnə şairin ləqəbi olub. "Hacnə" beli bükülmüş, əyri bədənli qadın deməkdir. Belə bir ləqəb daşması şairin cəmiyyətdə üzləşdiyi təhqirlərdən xəbər verir. Bunun müqabilində şair daim poeziya sahəsində qüdrətini nümayiş etdirir, qara dərili kölə nəslindən olmasına baxmayaraq, bir çox şairləri bu sahədə üstələyirdi. Bu şairin bir növ özünümüdafiə, öz şairliyini sübuta yetirmə və bununla da cəmiyyətdə mövqeyini möhkəmlətmə yolunda addım idi. Rəvayət edilir ki, bir dəfə məşhur şair əl-Fərəzdəq əməvi xəlifəsi Süleyman ibn Abdülməlikə şeir deyərəkən xəlifə bu şeiri bəyənmişdir. Bu zaman o, Nuseybə şeir deməyi əmr edir. Nuseybin bədahətən söylədiyi şeiri xəlifə olduqca bəyənir və ona hədiyyələr bəxş edir. Bu zaman məclisi tərk edən əl-Fərəzdəq deyir:

خير الشعراء اكرمه رجالاً
شر الشعر ما قال العبيد

Ən yaxşı şeir kərəmətli insanın dilində səslənən şeirdir
Ən pis şeir isə, kölənin dilində səslənən şeirdir.

Bütün bunların müqabilində şair nəinki ruhdan düşmür, hətta məhz qara dərili olduğu üçün özünü tərif edirdi:

فإن يك من لوني السواد فإنني
لكالمسك لا يروى من المسك ذائقه

Dərim qara olsa da, mən müşk kimiyəm
Müşkin ətrini bilən ondan heç vaxt doymaz

Şauqi Dayf göstərir ki, Nuseyb geyiminə xüsusi diqqət yetirir, təmizliyinə fikir verir, ondan həmişə xoş iy gəlirdi. O, möhkəm iradəli bir insan idi. Həvclərində ifrata varmır, qəzəllərində açıq-saçıq ifadələr işlətmirdi. Bu cəhətdən o, üzri qəzəl şairlərini xatırladırdı.

Digər məvali şair Ziyad əl-Əcəm يزيد الأعجم İsfahandan idi. O, mədhiyyə janrında bir sıra dəyərləli şeirlər yazmışdı. Onun əməvilərin Xorasandakı valisi Ömər ibn Abdulla ibn Məməre yazdığı mədhiyyəsi məşhurdur. Vali bu şeirin hər hər beytinə görə şairə min dinar (və ya dirhəm) bağışlamışdır.

Şairin əcəm olması onun nitqinə təsir edib. İbn Quteybə yazır:

كانت له لكمة فلذلك قيل له الأعجم.

Onun dilində qüsurlar var idi, bu səbəbdən ona "əcəm" deyilirdi.

Ziyad əl-Əsvadın poeziyasında onun öz vəziyyətindən narazılığını ifadə edən parçalara rast gəlmirik. Əksinə, tam ərəbləşmiş bir şair görürük. O, məvlası olduğu Qeys qəbiləsinin təəssübünü çəkir, hətta qəbilənin düşmənlərini həcv edirdi. Ərəb müəllifləri isə onun şeirlərində əcəmliyindən irəli gələn xətalara diqqət yetirirdi. Məsələn, İbn Quteybənin fikrincə o, aşağıdakı beytdə qrammatika qaydalarını pozub:

إذا قلت قد اقبلت ادبرت

كمن ليس غاد ولا رائح

Əgər gəldi və geri çəkildi desəm, o,

Səhər və ya axşam yola düşən adam kimi deyil

İbn Quteybə göstərir ki,

وكان ينبغي ان يقول غادياً ولا رائحاً وهو كثير اللحن في شعره ولهذا قيل له الأعجم وفساد لسانه

بفارس.

"O, gərək raiçə və qadiyə deyərdi. Onun şeirində çoxlu səhvlər var. Bu səbəbdən ona "əcəm" deyilib. Həm də dilində farscadan gəlmə fəsad var idi".

Əcəm olmasına baxmayaraq Ziyad əl-Əcəm ərəblər kimi yazır, şeirlərində əsl ərəb mentalitetindən çıxış edirdi. O, əl-Əşqarı adlı ərəb şairin həcv edərkən deyir:

قبيلة خيرها شرها

وإصدقها الكذب الأثم

وضيفهم وسط آبياتهم

وإن لم يكن صائماً صائم

Bu qəbiləciyənlər (əl-Əşqarı qəbiləsi) ən yaxşısı belə ən pisidir

Onların ən doğrucusu belə, yalançı və günahkardır.

Onların evlərinə gələn qonaqlar oruc olmasa da belə,

Özlərinin oruc tutduqlarını zənn edərlər.

Doğruculluq və səxavət ərəb "məkarim əl-əxlaq" (əxlaq gözəllikləri) adlanan keyfiyyətin əsasında dayanır. Ziyad da ərəb olmamasına baxmayaraq, öz həcvində məhz bu meyardan çıxış edir. Görünür, bu səbəbdən bir çox ərəb şairləri onunla həcvləşməkdən çəkinirdilər.

Beləliklə, hazırki məqaləmizdə İslamın yarandığı ilk dövrlərdə ərəb-əcəm məsələsi, məvəli təsisatı və sonradan bu təsisatın şüubiliyin təməl bazası rolunda çıxış etməsi kimi mühüm mövzulara toxunmağa çalışdıq. Vurgulamaq istərdik ki, növbəti məqalələrimizdən birində əslən Azərbaycandan olan məvəli şairlərə (Musa Şəhəvat, Əbul Abbaas əl-Əmə və İsmayıl ibn Yəssar) və onların yaradıcılıqlarındakı azadfikirlilik motivlərinə toxunmaq niyyətindəyik.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Z.M. Bünyadov, V.M. Məmmədəliyev, Qurani-Kərim Məali, Bakı, Qismət, 2006, 478 s.
2. M.Mahmudov, Ərəbcə yazmış azərbaycanlı ədib və şairlər, Bakı, Elm, 1983, cəmi 205 s.

Rus dilində:

3. А.Халидов, Книжная культура, Очерки истории арабской культуры, Москва, Наука, 1982
4. Адам Мец, Мусульманский Ренессанс, Москва, Наука, 1973, 475с.

İngilis dilində:

5. Daniel Pipes, "Mawlası Freed Slaves and Converts in early Islam," Slavery and Abolition, vol.1, No 1, p 139
6. P.Crone, Mawla, Encyclopedia of Islam, second edition (online)

Ərəb dilində:

7. محمد بن سلام الجمحي، طبقات الشعراء، تحقيق وشرح الشيخ محمد سويد، بيروت 1998، ص.296
8. ابن منظور، لسان العرب، باب العين، 2003، ص. 323
9. ابن قتيبة، الشعر والشعراء، تقديم الشيخ حسن تميم، بيروت، دار احياء العلوم، 1994 ص 681
10. شوقي ضيف، تاريخ الادب العربي، العصر الجاهلي، القاهرة، دار المعارف، 1965

Summary

Others and mawla on the way to shububiya

Islam brought a new character to slavery as well as it changed several traditions of the period of ignorance. Islam created a new unity of humans. A Mawali establishment was created to determine the position of Muslim slaves freed together. Among the Mawalis there emerged a group of the learned, who knew the Arabic language fluently. Their creative activity invokes interest from social, political and cultural aspects.

Резюме

Чужестранцы и мавали на пути к шуубия

Исламская религия изменив некоторые традиции периода невежества, также придала новый характер рабству. Ислам создал новый социальный слой людей – мавали. Он был создан для того, чтоб определить положение мусульман, освобожденных от рабства. Среди мавалицев появилась группа ученых, которые свободно владели арабским языком. Их творческая деятельность вызывает интерес со стороны социальных, политических и культурных аспектов.

*Rəyçilər: fil.e.d.,prof. A.Qasımova, fil.e.d. Ş.Əlibəyli
AMEA Nizami adına
Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Elmi Şurasının
11.01.201-ci il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.04.2017

Şəhrizad Nuhova
BSU, doktorant

S.AZƏRİNİN POVESTLƏRİNDƏ İCTİMAİ PROSESLƏRİN BƏDİİ İNİKASI

Açar sözlər: S.Azəri, 20-ci illər hadisələri, ictimai proseslər, bədii inikası

Keywords: S.Azeri, the events of 20 years, social processes, artistic reflection

Ключевые слова: С.Азери, события 20 лет, социальные процессы, художественного отражения

İctimai-siyasi proseslərin əks etdirilməsi S.Azərinin "Duman çəkilib" povestində özünəməxsus şəkildə təsvir edilir. Povest ilk dəfə 1977-ci ildə "Ulduz" jurnalının 11-ci sayında işıq üzü görmüşdür. Bu əsər S.Azəri yaradıcılığında yeganə əsərdir ki, müasir həyat hadisələrindən daha çox, kollektivləşmə dövrünün sosial-mənəvi atmosferini təsvir edir. Əslində yazıçının "İlk təkən" povestində də retrospektiya yolu ilə müharibə dövrü ilə müasir həyat hadisələri paralel olaraq göstərilir və müqayisəli şəkildə verilir. Bu cəhətdən "Duman çəkilib" əsəri istisna təşkil edir. Yazıçı bu əsərində yeni cəmiyyət və onun mahiyyətini təsvir etməyə çalışmışdır. Aydın ki, bu cür mövzular 30-50-ci illər nəsrində geniş yer tuturdu. Lakin bu əsərlərin təsvirində birtərəflilik, tendensiyalılıq bu və ya digər şəkildə özünü göstərirdi. Bu cür əsərlərdə ideoloji meyillər də başlıca yer tuturdu. 70-ci illərdə isə artıq bu mövzunu yazıçı başqa bir rakursdan işləmişdir. Yəni burada tendensiyaçılıqdan daha çox keçmişin səhvlərini düzəltmək, dövrün mahiyyətini, xarakterini olduğu kimi təsvir etmək əsas şərtlərdən biri idi. Tənqidçi A.Hüseynov da yazıçının bu məqsədini düzgün qiymətləndirərək ilin nəsr təhlili ilə bağlı məqaləsində yazırdı: "Nəsrimiz tarixi keçmişimizi yeni mövqedən, hazırki təsəvvürlərimiz baxımından işıqlandırməğa çalışır, dövrün yeni cəhətlərinə, haqqında əvvəllər söhbət açılmamış problemlərinə də diqqət yönəldir. Son illərdə bir sıra canlı, qabarıq xarakterlər timsalında bədii fikrin tərəvəti ilə bizə çatdırdığı əhəmiyyətli motivlərdən biri bu olmuşdur ki, heç də bütün varlılar qaçaq-quldur deyildi, onların içərisində yeni vəziyyətlə barışmaq istəyənlər, hətta dar ayaqda Şura hökumətinə qahmar çıxanlar, insafla, namusla davrananalar da var idi" [1, s.53].

Məsələ heç də kollektivləşmə dövründə kimin tərəfində olması da deyildi, məsələ gerçəkliyin üzə çıxmasında idi. Bu mənada S.Azərinin "Duman çəkilib" povesti yeni tendensiyanın təcəssümü ilə qarşılaşırıq. Bu da tamamilə doğrudur, çünki artıq 70-ci illərdə hadisədən xeyli vaxt keçmiş, ideoloji baryerlər aradan qaldırılmış, dövrə, zamana yeni kontekstdə münasibət bildirmək imkanı yaranmışdı. F.Kərimzadənin "Qarlı aşırım" əsərində də məhz bu mövqə gözlənilmişdi. Buna görə də S.Azərinin bu əsərində Cəlil bəy obrazı özünün xarakteri, hərəkətləri və daşdığı ideya baxımından olduqca maraq doğurur. Yaxşı haldır ki, hekayə və povestlərində orijinal adlar tapan və rəmzlərdən istifadə edən yazıçı burada da istifadə etmişdir. Dumanın çəkilməsi ifadəsi kollektivləşmə dövründə xalqın başı üzərini alan qara buludların, dumanın çəkilməsini nəzərdə tuturdu. Povest göy üzünün tutqunluğu, ulduzların canavar gözü kimi parıldadığı, qulaqbatırıcı, zil qaranlıq, "buraların daşının torpağının dumana çevrildiyi" gecədə

Cəlil bəyin uzaqdan tək-tənha kəndə baxır. Koroğlu dağının başından seçilən onun evi indi kənd evlərinə qarışıb seçilmirdi. Cəlil bəy əllərini göyə qaldıraraq "Yarəbbi, ömrümdə sənə şəkk gətirməmişəm, indi gətirirəm. Əyər varsansa, niyə göstərmirsən gücünü? Niyə yerlə yeksan eləmirsən bu Ağqoyunlu kəndini? Niyə başlarına daş yağdırmırsan mənə çörəyimlə böyüyən, axırda da üzümə ağ olan bu nanəcib adamları? Karsan, eşitmirsən? Korsan, görmürsən? Bəlkə doğrudan da yoxsan" [2, s.3],-deyə kollektivləşmə ilə hesablaşmayaraq qaçaq düşmüşdü.

Əvvəllər boz atın belində gedən Cəlil bəy indi hər şeyi əlindən alınmışdı, hətta atını belə ona çox görmüşdülər. İndi onun atını "Sərxanın gədəsi Səməndər" minirdi. Səməndər onun boz atını yedəkləyib cammatın içində "Ay camaat, büyüydən boz at mənimdi,-demişdi. ÇK mənə bağışlayıb, ÇK-ya belə ayaqdan iti atlar lazımdır ki, şura hökumətinin düşmənlərinin anasını ağlatsın",-deməsi Cəlil bəyi çox düşündürürdü. Bütün biçənəyini, var dövlətini əlindən alıb Şura hökumətinə vermişdilər. Şura hökuməti isə bu biçənəyi Sərxana vermişdi. Müəllif Cəlil bəyi burada yalnız bir bəy kimi yox, həm də bir insan kimi izləyir, onun keçirdiyi hissləri, duyğuları bircə-bircə açıqlayır. Cəlil bəy Şura hökuməti gəldikdən sonra hər gecə kəndin ətrafını gəzib-dolaşır, başına gətirilən müsibətləri xatırlayır, bir vaxt onun olan əkin sahələrinə baxıb olub keçənləri yamanlayır. Biçənək düzündə keçmiş naxırçısı Sərxanı görür. Ömrü boyu torpaq həsrətində olan Sərxan onu fikirləşir ki, bu torpağa taxıl səpəcək, kartof əkəcək. Bu xəyallarda ikən Cəlil bəy mauzeri onun sinəsinə tuşlayır. Lakin onu öldürmür, onun Sərxanla işi yox idi. Hətta Sərxana "bayquşu oradan qov" dedikdə Sərxan ona "Olmaya arxadan vuracaqsan, bəy?"-deyə sual edəndə "-Necə?! Ay qanmaz, yəni mən belə namərdəm? Yəni mən gülləni düz sənənin gözünün içinə sıxammaram? Hə, de görüm sıxammaram?" [2, s.7] deyə ona namərd olmadığını bildirir. Cəlil bəyin işi isə Sərxanla deyil, onun oğlu Səməndərlə idi, onunla haqq-hesabı çürütmək, bu naxırçı oğlundan qisas almaq istəyirdi. Bunu onun atası Sərxana da demişdi. Elə Sərxana da demişdi kii, səni öldürmədim, ancaq oğlun Səməndər harda əlimə keçsə onu öldürəcəm. Sərxan isə onu oğlu Eyvazın başına çevirməsini, onu bağışlamasını istəmişdi. Səməndər isə Bakıya oxumağa getmişdi. Naxırçı oğlunun Bakıya qədər getməsi və burada bolşeviklərə qoşularaq hökumət adamı olması bədi nəsrin əsas süjet xətlərindən biridir. Cəlil bəy Şura hökumətini qəbul etmədiyindən onun oğlu Eyvazı da bəy oğlu olduğu üçün firqəyə götürmüşlər. Dünyanın qurtaracağı qaraqoyunlu kəndində rus dili müəllimi işləyən Eyvazı atasının kolxoza girməməsi səbəbindən qəbul etmirlər.

Yazıçı Cəlil bəyi qürurlu, mərd bir insan kimi təsvir edir. Onun bugünkü həyat və quruluş haqqında öz fikirləri vardır. Bu fikirlər mövcud cəmiyyət və sosial həyatla üst-üstə düşməsə də bu vəziyyətə dözməli olur. Bu cəhətdən Cəlil bəy sələfi cahandar ağaya (İ.Şıxlı "Dəli Kür") daha çox oxşayır. Onun müasiri isə heç şübhəsiz, S.Vurğunun "Komsomol poeması"nın qəhrəmanı Gəray bəydir. Bu obrazlar biri-birinin davamı olduğu kimi, həm də bir-birini tamamlayır. Povestin başlıca uğurunu yalnız 20-ci illərin həqiqətini olduğu kimi təsvir etməkdə deyil, həm də dolğun xarakter yaratmaqda axtaran tənqidçi Vaqif Yusifli Cəlil bəy obrazını Cahandar ağa (İ.Şıxlı "Dəli Kür"), Kərbəlayı İsmayıl (F.Kərimzadə "Qarlı aşırım") obrazları ilə müqayisə edərək yazır: "Sabir Azərinin başlıca

uğurunu dolğun xarakter yaratmaqda axtarmaq lazımdır. Cahandar ağanı ("Dəli Kür"), Kərbalay İsmayılı ("Qarlı aşırım") hansı məziyyətlərinə görə qiymətləndirməliyik. Sabir Azəri İNSAN OBRAZI yaratmışdır, bütün mürəkkəbliyi, daxili aləminin bütün ziddiyyətləri və əlbəttə, kökü torpağa bağlılığı ilə... [3, s.155].

Cəlil bəyin qüruru ona imkan vermir ki, dünənə qədər onun qapısında işləyən naxırçı oğlu kimilərin rəhbərliyini, kollektivləşməni heç cür qəbul edə bilmir. Artıq Cəlil bəy arvadı Badamla meşəyə çəkilib orada yaşamağa qərar vermişdi. Artıq payız girmiş, soyuqlar düşmüşdü. Cəlil bəyn arvadı Badam daim uşaqları Çiçəklə Eyvazı düşünür. Açıqca görünür ki, Badam qaçaq həyatı yaşamağa öyrəşməyib, sadəcə əri Cəlildən ayrı olmağı şəninə sığışdırmır, onunla bir yerdə olmağı, ona dayaq olmağı istəyir. Doğrudan da Badam bu cür həyata dözə bilmir. Bir gün o, Cəlil bəydən Eyvazın körpəliyi zaman beşiyi başında çaldığı laylalardan birini Cəlil bəydən oxumağı xahiş edir. Cəlil onun sözünü yerə salmayıb

*"Söyüdüün göyü balam,
Dibinin şöyü balam.
Gözüm boyunda qaldı,
Bir tez ol, böyü. balam"*

- bayatısını oxuyur. Bu Badam xanımın eşitdiyi ərinin son səsi olur. Yazıçı Cəlil bəylə arvadının məşəqqət dolu günlərini belə təsvir edir: "Bu neçə ayda Badam xanımın eyni belə açılmamışdı. Cəlil bəy də bunu görüb hey layla deyirdi. Badam xanım pıçıldadı: kaş sənin laylanı Eyvazla Çiçək də eşidəydi". üzündəki işıq yavaş-yavaş çəkildi, rəngi qaraldı.

-Yatırsan?

-Hə, sən layla çal...-Ərinin sinəsində gəzən əli boşalıb yanına düşdü, özü də birdən-birə yaman ağırlaşdı.

-Badam!

Ondan səs çıxmadı.

-Badam!-Onu silkələdi, kirpiklərini araladı, gözləri açıla qaldı. Hönkürüb qışqırdı.-Məni bu dünyada tək qoyub hara gedirsən, Badam?..".

Povestin sonluğu faciə ilə bitir. Əsərin əvvəlində hər şeyi əlindən çıxan Cəlil bəy bunda Sərxanın oğlu Səməndəri günahkar bilərək onu öldürəcəyinə and içmişdi. Bakıda oxuyan Səməndər də bunu bilirdi. Bakıdan qayıtdıqdan sonra onun belə bir təhlükə gözlədiyindən də xəbəri var idi. Amma günlərin birində təsadüfən Səməndər yolu azıb meşədə Cəlil bəyin komasına rast gəlir. O, buraya azdığından gəldiyini deyir. Ancaq Cəlil bəy onu tanımışdı. Cəlil bəy isə onun haradan olduğunu soruşduqda Səməndər Ağqoyunludan olduğunu da danır. Cəlil bəy də onu tanısa da, öldürmür, bunu namərdlik, el adətinə xəyanət hesab edir. Bir xeyli oturlar. Səməndər komanın yanında olan tək qəbirin kimin olduğunu soruşur, o isə arvadının qəbri olduğunu bildirir. Artıq onun uşaqları da ölmüşdü. Cəlil bəy ona qazma komada yer salır. Yatarkən etdikləri söhbət ondan xəbər verirdi ki, sanki onlar bir-birini tanıyırlar, ancaq heç bir arxayın deyil, çox narahatdırlar. Cəlil bəy "-Niyəsə mənim də yuxum gəlmir",-deyəndə Səməndər "Yəqin ev üçün darıxmısan",- deyə cavab verir. Sonra aralarında baş verən dialoq

münasibətlərə bir qədər aydınlıq gətirir: "Həsən əmi (Cəlil bəy özünü belə tanıyırdı), son vaxtlar heç qaçaq-quldura rast gəlmisənmi?"

-Hə? Qaçaq? -Cəlil bəy piltəni qaldırmaq istəyirdi, əlini geri çəkdi. -Qaçaq hardadı? Şura hökuməti hamısının kökünü kəsdi.

-Hələ tamam kəsilməyib!

-Hökumətə xor baxan bəylərin, qaçaq quldurların kökü.-Səməndər əsnədi-Onsuz da hamısının axırına çıxacağıq. -Ondan daha səs gəlmədi, deyəsən yatmışdı" [2, s.72].

Hər ikisinin geyinəcəli yatmasından, şübhəli suallar verməsindən aydın görünürdü ki, onlar ikisi də narahatdılar. Səhəri gün Cəlil bəy onu yola salarkən iki nəfərin də yolda olduğunu görür və sağollaşmamış Səməndərdən ayrılır. Çünki Səməndəri gözləyənlər atası və əmisi idi. Əgər yaxınlaşmış olsalar, onu tanıyaqədilər. Elə də olur, onlar da Cəlil bəyi tanıyırdılar. Səməndərə deyəndə ki, bu Cəlil bəydir, o, gözlərinə inanmır. Çünki onu Bakıdan məhz onun üçün göndərmişdilər. Bu zaman Səməndərin əmisi oğlu, əmisi və atası Cəlil bəyi öldürmək üçün onun dalınca getmək istəyirlər. Səməndərin xəbəri yox idi ki, Cəlil bəy onu öldürməyə söz vermişdir. Ancaq Səməndər onlara mane olmağa çalışır, çünki Cəlil bəy onu tanısa da, öldürməmişdi. Bunu onlara da bildirir. Onlar isə Cəlil bəyin onu tanımadığından öldürmədiyini deyərək Cəlil bəyin ardınca gedirlər. Atışma gedərkən Səməndər onu vurmamağı tapşırır və onu qoruyur. Cəlil bəydən xahiş edir ki, dünən onu niyə öldürməmişən, tanımadığın üçün? Cəlil bəy onu tanıdığını, lakin pənah gətirdiyi üçün öldürmədiyini etiraf edir. Onlar ikinci dəfə üz-üzə gələndə hər ikisinin bir-birindən də qətiyyətli olduğu üzə çıxır. Cəlil bəy onu məcbur eləmək istəyir ki, "mən gədə oğlu gədəyəm" sözlərini desin. Amma Səməndər bunu demir, "Mənim dədəm naxırçı Sərxan da kişidi, onun oğlu danaçı Səməndər də",-deyir. Səməndər isə, Cəlil bəydən bu sözləri eşitmək istəyir: "Sən kişi Sərxanın oğlu kişi Səməndərsən". Cəlil bəy "bala, məni qorudun, qoy çıxım gedim"-deyir. Cəlil bəy əvəzində "-Heç bir dövrən kasıba kişi demiyib. Elə bilirsən sizin dövrən deyəcək? Deməyəcək..."-deyə cavab verir. Səməndər qarşılığında "deyəcək",-deyərkən Cəlil iki güllə ilə onu yerə sərir. Cəlil bəy Səməndəri söz verdiyi kimi öldürür, ancaq özünü də öldürür. Artıq onun həyatı korlanmış, heç kimi qalmamış, sovet quruluşuna qarşı təkbaşına mübarizəsi heç bir nəticə verməmişdi. Lakin o, təslim olmağı da şəninə sığıdırmır və özünü öldürür: "Cəlil bəy mauzeri ağızına sıxıb tətiiyi çəkdi. Və birçə andan sonra o da Səməndərin üst yanına, iki qayanın arasına düşdü, onun da gözləri açıq idi, amma Cəlil bəyin gözləri Səməndərin gözləri kimi gülüslü deyildi, kədərliydi, böyümüşdü, qıpqırmızı olmuşdu – qanla dolmuşdu..." [2, s.78].

Beləliklə, 20-ci illərdə gedən mürəkkəb siyasi şərait kontekstində yazıçı dövrün hadisələrini bütün reallığı ilə canlandırmağa çalışır. Kənddə sovet hakimiyyətinin qurulması dövründə torpaqları əllərindən alınan bəylərin bir qismi İrana, Türkiyəyə qaçır, bəziləri isə sinfi düşmən elan edilirdi. Sinfi düşmən elan edilənlər isə öz yolunu dağlara, meşələrə çəkilərək sovet hökumətinə qarşı mübarizə aparımaqda görürdü. Lakin S.Azərinin qəhrəmanı Cəlil bəy əvvəlcə bunların heç birini etmir, onun fikrincə eli-obanı qoyub getmək olmazdı. Ona görə də bir müddət kənddə qalır; torpaqlarının əlindən alınmasına da dözü. Yazıçı

burada Cəlil bəyin dağlara çəkilməyini mənəvi problemlərə bağlayır. Belə ki, var-dövləti, torpağı əlindən alınan Cəlil bəy bunlara dözürlər. Elə ki, məsələ mənəvi problemlərə keçir, daha buna dözə bilmir. Cəlil bəy vaxtilə nöqərləri olmuş insanların qürurunun tapdalamasına, onu alçaltmasına dözə bilmir. Yeni quruluşun qabaqda gedənləri onun qürurunu, insanlığını, şərəfini isə tapdalayarkən buna dözə bilmir və kəndi tərkd edir. Bununla belə, o, heç kimə ziyan vermir, sadəcə bu vəziyyətə dözə bilmir. Bir də onun qürurunu tapdayan Səməndərdən qisas alacağına söz verir.

"Duman çəkilib" povestində dövrün hadisələrini yazıçı çox doğru olaraq tendensiyalı təsvir etmir, heç bir obrazın (həm də bu obrazın təmsil etdiyi ictimai düşüncənin!) tərəfini saxlamır. Yazıçının da məqsədi obrazları sinfi düşmən kimi xarakterizə etmək deyil, onları bir insan kimi göstərməkdir. Yaxşı haldır ki, yazıçı digər əsərlərdə olduğu kimi, Cəlil bəyi ifşa etmək məqsədi daşımır. Bu mənada "Duman çəkilib" povestinin bədii nəsrimizdə özünəməxsus yeri vardır.

Çağdaş ədəbiyyatşünaslıq "Duman çəkilib" povesti, onun ideyası və qəhrəmanı haqqında doğru qənaətlə gəlir. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov əsərin ideyasına və dövrün fəlsəfi yönünü təsvir etməsinə diqqət çəkərək yazır: "Cəlil bəy başa düşür ki, daha onun zamanı getmişdir, buna görə də yeni cəmiyyətə qarşı mübarizə aparmır, sadəcə özü meydandan çəkilib (dumanın çəkilməsinin bir çox mənalarından biri də məhz budur!), istəyir ki, oğlu, qızı bu cəmiyyətdə rahat yaşasın. Ancaq dünənəcən bəy qızı ilə evlənməyi özünə şərəf hesab edən vəziyyətin dəyişdiyini görüb onun qızını boşayanlar içərisində yaşamaq ona çox çətin gəldiyindən çəkilmək qərarını verir. Müəllif Cəlil bəy obrazını orijinal boyalarla təsvir edir, həyat, dünya haqqında onun özünəməxsus qənaətləri var; bütün əsər boyu açılan bu qənaətlər içərisində kişilik fəlsəfəsi başlıca yer tutur [4].

Cəmiyyət problemlərini əks etdirən əsərlərdən biri də S.Azərinin "Darıxan şəhər" povestidir. Yazıçının bu povesti əvvəlcə "Ulduz" jurnalında ("Ulduz", 1982, №8) dərc edildi. Povestdə mövcud cəmiyyət problemlərinə toxunulurdu. Yazıçı cəmiyyətin inkişaf axarından geridə qalan eybəcər və əyalətçi bir sənət mühiyyətini təsvir edərkən ədəbi tənqid də əsəri "S.Azərinin yaradıcılığında müasir mövzunun, ən yeni həyat proseslərinə marağın daha da dərinləşdiyini, fikrini münasib bədii üsullarla əks etdirmək səyini" təqdir edirdi [5]. Povestdə təsvir edilən əyalət ziyalılarının həyat prinsipləri, yaşayış tərzini və dünyaya baxışını əks etdirən əsərdə mövcud qüsurlar cəmiyyət kontekstində verilir. Buradakı ziyalıları maraqlandıran, məşğul edən məsələlərdən biri "çayxana cəmiyyəti"nin bəsitliyindən doğan primitiv əlaqə və münasibətlərdir. Hadisələr kiçik rayon mərkəzində baş verir; burada adamlar bir-birini tanıyır. Lakin onların hamısı adılşmışlar. O qədər adılşmışlar ki, hər gün onlar oxuduqları yazılarda bir "qeyri-adilik" axtarışında olurlar. Qəzetçi Tufanın yazıları şablondan o yana getmir. Ona görə də müəllif bu obraz vasitəsilə şablonçuluq və stereotiplik düşüncəsini göstərmək istəmişdir. Bıçlı Kazımın burada təşkil etdiyi "Heykəllər qalereyası" da bu mərkəzdə olan stereotiplərdən biridir. Burada nümayiş etdirilən at, xoruz, ceyran, maral, qoyun, öküz və s. heyvan fiqurları onlar üçün qeyri-adi sənət nümunələri kimi mənalanır. Lakin onlar üçün hər şey tez adılşır və bu mühit yeni qeyri-adilik axtarışında olur. Nəticədə isə insanlarda bir yadlaşma, təbiətə münasibətdə bir laqeydlilik əhvalı yaranır. Yazıçının qəhrəmanları sənət adamları olduğundan bir-birini yaxşı tanıyır, hər bir hadisəyə

öz münasibətlərini bildirirlər. Lakin yadlaşma bu sənət adamlarını getdikcə darıxdırır. Əslində "Darıxan şəhər" ifadəsi də məhz bu sənət adamlarının yığıldığı cəmiyyətdəki laqeydliyi əks etdirir. Hamının şəhəri bu laqeydlikdən, darıxmadqan qurtarmaq üçün gözlədiyi möcüzə baş vermir. Laqeydlik gündən-günə çoxalır və dəhşətli bir vəziyyət əmələ gəlir. Bu vəziyyət ona görə getdikcə daha da ağırlaşır ki, bu saxta, bayağı sənət adamlarını əhatə edən mühiti irəli apara biləcək, sındıracaq bir qüvvə yetişmir. Sənət adamlarının arasında bu cür adamların yetişməsinə də güman azdır. Ona görə də bu "yadlaşma orbitinin sakinləri" stereotipdən çıxacaq qüvvəni kənardan gözləməyə başlayırlar. Yazıçı bu çıxılmazlıqdan çıxmaq üçün süjetə yeni bir xətt daxil edir; sənət adamları arasındakı yadlaşmaya qarşı təbiiliyi qoyur. Meşə bir simvol kimi təbiəti təmsil edir və sənət adamlarının toplaşdığı mühitə qarşı qoyulur. Yazıçı burada meşə obrazını canlandırır ki, bu da saxtılıq, qeyri-təbiiliklə təbiiliyi bir-birinə qarşı qoyur. Bununla yazıçı adilikdən qorxanların, yaxud qeyri-adilik ardınca qoşanların əslində ilkinlikdən, təbiilikdən uzaqlaşdıqlarını göstərir. Meşəbəyi Camal öz təbiiliyi, sadəliyi və adiliyi ilə bu obrazlara qarşı durur. Onun işi-gücünü başından aşır, həm də işini sevir və ondan həzz alır. Onun əsərləri qoruduğu təbiətdir, Bıqlı Kavının "heykəllər qalereyası" kimi donuq, statik deyil. Onun hər bir əsəri insan taleyini, hekayələrini əks etdirir. Burada xalq sənətkarının düşüncələri ifadə olunur, çünki o, öz taleyini inikas etdirir. Ona görə də Camalın ilk əsəri "darıxan şəhər" adamları tərəfindən coşğu ilə qarşılır, böyük hay-küyə səbəb olur. Ancaq bir müddət sonra hamının diqqətini cəlb edən bu əsərlər də getdikcə adıləşir. "Darıxan adamlar"ın meşəbəyi Camalla tanışlığı və onun əsərlərini kəşf etmələri belə axtardığını tapmağa, hər şeyin qaydaya düşəcəyinə imkan vermir. Çünki hər şeydə qeyri-adiliklər axtaran bu əyalət ziyalıların sənət meyarının özü düzgün deyil. Bununla da yazıçı daim mənasız, boş əsərlər haqqında müəyyən bir rəy yaradan çayxana məddahları, cılız qəzetçi, qəzet redaktorlarının düşüncə stereotiplərinin mənasızlığına, eləcə də öz yerində olmayanların obrazını yaratmış olur. Yazıçı bununla həm də əyalət ziyalılarının mənəvi faciəsini göstərmək istəmişdir. Əslində S.Azəri hadisələri əyalətə aparsa da, buradakı həyat tərzi, sənət mübahisələri və s. 70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərində ümumən Azərbaycan ziyalılığının, sənət adamlarının mübahisələrini və sənət mühitinin miqyasını xatırladır. Yazıçı dünyada gedən qlobal ictimai proseslər fonunda bu sənət mübahisələrinin cılızlığına diqqət çəkir. "Darıxan şəhər" povestində mühitin, eybəcərliyin ifşası üçün müəllif sarkazmının gücündən, hadisə və məkan şərtliliyini önə sürən tənqidçilər C.Məmmədli və M.Bayramov "Mənəviyyatsızlığın faciəsi" məqalələrində yazırlar: "Darıxan şəhər" mühiti cəmiyyətin inkişaf ritminə, ahənginə uyğun gəlmədiyi üçün həmin mühitdə təsvir olunan "yaradıcı həyat" da ümumilikdə cəmiyyət üçün səciyyəvi olmayan bir qrupun eybəcər zövqünü təmsil edir. Buna görə də buradakı mənfiliklərin cəmiyyətdən təcrid edilib bədii şəkildə araşdırılması və ona qarşı yazıçının etiraz səsinə yüksəltməsi təbii hal kimi qarşılanmalıdır" [5].

"Darıxan şəhər" povestinə həsr olunmuş "Mənəviyyatsızlığın faciəsi" sərəlövhəli resenziyanın bu hissəsi tənqidçi Akif Hüseynovu o qədər də razı salmamışdır. Onun fikrincə, fikir versək, görürük ki, povesti təqdir niyyəti ilə yazılmış həmin mülahizədə əslində əsərin mətləbinin də, qayəsinin də məhdudluğu öz ifa-

dəsini, dolayı yolla təsdiqini tapmışdır [6, s.58]. Tənqidçi ondan narazıdır ki, burada açıq-aşkar "Darıxan şəhər"lərdəki mənzərələrin bizim cəmiyyətlə heç bir uyarlığı, oxşarlığı yoxdur, həmin mühitlərin bədbəxtliyi də elə ondadır ki, tamamilə başqa bir dünya olan bizim cəmiyyətin inkişaf ritmi ilə, ahəngi ilə ayaqlaşma bilmədiyi fikri tələq edilir. Fikrimizcə, yazıcının ideyası ilə tənqidçilərin fikirləri arasında elə bir Çin səddi yoxdur. Sadəcə olaraq tənqidçi əsərin ideyasını bir qədər şişirtməyin əleyhinə olduğunu göstərmişdir. Əslində yazıçı "Darıxan şəhər"də cılız bazar aləmini, ucuz çayxana çəkişmələrini təsvir etməklə dövrün gerçəkliyini təsvir etmək istəmiş, cəmiyyətə, zamana bütöv baxış sərgiləmək istəmişdir. Burada təqdim olunan mühit də cəmiyyət mənzərəsi olaraq göstərilir. Bu məqsədlə yazıçı geniş ümumiləşdirmələrdən, rəmzlərdən istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov A. Sənət meyarı. Bakı: "Yazıçı", 1986, 314 s.
2. Azəri Sabir. Duman çəkilir. Povest. Bakı: "Yazıçı", 1979, 250 s.
3. Yusifli V. Günəşi sarı gedəndə. "Azərbaycan", 2008, N3, s. 153-157
4. Əhmədov B. Sözə bağlı ömür. "525-ci qəzet", 2013, 20 mart
5. Məmmədov C., Bayramov M. Mənəviyyatsızlığın faciəsi. "Ədəbiyyat və incəsənət", 1983, 11 noyabr
6. Hüseynov A. Həyat və sənət həqiqəti. Bakı: "T" nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2000, 203 s.

Summary

Artistic reflection of social processes in S. Azeri's narratives

Writer's concept of individual views to the social processes in the society are investigated in S.Azeri's narratives "Fog is drawn" and "Missing city" in the article. Narrative "Fog is drawn" reflects social processes happening in Azerbaijan in 20's years of the last century. Although some works written about this theme in Azerbaijan literature, S. Azeri's own concept of individual views has formed. His character Calil does not like to anyone. Showing of immorality in the society by writer was get over the boundaries of surrealism in the narrative "Missing city".

Резюме

Художественное отражение общественных процессов в повестях Сабира Азери

В статье разбирается концепция индивидуального подхода писателя к процессам, происходящим в обществе, отраженная в повестях «Туман рассеивается» и «Скучающий город». В повести «Туман рассеивается» отражаются процессы, происходившие в Азербайджане в 20-х годах прошлого столетия. Названная тема представлена в азербайджанской литературе многими глубокими произведениями, однако у Сабира Азери сформировалась своя собственная концепция, свой индивидуальный взгляд на поднятые проблемы. В частности, созданный им образ Джалила отличается своей неповторимостью. В повести «Скучающий город» Сабир Азери показал падение нравственности в обществе, что конечно же, выходило за рамки норм социализма.

*Rəyçi: fil.f.d. B.Əhmədov
BSU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının
14.02.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.
Daxil olma tarixi: 06.03.2017*

Pərvanə Vəliyeva
ADU

OSKAR UAYLDIN “DORIAN QREYİN PORTRETI” ROMANINDA ŞƏRQ MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: Oskar Uayld, “Dorian Qreyin portreti”, Şərq motivləri

Keywords: Oscar Wilde, “The Picture of Dorian Gray”, oriental motifs

Ключевые слова: Оскар Уайльд, «Портрет Дориана Грея», Восточные мотивы

Böyük ingilis yazıçısı Oskar Uayldın həyatı və yaradıcılığının ən önəmli mərhələsi “Dorian Qreyin portreti” romanı olmuşdur.

Burada tədqiqatçılar XIX əsr romantizmi, əsasən də Hofman yaradıcılığı ilə oxşar cəhətlər tapırlar (məsələn, “İblisin eliksiri” əsərində olduğu kimi burada da, ikidünyalılıq, iki dünyanın – real və irrealin mövcudluğu, Şərq nağıllarından gəlmə sirli qeyri-adilik açıqlanır) və yaxud Şamissonun “Peter Şlemelin qəribə hekayəsi” romanı, hətta yaradıcılığında romantik başlanğıc duyulan Balzak ədəbi irsi də O.Uayldın romanında əksini tapmışdır. Bu ilk öncə “Dorian Qreyin portreti” ilə çox uzlaşmış olan “Şaqren dərisi” romanıdır. Yuxarıda adları sadalanan əsərlərin hər birində Şərq ədəbiyyatından gəlmə sirli, fantastik aləmin motivləri, real dünya ilə qəhrəmanın iç dünyası arasındakı ziddiyyətlərin nağılvari süjetlərlə əksini görmək olur.

O.Uayldın romanı müasirlərinin neoromantik nəsrinə də çox yaxındır. Burada ilk öncə Stivenسونun “Doktor Cekill və mister Haydın qəribə hekayəsini” və eləcə də Konrad və Kiplinqin bəzi yazılarını qeyd etmək olar (Konrad və Kiplinq yaradıcılığında Şərq motivləri kifayət qədər mövcuddur və bu da O.Uayld yaradıcılığına təsirsiz ötüşməmişdir). O.Uayldın “Dorian Qreyin portreti” romanını yazarkən ideya-bədii ilham mənbələrindən sayıla biləcək siyahını artırmaq mümkündür. Roman möhtəşəm ədəbiyyata, özülə malik bir əsərdir. Biz iddia edə bilərik ki, modernist əsərlərinin böyük qismi və bütövlükdə XX əsr postmodernist ədəbiyyatı özündən öncəki geniş mənbələr üzərində formalaşmışdır. Müasir ədəbiyyatşünaslığın aparıcı estetik prinsipləri elə digər ədəbi nümunələrlə birlik, onlardan yaradıcı şəkildə istifadədir. Bu baxımdan O.Uayld tamamilə yeni XX əsrin sonu XXI əsrin birinci yarısına məxsus unikal əsər yaratmışdır.

“Dorian Qreyin portreti” romanı yazıçının estetik görüşlərinin nəticəsi, Qərb ədəbiyyatında indiyədək yazılan ən maraqlı əsərlərdən sayılmalıdır. Bu romana eyni zamanda estetizmin himni və “estetik antiutopiya” da deyilir [4, s.93]. Bu romanda Oskar Uayld özünün estetizm nəzəriyyəsinə dair prinsiplərini tam formada ifadə edir.

“Müəllif gözəlliyi yaradandır [2, s.7]” ifadəsi əsərin birinci aforizmdə səslənir və həqiqətən də, rəssam Bezil Holluord gözəl portret yaradır: “... molbertdə qeyri adi gözəlliyə malik insanın rəsmi var idi”, “rəssam onun tərəfindən belə ustalıqla təsvir olunmuş gəncin portretinə baxardı...” [5, s.9] lakin elə bu gözəl sənət əsəri olan həmin portret deyilmi, Dorianın çevrilmiş olduğu

yırtıcını yaradır? “... əlaqədarlıqda ona kətdən ələ salırmış kimi gülümsəyən qorxunc simanı görəndə rəssam vahiməli səslə qışqırdı. Bu simanın ifadəsində, ruhu hiddətləndirən, ona nifrətə edən nə isə var idi. Aman tanrım, bu ki, Doriandır!” [5, s.19] “siz axı dediniz ki, portreti məhv etməsiniz !” deyər Bezil ölümündən az əvvəl bildirir. “Bu doğru deyil o, məni məhv etdi” [2, s.19] sözləri ilə öz ruhunu tamamilə məhv etməzdən öncə, Dorian cavab verir, bu sözləri qəhrəmanın dilindən səsləndirməklə O.Uayld bəlkə də özü də bilmədən Şərq nağıllarından gəlmə sirli, fantastik aləmə daxil olur.

“Gözəllikdə pislik tapanlar- pozğun şəxslərdir... gözəllikdə onun ali mənasını görə bilənlər – mədəni insanlardır. Onlar çarəsiz deyillər” [2, s.7].–O.Uayldın növbəti aforizmi. Lakin bu da romanın səhifələrində inkar olunmağa məhkumdur. Lakin həm Bezil, həm də Lord Henri Dorianın yalnız xarici gözəlliyini görürlər, daxili çirkinliyini sezmək iqtidarında deyillər. Heç kəs görmür ki, Dorian cinayət işlətməyə qadirdir. Dorianın qeyri-adi gözəlliyi Ceyms Veynin də gözlərini tutur, o sadəcə inana bilmir ki, belə gözəlliyə malik gənc bu qədər qəddar və rəhmsiz ola bilərdi. Xatırladaq ki, bu motiv də Şərq nağıllarına xasdır və “Min bir gecə”nin məlum nağılları üzərində qurulub.

“Sənətkar moralist (əxlaq dərəsi verən) deyil”, deyər O.Uayld iddia edir, lakin, həqiqi sənətkar olan Bezil, - sadəcə romanın qəhrəmanlarından biri- Dorianı doğru yola qaytarmağa can atır: “Dua edin, Dorian Dua edin!... tövbə duaları da eşidilər” [2]- portreti görəndə zaman vahimə anında Bezil qışqırır.

Qəhrəmanın cəzalandığı və oxucunu qarşısında ən dəhşətli şəkildə çıxış etdiyi romanın finalı müəllifin “Sənətkar moralist” deyil ifadəsinə zidd deyilmi? Düşünürük ki, yox. Mahiyyət etibarilə, O.Uayld romanın mədəni tərəfini inkar etmədi: o sadəcə qərəzli ibrətəməliyə qarşı çıxırdı. Mədəniyyət mövzusu romanda açıq qalır.

Sənətlə sıx bağlılığı biz artıq qəhrəmanın adından da görə bilərik: Dorian (ingiliscədən, “dorida üslublu”) - sənətsünaslıq terminidir, klassik antik mədəniyyətin ən qədim abidələri mənasını daşıyır(qədim yunan ədəbiyyatında kifayət qədər nümunələrə rast gəlinir).

İncəsənət və gerçəklik münasibətləri bütün roman boyunca davam edir. O bir çox aspektlərdə realizə olunur, əsas da forma və məzmun münasibətlərində özünü göstərir(burada biz Dorian Qreyin özünü, onun daxili və xarici aləmini misal gətirə bilərik); gözəlliyin və incəsənətin əbədiyyəti və aniliyi, yaradıcı və onun yaratdığı arasında əlaqə, sənət və gözəlliyə estetik yanaşma və s.(Şərq düşüncə tərzində sufizm ideologiyasının əsası).

Əsərdə yaradıcı və onun yaratdığı arasındakı əlaqə problemi maraqlı təsvir olunmuşdur. Rəssam Holluardun fikrincə, “bəşəriyyət tarixində yalnız kiçik an mövcuddur. Birincisi, incəsənətdə yeni təsvir vasitələrinin meydana gəlməsi, digəri- orada yeni obrazın yaranması” [2,s.12].

Bezil Holluord öz dostu Dorian Qreyin portretini, mükəmməl sənət əsəri yaradır və bu andan portret və naturaçı ayrılmaz olurlar. (beləliklə biz, incəsənət və gerçəkliyin sıx əlaqəsini şahidi oluruq.) Öncə Dorian Qrey öz gözəlliyini görmür, sonra lord Henri meydana çıxır. Onun sözlərində - gözəllik himni və onun keçiciliyi haqqında xəbərdarlıq səslənir: “sizə gəncliyin gözəl neməti olan gözəllik nəsib olub, gənclik isə yeganə zənginlikdir ki, onu qorumaq lazımdır”. [2,

s.23] “Gənclik bitəcək və gözəllik də onunla yox olacaq və sizə aydın olacaq ki, qələbələr zamanı geridə qalıb” [2, s.23].

“Dorian portretə baxdıqda onu paxıllıq hissi bürüyür, axı, onun gözəlliyi ölməzdir. “Kaş mən əbədi cavan olardım, şəkil isə qocalardı.” [2, s.27] Dorianın fikri maddiləşir və forma məzmun yerdəyişməsi baş verir və bu da Dorianın məhvinə, onun məğlubiyyətinə gətirib çıxarır. Portret və naturaçı (sənət və gerçəklik) yerlərini dəyişirlər. Portret məzmununa, daxilə(mənəviyyata) çevrilir, Dorian isə - yalnızca mükəmməl forma, xarici təbəqə olur.

Digər qəhrəmanlarda da forma və məzmun münasibətlərini izləmək maraqlıdır: lord Henri üçün, onun ruhu Dorian Qrey olur, o özü isə xarici “ədəbli” təbəqəyə çevrilir. Dorian Qreyin “məni” portretə yerləşdirilir, o özü isə insaniləşdirilmiş rəsm olur. Digər tərəfdən Bezil Holluorda görə portret həm forma, həm də məzmundur, çünki, burada onun ən qiymətli arzusu olan gözəlliyin ideali, absolyutu ehtiva olunmuşdur. Sibell Veyndə Dorian Qrey yalnız xaricini sevir(onun yaratdığı müxtəlif qəhrəmanların obrazlarını)[5, s.16]: “onun daxilində dünyanın bütün ən möhtəşəm qəhrəman qadınları yaşayır! – deyər Dorian heyranlıqla bildirir, - o bizdən daha artıq varlıqdır” [2, s.38]. Lakin beləcə Sibell haqqında o yalnız münasibətlərinin əvvəllərində onun möhtəşəm sənətinə vurğun olduğu və onu “İbadətqah” adlandırdığı zamanlarda deyir. Lakin tezliklə o hamı ilə fərqli tərzdə danışmağa başlayacaq: “mən düşünmək istərdim ki, o, xəstədir, - Dorian etiraz etdi, - lakin görürəm ki, o, sadəcə soyuq və cansızdır. O, tamamilə dəyişilib. Hələ dünən o, görkəmli aktrisa idi, lakin bu gün isə yalnızca sıradan bir adi aktrisa” [2, s.38]. Ümitsizlik anında o dostlarına bildirir və bu an Dorianın həyatında dönüş məqamına çevrilir. Formanı o mahiyyətdən üstün tutaraq, Sibillanı və özünün bir parçasını məhv etdi və beləliklə portretin dəhşətli dəyişikliklərinə başlanğıc qoydu.

Əsərdə Şərq fəlsəfəsindən gəlmə asketizm və hedonizm konfliktlərində mövcuddur. “Dorian Qreyin portreti” romanı fəlsəfi-alleqorik- mifdir, burada insanlarla bərabər şəxsləndirilmiş ideyalar iştirak edir: Zaman, Gözəl (və yaxud sadəcə Yaraşlıq), Tale (yaxud Fatum), Düha, Elm və onların adlarını O.Uayld orta əsrlər ənənəsinə uyğun olaraq böyük hərflərlə təqdim edir (Time, Beauty, Fate, Genius, Science). Onların arasında birinci yeri Həzz (pleasure) tutur: öz yeni tanışına Dorian Qreyə müraciət edərək Lord Henri fəlsəfi fikirlərini yürütməyə başlayır: həyata, gəncliyə və insanın fiziki mükəmməlliyinə mədhiyyələr deməyə başlayır ki, bunların da hamısı eyni zamanda yalnız bir gözəlliyə Dorian zövq vermək üçün deyildir. “Bizim əsrə gərəkli olan – yeni hedonizmdir, siz isə Dorian onun təcəssümü, simvolu ola bilərsiniz” [5,s.71].

Hedonizm (yun. Həzz) – fəlsəfi-etik nəzəriyyədir, antropoloji naturalizmin müəyyən mənada tarixdən kənar təfəkkürüdür və insana onun davranış motivlərini asanlaşdıran sosial baxışdır. Hedonizm iddia edir ki, həyatın ən gözəl səadəti həzzdir, məhz elə bu da mənəviyyatın yeganə mahiyyətidir. Və bu da, öz növbəsində əxlaqi-estetik relyativizmə bəraət qazandırır. Sanki, hər kəsin öz mənəviyyatı var. Buradan da moizələrə və nəsihətlərə və kəskin individualizmə yol gedir, eynilə O.Uayldın əhatəsində olduğu kimi.

Cərəyanın banisi – qədim yunan filosofu Aristipp (e.ə. IV əsr), Epikür (e.ə. 341-270-ci illər) və davamçıları (epikürçülər) hesab edirdilər ki, acıların olmamasını və qayğısızlıq – onlar insanın mənəvi sakitliyinin ideal vəziyyətidir.

Epikursayağı fəlsəfi hedonizm insanın məişət ehtiyaclarının məhdudlaşdırılmasını, rəşonalizm və cəmiyyətdən eləcə də, onun problemlərindən uzaqlaşmanı yayırdı.

Nikbinlik prinsipi olaraq hedonizm asketizmə(yunanca “asket- zahid) insanın təbii hisslərinin könüllü məhdudlaşdırılmasına, fiziki ağrı, iztirab çəkmək istəyinə, tənhalıq niyyətinə ziddir. Asketizmin son məqsədi - məişət ehtiyaclarından azad olmaq, daxili aləmin cilovlanması, ekstazdır. Bu hedonizmdə olduğu kimi, lakin ona zidd olan vasitələrlə baş verir [5, s.19].

Subyektiv şəkildə həm hedonistlər, həm də asketlər ali rifaha can atır, həqiqətə yetməyə çalışır, şəxsi xoşbəxtliyini istəyir, onların hər biri özünəməxsus tərzdə həyatdan zövq alır. Və onların hər birinin həzzi – hedonistin arzuları və asketin əzabları – yeganə mümkün xeyir və şər ölçüsü ilə təyin olunurlar. O. Uayld romanındaki konfliktin əsaslandığı paradoks : hedonist -qəhrəmanlar, “ nəzəriyyəçi” lord Henri və “təcrübəçi”, Henri və Bezilin sevimlisi günahlar teatri səhnəsində himayəçisi Dorian Qrey, Dəhşətli, xırdalıqlarına qədər təsvir olunmuş Bezil Holluordun Dorian Qrey tərəfindən qətlə yetirilməsi səhnəsi (hedonist asketi öldürür) kriminal romanın qanlı xırdalıqlarından daha geniş mahiyyətə malikdir. Bayağı, sırf ingilissayağı qətl hadisəsi rəmzi-allegorik mənə kəsb etdir: həzz Asket ilə hesablaşır. Əsl orta əsrlər teatri. Lakin bu qanlı hoqqabazlığın hər iki aparıcı simaları – cinayətkar və insaniyyətdən kənardır-onlar ruhu məhv edir və qan səpir. Həyat idealını isə fərqli yerdə - digər ideyalar arasında, şəxsiyyətin hissi-fəlsəfi və intellektual həyatının ahəngdar vəhdətində axtarmaq gərəkdir [5].

“Dorian Qreyin portreti” romanından hedonizm və asketizm arasındakı konfliktin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nikbinlik təcəssümü kimi hedonizmin son məqsədi - məişət məsələlərindən azad olmaq, daxili aləmini cilovlamaq, ekstaz olan asketizmə qarşı çıxır. Subyektiv tərzdə həm hedonistlər, həm də asketlər ali rifaha, həqiqətə yetməyə, şəxsi xoşbəxtliyinə can atır, onlar həyatdan özünəməxsus şəkildə zövq alırlar. Və onların hər birinin həzzi – hedonistin arzuları və asketin əzabları – yeganə mümkün xeyir və şər ölçüsü ilə təyin olunurlar.

O.Uayld romanındaki konfliktin əsaslandığı paradoks məhz budur.

Ədəbiyyat

- 1.Davies R.H. The Letters of Oscar Wilde. London, 2002, p.51
- 2.Wilde O. The Picture of Dorian Gray. London., 2001, p.34
- 3.Shaw B. My Memories of Oscar Wilde. London, 2000, p.397
- 4.Чуковский К. Оскар Уайльд. В кн.: Люди и книги. – М., 1990. 350с.
- 5.Овсянников М.Ф. История эстетической мысли. – М., Высшая школа. 1998. 389с.
6. Соколянский М.Г. Оскар Уайльд: очерк творчества. – Киев, 1999, 245с.
- 7.<http://www.litencyc.com/php/sworks.php?rec=true&UID=7386>
- 8.https://books.google.az/books?id=OGAUvLHnBAsC&pg=&redir_esc=y

Summary

Oriental motives in Oscar Wilde's novel "The Picture of Dorian Gray"

"The Picture of Dorian Gray" written by permanent English writer Oscar Wilde is one of most read novels in world literature and has been analysed from various aspects. The author of the article tries to deal with the problem of Oriental motives in this masterpiece. Thus the author emphasises on the contradictions between hedonism and ascetic ideas in oriental philosophy, later showing them out in the novel. Author also makes parallels among the characters as Dorian Gray, Lord Henry, Basil Hallward and the aetheric views of the writer.

Резюме

Восточные мотивы в романе Оскара Уайльда «Портрет Дориана Грея»

Роман английского писателя Оскара Уайльда «Портрет Дориана Грея» считается произведением, наиболее исследуемым и изучаемым с различных аспектов в литературоведении. Автор статьи старается выявить восточные мотивы в этом великолепном произведении. С этой целью автор, вынося на передний план противостояние гедонизма и аскетизма, пришедшее из восточной философии, пытается проанализировать произведение. Раскрывая характеры героев произведения – Дориана Грея, лорда Генри и Безила Холлуорда, автор прослеживает параллель с эстетическими взглядами писателя.

Rəyçi: fil.f.d., dos. H.Əliyeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
07.02.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 27.03.2017

Nərmin Şirinova
ADU

SİDİNİ ŞELDONUN “ƏGƏR SABAH AÇILSA” ROMANINDA “RİYAKARLIQ” MOTİVİ

Açar sözlər: riyakarlıq, Şeldon, motiv, Treysi

Keywords: hypocrisy, Sheldon, motif, Tracy

Ключевые слова: притворство, Шелдон, мотив, Трейси

ABŞ yazıçısı Sidni Şeldona şöhrət qazandıran “Əgər sabah açılsa” (*If Tomorrow Comes*) romanıdır. 1986-cı ildə yazıçının eyni adlı əsəri əsasında 3 seriyadan ibarət mini-serial çəkilmişdir. Sidni Şeldon əsasən kriminal triller janrında çalışırdı və onun oxucu auditoriyasının böyük qismi qadınlardan ibarət olmuşdur.

XX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq Amerika ədəbiyyatşünaslığında psixologizm problemi yazıçıların və ədəbiyyatşünasların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bədii psixologizm XX əsrin 70-80-ci illərində daha çox ədəbi debatlarla səbəb olmuş, 90-cı illərdən başlayaraq isə psixologizm tarixi-ədəbi prosesdə *immonent hərəkət* kimi araşdırılır və onun daxili bədii xüsusiyyətlərinin etapları ilə əlaqələndirilir [6].

Bədii psixologizm Qərb ədəbiyyatında daha çox insanın “gizli”, “daxili” dünyasına diqqət etməklə önə çıxır və daha çox Ziqmund Freyidin və Karl Yunqun *psixoaanalitik nəzəriyyə*sində maraqla müşaiyyət olunur. Bədii əsərin psixoloji məzmunu Qərb ədəbiyyatında ədəbi psixianalizin predmetinə çevrilir (M.Bonopart). Ş.Moronun “*Psixokritika*”sına çevrilir ki, bu da *mətn-müəllif* sisteminin dərk olunmasına gətirib çıxarır. Tanınmış amerikalı yazıçı Sidni Şeldon da yaradıcılığında daha çox qəhrəmanın mənəvi-psixoloji vəziyyətini qabartmağa çalışır və “gizli”, “daxili” dünyasına nüfuz edir [5].

Sidni Şeldonun “Əgər sabah açılsa” romanında cəzbedici qeyri-adi oğurluq hadisələrini törədən, əvvəllər bank işçisi olmuş, sadə qadın Treysi Uitninin taleyindən söhbət açılır. O bu yola Yeni Orlean mafiyasının “qurbanı” olduqdan sonra başlayır. Sevgilisi və inandığı mafiya tərəfindən aldanmış Treysi təsadüfən günahlandırılaraq həbs olunur. Gözlənilməz əfv çıxdıqdan sonra o normal həyata qayıtmağa çalışır, lakin cəmiyyət tərəfindən barmaqlıqlar arasına düşdüyü üçün qəbul edilməyən Treysi, oğru olur və onu incidənlərdən qisas almağa başlayır. Oxucu onu artıq brilyant, pul hesabları və digər şübhəli fırıldaqların siması olaraq görür.

“Riyakarlıq” motivi romanda hərtərəfli verilir. Motiv adı altında yüksək əhəmiyyətə (semantik dolğunluğa) malik “əsərin komponenti”ni başa düşürük. O ayrıca söz və ya söz birləşməsi törədə bilər, təkrarlana və şəklini dəyişə bilər, yaxud müxtəlif leksik vahid kimi, ya da sadəcə olaraq başlıq və ya epigraf şəklində işlənilib mətndə gizli mənə daşıya bilər. “Riyakarlıq” motivi romanda strukturlu şəkildə mikrovəziyyətlərin riyakarlığı kimi verilir və baş qəhrəmanın həyatındakı rolunu müəyyənləşdirməyə imkan yaradır [3].

“Riyakarlıq” motivi romanda sosial rolların və paltarların dəyişilməsi şəklində verilmişdir. Hər bir fırıldaq diqqətlə planlaşdırılmış tamaşa tərzindədir.

Yazıçı qəhrəmanın daha gerçək obrazını yaratmaq üçün zahiri dəyişikliklər (geyim, makiyaj) kimi əlavə vasitələrdən istifadə edir, danışiq tərzini dəyişir. Bütün bunlar öz kimliyini gizlətməyə, yanlış ünvana yönlənməyə imkan verir.

Aşağıdakı nümunədə Treysin həbsxanadan çıxdıqan sonra, əvvəllər işlədiyi bankın müəssisənin əxlaqi standartlarının qorunması bəhanəsi ilə onun bankdakı hissəsini ümumi kapital hesabına köçürdüyünü öyrənir. Treysi ona çatmalı olan pulları götürməyə qərar verir. Bankın əməkdaşları tərəfindən tanınmamaq məqsədilə o daha aşağı təbəqənin nümayəndəsi rolunu oynayır və özünü meksikalı Rita Qonzales kimi qələmə verir:

“Tracy stood outside the familiar entrance to the Philadelphia Trust and Fidelity Bank. She wore a long black wig and heavy, dark makeup, with a raw red scar on her chin. ... “Buenos días, señor. I would like to open a checking account, ahora,” Tracy said. Her accent was Mexican, the accent she had heard for all those months from her cell mate Paulita.

There was a look of disdain on Creighton’s face. “Name?” “Rita Gonzales.”

“And how much would you like to put in your account?” “Ten dollars”” [2,c. 103].

Daha inandırıcı görünmək üçün Treysi öz zahiri görünüşündə parik (*a long black wig*), makiyaj (*heavy dark makeup*), yanağında şram (*red scar on her cheek*) kimi dəyişikliklər edir. Əsərin qəhrəmanı hətta danışiq manerasını belə meksikalıya xas tərzdə, ingilis və meksikan sözlərindən istifadə etməklə imitasiya edir.

“Buenos días, señor. I would like to open a checking account, ahora”, “I’m sorry, señor. I hurt mi mano – my hand – in an accident).

Riyakarlıq işə yarayır və o bankı tanınmadan tərk edir və sonra pulları öz hesabına köçürür.

Başqa bir kommunikativ situasiyada Londonun *“Parker və Parker”* zərgərlik firması ilə fırıldaq çevirən Treysi eyni vaxtda iki rol oynayır. Əvvəlcə o özünü Texasdan olan zəngin işadamının həyat yoldaşı Missis Bineke kimi təqdim edir və zümrüd almaq istədiyini söyləyir. Maskalanmaq üçün o bahalı geyim, parlaq makiyaj və texasslılara məxsus aksentdən istifadə edir.

“A young woman with blond Sassoon-ed hair, wearing far too much makeup and a tight-fitting Italian knit dress under a sable coat, totally inappropriate for the weather, jumped out of the car.

“Which way’s the joint, junior?” she asked. Her voice was loud, with a grating Texas accent” [2, c.105].

Texaslıların kobud, səviyyəsi aşağı insanların stereotiplərinə uyğun gəlmək məqsədilə o özünü ədəbsiz aparır, hündürdən danışır və gülür. Danışıq manerasını təsvir edərkən isə *to guffaw* (*The woman guffawed*), *to giggle* (*The blonde giggled*), *to laugh feillərindən raucously* (*She laughed raucously*) zərflə birlikdə işlətməklə istifadə edir. Treysin nitqində həddən artıq slenqizmlər (*partner, fella, joint, grand*) və amerikan danışiq dilindən götürülmüş (*betcha, meb-be, whatcha got, ain cha, ain’t gonna, what you gotta do*) ifadələr də yer alır.

Əsərin qəhrəmanı o qədər gözəl şəkildə obraza girir ki, firmanın əməkdaşlarından heç biri bunun yalan olduğundan şübhə etmir. Treysi zümrüdü daşı alır və bir neçə gündən sonra firmaya gəlib xahiş edir ki, ona eyni daşın ikincisini də satsınlar çünki o bundan sırığa düzəltməyə çalışacaq. Bunun yeganə on karatlı zümrüd olduğunu öyrənəndə isə Treysi özündən çıxır və firmanın direktorunun qarşısında belə şərt qoyur ki, əgər daşın tayı tapılırsa ona yaxşı mükafat verəcək, əks təqdirdə pullarını geri tələb edəcəkdir. Bir neçə gündən sonra firmanın direktoruna Kontessa Marisa adlı italyan qadın zəng vurur və bildirir ki, zümrüd daş satmaq istəyir. Oxucunun qarşısında tamamilə başqa bir qadın canlanır.

“The door opened, and Halston found himself facing an elegant-looking lady in her fifties, with dark eyes, a lined face, and black hair laced with gray.

When she spoke, her voice was soft, with the familiar melodic Italian accent ...

“Ah, sì. I am the Contessa Marissa. Come in, signore, per favore” [2,c.134].

Bu kommunikativ situasiyada da əsərin qəhrəmanı daha da gerçək obraz yaratmaq məqsədilə parik və makiyajdan istifadə edir, danışq manerasını dəyişir. O italyan aksentini məharətlə imitasiya edir və onun danışığı ingilis və italyan dillərinin qarışığından ibarətdir (*“Scusi. Non parlo molto bene inglese. I speak poor English”*, *“Grazie. Would you take perhaps coffee? Tea?”*).

Riyakarlıq burada da işə yarayır və firmanın direktoru Missis Bineke və Kontessa Marisanın eyni adam olduğundan şübhə etmir. Treysi ondan aldığı zümrüdü onun özünə baha qiymətə satır.

Bu fırlıdaqdan sonar Treysi yeni həyata başlayır. Əsərin qəhrəmanının bütün həyatı bundan sonra daim dəyişən rollarla əvəzlənir.

“Tracy became a chameleon, an expert in makeup and disguises and accents. She acquired half a dozen passports. In various countries, she was a British duchess, a French airline stewardess, and a South American heiress” [2, c.165].

Müəllif *chameleon* (xameleon) sözünü metaforik şəkildə işlətməklə insana işarə edir və göstərmək istəyir ki, Treysi dəyişiklik yaratmaqda artıq mahir sənətkara çevrilib. Onun rollarının ardıcılıqla verilməsi və həddən artıq olması buna sübutdur. Süjet xəttinin inkişafı ilə Treysin məşğuliyyət növünə marağı və münasibəti də dəyişir. Əgər başlanğıcda o fırlıdaqçılığa neqativ münasibət bəsləyirsə, sonradan onun düzgün həyat tərzinə qayıtmaq istəyini dolandırıcılıq işinə artan marağı üstələyir. Bu oyunda onun tək riayət etdiyi qanun isə vicdanlı, sadə insanları aldatmamaqdır.

She no longer even entertained the thought of quitting. She loved the challenge of outwitting clever, successful people. The thrill of each daring escapade acted like a drug, and Tracy found that she constantly needed new and bigger challenges. There was one credo she lived by: she was careful never to hurt the innocent [2, c.178].

Əsərin qəhrəmanı özü öz hayatını maskarad adlandırır. Lakin romanda *masquerade* (maskarad) mənfi mənada işlənmir. *Exciting* (həyəcanlandırıcı)epiteti göstərir ki, əslində Treysin bu cür macərə dolu həyat xoşuna gəlir.

Her green eyes had a look of innocence, and her face looked guileless and vulnerable. The mirror is lying, Tracy thought. I'm not that woman anymore. I'm living a masquerade. But an exciting one [2, c.189].

Romanın finali açıq qalır. Belə ki, sonuncu uğurlu fırıldaqından sonra əsərin qəhrəmanı şəxsi həyatda xoşbəxt ola bilmək şansı əldə edir, amma evə dönüş zamanı təyyarədə onun qonşusu zəngin amerikalı iş adamı Maksimilian Pyerpont olur. Müəllif oxucuya imkan verir ki, əsərin qəhrəmanının necə seçim etməsini özü düşünsün.

Beləliklə, “riyakarlıq” motivi Sidni Şeldonun “Əgər sabah açılsa” romanında açıq qalır. Süjet xəttinin inkişafı ilə Treysinin həyatı ssenari üzrə planlaşdırıldığı, hər replikasını, baxışını və jestlərini ciddi cəhdlə düşündüyü böyük tamaşaya çevrilir.

“Riyakarlıq” motivi leksik üsullarla rolların və geyimin dəyişilməsilə qeyd olunur. Sidni Şeldon incə və səlis üslubun sənətkarıdır. Onun bütün yaradıcılığı boyu üslubunun gözəlliyi diqqəti çəkir.

Ədəbiyyat

1. Sheldon S. *Nothing lasts forever*. – Harper Collins Publishers, London, 1994. - 376 c.
2. Sheldon S. *If Tomorrow comes*. – Harper Collins Publishers, London, 1997. 343 c.
3. Стеценко Е.А. Судьбы Америки в современном романе США. – М., 1994. 237 с.
4. Юнг К.Г. Аналитическая психология. – М., 1995. – 309 с.
5. <http://www.petershop.com/catalogue/library/sidni-sheldon.html>
6. Халиев В. Е. Теория литературы.
URL: http://c3.ru/book1100_101.shtml

Summary

The motif of hypocrisy in Sidney Sheldon's novel “If tomorrow comes”

In this article we investigate American writer and producer Sidney

Sheldon's a crime fiction novel *If Tomorrow Comes*. It is a story portraying an ordinary woman who is framed by the Mafia, her subsequent quest for vengeance towards them and her later life as a con artist.

Резюме

Мотив притворства в романе Сидни Шелдона «Если наступит завтра»

В этой статье мы исследуем детективный роман американского писателя и продюсера Сидни Шелдона «Если наступит завтра». Роман повествует о жизни обычной женщины, которую обвиняла мафия. И она стремится отомстить мафии превращаясь в мошенницу.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. A.Sabitova
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
07.02.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.02.2017

Afaq Yusifova
ADU

YUCİN O'NILİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏT KONSEPSİYASI

Açar sözlər: *O'Nil, Ekspressionizm, pyes, Amerikan dramı*

Keywords: *O'Neill, Expressionism, play, American drama*

Ключевые слова: *О'Нил Экспрессионизм, пьес, американская драма*

Yucin O'Nil XX əsr Amerika Birləşmiş Ştatları ədəbiyyatı və incəsənətinin seçilən nümayəndələrindən idi. Görkəmli dramaturq 1914-cü ildən başlayaraq 1917-ci ilə qədər bir pərdəli “dəniz pyesləri” yazmışdır. “Dəniz pyeslər”indəki dənizçilərin kobud danışığı, dar dənizçi daxmalarındakı yoxsul şərait, onların həyatlarının gerçəkliyə yaxın təsviri rəsmi olmayan incəsənətin özünün vasitələri ilə Amerika səhnəsində yeni estetik teatır təsdiqləyən bədii manifest idi. Buraya “Şərqi-Kardiffə doğru” (*Bound East for Cardiff*), “Evə gedən uzun yol” (*The Long voyage home*), “Sərhəddə” (*In the Zone*), “Karibdəki ay” (*Moon of the Caribbees*) pyesləri daxildir. Bu pyesləri formal əlamətlərinə görə ekspressionizmə aid edirlər. Ekspressionizm haqqında O'Nil yazırdı: “Ekspressionizm xarakterin təsvirinin əhəmiyyətini inkar edir. Mən anladığım qədər, ekspressionizm səhnədə müəllif və tamaşaçı arasında olan hər hansısa bir maneəni minimuma endirməyə çalışır. O, müəllifə tamaşaçıya birbaşa müraciət etmək imkanı verir. Şəxsən mən inanmıram ki, bilavasitə personajların vasitəsi ilə hər hansı ideyanı tamaşaçıya çatdırmağın daha asan yolu vardır” [4, s.28].

“Dəniz pyesləri” içərisində həcm baxımından daha böyük olan “Şərqi-Kardiffə doğru” əsərindəki hadisələr məhdud məkanda cərəyan etsə də, bu məhdudiyyət pyesin bütün quruluşunu təyin edir. Burada yük gəmisindəki dənizçilərin zəhmətli və dözülməz, sınaqlarla dolu həyatı dolğun şəkildə təsvir olunub. “Dəniz pyeslər”inin qəhrəmanları cəmiyyətdən asılı deyillər. Onların “primitizm”i insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətləri fonunda xüsusi incəliklərlə göstərilir. Bu pyeslərdə O'Nilin əsas məqsədi həyat pərdəsinin arxasında gizlənən qüdrətli gerçəkliyi əks etdirmək idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq O'Nil qeydlərində bildirir ki, Harvard Universitetində müəllimi olan C.Beker bu pyesi bəyənməmiş və “Şərqi-Kardiffə doğru” əsərini ümumiyyətlə pyes hesab etmədiyini bildirmişdir. Buna baxmayaraq yazıldıqdan iki il sonra (1916) yeni Amerika dramının yarandığı elan olundu və pyes “*Provincetown Players*” truppası tərəfindən səhnəyə qoyuldu [6; 7].

Dahi dramaturqun ilk çox pərdəli əsəri olan “Üfüq arxasında” (*Beyond the Horizon*) dramı 1920-ci ildə işıq üzü gördü və böyük rəğbətlə qarşılanaraq Pulitzer mükafatına (*Pulitzer Prize*) layiq görüldü. Yazıcının bundan sonrakı pyesləri olan “Anna Kristi”, “Qərribə interludiya” da Pulitzer mükafatına layiq görülmüşdür. Onun “Üfüq arxasında” və ondan sonra yazılan pyeslərini tənqidçilər “naturalist” əsərlər adlandırırdılar. Bir çox mənbələrdə həmin əsərlərin realist dramlar olduğu da qeyd olunur. Bəxtsiz adamların taleyi “Üfüq arxasında” pyesində xəyalpərəst iki qardaşın simasında özünü göstərir. Robert və Endryu

Mayonun psixoloji portreti, fermanın tənəzzülü, yazıçı tərəfindən sənətkarlıqla təsvir olunmuşdur.

Pyesin əvvəlində tamaşaçıya al-əlvan bir yer kimi təqdim olunan fermanın son səhnədə tənəzzülü qəmgin hisslər oyadır. Qardaşlardan daxilən şair ruhlu olan Robert uzaq səyahətlər arzusu ilə yaşayır, “üfünün arxasındakı” yerlər həmişə onun dərin marağına səbəb olur. Digər qardaş Endryu isə dərin köklərlə torpağa, fermaya bağlıdır. Onları bir-birinə sadəcə qan bağı deyil, həm də həlli mümkün olmayan rəqabət bağlayır. Çünki hər ikisi eyni qızı – Rutanı sevirlər və bu sevgi pyesin hər iki qəhrəmanın məhvinə səbəb olur. Ruta Roberti seçsə də o, səyahət arzularından imtina edib fermada qalmır və beləliklə, təsərrüfat iflasa doğru gedir. Robert həm müflisləşir, həm də Ruta ona olan hisslərində yanıldığını, əslində Endryunu sevdiyini dedikdən sonra tamamilə mənəvi böhrana düşər olur. Daha sonra isə tək sevinci olan qızının ölümü də bu bədbəxtliyin daha da dərinləşməsinə səbəb olur. Fermanı tərk etməyə məcbur olan Endryunun da həyatı yaxşı keçmir. Doğma yurdundan ayrı düşmək, iflasa uğramaq onun həyata olan bütün inamını itirməsinə səbəb olur.

Yucin O'Nilin tədqiqatçıları olan Artur və Barbara Gelb deyirlər ki, 1920-ci ildə “Üfünün arxasında” pyesi səhnəyə qoyulduqdan sonra yeni-yeni məşhurlaşan dramaturq yaradıcılıq əqidəsini izah etməyi xahiş edən jurnalistərə belə demişdi: “Uğura nail olub, onu ötüb keçməyən və uğursuzluğun dadını bilməyən insanlar mənim üçün mənəvi cəhətdən orta sinifə məxsusdur... Sənətkar həmişə əzab çəkməlidir. Müvəffəqiyyətdə dayanmaq – şəxsiyyətin əhəmiyyətsizliyini və arzusunun kiçikliyinə sübut edən kompromisdir. Mümkün olmayan şeyin naminə yaşamağa və ölməyə dəyər” [4, s.92].

Beləliklə, “Yucin O'Nil yaradıcılığında ilk dəfə olaraq onun üçün başlıca motivlərdən sayılan – yalan bünövrəsi üzərində dayanan şəxsiyyətin cəmiyyətdə mənəvi potensialının reallaşması probleminə toxunur. Bir sıra çatışmayan cəhətləri olmağına baxmayaraq pyes öz zamanında sosial mühitin gerçək təsviri, hadisələrin faciəvi çalarları, bədii novatorluğu ilə Amerika səhnəsində özünəməxsus yer tutmuşdur” [1, s.52].

Yucin O'Nilin digər pyesi olan “İmperator Cons” (*The Emperor Jones* – 1920) yazıcının yaradıcılığında yetkinlik dövrünün başlanğıcı hesab olunur. İki həftəyə yazılmasına baxmayaraq süjeti və ideyası dramaturq tərəfindən uzun illər düşünülmüş bu pyesdə ilk dəfə səhnəyə ağ dərililərlə yanaşı zənci aktyor da çıxarılmışdır. O'Nil bütün Amerika həyatını bürüyən irqçilik və irqi bərabərsizlik problemini dərinlən dərk edirdi. Bir yazıçı kimi onun üçün əsas olan qanun yox, ağların və qaraların şəxsiyyətinə təsir edən irqi bərabərsizliyin törətdiyi sosial-psixoloji aspektlər idi. Yazıçı sadə təsvirlərdən imtina edərək dünyada insanların ağlara və qaralara, günahkarlara və günahsızlara bölündüyünü, həyatın keçilməz yollarını özünəməxsus formada göstərməyə çalışmışdır.

O'Nilin yaradıcılığının tanınmış tədqiqatçısı Virciniya Floyd da qeyd edir ki, “Onda (“İmperator Consda”) müəllif özündən əvvəlki forma və məzmunu birləşdirmə cəhdindən də irəliyə gedir” [5, s.124].

Hadisələrin əvvəlində pyesin qəhrəmanı Brutus Cons Qərbi Hindistan adalarının imperatoru kimi təqdim olunsada da sonrakı danışıqlarda onun Birləşmiş

Ştatlarda həbsdən qaçaraq adaya düşdüyü məlum olur. Adadakı pərakəndəlikdən istifadə edərək özünü imperator elan edən Cons xalqı itaət altında saxlayaraq hakimiyyətdən sui-istifadə edir. Lakin bu zorakılıq uzun müddət davam etmir və xalqın üsyanı nəticəsində o, sarayı tərk edib meşəyə qaçır. Meşədə qaldığı müddətdə keçmiş onun yaxasını buraxmır və o nə qədər uzağa gedirsə getsin etdiyi cinayətlər və vicdanının səsi onu rahat buraxmır. Dramaturq Consa özünə haqq qazandıрмаğa imkan vermir və onu öz günahını qəbul etməyə, tövbə və yalvarışlara sövq edir.

Bu qəhrəmanın simasında O'Nil Amerika cəmiyyətindəki özbaşınalılıqları, sistemin çatışmazlıqlarını, düşüncə tərzinin yalnışlığını göstərməyə çalışırdı. Bir imperator kimi Consun geyimlərinin, taxtının gülüncüklüyü dramaturqa maskalanmış Amerika ictimai mexanizminin nöqsanlığını və saxtakarlığını açıq-aydın təsvir etməyə imkan verirdi. Consun sonda günahlarını dərk etməsi Amerikalıların zənciləri öz doğma köklərindən ayıraraq köləyə çevirdikləri günahını boynuna alması və bunun nəticəsi olaraq zəncilərin də hüquq əldə etməsi kimi başa düşülür. “İmperator Cons”dan sonra gələn “Tüklü meymun” (*The Hairy Ape – 1922*), “Qanadlar bütün bəşər övladlarına verilir” (*All God's Chillun Got Wings – 1924*) pyesləri də sosial mənadan, həyati problemlərdən təcrid olunmamışdır. Bu pyeslərdə yalnız mövcud olan ictimai qaydaların ədalətsizliyi, sosial problemlər göstərilir, həm də bu problemləri həll etməyin yolları axtarılır.

Görkəmli Alman professoru Mərdi Veldjimi özünün “O'Nil və alman ekspressionizmi” məqaləsində sübut etməyə çalışır ki, amerikalı dramaturq öz yaradıcılığında Alman ekspressionistlərinin arxasınca getmiş və əsərlərində onlardan bəhrələnmişdir. O'Nilin yaradıcılığında ekspressionizmə ən bariz nümunə “Tüklü meymun” əsəridir. Pyesdə O'Nil bütün janrlar üçün vacib olan qəhrəman problemi üzərində dayanaraq onun daxili aləmini açmağa çalışır və bununla da Alman ekspressionizminə olan münasibətini göstərir. Lakin Alman ekspressionistlərdən fərqli olaraq O'Nil burada mücərrəd insan obrazlarını deyil, tamaşaçılarla ünsiyyətə girə bilən real insanların interpretasiyasını verə bilmiş, səhnədə güclü insan xarakteri yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

“Tüklü meymun” pyesinin qəhrəmanı ocaqçı Robert Smitdir. Sosial iyerarxiyanın ən aşağı pilləsində dayanmasına baxmayaraq, Smit hesab edir ki, əmək dünyanın ən qiymətli dəyəridir: ona görə də dünyanın əsl sahibi fabrik və kapital sahibləri deyil, elə onun özüdür. O, çox qürurla yaşayır, varlılara yuxarıdan aşağı baxır, onları heç nəyə lazım olmayan insan toplumu sayır. Düşüncələri getdikcə onu faciəyə yaxınlaşdırır. Robert təsadüfən rastlaşdığı milyonçulardan birinin qızının gözü ilə dünyaya baxıb başa düşür ki, əslində o, reallığı olduğu kimi dərk etməmişdir. Bununla özünün əslində heç kim olduğunu başa düşür, anlayır ki, o, heç də yaradıcı əməyi ilə qürur duyan insan yox, sadəcə “tüklü meymun”dur. Bu düşüncə onun ruhi sarsıntı keçirməsinə səbəb olur. Smit onun kimi əməyə qiymət verən insanların hesabına varlanmış kapitalistlərdən üz döndərüb, müasirliyi keçmiş çevirmək istəyir, qorillaların yanına – ibtidai cəmiyyətə qayıtmaq arzusuna düşür. Lakin keçmişə qayıtmaq onun iradəsindən asılı olmadığından məğlubiyyətin acısını bir qədər yüngülləşdirir.

Amerikada həmişə belə hesab olunurdu ki, pyes aktyorların bir-birilə ünsiyyətə girməsindən ötrü replikalar zəncirindən ibarətdir. Heç bir amerikan dramaturqu

O'Nil kimi səhnə kanonlarını qorxmadan və amansızcasına pozmağa cürət etməmişdir. O, həmişə pyeslərinin yalnız yüksək bədii nümunələr olmasını arzulayırdı.

“Qanadlar bütün bəşər övladlarına verilir” pyesinin ideyasını O'Nil öz gündəliyində belə yazır: “Ağ dərilili qadınla evlənmiş zəncinin həyatı pyesin əsasını təşkil edir – mən bunu daha yaxından təqib etməyə nail oldum. Buna yalnız insan tarixi kimi baxmaq olar” [3, s.109].

Bu qısa qeyddə yazılmış pyesin süjeti demək olar ki, dəyişilmədi. Pyesin əsas qəhrəmanı olan zənci Cim ağ dərilili Ellanı uşaqlıqdan saf, təmiz məhəbbətlə sevsə də qız ətrafındakılardan eşitdiyi zənci mövhumatına görə onu görmək belə istəmir. Lakin sonra Ellanın gözləri açılır və o əsl həqiqəti – Cimin necə mehriban və nəcib bir insan olduğunu, hətta onu əhatə edənlərin içərisində yalnız Cimin mə-nəviyyatının “ağ” olduğunu görür. O, təhqirlərə, incikliklərə əhəmiyyət verməyə-rək Cimin sevgisini qəbul edir. Lakin Ella və Cim xoşbəxt ola bilmirlər. Məlum olur ki, Ellanın Cimin yanına gəlməsi heç də ona olan məhəbbətinin təzahürü deyil. O, öz çətin həyatından qaçmaq üçün Cimə sığınmışdı. Elə buna görə də Cimin vəkil olmaq arzusu, təhsilə marağı Ellanı qıcıqlandırır. O öz uğursuzluqlarının yanında Cimin müvəffəqiyyətini qəbul edə bilmir. Cim isə Ellaya görə həyatda nə-yəsə sahib olmaq istəyirdi. Cim həyatın bütün məğlubiyətlərinə dözür. Lakin müvəffəqiyyətsizliklərdən sınırlı və mənlik hüququnun bərabərliyinə görə ağ dərililərlə mübarizədən imtina edir. Cimin xəyalı ətraf aləmin hüdudlarından kənarla yerləşir və son səhnədə Cim həmişəlik özündən, insanlara xidmət etməyə ümid et-di-yi planlarından əl çəkir.

Bu pyeslə O'Nil irqi ayrışdırıcı toxunaraq zəncilərin bir insan kimi ağlarla bərabər olduğunu təsdiq etməyə nail oldu. Bu hadisə həmin vaxt insanların şüuruna o qədər təsir etdi ki, artıq ağ dərililərlə zəncilər bərabər olduqlarını anlayıb bir-birlərinə sevgilərini etiraf etməyə cəsarət edə bildilər.

O'Nilin insan psixikasının gizli sirlərinə olan marağı onun 1928-ci ildə səh-nəyə qoyulan və Pulitzer mükafatına layiq görülən “Qəribə interlyudiya” (*Strange Interlude*) adlı pyesində düşüncələrini ifadə etdiyi monoloqlarda öz əksini tapmışdır. Doqquz pərdə ərzində əsas qəhrəman Nina Lidsin intim həyatı tamaşaçı qarşısında canlanır. Əsər böyük tirajla çap olunsada müəllif buna bir o qədər də sevinməmişdi. O, sözün əsil mənasında Amerikanın Esxili olmaq istəyirdi [1].

Ötən əsrin otuzuncu illərinin ortaları O'Nilin həyatında ən iztirablı dövr olmuşdur. Yaşadığı cəmiyyətin ziddiyyətləri ona da təsir göstərirdi. Eyni zamanda beynəlxalq aləmdə gərginliyin artması da onun mənəvi böhranına səbəb olurdu və bütün bunlar onu pessimizmə sürükləyirdi.

Ədəbiyyat

1. Arthur and Barbara Gelb, *O'Neill*, New York, 1962, p. 121
2. Bentley E. R. *The Life of the Drama*. — N. Y. (N. Y.): Atheneum, 1964. — IX, 371 p.
3. Eugene O'Neill and the emergence of American Drama; Amsterdam, Atlanta, GA 1989, p. 205
4. *Expressionism in the Plays of Eugene O'Neill*; Luke Maurelius Grande, Loyola University Chicago, 1948, p. 160
5. Floyd V. *The plays of Eugene O'Neill // A New Assessment*. N.Y., 1985, p.202

6. О'Нил Ю. Крылья даны всем детям человеческим / Пер. с англ. Е. Корниловой // О'Нил Ю. Пьесы: В 2-х т. / Сост. и вступ. статья А. Аникста. – М.: Иск-во, 1971. –Т. 1. С. 335-384.
7. Ромм А. – Американская драматургия первой половины XX в. Л., 1978
Сахновский-Панкеев В. А. Драма. – Л.: Искусство, 1969. – 232 с.

Summary

The Conception of personality in Eugene O'Neil's works

In this article we investigate creative activity of American playwright and Nobel laureate Eugene O'Neil and revival of the American drama in the XX century.

O'Neill's first efforts were awkward melodramas, but they were about people and subjects-prostitutes, derelicts, lonely sailors. O'Neill was the first American dramatist to regard the stage as a literary medium and the only American playwright ever to receive the Nobel Prize for Literature. Through his efforts, the American theatre grew up during the 1920s, developing into a cultural medium that could take its place with the best in American fiction, painting, and music.

Резюме

Концепция личности в произведениях Юджина О'Нила

В этой статье мы исследуем творчество американского драматурга и лауреата Нобелевской премии Юджина О'Нила и возрождение американской драмы в XX веке.

О'Нил стал первым американским драматургом рассматривать сцену в качестве литературной среды и единственный американский драматург когда-либо, чтобы получить Нобелевскую премию по литературе. Благодаря его усилиям, американский театр вырос в течение 1920-х годов, развитие в культурной среде, которая может занять свое место с лучшими в американской художественной литературе, живописи и музыки.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. N.Nuriyeva
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
06.03.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 14.03.2017

Rena Zülfiqarova
ADU

CON APDAYKİN “DOVŞAN, QAÇ” ƏSƏRİNDƏ SİMVOLLARIN İŞLƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: dovşan, vəhşi həyat, sivilizasiya, simvolizm

Keywords: rabbit, wild life, civilization, symbolism

Ключевые слова: кролик, дикая жизнь, цивилизация, символизм

“Dovşan qaç” (“Rabbit Run, 1960”) əsərində “su” dəfələrlə müəllif tərəfin-dən müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Birinci dəfə Dovşan qaçarkən o, okeana tər-əf yönəlir. Bu məqamda “su” – “yenidəndoğulma” (“təzələnmə” mənasında işlə-dilmişdir. Lakin Dovşanın yaddaşında “su” xoşbəxt anların simvolu kimi yenə də “yenidəndoğulma” mənasında qalmışdır: Dovşan hələ Cənislə evli olmadığı zaman yaşıl sulara onunla birgə vaxt keçirmişdir (this is still rebirth – rebirth through union with another).

Romandakı hadisələr inkişaf etdikcə “su” əlavə mənə çalarlarında işlədil-mişdir: üzgücülük hovuzunun xlorla təmizlənməsi saflığın, Dovşanın suda islan-ması isə onun xoşlamadığı soyuqluğun rəmzi kimi təqdim edilmişdir. Lakin onla-rın arasındakı münasibələr tədricən korlanır və mübahisə yaranır. Rufun mübahisə zamanı qışqırması, hay-küy yaratması qəmçinliyin simvoludur. Dovşan Rebeka-nın doğulmasını gözləyərkən özünü su altında öz “zəncirindən asılı halda” hiss edirdi.

Rebekanın suda boğulması, artıq suyun yenidən doğulma və təmizlik mənalarından uzaqlaşaraq daha irəliyə - ölüm və çirkaba işarə kimi işlədilirdi. Sonralar “su” Dovşanın iş həyatında “ikilik” anlamında başa düşülürdü. Belə qərribə hadisələrdən sonra sanki Dovşanda susuzluq əlaməti yaranmışdı. Hətta kimsə ona su təklif edəndə belə bu, ona köməklik etmirdi. Dovşan özünü yalnız sodalı içki (soda fountain) içdikdə rahat hiss edirdi. Dovşan yeniyyətmələrlə İsa haqqında və digər mövzularda söhbət etməyi xoşlayırdı. Romanın sonunda yay mövsümü olmasına baxmayaraq Dovşan “qar üzərində yerimək” arzusu ilə yaşayırdı. Bəlkə də, Dovşanın canında “su”, “soyuq” və “buz” olmaq qorxusu var idi. Digər tərəfdən Dovşanda yaranan bu hal bəşəriyyətin üzleşdiyi ən qorxulu bəlalardan biri olan insanlar arasındakı soyuqluq hissəsinə qarşı münasibəti idi.

Dovşanın Mickey Mouse Club və Magipeel Puler şirkətləri haqqında düşüncələri maraqlıdır. Dovşanın fikrincə adları çəkilən şirkətlər fırlıdaqçılıq simvoludur. Onların məqsədi daha çox maliyyə xarakteri daşıyır. Həmin şirkətlər üçün Dovşanın və ya kimsənin necə düşünməsi əhəmiyyətli deyildir. Onlar ancaq mümkün olduqca daha çox gəlir haqqında düşünürdülər.

Dovşanın Mr. Sprinqerin “maşın satışı” haqqında düşüncələri eynidir. O, bu işlə problemlərini həll etmək üçün məşğul idi. - ” He uses the fact that he owns a car lot to try to control Rabbit – he gives him a job, and keeps tabs on him that way. How does Mrs. Smith’s garden fit in? Isn’t that where Rabbit is finally happy with his job? Yes, but Mrs. Smith thinks her flowers are a waste of the field

– as the peeler strips the vegetables of nutrients, the flowers strip the land of it’s potential to nourish the hungry, fraudulent in the beauty that Rabbit finds nourishing. He just can’t win.” - Yuxardakı şirkətləri meyvə və tərəvəzin qabıqlarının daha qidalı olduğu və Xanım Smitin güllər haqqında düşüncələri – gözəllik vasitəsi ilə fırıldaqçılıq və s. Dovşanın fikrini dolaşdırırdı. O. Yenə də uduzdu. [2, s.34]

Xanım Smitin bağının təsvirində Ay və Günəş ənənəvi qaydada təqdim edilmişdir. Müəllif təbiətin təbii harmoniyasını – zamanın təbii keçid dövrlərini təsvir etmişdir. Bekinin dəfn mərasimindən əvvəl Dovşan özünü yuxuda Xanım Smitin bağına oxşar, lakin güllər olmayan bir məkanda görmüşdür. Ümumiyyətlə, Apdaykin çox xarakterləri üçün yuxular şəxsi arzularına dərin keçid rolunu oynayır. Siqmund Freyd qeyd edirdi ki, yuxular insanlara Allah, yaradıcı olmağa imakn yaradırdı. Yuxuların məzmunu “Amerikan arzusu”nun yaratdığı narahatlıqları ifadə edirdi. C.Apdayk bu yolla öz metod və niyyətlərini oxucuya çatdırırdı.

Dovşan ikinci yuxunu Rebekanın ölümündən sonra görmüşdür – o, səmada iki disk, biri solğun, biri isə tam. Daha sonra o, “The cowslip swallows up the elder” (“Nərgiz gülü ısırqanı udur”) səsini eşidəndə başa düşür ki, gördükləri – disklər günəş və aydır və ölüm həyatın qarşısını kəsmişdir və o, irəli getməli, yeni inama qovuşmalıdır. Muafiq olaraq, bu obrazlar Amerikan ailənin – Dovşanın uşaqlarının (Nelson və Beki) arzusudur. Dovşan qətiyyətlə inanırdı ki, tam obraz (dense disk) onun qızıdır və o, dəfn edildikdən sonra səmaya qalxmışdır. Dovşanın kədəri bütün ailəni yoluxdurmuşdur, onun oğlu Nelson ölümdən daha bəyazdır. Lakin o, ailənin varisidir. “Yeni din” arzusu Dovşanın oğlu ilə bağlı düşüncələrini ifadə edirdi, Nərgiz gülünün (cowslip) disk obrazı Dovşanın qolf oyununda mükəmməl gedişindən – disk-top obrazı Amerikan arzusundan xəbər verirdi.

C.Apdaykin “cowslip” (nərgiz gülü) obrazı ayı - ölümü, “elder” (ısırqan) isə günəşi – həyatı simvolizə edirdi. “Ay günəşi udur”, yəni ay günəşin üzünü bağlayır və bir anlıq həyat dayanır (Rebekanın ölümü). Dovşan həyat və ölümün bütöv bir dövrənin hissələri olduğunu düşünürdü.

“The elder” və “the cowslip” (ısırqan və nərgiz gülü) – hər ikisi yaz çiçəkləridir və Xanın Smitin bağının boş təsvir edilməsi Dovşanın arzusu ilə bağlı idi. Bəlkə də bağın bu şəkildə təsvir edilməsi qolf meydançasını ifadə edirdi. Qolf oyununda düzgün oynamaq – həyatda öz məqsədinə doğru daha dürüst irəliləmək, səni məmnun edəcək arzuları yaşamaq anlamında təqdim edilirdi.

Lakin Dovşan yuxudan ayılıanda ona ağah olan ideyaları həyata tətbiq edə bilmir. Romanın sonuna qədər oxucu onun arzusunun reallığa cevrildiyindən xəbər tutmur. Dovşanın qaçması - “yeni din axtarması” (“founding a new religion”) “religion of running”(“qaçma dini”) hesab edilə bilərdi.

Dovşan üçün gördüyü hər şey – yol, xəritə, sperma, iş, dəvət, hətta mənzil tələni sinvolizə edirdi. Bəzən, o, açıq havada belə tələni hiss edirdi. Oxucu isə başqa cür düşünürdü: tələ Dovşanın paranoya halının simvoludur. Dovşan üçün real qorxu Cənsi ilə münasibətlərinin yaxşı olmamasından yaranırdı. Romanın əvvəlində Nelson tələnin bir hissəsi hesab edilsə də, sona doğru vəziyyət dəyişmişdir: Nelson daha çox Dovşanın məqsədinin əsasına çevrilmişdir. Dovşan bütün hərəkətlərini Nelsona əsasən qururdu. Onun gələcək planlarının mərkəzində Nelsonun davranışlarının dürüst olub-olmaması dayanırdı. [4]

Romanda baş verən hadisələr Pensilvaniyanın Bruer və onun ətrafında (M.Judge) 1959-cu ilin mart-iyun aylarında baş vermişdir. Həri Anqstrəm ulduz basketbol oyunçusudur və eyni zamanda ali məktəb tələbəsidir. O, həyatının ən yaxşı dövrünü yaşayırdı. İndi isə o, iyirmi yaşının son anlarını yaşadığı zamanda onun işləri dolaşmışdır, ailəsində problemlər yaranmış və başqa bir qadınla istədiyi həyatı qurmağa çalışırdı. Lakin, ailə səadəti oyununda medal qazanmaqdan daha çətin idi və o, qaçmağı üstün tutmuşdur. O, həyat yoldaşından, həyatından və nəhayət özündən qaçmağa çalışırdı. Artıq o, yolun sonuna çatmışdır və yenidən geri dönməlidir.

Müəllif hadisələrin məkanını təsadüfi seçməmişdir: dağlar, insan ayağı dəyməmiş meşə, sonra Mt.Judge (şəhər ətrafı), daha sonra Bruer (böyük şəhər). Beləliklə, vəhşi həyatın və sivilizasiyanın göstəriciləri oxucunun gözü qarşısındadır. Romanın əsas ideyasının araşdırılması üçün sivilizasiya və vəhşiliyin qarşı-qarşıya gətirilməsi mükəmməl “setting” hesab edilməlidir. Yaşa dolmuş insanlarla uşaqlar arasında kompromis yaratmaq axtarışı Hərini cəmiyyətdə və vəhşi dünyada kompromis əldə etmək cəhdinə vadar etmişdir.

Təqdim edilən ziddiyyət hətta onun adında da özünü göstərirdi: Harry-insan, şəhər adı, Rabbit isə vəhşi dovşanın adıdır. Həri istəyirdi ki, vəhşiliyi ekstremal vəziyyətlərdə tətbiq etsin: birinci dəfə o, “şəhər ətrafından uşaqlaşarkən özünü xəritədə tələyə düşmüş” kimi hiss etdiyi üçün onu cırmışdır. O, ətrafındakı adamlarla bir araya gələ bilmir və qaçır, meşədə öz yolunu itirir. Doğrudur, o, həmişə geri qayıda bilir və romanın ortalarına doğru - Xanım Smitin bağında işlədiyi zaman – kompromisə nail olduğunu başa düşür. Həri hər səhər şəhər ətrafına, axşam isə isti yuvaya, Rufa qayıdır.

Lakin Həri yuxuda Xanım Smitin bağında olarkən oranı çınqılla örtülmüş boş sahə kimi aşkar edir. Sonra Həri güllər haqqında uzaqdan gələn səsi eşdir və həyat və ölümün mənasını başa düşür. O, bağı tərk etməli və “yeni həyat” əldə etməli olduğunu anlayır. Həri qəti əmin idi ki, “yeni həyat” bağda yox, hardasa uzaqdadır. (Ola bilsin ki, xanım Smitin bağı kifayət qədər vəhşi deyil, ya da hədsiz vəhşidir.) [5]

Romanda vəhşi həyat əzabçəkme məkanı kimi təqdim edilmişdir (əzab-əziyyətdən keçərək böyümə, inkişaf). Bu mənada müəllif İsanın şeytanla qırx gün vəhşi məkanda qalmalı olduğunu yada salmışdır. Dovşan qızının cənazəsi ilə vidalaşarkən yenidən meşəyə üz tutmağı qərara alır. Lakin o, yenidən peyda olmuşdur, İsa kimi. Kitabın sonunda Həri heç də axtardığını əldə etmiş vəziyyətdə görünürdü və ya ola bilsin ki, qaçma özü kompromis deyildir. Romanın sonunda Dovşan hələ də qaçaraq uzaqlaşmağa çalışırdı. Təsadüfi deyildir ki, müəllif bu məqamda “Eccles qives sermon” ifadəsini işlətməmişdir (A time to qive birth and a time to die- Olum və ölüm vaxtını təyin etmək.).

Romanda geniş coğrafi məkanlarla yanaşı, qotik janrda olduğu kimi, adi həyat tərzini üçün xarakterik olan mənzillər, sevgi yuvaları, xəstəxanalar, kilsələr, şəhərdə və şəhərdən kənarda küçələr, yuxarı orta təbəqəyə məxsus evlər və hətta xarakterlərin çarpayıları zamana uyğun təqdim edilmişdir. Qotik mənada insanların məskunlaşdığı məkanlar onların düşüncə tərzinə uyğundur. Dovşan və Cənisin qarışıq mənzilini yada salanda Dovşanın dolaşmaq düşüncə tərzini təbii görünür. La-

kin xəstəxanada olduğu zaman Dovşan mənzili qaydaya salsa da o, təkdir. Lakin Dovşanın şüuru aydındır. Toteru kimi Dovşan yuxudan ilk oyananda özünü azad hiss edir, lakin sonradan onun şüurunda pisləşmə prosesi (detrriorating) baş verir.

Romanda Rebekanın boğulduğu hamam vannasının işlədilməsi təsadüfi deyildir. Hamam vannasının işlədilməsi klassik qotik ənənəsinə xas xüsusiyyətdir. Mahiyyətə, bu məkanlar qotik yox, adi yerlərdir. Adi yerlərdə yaxşı hadisələr yox, tamamilə tragik ölüm baş vermişdir. Müəllif hamam vannasını işlətməklə insanların həyatlarından çirkabların təmizlənməsini simvolizə edirdi. Belə olan halda yenidən Dovşanın fikrində qarışıqlıq yaranırdı.

Ədəbiyyat

1. Updike, John (November 12, 1960). Rabbit; Run (1st ed.). New York: Alfred A. Knopf.
2. Jack De Bellis, The John Updike encyclopedia (Greenwood Publishing Group, 2000), 171p.
3. Brenner, G.. (1966). Rabbit, Run: John Updike's Criticism of the "Return to Nature". *Twentieth Century Literature*, 12(1), 3–14
4. <http://www.kkoworld.com/kitab/>
5. <http://www.shmoop.com/rabbit-run/drugs-alcohol-theme.html>

Summary

Using of the symbols in “Rabbit, run” by John Updike

The hero of “Rabbit, Run” by John Updike, Harry “Rabbit” Angstrom, a onetime high-school basketball star who on an impulse deserts his wife and son. He is twenty-six years old, a man-child caught in a struggle between instinct and thought, self and society, sexual gratification and family duty - even, in a sense, human hard-heartedness and divine Grace. Though his flight from home traces a zigzag of evasion, he holds to the faith that he is on the right path, an invisible line toward his own salvation as straight as a ruler’s edge.

Резюме

Использование символов в романе Дж. Апдайк «Кролик, беги.»

В этом резюме говорится об использовании символов в романе Дж. Апдайк «Кролик, беги.». Его герой Гарри "Кролик" Ангстрем, однократная звезда баскетбола средней школы, который хотел бросить жену и своего ребенка. Ему двадцать шесть лет, мужчина-ребенок попал в борьбе между инстинктом и мысли, личности и общества, сексуального удовлетворения и семейного долга, даже, в некотором смысле, человеческое жестокосердие и божественной благодати. Хотя его бегство из дома непрямого уклонения, он придерживается веры, что он находится на правильном пути, невидимая линия к своему собственному спасению.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. P.Əliyeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
07.02.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 21.02.2017

DİGƏR SAHƏLƏR

prof. Əli Məmmədov
ADU

MÜASİR DÖVLƏTLƏRDƏ YERLİ ÖZÜNÜ İDARƏ ETMƏ SİSTEMİ HAQQINDA

Açar sözlər: *Anglo - Sakson bələdiyyə sistemi , kontinental (Fransız) bələdiyyə sistemi, yerli (kommunal) Alman sistemini*

Keywords: *Anglo - Saxon municipal system, continental (French) municipal system, local (municipal) German system*

Ключевые слова: *Англо-саксонская муниципальная система, континентальная (французская) муниципальная система, местная (муниципальная) Немецкая система*

Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən bir neçə növ təşkilat və bələdiyyə müəssisələri mövcuddur. Onların arasından Anglo – Sakson bələdiyyə sistemini, kontinental (Fransız) modelini və yerli (kommunal) Alman sistemini ayırmaq olar.

Anglo-Sakson bələdiyyə sistemi Birləşmiş Krallıqda yaranmışdır. Bu sistem ABŞ, Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiya da fəaliyyət göstərir. Bu sistemin əsas cəhəti odur ki, o yerli orqanları muxtariyyət kimi göstərir. Aşağı orqanların yuxarı orqanlardan bir başa tabeliyi yoxdur. Bu orqanlar və vəzifələr inzibati - ərazi vahidləri tərəfindən seçilir. Yerli orqanların fəaliyyətinə nəzarət dolayı yolla – mərkəzi nazirliklər və məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir. Yerli orqanların fəaliyyəti və təşkilatlar qanunvericilikdə “yerli idarə etmə”termini ilə ifadə olunur, yerli idarə etmə isə dövlət mexanizminin əsas hissələrindən (komponentlərindən) biridir.

Böyük Britaniyada idarə etmə əksər hallarda siyasi-inzibati vahidlər tərəfindən seçilən şuralara əsasən həyata keçirilir. İngiltərədə ilçə, inzibati mahal və kilsə şuraları, Uelsdə ilçə və icma, Şotlandiyada yerli rəhbərlik və icma, Şimali İrlandiyada - mahal və kilsə şuraları fəaliyyət göstərir. 150 nəfərdən az seçici sayı olan ilçələrdə şuralar yaradılmır, qərarlar isə seçicilərin ümumi iclaslarında alınır.

Kontinental (Fransız) modeli Avropanın bir çox ölkələrin də, fransızdilli Afrikada, Latın Amerikasında və Yaxın Şərqdə istifadə olunur. Bu model hökumət və yerli idarə etmənin birgə fəaliyyətinə əsaslanır. Bu sistemdə aşağı müəssisələrin yuxarı müəssisələrə tabeliyi nəzərdə tutulur. Bu modelin banisi Fransadır.

Fransada mərkəzləşdirilmə sistemi ənənəvi olaraq çox yüksək səviyyədədir, bu da mərkəzi orqanların yerli orqanlara nəzarətini gücləndirir. 80-ci illərdə Fransada keçirilmiş islahat yerli orqanların müstəqilliyini artırmışdı, [2] ancaq buna baxmayaraq mərkəzi hakimiyyət öz mövqelərini qoruyub saxladı. İnzibati ərazilərdə yerli orqanlara nəzarət yetirən xüsusi səlahiyyətli “komissar” var. Hər

şöbədə icma tərəfindən verilmiş qərarların doğruluğunu, qanunlara uyğunluğunu yoxlayan dövlət komissari “müvəkkil” var.

Fransada 36 mindən çox icma mövcuddur. Onların 90% da 2000-dən az əhali yaşayır. Hər icmanın öz şurası var. Bələdiyyə başcısı, yəni mer, bu şuranın tərkibindən seçilir. Mer eyni zamanda həm dövlət işçisidir, həm də yerli idarənin başcısıdır. Yerli idarə etmə organları Parisin, Marselin və Lionun rayonlarında, 96 şöbədə və 22 bölgədə mövcuddur.

Yerli (kommunal) alman özünü idarəçilik modeli bir çox müəlliflər tərəfindən sərbəst sistem kimi qəbul olunur [1]. Bu modeldə 4 növ qeyd olunur: cənubi almaniya, magistral, burgomistr və şimali almaniya cəmiyyətləri.

Cənubi Alman növü. Bu növ müdiriyyət və təmsilçilərin birləşməsi ilə xarakterizə olunur. Nümayəndə korporasiya, yəni təmsilçilər(-icma şurası, deputatların şəhər şurası) birbaşa əhali tərəfindən seçilir. Burgomistr (bələdiyyə başcısı) həm də hökumət korporasiyasına sədirlik edir. Bu tipi şuranın konstitusiyası adlandırırlar.

Magistrat növü. Bu növdə əhali tərəfindən seçilən təmsilçi organ öz icra hakimiyyətini – magistrat və ya senatı formalaşdırır. Senat və ya magistrat burgomistr-dan və fəxri üzvlərdən ibarətdir. Bu növü magistratın konstitusiyası adlandırırlar.

Burgomistr növü. Bu tip əhali tərəfindən seçilən təmsilçi organın burgomisteri seçməsinə nəzərdə tutur. Burgomistr təmsilçi korporasiyaya və yerli hakimiyyətə rəhbərlik edir. Bu növ burgomistr konstitusiyası adlandırılır.

Şimali alman növü anglo-sakson modelini xatırladır. Əhali tərəfindən seçilən təmsilçi organ icra komitəsini yaradır. Bu komitə ancaq təmsilçi organın qərarlarını hazırlayır. Bu növü direktor konstitusiyası adlandırırlar.

Təmsilçi organı olan, ilçə kongresi və ya ilçə şurası, ilçələrdə özünü idarə etmə organları rolunu oynuyur. İlçə şurası əhali tərəfindən və ya təmsilçi organlar tərəfindən seçilən müşavir tərəfindən idarə olunur. Alman özünü idarə etmə təşkilatının fərqləndirici xüsusiyyətləri olsada, onun anglo-sakson və kontinental (fransız) modeli ilə bir çox oxşarlıqları var.

Yerli özünü idarə etmə sistemi müasir dövlətlərdə ölkənin inzibati-ərazi bölgüsü əsasında qurulur.

Inzibati-ərazi cihazı dövlət təşkilatının əsas hissəsidir. Bu cihaz əksər hallarda konservativ (mühafizəkar) xarakter daşıyır. Inzibati-ərazi cihazı nadir hallarda dəyişikliyə məruz qalır, yəni konstitusiya və konstitusiya qanunları qəbulunda belə dövlət təşkilatında dəyişikliklər baş vermir.

Ölkənin inzibati-ərazi bölgüsü, bir qayda olaraq, iqtisadi, sosial və demografik vəziyyəti nəzərə alaraq, coğrafi amillərin təsiri altında formalaşmışdır. Bu amillərin dəyişməsi, əsasən də elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında ölkənin inzibati-ərazi cihazının restrukturizasiyasına böyük təsir göstərir. Belə hallar əsasən sənaye bölgələrinə aiddir. Bir çox xarici ölkələrdə (ABŞ, Almanya, İspaniya, İsveçrə və s) müasir inzibati-ərazi bölgüsü sisteminin əsasları hələ 19-cu əsrdə qoyulmuşdur, Böyük Britaniyada isə bu sistemin yaranması erkən feodalizm dövrünə aiddir. Ona görə də bir çox xarici ölkənin inzibati-ərazi bölgüsündə köhnəlmiş ərazi vahidləri mövcuddur. Bu ərazi vahidləri kiçik sahəyə malikdirlər. Onlar öz iqtisadi, bəzən də demografik əsaslarını itiriblər.

Tez-tez ölkənin normativ-hüquqi bazası böyüyən sosial-iqtisadi potensialından geri qalır. Əvvəlki kimi eyni kateqoriyaya aid olan inzibati-ərazi vahidlərinin

ərazi ölçülərindən, əhalinin sayında və iqtisadi potensialında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur.

Baxmayaraq ki, inzibati-ərazi bölgüsü təşkilatının ümumi prinsipləri ümumifederal konstitutsiya əsasında qurulmalıdır, lakin unitar ölkələrdə inzibati-ərazi cihazının nizamlanmasında mərkəzi orqanlar səlahiyyətli idirlər, federal ölkələrdə isə bu səlahiyyət federasiya üzvlərinə aiddir. Yerli inzibati-ərazi bölgüsünün ətraflı tənzimlənməsi xüsusi orqanlar tərəfindən həyata keçirilir.

Yerli özünü idarə-etmə sisteminə müasir ölkələrdə şaquli şəkildə iki ilə beş arası bəndlər daxil edilir. İkibəndli inzibati - ərazi bölgüsü strukturu (Danimarka, Kosta-Rika və.s) və üçbəndli (İtaliya, Hindistan) yerli nəzarət baxımından ən çox yayılmış və əlverişlidir. Dört və beş bəndli inzibati-ərazi bölgü sistemi nadir hallarda görünür.

Yerli özünü idarə etmə orqanları əlaqələri mərkəzləşdirilmə dərəcələri ilə fərqlənirlər. Birinci halda yerli özünü idarə-etmə sistemi alt orqanların yuxarı orqanlara bir başa tabeliyi əsasında formalaşmışdır. Bununla bərabər bir sıra ölkələrdə bir başa tabelik hüquqi cəhətdən yoxdur (çox məhdud formada təcrübədə həyata keçirilir). Bu ölkələrdə muxtar sistem hökm sürür. (ABŞ, Boyuk Britaniya).

İkinci halda yerli özünü idarə etmə orqanları yuxarı orqanlara qarşı müstəqildirlər. Onların bu orqanlardan birbaşa tabeliyi yoxdur və burada geniş seçim mövcuddur. Bəzi ölkələrdə birbaşa özünə tabelik sistemi orqanların "koordinasiya" fəaliyyəti vasitəsi ilə həyata keçirilir (Yaponiya).

Bəzən yerli özünü idarəçiliyin orqanlarının fəaliyyəti xüsusi hökumət orqanlarının birbaşa nəzarəti altında qurulur. Adətən bu yerli özünü idarə etmə sistemi Xarici işlər nazirliyinin orqanlarına tabedir (Böyük Britaniya), digər ölkələrdə isə bu orqanlara nəzarət yetirmək üçün hökumət tərkibində xüsusi bölmələr yaradılır (yerli özünü idarəçilik işləri nazirliyi).

Bir sıra ölkələrdə (Fransa, İtaliya) inzibati-ərazi vahidlərində səlahiyyətli dövlət təmsilçiləri təyin edirlər, onlar yerli özünü idarəçiliyin seçmə orqanlarının icra orqanlarının fəaliyyətinə inzibati nəzarət yetirirlər, buda yerli özünü idarə etmə orqanlarını mərkəzi hakimiyyətin daimi nəzarətində saxlıyır.

Latın Amerikasının bir çox ölkələrində yerli orqanların birbaşa mərkəzləşdirilmiş idarəsi yoxdur. Belə ölkələrdə xüsusi sistem yaradılır. Bu halda mərkəzin təmsilçisi əhali tərəfindən və ya şura tərəfindən seçilmiş bələdiyyə başçısı ilə birgə fəaliyyət göstərir, və ancaq nəzarət funksiyalarına malikdir. Belə ki, Ekvadorun 1980-cı il Konstitusiyasına əsasən vilayətlərdə vilayət şuraları seçilir, bu şuralara prefektlər başçılıq edir. Mərkəzi hakimiyyətə isə qubernator başçılıq edir. Kantonlarda bələdiyyə şuraları fəaliyyət göstərilir, bu şuralara alkaldalar başçılıq edir baxmayaraq ki, bəzi inzibati vəzifəli "siyasi liderdir". Mərkəzdən təyin olunmuş təmsilçilərin fəaliyyəti polis idarəsi və seçilmiş müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarət kimi göstərilir, lakin onların nəzarəti faktiki olaraq bu seçilmiş müəssisələrin gündəlik işlərində öz əksini tapır.

Mərkəzi hakimiyyət nümayəndələri yerli özünü idarə etmə orqanlarına nəzarət yetirərək, bu orqanlar tərəfindən qəbul olunmuş aktların hal-hazırda fəaliyyət göstərən qanunvericiliyə uyğun olub-olmadığını yoxlayırlar. Bəzən yerli özünü idarə etmə orqanlarının qərarları hökumət sədri ilə tanış olmadan qüvvəyə min-

mir. Əgər təyin olunmuş müddət ərzində sədr fundamental etirazlar bildirmirsə qərarlar qüvvəyə minir. İnzibatçının yerli özünü idarə etmə organlarını ləğv etmə hüququ yoxdur, lakin o bu qərarları məhkəmə qaydasında şikayət edə bilər.

Öz növbəsində yerli özünü idarə etmə organların muxtariyyətləri pozularsa onlar öz hüquq və haqlarını məhkəmə qaydasında qoruya bilərlər və nəinki sədrə, hətta ölkə başçısına və parlamentə öz etirazlarını bildirə bilərlər.

Bir çox ölkənin inzibati-ərazi bölgüsündə tarixi ənənələr və iqtisadi əsaslandırma təsiri altında yaranmış müxtəlifliklər var. Yerli özünü idarə etmə sisteminin əsas xüsusiyyəti yerli özünü idarə etmə təşkilatlarının yerli şəraitlərdən birbaşa asılılığıdır. (coğrafi, sosial-iqtisadi, istehsal, demografi və s.).

Amerika ştatlarında, məsələn, əsas inzibati-ərazi bölmələri – “qraflıqlardır”, onların sayı üç mindən artıqdır [3]. Onlar əhalinin sayına və ərazinin ölçüsünə görə fərqlənirlər. Bir sıra ştatlarda qraflıqlar taun və taunşiplərə bölünürlər-yəni sərbəst yığcam şəhər, qəsəbə və kənd tipli yaşayış məntəqələrinə. Amerika şəhərləri bir qayda olaraq, bələdiyyə korporasiyaları növünə aiddirlər. Burada ölkənin 2/3 əhalisi yaşayır. ABŞ da inzibati-ərazi təşkilatı ştatlarda xüsusi bölmələr təklif edir. Bu bölmələr yerli özünü idarə etmə organlarının nəzarət etmədiyi istiqamətlərdə öz fəaliyyətlərini əks etdirirlər.

Ədəbiyyat

1. Schumel N., Eisenstadt, Political System of Empires, New York, 1993
2. Страхов Н., Николаевич. А. Основные закономерности становления буржуазного государства и права в Англии, Франции, Германии и в Северной Америке. М., 2007
3. Евдокимов В.Б., Старцев Я.Ю. Органы местного управления в США и Западной Европе. Екатеринбург, 1999.

Summary

The system of local self-government in modern states

The municipal system is one of the important directions in the study of the issue of public administration. In the article, the structural basis and principles of municipal management are explored. Based on the socio-political works of contemporary researchers, the features and the system of municipal government in a number of countries of the West are analyzed.

Резюме

Система местного самоуправления в современных государствах

Муниципальная система является один из важных направлений в изучении вопроса государственного управления. В статье, исследуется структурная основа и принципы муниципального управления. Опираясь на социально-политические произведения современных исследователей, анализируются особенности и система муниципального управления в ряде стран запада.

*Rəyçi: dos. A. Abdiyeva
ADU-nun Sosial elmlər kafedrasının
28.02.2017-ci il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.04.2017

ped.f. d., dos. Atəş Abdullayev
ADPU

BAKALAVR SƏVİYYƏSİNDƏ “ANA DİLİNİN (AZƏRBAYCAN DİLİNİN) TƏDRİSİ METODİKASI” FƏNNİNİN KURİKULUMU HAQQINDA

Açar sözlər: milli kurikulum, səriştəlilik, pədaqoji təcrübə, müasir təlim metodları, məzmun xətti, təlim nəticələri, qiymətləndirmə

Keywords: national curriculum, competence, pedagogical practice, modern teaching methods, content, learning results, evaluation

Ключевые слова: национальный curriculum, компетентность, педагогическая практика, современные учебные методы, образовательные линии, учебные результаты, оценивание

Müasir dövrdə həyatı uşaqlarla, təhsil, təlim və tərbiyə ilə bağlı olan insanları bir sual düşündürür: “XXI əsrdə bəşəriyyəti nə gözləyir? XXI əsrin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla gələcəyin təlimi, təhsili necə olmalıdır? Yeni əsrdə insanlar üçün zəruri olan bilik, bacarıq, vərdiş və keyfiyyətlər hansılardır? Bu suallara cavab vermək üçün XXI əsrin xüsusiyyətlərini aydın təsəvvür etmək lazımdır: tez-tez dəyişən həyat şəraiti; vaxt çatışmazlığı; problemlərin artması; informasiya bolluğu; elm və texnikanın sürətli inkişafı; bütün sahələrdə inteqrasiya (qloballaşma); demokratik dəyərlərin dəstəklənməsi, bununla yanaşı, insan hüquqlarının pozulması; şəxsiyyət azadlığı; təbəqələşmə; insanlar arasında yadlaşmanın və virtual ünsiyyətin artması; cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması; dünya təhsil sistemində inteqrasiya və s. bu xüsusiyyətlərə daxildir.

Elmin, texnika və texnologiyanın, xüsusilə də kompyuter texnologiyasının sıyrıışlı inkişafı daim dəyişən həyatın şəraitinə uyğunlaşmaq üçün çevik olmaq, yeni şəraitə uyğunlaşmaq, öz qabiliyyətini, inkişafını gerçəkləşdirməyi bacarmaq, özünüinkişafa və özünütəkmilləşdirməyə hazır olmaq zəruridir. Qeyd olunanlar o zaman reallaşdırıla bilər ki, insan ömrü boyu bilikləri müstəqil əldə etməyi, zəruri informasiyanı müstəqil qazanmağı, onu yenidən işləməyi, düzgün istifadə və tətbiq etməyi bacarsın.

“Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda göstərilir ki, təhsilənlərdə müəyyən kompetensiyalar (səriştələr) formalaşdırılmalıdır. Hər hansı təlim fəaliyyətini həyata keçirmək üçün vacib olan proseslər, yəni biliklər+bacarıqlar+verdişlər+dəyərlər+keyfiyyətlər kompleksi kompetensiya adlanır. Avropa Şurasının tövsiyə etdiyi kompetensiyalar aşağıdakılardır:

- ana dilində ünsiyyət kompetensiyası;
- xarici dillərdə ünsiyyət kompetensiyası;
- riyazi savad, elm və texnologiyalar üzrə kompetensiyalar;
- kompyuter savadı kompetensiyası;
- müstəqil öyrənmə kompetensiyaları;
- sosial və vətəndaşlıq kompetensiyaları;

- yenilik və sahibkarlıq kompetensiyası
- məlumatlılıq və mədəni sahədə özünü ifadə etmək kompetensiyası[5; 2].

Müstəqillik illərində cəmiyyətin inkişafına müvafiq olaraq ölkənin təhsil siyasətində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan təhsilində də ciddi islahatların keçirilməsinə başlandı. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin apardığı məqsədüyükün və ardıcıl dövlət siyasəti nəticəsində təhsil sahəsində aparılacaq islahatların aydın konsepsiyası, strategiyası və dövlət proqramı hazırlandı.

Təhsil sahəsində islahatların əsas və aparıcı istiqamətlərindən biri Kurikulumdur. Kurikulum dünyanın mütərəqqi təhsil modellərindən biridir. Kurikulum Avropa ölkələrində təhsilin əsasını təşkil edən sənəd hesab olunur. Kurikulum təhsilin son məqsədini, məqsədlərə çatmaq üçün yolları, bu yolların səmərəliliyini yoxlamaq üsullarını özündə birləşdirən, bir sözlə, təhsil prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli və məqsədüyükün fəaliyyətinə imkan yaradan konseptual sənəddir. Ayrı-ayrı fənlərin, bütövlükdə təlimi əhatə edən kurikulumlar fənn kurikulumları kimi tanınır və dəyərləndirilir.

Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə kurikulumun tətbiqinə ulu öndər Heydər Əliyevinin “təhsil sisteminin əsasını orta təhsil təşkil edir” kəlamına müvafiq olaraq, ümumi təhsil pilləsindən başlanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 30 oktyabr 2006-cı il tarixli 233 nömrəli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)” təsdiq olundu. Sənədin “Giriş” hissəsində qeyd olunduğu kimi, Milli Kurikulum konseptual xarakterli çərçivə sənədi olub ümumi təhsil üzrə təlim nəticələrini və məzmun standartlarını, ümumi təhsilin hər bir pilləsində tədrisi nəzərdə tutulan fənləri, həftəlik dərslər və dərsləndənən məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkilini, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsipləri, fənn kurikulumlarının strukturunu, ümumi təhsilə və ümumi təhsilli şəxslərə verilən tələbləri əhatə edir [2; 3].

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastrukturaya malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamət müəyyənləşdirilmişdir. Birinci strateji istiqamət səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmununun yaradılmasına yönəlmişdir və təhsilin bütün pillələri, o cümlədən ali təhsil pilləsi üzrə kurikulumların inkişafı üçün vacib hədəfi əhatə edir.

“Strategiyaya görə, təhsil sisteminin başlıca vəzifələrindən biri “milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, ...nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən, müasir təkəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaq”dır [1].

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 01.01.2008-ci il tarixli əmri ilə “Azərbaycan Respublikasında ali təhsil pilləsində ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlığı üzrə “Çərçivə Kurikulumu” təsdiq olunmuşdur. “Çərçivə Kurikulumu”na əsasən ali pedaqoji təhsil müəssisələrində “İbtidai sinif müəllimliyi” ixtisası üzrə tədris olunan fənlərin Kurikulumlarının hazırlanması tövsiyə olunmuşdur [2, s.34]. “İbtidai sinif müəllimliyi” ixtisası üzrə aparıcı fənlərdən biri “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” fənnidir.

Ibtidai siniflərdə ana dili təliminin düzgün əsaslarla qurulmasında ana dilinin tədrisi metodikası elminin böyük rolu vardır. Ana dili tədrisi metodikası müstəqil pedaqoji elmdir. Müəllim və mütəxəssis hazırlığında metodika elmini bilmək müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ibtidai sinif müəllimi ədəbi dilin normalarına möhkəm yiyələnməli, ibtidai siniflərdə ana dili təliminin məzmunu, təlimin prinsip, üsul və vasitələrini dərindən öyrənməli və onu yaradıcılıqla tətbiq etməyi bacarmalıdır. Ana dili müəllimi yaxşı tərbiyəçi olmaqla, uşaqlarda ana dilinə, onun zənginliyinə, kitaba, mütaliyəyə dərin maraq oyatmağı bacarmalıdır [4, s.12].

Metodika üzrə aparılan bütün işlər müasir Azərbaycan dili, pedaqogika, psixologiya bilikləri ilə əlaqələndirilməlidir.

Vaxtilə görkəmli lingvist akademik L.V.Şerba dil sahəsində elmi-tədqiqat aparmaq arzusunda olan gəncə demişdir: “Bizdə dilçi istədiyiniz qədərdir. Di gəl ki yaxşı metodist azdır. Ona görə də sizə məsləhət görürəm ki, metodikaya girişsiniz. Qoy məktəbdə mükəmməl metodika çıxaklən sin ki, uşaqlar rus (ana) dilini aludəçiliklə öyrənsinlər”. Bu sözlər ibtidai sinif müəllimi olmağa hazırlaşan tələbəyə - gələcək müəllimə daha çox aiddir.

Ana dilinin tədrisi metodikası ali məktəblərin “İbtidai təhsil” fakültələrində tədris edilir və tələbələrin peşə hazırlığı işində - ilkin müəllim hazırlığında müstəsna rola malikdir. Təsadüfi deyildir ki, bakalavr hazırlığının tədris planında bu fənnə xeyli saat (300 saat) ayrılmışdır.

Ibtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası fənninin predmetini təlim şəraitində ana dilinə yiyələnmə prosesinin tədqiqi təşkil edir. Bu fənn vasitəsilə elə bir təlim şəraiti yaradılır ki, hər bir ibtidai sinif şagirdində bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması təmin olunur, təlim prosesini reallaşdıracaq metod, priyom və vasitələri, bunları seçmək şərtləri və konkret dərş nümünəsində onlardan yaradıcılıqla istifadə etməyin yolları öyrədilir. Ali məktəbin müvafiq fakültələrində bu fənn elə səviyyədə tədris olunmalıdır ki, kursu başa vuran tələbə təlim işindən müstəqil baş çıxara bilsin, təlimin bütün metod və vasitələrinə yaradıcılıqla yanaşmağı bacarsın.

“Ana dilinin (Azərbaycan dilinin) tədrisi metodikası” fənni üzrə aşağıdakı məzmun xətləri nəzərdə tutulur:

1. Ana dili tədrisi metodikasının ümumi məsələləri
2. Kurikulum. Ibtidai siniflər üçün ana dili (Azərbaycan dili) Kurikulumu
3. Savad təliminin metodikası
4. Oxu təliminin metodikası
5. Qrammatika tədrisinin metodikası
6. Orfoqrafiya təliminin metodikası
7. Nitq inkişafı üzrə işin metodikası

Fənnin kurikulumunda hər bir məzmun xəttinin təlim nəticələri, məzmun standartları, təlim strategiyaları müəyyən olunmuşdur. Kurikulumda tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi pedaqoji təcrübənin təşkilinin məqsədi, vəzifələri, həyata keçirilməsi formaları və metodları, yekunlaşdırılması məsələləri, fənnin tədrisi üçün maddi-tədris bazası, resurslar, istifadə olunması zəruri olan və tövsiyə olunan digər ədəbiyyat siyahısı, tələbələrin yerinə yetirəcəkləri sərbəst və kurs işlərinin məsləhət bilinən mövzuları öz əksini tapır.

Haqqında bəhs olunan fənn kurikulumu ibtidai sinif müəlliminin keyfiyyətli hazırlanması, şəxsiyyətyönlü və nəticəyönlü təlimin həyata keçirilməsinə əsaslı təminat verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 25 oktyabr 2013
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). “Kurikulum” jurnalı, 2008, №1
3. Azərbaycan Respublikasında ali təhsil pilləsində ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlığı üzrə Çərçivə Kurikulumu. Bakı, 2008
4. Ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai sinifləri üçün Ana dili kurikulumu (I-IV siniflər). Bakı, 2007
5. Veysova Z.F. Ümumi təhsil üzrə yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi. Bakı, 2015, 54 səh.

Summary

Curriculum subject "Training methods of the native language (Azerbaijani language) in the bachelor's level"

In this article we are going to speak about the profession "of teaching primary classes" in the subject curriculum "Techniques for teaching the native language (Azerbaijani language)." It explains the relevance of this subject for the preparation of future elementary school teachers, goals, objectives, content, learning outcomes, content standards, overvaluation, of organizing the pedagogical practice of students.

Резюме

О курикулуме учебного предмета «Методика обучения родного языка (Азербайджанского языка) на уровне бакалавриата»

В статье говорится о курикулуме предмета «Методика обучения родного языка (Азербайджанского языка)» по специальности «Учитель начальных классов». Излагаются актуальность данного предмета в процессе подготовки будущих учителей начальных классов, также цели, задачи, содержание, учебные результаты, содержательные стандарты, оценивание и вопросы организации педагогической практики студентов.

*Rəyçi: ped.f.d.Ş.Nəbiyeva
ADPU-nun Azərbaycan dili
və onun tədrisi metodikası kafedrasının
01.02.2017-ci il tarixli iclasının
08 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.03.2017

д.ф.п.н. Илаха Гасанова
БСУ

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ СВЯЗНОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ НА УРОКАХ (РКИ)

Ключевые слова: связная речь, речевая практика, устная и письменная речь

Açar sözlər: əlaqəli nitq, nitq təcrübəsi, şifahi və yazılı nitq

Keywords: Associative speech, speech practice, verbal and written speech

В современных условиях русский язык в качестве одного из значимых мировых языков является необходимостью овладения им и через его посредство осуществлять коммуникативную деятельность в информационном пространстве. Немаловажной является роль русского языка и в решении проблем мирового сообщества, а потому овладение этим языком, наряду с другими языками делает возможным приобщиться к решению этих проблем и достижениям мирового сообщества в самых различных областях жизни человечества и окружающей нас действительности. В этой связи русский язык включен в учебный план вузовской системы образования Азербайджанской Республики и предполагает овладение им в качестве одного из иностранных.

Связная речь является одной из основных задач обучения русскому языку в азербайджанской школе.

Под связной речью в широком смысле слова понимается любая единица речи, характеризующаяся тем, «что входящие в неё составные языковые компоненты (слова знаменательные и служебные словосочетания) представляют собой организованное по законам логики и грамматического строя данного языка единое целое» [3, с.312].

В свое время поискам эффективных путей решения этой задачи была выдвинута идея коммуникативной направленности обучения русскому языку, сущность которой заключается в том, что языковые средства изучаются с точки зрения функционирования их в речевой практике.

Коммуникативная функция языка проявляется в речи. Речь – это функционирующий язык, язык в действии. Значит, задача обучения русскому языку как средству коммуникации осуществляется в практике школьного преподавания через обучение речи, т.е. на основе речевой практики.

Чтобы обучать речи, нужно знать её характерные признаки. Знание их поможет найти эффективные пути обучения русской речи учащихся азербайджанских школ.

Человеческая речь характеризуется следующими особенностями:

- 1) речь функционирует на базе языка;
- 2) все аспекты языка: фонемы, словарный запас и грамматика – функционируют в речи в неразрывном единстве;
- 3) все компоненты речи (слушание и говорение, чтение и письмо) тесно связаны между собой;

- 4) механизм построения речи зависит от грамматического строя и логики мышления;
- 5) речь всегда ситуативно обусловлена;
- 6) речь создается только в процессе коммуникативной деятельности;
- 7) речь всегда индивидуализирована и имеет стильные разновидности;
- 8) важной особенностью речи является – связность.

В речи мы пользуемся не изолированными предложениями, а их комплексом.

Речь, состоящая из предложений, связанных между собой темой высказывания, является связной. Следовательно, работа по развитию речи предполагает работу по развитию связной речи.

Обе формы связной речи – устная и письменная – тесно взаимосвязаны и взаимодействуют в учебном процессе. Правда, в языковом общении они не равноправные: ведущая роль принадлежит устной речи.

Устная речь, будучи непосредственно связанной с мышлением, существует независимо от письменной речи, а письменная речь не может существовать без устной, поскольку сопровождается внутренним проговариванием. Устная речь по отношению к письменной является первичной, а письменная – вторичной.

«Неодинаков удельный вес устной и письменной речи в речевом общении: «говорящая» и «слушаемая» речь явно преобладает по удвоенному весу, занимаемому в бюджете времени, отводимого носителями языка на речевое общение, над письменной речью» [1, с.100].

Признание первичности устной речи по отношению к письменной не означает, что в учебном процессе следует отдавать предпочтение устной речи в ущерб письменной. Наряду с устными, необходимо выполнять и письменные виды работ. Устное время, отводимое на речевую практику следует распределить для выработки навыков устной и письменной речи примерно поровну. В этом случае будут использованы все виды памяти: слуховая и речедвигательная (в устных упражнениях), зрительная и моторно-графическая (в письменных упражнениях).

Навыки связной речи не формируются сами собой: связной речи следует учить учащихся так же, как мы учим их строить из отдельных слов словосочетания и предложения.

Формирование навыков связной речи – длительный процесс, являющийся результатом целенаправленной работы в течение всего процесса обучения русскому языку. Поэтому работу по выработке навыков связной речи следует начать с первых же дней обучения русскому языку.

В Программе по русскому языку для V-XI классов общеобразовательных школ с азербайджанским языком обучения даются требования к уровню владения основными видами речевой деятельности: аудирование, говорение, чтение, письмо, перевод [2, с.9-14].

В V классе говорение предполагает развитие навыка умения самостоятельно составлять небольшие связные высказывания по картине, ситуации, заданной теме и т.д.

В VI классе учащиеся должны уметь передать содержание прослушанного или прочитанного текста; рассказать о себе, своей семье, друзьях, школе, стране и др. в пределах пройденного материала.

В VII классе – уметь строить связные высказывания; пересказывать прочитанное.

В VIII классе должны самостоятельно создавать логически связные высказывания в соответствии с предложенной темой; строить монологические высказывания на основе прочитанного или прослушанного текста.

В IX классе – уметь самостоятельно продуцировать связные высказывания в соответствии с предложенной темой и коммуникативно-заданной установкой; составлять монологические высказывания репродуктивного характера, на основе прочитанного или прослушанного текста различной формально-смысловой структуры и коммуникативной направленности.

В X-XI классах учащиеся должны уметь вступать в речевое общение, поддерживать разговор; самостоятельно создавать связные, логичные высказывания в соответствии с предложенной темой; строить монологические высказывания на основе прочитанного или прослушанного текста и выражать собственное отношение к фактам, событиям, изложенным в тексте, действующим лицам и их поступкам.

К текстам, используемым в обучении связной речи, предъявляются большие требования. Не любой текст пригоден в обучении связной речи. Прежде всего тексты должны «способствовать решению коммуникативных и образовательно-воспитательных задач в неразрывном единстве, способствовать созданию у учащихся психологической готовности к говорению, довести до сознания учащихся красоту и величие русского слова» [4, с.37].

Решать эти задачи можно только на интересных, полезных в познавательном и ценных в воспитательном отношении, доступных по языку и стилю текстах. Интересные тексты, будящие мысль учащихся, позволяют им анализировать и воспринимать грамматическую форму в органической связи с мыслью.

Связный текст с интересным содержанием вызывает произвольное внимание учащихся, а на грамматические формы обращается произвольное внимание. Сочетание произвольного и произвольного внимания – важное условие успеха в учебной работе. Если учитель будет вызывать только произвольное внимание учащихся, то он не приучит их выполнять серьезные задания, требующие в основном напряжения. Если учитель будет основывать свою педагогическую работу только на произвольном внимании, то он создаст для учащихся ненужные трудности, сделает процесс усвоения непосильным и непривлекательным. Отсюда очевидно, как важно и нужно отбирать для обучения связной речи интересные тексты.

Связные тексты используются прежде всего, как источники мысли, знаний по действительности, как особого рода акт коммуникации. Связные тексты выступают как дидактический материал. Ведь извлечение смысла, т.е. содержания текста и его применение для решения коммуникативной задачи – есть одновременно и воспитание учащихся.

Связная речь должна иметь место на уроках всех типов и на любом этапе изучения материала.

Целенаправленная работа по развитию связной речи придает обучению русскому языку в азербайджанской школе коммуникативную направленность и повышает интерес учащихся к изучению русского языка.

Литература

1. Б.В.Беляев. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. Изд.2. М.; «Просвещение», 1965, стр.100.
2. «Русский язык и литература в Азербайджане», 2007, № 1, стр.9-14.
3. А.В.Текучев. Методика русского языка в средней школе, М. «Просвещение», 1980, стр.312.
4. Л.Шакирова. Осуществление единства обучения и воспитания на уроках русского языка. Ж. «Учитель Башкирии», Уфа, 1978, № 3, стр.37.

Xülasə

Azərbaycanlı şagirdlərin dərslərində əlaqəli nitqinin tədrisi metodikası

Əlaqəli nitq Azərbaycan məktəbində rus dili tədrisinin əsas vəzifələrindən biridir. Nitq – fəaliyyətdə olan dildir. Şifahi və yazılı nitq bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və tədris prosesində birgə fəaliyyət göstədir.

Düzdür, dil ünsiyyətində onlar bərabər hüquqlu deyil: aparıcı rol şifahi nitqə məxsusdur.

Summary

Study methodology of associative speech in the classes of Azerbaijani pupils

Associative speech is one of the main purposes of Russian language study in Azerbaijani schools. Speech is an active language. Verbal and written speech is tightly interrelated act during teaching process.

Of course, they are not equal in communication: verbal speech has a leading role.

*Rəyçi: dos. B.Əliyev
BSU-nun Pedaqoji fakültənin Rus dili
və mədəniyyətlər arası kommunikasiya kafedrasının
21.12.2016-cı il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.01.2017

dos. Севда Заманова
Айтадж Алиева
АУЯ

ЭПИЛЕПСИЯ. ПЕРВАЯ ПОМОЩЬ ПРИ ПРИСТУПАХ

Ключевые слова: *припадки, посттравматическая, транквилизаторы*

Keywords: *seizure, posttraumatic, tranquilizers*

Açar sözlər: *tutmalar, posttraumatik, trankvilizatorlar*

Эпилепсия – это психоневрологическая болезнь, которая носит хронический характер. Основной характерной особенностью эпилепсии является склонность больного к периодически повторяющимся **припадкам**, которые возникают внезапно. При эпилепсии могут проявляться припадки разных типов, однако, основой таких припадков является аномальная активность нервных клеток в головном мозге человека, из-за которой возникает электрический разряд.

Падучая болезнь (так называют эпилепсию) известна людям еще с самых древних времен. Сохранились исторические сведения о том, что этим заболеванием страдали многие известные люди (эпилептические припадки случались у Юлия Цезаря, Наполеона, Данте, Нобеля и др.).

На сегодняшний день сложно говорить о том, насколько в мире распространено это заболевание, так как много людей просто не осознают, что у них проявляются именно симптомы эпилепсии. Еще часть больных скрывают свой диагноз. Так, существуют данные о том, что в некоторых странах распространенность болезни может составлять до 20 случаев на 1000 человек. К тому же около 50 детей на 1000 человек, по крайней мере, один раз в жизни имели припадок эпилепсии в тот момент, когда у них сильно повышалась температура тела [2].

До сегодняшнего дня специалистам точно не известны причины, по которым у человека начинается приступ эпилепсии. Периодически эпилептические припадки происходят у людей с некоторыми другими заболеваниями. Как свидетельствуют ученые, признаки эпилепсии у человека проявляются в том случае, если повреждается определенная зона головного мозга, но при этом полностью она не разрушается. Клетки головного мозга, которые пострадали, но при этом все же сохранили жизнеспособность, становятся источниками патологических разрядов, из-за которых и проявляется падучая болезнь. Иногда последствия припадка выражаются новыми повреждениями головного мозга, и развиваются новые очаги эпилепсии.

Отвечая на вопрос, передается ли по наследству эпилепсия, врачи говорят о влиянии генетической расположенности. Однако в целом проявления эпилепсии обуславливаются как наследственными факторами, так и влиянием окружающей среды, а также заболеваний, которые пациент перенес раньше.

Посттравматическая эпилепсия проявляется судорогами у пациентов, которые ранее перенесли повреждение головного мозга вследствие травмы головы.

Алкогольная эпилепсия развивается у тех, кто систематически употребляет алкоголь. Это состояние является осложнением алкоголизма. Для него характерны резкие судорожные припадки, которые периодически повторяются. Причем, через некоторое время такие припадки появляются уже независимо от того, употреблял ли больной алкоголь.

Эпилепсия ночная проявляется приступом болезни во сне. Вследствие характерных изменений активности головного мозга у части пациентов во сне развиваются симптомы приступа – прикусывание языка, упускание мочи и др.[1]

Но какая бы форма заболевания не проявлялась у больного, каждому человеку важно знать, как оказывается первая помощь при приступе.

Специалисты выделяют несколько типов таких припадков. При генерализованных (больших) судорожных припадках у больного развиваются ярко выраженные судороги. Как правило, перед приступом появляются его предвестники, что может отмечаться и за несколько часов, и за несколько суток перед припадком. Предвестниками является высокая возбудимость, раздражительность, изменения в поведении, аппетите. Перед началом припадка часто у больных отмечается аура.

Аура (состояние перед припадком) проявляется у разных больных эпилепсией по-разному. Сенсорная аура – это появление зрительных образов, обонятельных и слуховых галлюцинаций. Психическая аура проявляется переживанием ужаса, блаженства. Для вегетативной ауры характерны изменения в функциях и состоянии внутренних органов (сильное сердцебиение, боли в эпигастрии, тошнота и др). Моторная аура выражается появлением двигательных автоматизмов (движения рук и ног, запрокидывание головы и др.). При речевой ауре человек, как правило, произносит бессмысленные отдельные слова или восклицания. Сенситивная аура выражается парестезиями (чувство холода, онемения и др.).

Когда припадок начинается, больной может кричать и издавать своеобразные хрюкающие звуки. Человек падает, теряет сознание, его тело вытягивается и напрягается. Замедляется дыхание, бледнеет лицо[1].

После этого во всем теле или только в конечностях появляются подергивания. При этом расширяются зрачки, резко повышается артериальное давление, выделяется слюна изо рта, человек потеет, кровь подступает к лицу. Иногда непроизвольно выделяется моча и кал. Больной в припадке может прикусывать язык. Потом мышцы расслабляются, судороги исчезают, дыхание становится более глубоким. Постепенно возвращается сознание, но еще примерно на протяжении суток сохраняется сонливость и признаки спутанности сознания. Описанные фазы при генерализованных припадках могут проявляться и в иной последовательности.

Больной не помнит о таком припадке, иногда, впрочем, сохраняются воспоминания об ауре. Продолжительность припадка – от нескольких секунд до нескольких минут.

Лечение болезни всегда длительное, причем, прием препаратов должен быть регулярным. Дозировку определяет частота проявления припадков, продолжительность болезни, а также ряд других факторов.

При лечении эпилепсии применяются разные группы препаратов: противосудорожные, ноотропные, психотропные средства, витамины. В последнее время врачи практикуют применение транквилизаторов, которые расслабляющее воздействуют на мышцы.

При правильном подходе к лечению, соблюдении всех правил, а также при участии близких людей состояние больного значительно улучшается и стабилизируется.

Как помочь человеку во время приступа

При первых симптомах эпилепсии очень важна своевременная первая помощь. Каждый человек должен знать, как помочь в таких **случаях**:

1. Не пугайтесь пены изо рта, судорог. От вашей собранности и возможности среагировать может зависеть жизнь человека.

2. Снимите или ослабьте стягивающую одежду (галстук, обтягивающую кофту или штаны, тугой ремень).

3. Попробуйте повернуть голову человека вбок (без приложения значительных физических усилий!). Придерживайте голову, по возможности (чтобы слюна и язык не мешали дыханию).

4. Не старайтесь силой удерживать эпилептика в определенном положении, вы сможете нанести ему перлом.

5. Если у эпилептика сомкнуты челюсти, не размыкайте их. От данного действия нет смысла, да и вряд ли у вас это получится сделать.

6. Не давайте ему пить.

7. Подложите что-нибудь мягкое под голову.

8. Если рот приоткрыт, вставьте в него какой-нибудь предмет, не очень твердый – свернутый платок, например (чтобы предотвратить прикусывание языка).

9. Если дыхание остановилось – не пугайтесь. Это, обычно, временное проходящее явление. Однако на всякий случай проверьте пульс.

10. В случае непроизвольного мочеиспускания, прикройте пациента ниже пояса какой-то одеждой или полиэтиленом (чтобы запах не стал дополнительным раздражителем).

11. Если место припадка безопасно для жизни эпилептика (это не вода, край обрыва или дорога), не перемещайте его в другое место. Однако в обратном случае обязательно перенесите больного, взяв его подмышки и потащив его за верхнюю часть торса.

12. Не выполняйте искусственное дыхание или массаж сердца.

13. Реанимационные меры, указанные в пункте 12, понадобятся, если приступ случился в воде, и в дыхательные пути больного попала вода.

14. Не пытайтесь дать лекарства, все равно они подействуют минимум через полчаса.

Помните, оказание первой помощи при эпилепсии должно быть четким и быстрым без суматохи и резких движений[3].

Что делать после приступа

Тонико-клонический или сильный очаговый приступ завершается, когда мышцы эпилептика пришли в нормально состояние и тот проявляет первые признаки сознания.

Реже завершение приступа сопровождается расслаблением мочевого пузыря (мочеиспусканием), а реакция на внешний мир отсутствует некоторое время.

Что же нужно сделать после окончания **припадка**:

1. Постарайтесь положить расслабленное тело больного набок (чтобы корень языка не запал).

2. Вежливо попросите разойтись скопившихся людей (для психологического комфорта). С больным остаются те, кто в силах чем-либо помочь в случае повтора припадка или до приезда врача.

3. Иногда, когда еще наблюдаются мелкие подрагивания тела или конечностей, человек пытается встать: постарайтесь придерживать его при ходьбе. Если вы находитесь в местности повышенного риска, попробуйте сохранить лежачее положение эпилептика до полного прекращения судорог и возвращения сознания.

4. Обычно, для абсолютной нормализации состояния, надо 10-15 минут.

5. После возвращения сознания, человек сам может решить, нужна ли ему медицинская помощь. Некоторые люди досконально знают особенности своего заболевания и в курсе, что им делать.

6. Не пытайтесь дать пострадавшему медикаменты: если это не первый приступ – у него наверняка есть особое предписание от врача, а если первый – то необходима тщательная диагностика, прежде чем подбирать необходимый курс лечения.

7. После приступа, желательно избегать приема кофеиносодержащих напитков, острых приправ, маринадов, соленых блюд – данные продукты провоцируют возбудимость нервной системы.

8. Очень часто, после перенесения приступа, эпилептика клонит в сон. Обеспечьте все необходимые условия.

В каких случаях необходимо вызывать скорую помощь

Если первая медицинская помощь при эпилепсии оказана, но есть обстоятельства, которые вас могут смутить, следует вызвать **скорую**:

- припадок случился с беременной женщиной;
- приступ длился более 3 минут;
- проблема произошла с пожилым человеком или ребенком;
- во время припадка была получена травма;
- это первый за последние 5 лет или за всю жизнь приступ;
- в случае ремиссии состояния;
- дыхание тяжелое, затруднительное после припадка;
- больной не приходит в сознание;
- приступ случился в воде [2].

Профилактика

Чтобы избежать припадков больным следует полностью исключить алкоголь, курение, полноценно высыпаться каждый день. Стоит соблюдать

диету, в которой преобладает молочная и растительная пища. Важен правильный образ жизни в целом и внимательное отношение человека к состоянию организма [1].

Литература

1. Общеввропейские стандарты оказания помощи при эпилепсии. ILAE 2016
2. Р.Фернандес, М.Самуэльдс Эпилепсия. Пер. с англ. Практика1997.
3. Гусев.И.Е Эпилепсия и ее лечение. ГЭОТАР-медиа2014

Xülasə

Epilepsiya. Tutmalar zamanı ilk yardım

Məqalə epileptik tutmalar zamanı ilk yardımdan bəhs edir. Epilepsiya xəstələrinin sayı, bəzi ölkələrin göstəricisinə görə, 1000 nəfərə 20 xəstədir. Dəqiq səbəbləri bilinməsə də, genetik meyilliliyi deyilir. Tutma zamanı vaxtında və düzgün göstərilmiş ilk yardım çox vacibdir.

Summary

Epilepsy. First aid during attacks

The article is about first aid during attacks. Based on statistics of some countries the epileptic patients are 20 per 1000. The exact reason of disease is unknown but it is not genetically exposed. The correct first aid is so important during these attacks.

*Rəyçi: b/m N.Məmmədova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
13.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.04.2017

Севиндж Джабраилова
АУЯ

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Ключевые слова: межкультурная (социальная) компетенция, межнациональное общение, диалог культур, коммуникативная компетенция, межкультурная коммуникация

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası (social)səriştəsi, mədənimilliyat ünsiyyəti, mədəniyyətlərarası dialoq, kommunikativ səriştə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət

Keywords: intercultural (social) competence, interethnic communication, dialogue of cultures, communicative competence, intercultural communication

Поскольку язык – это зеркало культуры, копилка культуры, передатчик, орудие и инструмент культуры, решение актуальной задачи обучения иностранным языком как средству коммуникации между представителями разных народов заключается в том, что языки должны изучаться в единстве с миром и культурой народов, говорящих на данном языке [1, с.78]. Процесс глобализации, развивающийся в настоящее время, приводит к расширению взаимодействий различных стран, народов и их культур. Влияние осуществляется посредством культурных обменов и прямых контактов между государственными университетами, социальными группами, общественными движениями, путем научного сотрудничества, торговли, туризма и т. д. Общение с иностранцами становится реальностью, а столкновение с представителями иной культуры входит в нашу повседневную жизнь. Все чаще учебные заведения осуществляют обмен студентами и школьниками, преподаватели организуют совместные проекты и проходят стажировку за рубежом, участвуя таким образом в межкультурной коммуникации и диалоге культур. Достижению взаимопонимания в процессе межкультурной коммуникации способствует межкультурная компетенция. Межкультурной компетенцией называется способность осуществлять общение на иностранном языке, в нашем случае на английском языке, с учетом разницы культур и стереотипов мышления. Перед преподавателем английского языка в языковом вузе в настоящее время стоит актуальная задача – максимальное развитие коммуникативных способностей современного вузовского специалиста как широко образованного человека, имеющего фундаментальную подготовку [3, с.40]. Изучение проблем межкультурной коммуникации предполагает знакомство со следующими явлениями и по изучению проблем межкультурной коммуникации предполагает знакомство со следующими явлениями и понятиями: принципами коммуникации, основными функциями культуры, влиянием культуры на восприятие и коммуникацию в ее различных сферах и видах, параметрами для описания влияния культуры на человеческую деятельность и развитие общества [4, с.73]. Формирование межкультурной ком-

петенции следует рассматривать в связи с развитием способности студентов принимать участие в диалоге культур на основе принципов взаимного уважения, терпимости к культурным различиям и преодолению культурных барьеров. Межкультурное обучение направлено на формирование у студентов способности к межкультурной коммуникации и способствует как осознанию студентами своей принадлежности к определенному этносу, так и ознакомлению с традициями и культурными особенностями представителей другой культуры. В качестве цели обучения выдвигается межкультурная (социальная) компетенция. Результатом обучения английскому языку в языковом вузе должна быть не только и не столько коммуникативная компетенция, сколько социальная компетенция, а сам процесс обучения английскому языку должен превратиться в межкультурное обучение, в «обучение пониманию чужого», направленное на преодоление ксенофобии и существующих стереотипов, и воспитание толерантности в отношении представителей других культур. При изучении английского языка обучаемый выполняет различного рода действия, в процессе выполнения которых он развивает языковую и коммуникативную, а также общие компетенции. Общие компетенции включают: способность учиться, экзистенциальную компетентность, декларативные знания, умения и навыки. Общие компетенции не являются языковыми, они обеспечивают любую деятельность, включая коммуникативную. Коммуникативная компетенция является основополагающей и трактуется в основном как способность понимать и порождать иноязычные высказывания в соответствии с конкретной ситуацией и коммуникативным намерением и позволяет осуществлять деятельность с использованием языковых средств. В свою очередь, языковые средства обеспечивают понимание лексико-грамматических и жанрово-стилистических особенностей речи и текстов, страноведческие и социокультурные знания обеспечивают понимание норм языкового и неязыкового поведения носителей английского языка в конкретных сферах и ситуациях общения. Выделяются следующие компоненты коммуникативной компетенции: – грамматическая или лингвистическая компетенция – систематическое знание грамматических правил, словарных единиц и фонологии, которые преобразуют лексические единицы в осмысленное высказывание; – социолингвистическая компетенция – способность выбирать и использовать адекватные языковые формы и средства в зависимости от цели и ситуации общения, от социальных ролей участников коммуникации, т.е. от того, кто является партнером по общению. Включает в себя знания о системе языка и правила оперирования языковыми знаниями в речевой деятельности в различных сферах общения и коммуникативных ситуациях; – дискурсивная компетенция – способность построения целостных, связных и логичных высказываний разных функциональных стилей в устной и письменной речи на основе понимания различных видов текстов при чтении и аудировании; предполагает выбор лингвистических средств в зависимости от типа высказывания; – социокультурная компетенция – включает всю совокупность знаний и представлений о мире и культуре страны изучаемого языка, о культурных особенностях

носителя языка, об их привычках, традициях, нормах поведения и этикета. Умение понимать и адекватно использовать их в социокультурной компетенции предполагает интеграцию личности в системе мировой и национальной культур; – прагматическая компетенция – передает коммуникативное содержание в ситуации общения; – самообразовательная компетенция – является наиболее актуальной в современных условиях, что объясняется следующими причинами: в современных условиях быстрого развития науки, обновления информации невозможно научить человека на всю жизнь, важно развить в нем интерес к накоплению знаний, к непрерывному самообразованию [2, с.92]. Современный человек, владеющий английским языком, оказывается вовлеченным в процесс общения с другими людьми, являющимися представителями своих культур. В связи с этим изучающим английский язык требуется не только иметь богатый лексический запас и приличное произношение, хорошо знать иноязычную грамматику, но и формировать в себе межкультурную компетенцию. Данная компетенция предполагает достижение такого уровня владения языком, который позволит, во-первых, гибко реагировать на всевозможные непредвиденные повороты в ходе беседы; во-вторых, определить адекватную линию речевого поведения; в-третьих, безошибочно выбрать конкретные средства из обширного арсенала и, в-четвертых, употребить эти средства сообразно предлагаемой ситуации. Успешная коммуникация – это вырастающая из социокультурной традиции практическая и необычайно востребованная в наше время способность правильно формулировать мысли, понимать и себя, и других. Умение придерживаться определенных правил коммуникации и одновременно уходить от них, импровизировать в общении с другими людьми подчеркивает нашу личность и индивидуальность, не стесняет и не ограничивает, а, наоборот, способствует открытости диалога, вносит чувство независимости и дает возможность быть самим собой [3, с.59]. Формирование межкультурной компетенции при обучении английскому языку предполагает взаимодействие двух культур в нескольких направлениях: знакомство с культурой страны изучаемого языка посредством самого английского языка и усвоение модели поведения носителей иноязычной культуры; влияние английского языка и англоязычной культуры на развитие родного языка и модель поведения в рамках родной культуры; развитие личности под влиянием двух культур. Методика формирования межкультурных компетенций студентов языкового вуза включает в себя в качестве необходимого компонента практикумы и исследовательские проекты. На практических занятиях по английскому языку применяется комплекс специальных упражнений: 1. Отработка языковых единиц и грамматических структур в диалогах и монологах (например, коммуникация в аэропорту, магазине, гостинице); 2. Обсуждение проблемных ситуаций при общении с представителями страны изучаемого языка; 3. Использование информационных технологий для осуществления реального общения с представителями страны изучаемого языка (переписка по электронной почте, в форуме, общение в режиме Skype); 4. Творческие и исследовательские проекты, связанные с изучаемыми темами учебного курса; 5. Лингвистический и лингвострановедческий

анализ аутентичных материалов, начиная от печатных изданий, фильмов, новостей национальных каналов страны изучаемого языка. Необходимо рассмотреть, как осуществляется формирование межкультурной компетенции студентов с учетом названных направлений. В процессе овладения английским языком студенты усваивают материал, который демонстрирует функционирование языка в естественной среде, речевое и неречевое поведение носителей языка в разных ситуациях общения и раскрывает особенности поведения, связанные с народными обычаями, традициями, социальной структурой общества, этнической принадлежностью. Прежде всего, это происходит с помощью аутентичных материалов (оригинальных текстов, аудиозаписей, видеофильмов), которые являются нормативными с точки зрения языкового оформления и содержат лингвострановедческую информацию [5, с.152]. Важно знать национально-культурные особенности поведения иностранца, чтобы избежать возможных конфликтов при межнациональном общении. Таким образом, изучая английский язык, студент должен не только усвоить его лексические, грамматические и синтаксические особенности, но и научиться адекватно ситуации реагировать на реплики носителей языка, уместно применять мимику и жесты, использовать формулы речевого этикета и знать культурно-исторические особенности страны изучаемого языка. Осуществление межкультурной коммуникации предполагает готовность человека не только принимать представителя иной культуры со всеми его национальными и ментальными особенностями, но и способность меняться самому. Изучая английский язык в языковом вузе во всем его многообразии, студенты сталкиваются с языковыми и культурными явлениями и сопоставляют их с таковыми в родном языке. Так, например, постигая лексико-грамматическую систему английского языка, обучающимся приходится обращаться к знаниям, полученным на занятиях родного языка, чтобы выделить сходства и различия в языковых явлениях и сфере их употребления. Изучение иноязычной культуры также приводит студента к необходимости обратиться к культурно-историческим фактам своей страны. Таким образом, изучая английский язык и участвуя в межкультурной коммуникации, студент глубже постигает свой родной язык и родную культуру. Формирование межкультурной компетенции при обучении английскому языку в языковом вузе предполагает также овладение студентами следующими умениями: видеть в представителе другой культуры не только то, что нас отличает, но и то, что объединяет; менять оценки в результате постижения другой культуры; отказываться от стереотипов; использовать знания о чужой культуре для более глубокого познания своей. Межкультурная компетенция формируется в процессе обучения иноязычному общению с учетом культурных и ментальных различий носителей языка и является необходимым условием для успешного диалога культур. Осознание возможных проблем, возникающих в межкультурной коммуникации представителей разных культур, понимание ценностей и общепринятых норм поведения являются довольно значимыми факторами в изучении английского языка. И когда обучающиеся подготовлены к их решению

соответствующим образом, они могут избежать непонимания, неадекватного восприятия поведения и потенциальных конфликтов, которые возникают из-за неправильного использования языка, ошибочной интерпретации реакции собеседника и оценки сложившейся ситуации. А способность студента к преломлению культурных ценностей в своем поведении способствует становлению его как хорошего специалиста в сотрудничестве с представителями мирового сообщества.

Литература

1. Вежбицкая А.А. Язык. Культура. Познание / под ред. М.А. Кронга- уз. М., 1997.
2. Габдулхаков В.Ф., Гареева А.М., Гарифуллина А.М. О лингводидактике поликультурного образования // Образование и саморазвитие. 2012. № 5.
3. Подгурецки Ю.Ю., Домбровска А.Ю. Языковая и коммуникативная компетенции в контексте современной парадигмы культур // Образование и саморазвитие. 2012. № 5.
4. Свиридон Р.А. Формирование межкультурной компетенции будущего специалиста в области мировой экономики средствами делового английского языка / Инновационные образовательные технологии в преподавании иностранных языков : сб. науч. тр. II Междунар. летн. шк. для молодых исследователей. Томск, 2005.
5. Соловова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам. М., 2002.

Xülasə

Dillər Universitetinin ingilis dilinin tədrisində tələbələrin mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştənin formalaşması

Bu məqalə ingilis dilinin tədrisində tələbələrin mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştənin formalaşmasının və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin rolu haqqındadır. İngilis dilinin tədrisində kommunikativ səriştə anlayışı mədəniyyətlərarası bilik hallarda ölkə və ingilis dili etno-mədəni dəyərlər qoşulmaq tələbələrin bilik, bacarıq və qabiliyyət formalaşmasını təmin edir.

Summary

Formation of intercultural Communicative Competence of Students in the Study of the English language in a Linguistic University

This article is about the formation and development of communicative competence of students in the study of the English language in high school and its role in the formation of intercultural communication. The concept of communicative competence in the teaching of the English language provides formation of students' knowledge, skills and abilities to join the ethno-cultural values of the country and the English language in situations of intercultural knowledge.

*Rəyçi: ped.e.d., prof. D.İsmayılova
ADU-nun II Xarici dil kafedrasının
17.01.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 21.02.2017

Tahirə İbrahimova
ADU

TƏCRÜBƏ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRİN PEŞƏYƏ ADAPTASIYASINDA PEDAQOJİ ÜNSİYYƏTİN ROLU

Açar sözlər: pedaqoji təcrübə, pedaqoji ünsiyyət, informasiya mübadiləsi, nitq, pedaqoji təsir, pedaqoji mərifət

Keywords: Teaching practice, teaching communication, exchange of information, speech, educational impact, teaching abilities

Ключевые слова: Педагогическая практика, педагогическое общение, обмен информацией, речь, педагогическое воздействие, педагогический такт

Respublikamızın beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sisteminin də qarşısına böyük vəzifələr qoymuşdur. Bu amillərin genişlənməsi ünsiyyət mədəniyyətini, qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasını, eləcə də xarici dillərin dərindən mənimsənilməsini zəruri edir. Bütün bunlar isə hələ tələbələr illərindən formalaşdırılmalıdır.

İlk növbədə tələbələr pedaqoji ünsiyyəti, psixoloji bilikləri mənimsəməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tələbələrin qeyd olunan bilik və bacarığa yiyələnmələri yalnız təhsil müddəti ilə məhdudlaşa bilməz və pedaqoji təcrübə professional praktik fəaliyyətlə möhkəmləndirilməlidir. Hər iki prosesdə ünsiyyətə girə bilmək əlaqə və əks əlaqə qura bilmək bacarığı formalaşır. Yalnız bu zaman nəzəri biliklərdən praktik fəaliyyətə keçid imkanı yaranır.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, xarici dil dərslərində pedaqoji ünsiyyətin yaranmasında tədris olunan dilin spesifik təsiri də nəzərdə alınmalıdır.

İstər tədris prosesində, istərsə də pedaqoji təcrübə zamanı tələbələrə pedaqoji ünsiyyət, ünsiyyət çətinlikləri, əks tərəfi anlama və qavrama bacarığı öyrədilməlidir.

Məlum olduğu kimi ünsiyyət çoxfunksiyalı olmaqla, birgə fəaliyyət prosesində ünsiyyət və fəaliyyət tələbatlarından yaranır. Ona görə də təcrübəçi tələbələr ilk növbədə bu cəhətlərə diqqət yetirməlidirlər. Tələbələr anlamadırlar ki, təcrübə zamanı müəllim-şagird münasibətləri, birgə fəaliyyət, qarşılıqlı ünsiyyət, başqa sözlə şagirdlərlə düzgün təmas qurulmasa pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyindən danışmaq mümkün deyil. Bütün fəaliyyət növlərində olduğu kimi, pedaqoji fəaliyyətlə ünsiyyət vəhdət təşkil edir. Pedaqoji təcrübə prosesində tələbələr yadda saxlamalıdırlar ki, öyrəndikləri elmi və nəzəri bilikləri təcrübəyə tətbiq etməsələr, pedaqoji fəaliyyətdə uğur qazanmaq mümkün deyildir.

Ünsiyyətin birinci cəhəti informasiya mübadiləsidir. Təcrübəçi tələbələr nəzərə almalıdırlar ki, informasiya mübadiləsində 2 tərəf - informasiya verən (kommunikator) və informasiyanı qəbul edən (resepient) iştirak edir [4, s.123]. Tələbə unutmamalıdır ki, verdiyi informasiya şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə, əldə etdikləri biliklərə müvafiq olmalıdır. Əks halda çoxsaylı və anlaşılmayan informasiya, eləcə də verilən biliklər heç bir məna kəsb etmir, şagirdlər tərəfindən qəbul olunmur. Digər mühüm bir cəhəti də, unutmaq olmaz ki, pedaqoji ünsiyyət prosesində hər iki tərəf eyni kod sistemindən istifadə etməli, başqa sözlə “eyni dildə”

danışmalılırlar. Pedaqoji təcrübə prosesində tələbələr informasiya mübadiləsini təşkil etmək üçün ilk növbədə tədris etdikləri xarici dilin dərindən mənimsənilməsini təmin etməlidirlər. Əgər təcrübəçi tələbələr xarici dildə verdikləri informasiyaların şagirdlər tərəfindən qəbul olunmasını təmin edə bilməsələr, qarşılıqlı ünsiyyətdən danışmaq olmaz. Təbii ki, burada biliklərin öyrənilən dildə sadə və anlaşılmış şəkildə verilməsi zəruridir. Xarici dil dərslərində verbal ünsiyyətin təmin olunması qeyd etdiyimiz kimi dil hazırlığı ilə yanaşı bir sıra psixoloji cəhətlərin də nəzərə alınmasını tələb edir. Bunlardan ən mühümü dərstdə ünsiyyətin optimal, funksional srukturunu aşılamaqdan ibarətdir.

Psixoloji tədqiqatlar (F.Ə.İbrahimbəyov, M.Ə Həmzəyev, A.A.Leontyev və s.) göstərir ki, xarici dil dərslərində verbal ünsiyyətin funksional təhlil sistemini a) məlumatverici ; b) tənзимedici; c) affektiv şəkildə göstərmək olar [3].

Psixoloqların apardıqları tədqiqatlar göstərmişdir ki, ünsiyyət üçün ən səmərəli mikromühitin yaradılması onun müəvəffəqiyyətlə həyata keçməsini təmin edir. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, təcrübəçi tələbələrin şagirdlərlə ünsiyyətinin müsbət emosional qiymətləndirilməsi mənfi qiymətləndirməyə üstün gələn məlumatvermə-affektiv səviyyəsi daha təkmilləşmiş xarakter daşıyır. Verbal ünsiyyətin strukturundakı funksional vahidlər içərisində tənзимedici komponentlərin üstün olması ünsiyyətin səviyyəsini aşağı salır, ona mənfi təsir göstərir. Təcrübəçi tələbələrlə şagirdlərin qarşılıqlı nitq prosesində mənfi emosional qiymətləndirmənin müsbət emosional qiymətləndirmədən üstün olması dərstdə ünsiyyət üçün daha səmərəli mikromühitin yaranmasına mənfi təsir göstərir.

Müşahidələr göstərir ki, təcrübəçi tələbələr xarici dil dərslərində ən çətin və zəruri cəhət məlumatvermə və tənзимetmə funksiyasını hesab edirlər. Ona görə də ünsiyyətin yüksək səviyyədə aparılmasına nail olacaqlarına ümid bəsləmirilər. Şagirdlərin nitq yaradıcılığının müsbət emosional möhkəmləndirilməsini lazımı şəkildə qiymətləndirə, bu prosesdəki müvafiq çətinlikləri dərk edə bilmirlər. Bu fakt göstərir ki, təcrübəçi tələbələr öz - özlüyündə pedaqoji ünsiyyətin səmərəli səviyyəsinə yiyələnmə bilmirlər. Bunun üçün tələbələrin həmin bacarığa yiyələnmənin əhəmiyyətini dərk etmələrinə və onlara dərstdə ünsiyyət üçün səmərəli mikromühit yaratmaq bacarığı aşılanmasına çalışmaq və nail olmaq lazımdır.

Təcrübəçi tələbələrin təkcə ünsiyyətin birinci cəhətinə yiyələnməsi kifayət deyildir. Pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi ünsiyyətin ikinci cəhətindən- interaktiv cəhətindən düzgün istifadə etməyi tələb edir. Ünsiyyətdə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir pedaqoji ünsiyyətdə xüsusilə özünü göstərir [2]. Burada rol gözləmələrinin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Xüsusilə müəllimin pedaqoji mərifətə yiyələnməsi diqqəti cəlb edən məsələ kimi ortaya çıxır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi pedaqoji mərifətin gözləniməməsi pedaqoji ünsiyyətin pozulması ilə yanaşı, pedaqoji fəaliyyətinin əsas məqsədinin həyata keçirilməsinə mane olur. Ona görə də gələcək xarici dil müəllimlərində mühüm pedaqoji qabiliyyət olan pedaqoji mərifətin formalaşmasına nail olmaq lazımdır. Bunun üçün ilk növbədə pedaqoqika və pedaqoji psixologiyadan aparılan mühazirə və praktik məşğələlər zamanı pedaqoji mərifətin mahiyyəti açılmalı və tələbələrdə bu sahədə zəruri bilik və təsəvürlər yaradılmalıdır. Pedaqoji mərifətə yiyələnmək üçün nələərə əməl etmək, nələrdən çəkinməyin zəruri olduğunu bilmək tələb olunur. Lakin bu hələ kifayət deyildir. Həmin biliklərin tətbiqi olmadan

gələcək müəllimin pedaqoji mərifətə yiyələndiyini söyləmək olmaz. Bunun üçün həmin keyfiyyətlərin təzahürünə şərait yaradan fəaliyyət olmalıdır. Bu cür fəaliyyət gələcək müəllimlərin pedaqoji təcrübəsindən başlanır.

Gələcək xarici dil müəlliminin pedaqoji ünsiyyətin üçüncü cəhətinə-perseptiv cəhətinə düzgün yiyələnməsi də zəruridir. Ünsiyyət o zaman səmərəli şəkildə baş verir ki, qarşılıqlı əlaqəyə girən adamlar bir-birini anlaya və özlərinin ünsiyyət tərəfdaşlarını düzgün qavraya bilsinlər. Pedaqoji ünsiyyət zamanı müəllimin şagirdləri qavraya və anlaya bilməsi pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyində mühüm rol oynayır. Ona görə də gələcək xarici dil müəlliminin öz şagirdlərini anlaya, qavraya bilmək bacarığına yiyələnməsi ön palana çəkilməlidir.

Pedaqoji təcrübə zamanı apardığımız müşahidələr göstərir ki, uşaqlara qarşı pozitiv münasibət, onların sevinc və kədərini duya bilmək, şagirdlərlə düzgün, qarşılıqlı münasibətdə olmaq onlarda yaradıcı fəallığı yüksəldir. Belə olduqda perseptiv qabiliyyətlərin inkişafı üçün səmərəli şərait yaranmış olur [4, s.621].

Pedaqoji təcrübə zamanı tələbələr nəzərə almalıdırlar ki, müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı anlamalarının yaranması bir sıra mərhələlərdən keçir. Həmin mərhələlər əsasən bunlardır:

a) müəllimin ünsiyyətdə olduğu şagirdlər haqqında ilkin təəsuratın meydana gəlməsi;

b) ünsiyyətdə olduğu şagirdləri öyrənməsi və anlaması;

c) özünün başqaları tərəfindən anlanılmasını təmin etmək;

d) mövqelərin yaxınlaşması;

e) qarşılıqlı anlamı təmin etmək.

Həmin mərhələlərin hər birini düzgün təşkil etməklə gələcək müəllimlərdə perseptiv qabiliyyətlərin zəminini yaratmağa çalışmalıyıq.

Pedaqoji prosesdə verbal ünsiyyətlə yanaşı qeyri-verbal ünsiyyət də mühüm şərtlərdəndir. Müəllimin mimikası, baxışları, jesti, hərəkətlərinin ifadəliliyi, geyimi, hətta saç düzümü şagirdlər tərəfindən diqqətlə izlənilir və müvafiq qiymət verilir. Pedaqoji ünsiyyətdə təbii ki, verbal ünsiyyət başlıca rol oynayır. Bu dərslin şərh və keçirilməsinin 80 faizini təşkil edir. Qeyri-verbal ünsiyyət isə 15-20 faizə qədərdir, o, pedaqoji prosesin səmərəliliyinin vacib şərtlərindəndir.

Müəllim şagirdlərə yalnız bilik verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda o, tərbiyyəedici və inkişafetdirici funksiyaları inkişaf etdirir. Pedaqoji təcrübə zamanı təcrübəçi tələbələr həm özlərinin biliklərini düzgün tətbiq etməli, həm də gələcək fəaliyyətləri üçün praktik vərdiş qazanmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişafı. Bakı, Maarif, 1967.
2. Əlizadə Ə.Ə.-Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, Ozan, 1998.
3. Həmzəyev M.Ə.-Yaş və pedaqoji psixologiyamın əsasları. Bakı "TS." 2000.
4. Psixologiya. Dərslük. Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin redaktorluğu ilə. Bakı, Nurlan. 2007.
5. Арметов В.А Психология обучения иностранным языком. М., Педагогика. 1969.
6. Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания школьников. М., Педагогика, 1984.

Summary

The role of pedagogical communication in students adaptation to profession, during pedagogical experience

Psychological particularity of the probationer student's pedagogical conversation includes particularity during the experiment the pedagogical conversation of the students'. Is is pointed out that the attitude between the teacher and pupil, rational organization of the lesson depends on how the students create pedagogical conversation. Difficulties of talking (conversation) and to solve it have been reflected in the article.

Резюме

Роль общения в процессе профессиональной адаптации студентов во время педагогической практики

Психологические особенности педагогического общения студентов-практикантов. В статье изучаются психологические особенности педагогического общения студентов во время педагогической практики.

Указанно что, отношения учителей и учеников, организация успешных уроков зависит от того, как студент-практикант организует педагогическое отношение. Так же в статье отражаются трудности общения и пути их устранения.

*Rəyçi: psix.f.d. Ə.Əliyev
ADU-nun Psixologiya kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 1702.2017

Jalə Nəsirova
AzDBTİA

TƏLƏBƏ GƏNCLƏRİN TƏRBIYƏSİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN ROLU

Açar sözlər: milli-mənəvi dəyərlər, davranış, gənclik, şəxsi prinsiplər, mühit

Keywords: moral values, behavior, youth, personal principles, environment

Ключевые слова: моральные ценности, поведение, молодежь, личные принципы, среда

Bütün proseslər kimi milli-mənəvi dəyərlərin yaranması və formalaşmasının da özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Onlar sivilizasiyanın yaranması və formalaşması ilə yanaşı meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Planetimizin müxtəlif ərazilərində, o cümlədən Azərbaycanda ibtidai insanların mənşəyinə və etiqadına aid aşkar edilən arxeoloji tapıntılar bunu sübut edir. Məsələn, Qarabağ ərazisindəki Azıx mağarasında tapılmış əşyaların bəzilərinin üzərində cızılmış işarələr ibtidai insanların axirət dünyasına, totemlərə, heyvanlara, təbiət qüvvələrinə inam kimi dini təsəvvürlərin yaranmasından soraq verir.

Zaman keçdikcə bunlar zənginləşib inkişaf etmiş, mənəvi dəyərlər kimi təşəkkül tapmışdır. Müşahidələr, həyat təcrübəsi, tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərinin tədqiqi bunu deməyə əsas verir ki, vətənpərvərlik, torpağa bağlılıq, əməksevərlik, böyüklərə hörmət, ailə qanunlarına ciddi yanaşmaq, ləyaqətli, şərəfli, namuslu yaşamaq Azərbaycan xalqına, konkret desək, Azərbaycan gəncliyinə xas olan milli-mənəvi dəyərlərdir. Bu dəyərlər tarixin dərin qatlarından bu günə qədər cilalanaraq, saflaşaraq gəlmişdir. Müasir gəncliyə xas olan, daha dəqiq desək, müasir gənclikdə görmək istədiyimiz keyfiyyətlər - vəfalı, sədaqətli, qayğıkeş, səxavətli, elinə, obasına, yurduna bağlılıq kimi keyfiyyətlər milli-mənəvi dəyərlərimizin həmişə yaşar atributlarıdır. Əgər bu keyfiyyətlər müasir gənclikdə varsa, demək, o Allahın verdiyi ömür payını əsl insan kimi mənalı yaşaya biləcək. Xalq şairi Rəsul Rzanın “Mən insanam” şeirində bu fikir belə ifadə edilmişdir:

Həyat belədir

İstəsən gül

İstəsən ağla

Amma insan olduğumu

Yadında saxla.

Müdrük insanların qeyd etdiyi kimi adı böyük hərflə yazılan “İnsan” olmaq üçün xalqımızın min illər boyu yaşatdığı milli-mənəvi dəyərləri qorumaq, gəncliyi bu ruhda tərbiyə etmək çox vacibdir. Müasir gənclik, xüsusən tələbə gənclər elə tərbiyələndirilməlidir ki, maddiyyat insana hakim kəsilməsin, əşyalar - bahalı məşinlər, təmtəraqlı, dəbdəbəli evlər insan həyatının mənasına çevrilməsin. Tələbə gənclərimiz yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə, davranış qaydalarına malik

olduqda milli-mənəvi dəyərlərdən danışmaq olar. Əks halda bu keyfiyyətlərin azlığı, bayağı şəkil alması milli şüurumuzda, adət-ənənələrimizin qorunub saxlanılmasında çatlar yaradar [4, s.80].

Aydın məsələdir ki, insanların əxlaqı, şüuru, gözəllik ideali, düşüncəsi, psixologiyası, emosiyaları, həyata baxışı tam eyni ola bilməz.

Ancaq bu o demək deyildir ki, gənclərin həyata baxışlarına, şəxsi prinsiplərinə uyğun fəaliyyəti, yaşam tərzini qəbul ediləndir. Əsla belə deyil. Gəncliyin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında - onun dünyagörüşü, ideallarının mahiyyəti, maraqlarının məzmunu, yəni nəyə maraq göstərməsi, can atdığı sahənin nə dərəcədə milli-mənəvi əxlaqımıza, dəyərlərimizə uyğun olması, ictimai cəhətdən nə dərəcədə faydalı olması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tələbə gənclərimizdə bu milli-mənəvi dəyərləri tərbiyələndirmək üçün çox münbit şərait, quruluş vardır: Azərbaycan müstəqillik əldə edib. SSRİ-nin süqutu və sosializmin iflası ilə “kommunizm qurucusunun əxlaq kodeksi”də dəfn olundu. Ona görə ki, bu kodeksdə müxtəlif xalqlara, o cümlədən çox qədim milli-mənəvi dəyərləri olan Azərbaycan xalqına məxsus, onun yaşam tərzinə, əxlaq qanunlarına aid adət-ənənələrini “kommunizm qurucusunun əxlaq kodeksi” əvəz etmişdi, milli və fərdi mənəviyyətə güclü zərbə vuran bu kodeks məhvə məhkum idi.

Müstəqil milli inkişaf hər bir xalqın öz milli-mənəvi dəyərlərinə qayıtmasına və onu inkişaf etdirməsinə imkan verdi.

Hər bir millətin, xalqın milli yaddaşı bərpa olundu. Hər bir xalq, o cümlədən Azərbaycan xalqı milli və bəşəri mənəvi dəyərlərə malik nəsillər tərbiyə etməyə başladı. Bunun zəminində Azərbaycanda böyüməkdə olan nəslin, gəncliyin “milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi” şüarı şüar kimi qalmadı, əksinə nəzəri-praktiki problem kimi qarşıya qoyuldu. Bu, Azərbaycan gənclərinin 1996-cı ilin əvvəllərində toplanmış birinci Respublika forumunda vacib tərbiyəvi əhəmiyyəti olan vəzifə kimi vurğulandı.

Lakin bir cəhəti də unutmamalıyıq ki, cəmiyyətdə, ictimai proseslərdə ciddi dəyişikliklər baş verir: inkişaf da var, aşınmalar da var. Bu təbiidir. Yaşadığımız dövr internet əsridir. Evdən kənara çıxmada internetlə sərhədləri aşmaq mümkündür.

Müxtəlif adət-ənənəli, müxtəlif dünyagörüşlü xalqların mədəniyyəti ilə, həyata baxışı ilə, ailə qanunları ilə tanış oluruq. Bütün bunlara maraq göstərmək olar. Lakin bilmək lazımdır ki, insan mənəviyyəti heç bir texniki qəlibə sığmaz. Heç bir texniki təkamül insanda ali duyğular yaratmağa qadir deyil. İnsan dünyaya gəldiyi gündən ictimai mühitə, tərbiyəyə möhtac olmuşdur.

İnsan bioloji varlıq kimi inkişaf edir, tərbiyəvi təsirlərlə isə sosial şəxsiyyətə çevrilir. Bax, bu çətin prosesdə əxlaq məzmununa, milli-mənəvi dəyərlər anlamına aid olan əsas keyfiyyətlər şəxsiyyəti, gəncliyi tərbiyələndirməyin ən zəngin, vacib hissəsidir. Şəxsiyyətin necəliyi öncə bununla qiymətləndirilir. Əxlaqı keyfiyyətlərdən, bu keyfiyyətlərin milli-mənəvi dəyərlərimizin özül hissəsini təşkil etdiyindən danışaraq, məqsədəuyğun olardı ki, əxlaq tərbiyəsinin məzmununa daxil edilən və müasir gəncliyin dəyər verdiyi bu keyfiyyətləri konkretləşdirək: xeyirxahlıq, rəhmdillik, səxavətlik, qənaətcilik, zəhmətsevərlik, böyük-küçük yerini bilmək, təvazökarlıq, düzlük, saflıq, əqidə bütövlüyü, söz və əməl birliyi, şərəfli,

ləyaqətli olmaq, təmkinli, səbrli olmaq, elinə, obasına, torpağına bağlılıq, vətənpərvərlik, toxluq, halallıq və s.

Bəli, müasir gəncliyi beynəlmiləl dəyərləri danmadan daha çox milli-mənəvi dəyərlər zəminində tərbiyə etməliyik [3, s.83-106].

Danılmaz faktdır ki, insan cəmiyyətdə o zaman fəal rol oynaya bilər ki, milli-mənəvi dəyərlərə sahib olmaqla yanaşı yüksək vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin də daşıyıcısı olsun: hüquq və vəzifələrindən yararlansın, qanunların aliliyi çərçivəsində fəaliyyət göstərsin, maddi və mənəvi sərvətlərin artmasına öz töhfəsini verə bilsin. Bu isə adi bir şey deyildir. Bunun üçün gəncliyimiz möhkəm xarakterə malik olmalıdır. Çünki xarakterli adamlar cəmiyyətin vicdanıdır və yaxud vicdanlı adamlar cəmiyyətin xarakteridir. Tələbələrımız, gənclərimiz də bu cəmiyyətin ən fəal, enerjili, istiqamətverici təbəqəsidir. Dahilər demişdir: mənəli yaşamış hər bir ömür uzun ömürdür. Gəncliyimiz də kamilləşməyə, müdrikləşməyə doğru getməlidir.

Bu dövr internet əsridir. İnformasiya bolluğu içərisindəyik. Milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında milliliyin və ümumbəşəriyyətin vəhdətinin qorunub saxlanması üçün çox işlər görmək lazımdır. Milli-mənəvi dəyərlərin sonrakı nəsillərə ötürülməsinin zəruriliyi mütləq təmin edilməlidir. Çünki bu dəyərlərin aşınmasına coğrafi mühit və şərait, zərərli təbliğat, ziyanlı vərdişlər, təhsildən, maariflənmədən uzaqlaşmaq kimi hallar səbəb olur.

Dünya nə qədər dəyişirsə dəyişsin, quruluşlar bir-birini əvəz etsin, ictimai münasibətlər yenilənsin – bu təbii prosesdir. Bir xalq, millət olaraq milli-mənəvi dəyərlərimizi yaşatmalı, gəncliyi bu ruhda tərbiyə etməliyik.

İnsan təbii varlıq kimi, həm də ictimai varlıqdır. Bu cəhət onun üçün daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki insanın həyatı min bir tellə cəmiyyətə, əmək kollektivi ilə, ailə ilə bağlıdır. Bu münasibətlər fonunda insanda müxtəlif keyfiyyətlər əmələ gəlir və inkişaf edir. İnsanı şəxsiyyət kimi xarakterizə edəndə də məhz bu keyfiyyətləri nəzərdə tuturuq.

Fərd üçün səciyyəvi olan bioloji xüsusiyyətlər şəxsiyyət anlayışına daxil edilmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi şəxsiyyəti səciyyələndirən keyfiyyətlər daha çox milli-mənəvi dəyərlərdən qaynaqlanırsa, cəmiyyət üçün layiqli vətəndaşdan-yeniyetmədən, gənclikdən daşımaq olar.

Əlbəttə bu məsələdə ailənin – ailədəki ağsaqqalların, valideynlərin, müəllimlərin, həmyaşıdların özünəməxsus rolu vardır. Bu rol, bu məsuliyyət hissi daha çox ata və analarda olmalıdır. Çünki ailə cəmiyyətin bir parçasıdır və valideynlər də istər qız, istər oğlan övladlarını bu cəmiyyət üçün faydalı adamlar kimi tərbiyə etməlidir. Bu onların cəmiyyət qarşısında valideynlik borcudur.

Milli-mənəvi dəyərlərimizin ən dəyərlisi, ən qiymətli qızlıq şərəfi, qızlıq ləyaqətidir. Bu da həya hissi ilə sıx bağlıdır. Məlumdur ki, oğlanlara nisbətən qızlarda utancaqlıq, həya hissi daha güclü inkişaf etmişdir. Azərbaycan xanımlarına, qız övladlarına xas olan bu hiss çox vaxt onları fiziki və mənəvi iflasdan qoruyur, rüsvayçılıqdan qurtarır.

Müdrək ata-babalarımız, nənələrimiz qiymətli, toxunulmaz müqəddəs milli dəyərlərimizə - ləyaqət, namus, ismət, mərdlik kimi anlayışlara müstəsna dərəcədə tələbkərliliklə yanaşmış, öz nümunələri ilə övladlarımızda da həmin keyfiyyətləri formalaşdırmağa çalışmışlar.

Milli dəyərlərimizin şah misrası belədir: pul itirilibsə, hələ heç nə itməyib, sağlamlıq itirilibsə, çox şey itib, namus, əxlaq, vətən təəssübkeşliyi itibse - hər şey itib. Gəncliyin mənəvi təmizliyi çox önəmlidir. Şair demişkən:

*Abırdadır, ismətdədir təmizlik
Cövhərdədir, xislətdədir təmizlik.*

Milli-mənəvi dəyərləri özündə birləşdirən tələbə gənclərimiz, konkret olaraq, müasir oğlanlar gələcəyin ataları, babalarıdır. Onların hər birində aşağıda qeyd edilən mənəvi keyfiyyətlərin olması çox vacibdir. Çünki qeyd olunan bu keyfiyyətlərin mövcudluğu sağlam, ağıllı, ləyaqətli gənc nəslin yetişməsinin qarantıdır. Bu keyfiyyətlər konkret olaraq hansılardır?

1. Müasir gənc sadə, təvazökar və mədəni olmalıdır.
2. Fiziki kamilliyi, əxlaqi saflığı və mənəvi gözəlliyi özündə birləşdirməlidir.
3. Doğrucul və ədalətli, prinsipial nöqsanlara və mənfiliklərə qarşı barışmaz olmalıdır.
4. Şəxsi ləyaqət hissini, ailə şərəfini uca tutmalıdır.
5. Öz təhsil qayğısına qalmalı, müəyyən peşəyə, sənətə yiyələnəlməlidir.
6. İradəli, qətiyyətli, soyuqqanlı, təmkinli, xasiyyətində müvazinətli, sədaqətli olmalıdır.
7. Böyüklərə hörmət etməli, hər işdə, hər zaman valideynlərinin, ailəsinin yanında olmağı bacarmalıdır.
8. Mərdlik, cəsurluq, intellektli olmaq da müasir gəncliyin ən önəmli keyfiyyətlərindəndir.

Görkəmli Azərbaycan şairi Məmməd Araz şeurlərinin birində gəncliyə müraciətlə yazır:

*Siz bir qayıqsınız, tale dənizdir
O bəzən bulanıq, bəzən təmizdir.
Tale ağılmızdır, düşüncəmizdir
Taleyin qayığı olmayın heç vaxt...*

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri çox zəngindir. Bu dəyərlərin siyahısını artırmaq da olar. Qeyd etdiyimiz keyfiyyətlər hər bir gənc üçün vacibdir və nəcib sifətlərə yiyələnmiş gənclər pis əməllərdən, vərdişlərdən çəkinir, başqalarına nümunə olur[1, s. 67].

Danılmaz faktıdır ki, şagirdin, tələbənin bir vətəndaş kimi formalaşmasında genetik faktorla, ailə tərbiyəsi ilə yanaşı maarifləndirmə, təhsil önəmlidir.

Bu gün Azərbaycanda yeni təhsil sistemi fəaliyyət göstərir. Bu sistemin əsas tərkib hissəsi şəxsiyyətyönümlü şagird, tələbə yetişdirməkdir. Daha dəqiq desək, şəxsiyyətyönümlü təhsil şagirdin, tələbənin ayrı-ayrı keyfiyyətlərinin deyil, onun bütöv bir tam kimi inkişaf etməsini nəzərdə tutur. Şübhəsiz şəxsiyyətin formalaşmasının əsas sərvəti, xəzinəsi ululardan, xalqın adət-ənənələrinin tarixindən əsrləri aşib gələn milli-mənəvi dəyərlər modelidir. Şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət

edə biləcək bir çox məqamlar, metodikalar kəşf edilsə də, milli-mənəvi dəyərlər aparıcı keyfiyyət olaraq qalır.

Sosial və mənəvi həyatımızın güzgüsü sayılan məktəblərimizdə, ali təhsil ocaqlarında layiqli vətəndaş yetişdirmək üçün, şəxsiyyətin formalaşdırılması üçün milli mənlik şüurunu, daha dəqiq, insanın özünüdərkini çox vacib amildir. Bu vacib amil ailədən, uşaq bağçasından, parta arxasından, universitet auditoriyalarından həyata, ömür yoluna istiqamət götürür və insanı ömrü boyu müşayiət edir.

Çünki həyat təcrübəsi sübut edir ki, milli-mənlik şüuru olmayan insan heç vaxt şəxsiyyət kimi formalaşa bilməz.

Milli-mənəvi dəyərlər yalnız keçmişə söykənib qalmır və qalmamalıdır. Bu dəyərləri qoruyub saxlamaqla yanaşı müasirliyə də inteqrasiya edilməli, bu dəyərləri cılızlaşdırmadan, çatlar yaratmadan, milli zəminə söykənməklə ümumbəşəri dəyərlərə də arxalanmaq vacib şərtidir.

Gəncliyimizi – ana dilini dərindən bilən, vətənin tarixi və mədəniyyəti haqda ətraflı məlumatlara malik olan incəsənətli, ədəbiyyatlı, elmi nəaliyyətləri, insan əməyini, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını dəyərləndirməyi bacaran, demokratik prinsiplərə hörmətlə yanaşan, dövlətçiliyə və dövlət mənafeyinə sadıqlıq nümayiş etdirən, insanlara, təbiətə, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə dözümlü, həssas və ədalətli münasibət bəsləyən, bazar iqtisadiyyatı şəraitində həyatda müstəqil yaşayib fəaliyyət göstərmək, inkişaf etmək, müstəqil mövqeli olmaq keyfiyyətlərinə yiyələnən, cəmiyyətin tələbatına uyğun zəruri bilik, bacarıq, vərdislər qazanan, ana dili ilə yanaşı, xarici dillərdən birində ünsiyət saxlamağı bacaran, bir sözlə, dövrün nəbzini tutan vətəndaş kimi yetişdirmək çox mühümdür.

Milli-mənəvi dəyərləri səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də mədəni davranışdır. Bu, böyüməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsində həmişə diqqət mərkəzində olmuş, aktualıq kəsb etmiş, dünən də, bu gün də, gələcəkdə də həmin aktualıq problem olaraq qalır. Hər bir xalq, xüsusən, Azərbaycan xalqı davranış mədəniyyətinə xüsusi önəm vermişdir. Çünki uşağın, yeniyetmənin, gəncin davranış mədəniyyəti təlim-tərbiyə işinin ən xüyrəxah müttəfiqidir. Mədəni davranış qeyd etdiyimiz kimi milli-mənəvi dəyərlərə köklənəndə mükəmməlləşir, insanı ucaldır. Hər bir gənc tarixə, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalıdır [2, s.71].

Həyat mürəkkəbdir. Cəmiyyət dəyişdikcə insanların da əsrlərdən süzülüb gələn dəyərlərə, ailə normalarına münasibəti dəyişə bilər. Bu təbiidir. Lakin dəyişməyən, aktuallığını, vacibliyini qoruyub saxlayan normalar vardır ki, insani münasibətlərdə bunlarsız keçinmək fəsadlar yaradır. İnsanlar arasında mədəni, əxlaqi davranış, ailədə ləyaqət, namus, qarşılıqlı hörmət, bir-biri üçün məsuliyyət, səmimiyyət, həmdərd olmaq, qayğıkeşlik, nəzakət, dözümlü, yaşlılara diqqət və s. mədəni davranışın mənəvi normalarının əsasını təşkil edir. Yuxarıda qeyd edilənlər zəruri əxlaqi tələblərdir. Bu tələblərin pozulması isə əxlaqi meyarlarla qiymətləndirilir. Əxlaq isə elə sahədir ki, orada insanın davranış və rəftarı namus və namussuzluq, abır və abırsızlıq, tərbiyəli və tərbiyəsizlik kimi qiymətləndirilir.

İnsan robot deyil. Ağla, düşüncəyə, təfəkkürə malikdir. Hətta, bir ailənin əkiz uşaqları da fərqli sağlamlığa, düşüncəyə, dərrakəyə malik olur. Müstəqil respublikamız dünyada baş verən siyasi, iqtisadi, mədəni proseslərin təsirini çox güclü şəkildə hiss edir və bu proseslərdən kənar qalmağa mümkün deyil.

Həyatımızın müxtəlif sahələrində bir çox xoşagəlməz hadisələrlə, yabançı dini təriqətlərlə, qeyri-etik üzdənirəq adətlərlə rastlaşırıq. Siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi məsələlərin həllində ümumxalq mənafeələrinin deyil, şəxsi mənafeələrin ön plana çəkilməsi kimi meyillər də gənclərimizin əxlaqına, tərbiyəsinə, davranışına mənfi təsir göstərə bilər.

Belə bir mühitdə ağılla hərəkət etməyə, ağılla duurb-oturmağa, ağıl tərbiyəsini gücləndirməyə böyük ehtiyac var. Ağıl tərbiyəsi valideynlərin, yaşlı, təcrübəli, dünyagörmüş insanların, müəllimlərin, tərbiyəçinin nəzarəti, qayğısı və tərbiyəsi altında uşaqların, gənclərin təkəkkürünün, düşüncəsinin, saysız-hesabsız müxtəliflik içərisində düzgün olanını seçə bilmək qabiliyyətinin məqsədyönlü inkişafıdır. Qədim dünyanın, yaxın keçmişin fikir dühaları da insanın mənəvi təkamülündə, düzgün davranışında, dəyərlərin qorunmasında ağılla, düşünə bilmək, ölçüb-biçmək bacarığına önəm vermişlər. Məsələn, XII əsrin dahi şairi Xaqani Şirvaniyə görə ağıl insan nəfsinə, insan tamahına üstün gəlmək vasitəsidir.

*Könül, gəl sən ağılın pənahında ol
ki, ağıl tamahın boynunu vurur...*

Milli-mənəvi dəyərlərə sahib olmaq yaşamaq, ailənin, kollektivin, cəmiyyətin layiqli üzvü kimi tanınmaq deməkdir.

NƏTİCƏ

Biz müasir gəncliyi beynəlmiləl dəyərləri danmadan daha çox milli-mənəvi dəyərlər zəminində tərbiyə etməliyik. İnsan cəmiyyətdə o zaman fəal rol oynaya bilər ki, milli-mənəvi dəyərlərə sahib olmaqla yanaşı vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin də daşıyıcısı olsun.

Dünyanın sürətlə dəyişilməsinə quruluşların bir-birini əvəz etməsinə, ictimai münasibətlərin yeniləşməsinə baxmayaraq, biz xalq, millət olaraq milli-mənəvi dəyərlərimizi yaşatmalı, gəncliyimizi bu ruhda tərbiyə etməliyik.

Ədəbiyyat

1. "Kurikulum" jurnalı, 2013, № 1.
2. "Kurikulum" jurnalı, 2016, № 3
3. "Kurikulum" jurnalı, 2014, № 4
4. "Kurikulum" jurnalı, 2015, № 4

Summary

The role of moral values in the education of the youth

We have to bring up our generation on national-spiritual values for that we must not forget the international values.

The man's activity in social sphere mostly depends on not only from its national – spiritual values, but also from its civil qualities.

Despite changes, which happen all over the world, in state structures, renew of social relations, we as nation and people have to develop national – spiritual values and to bring up our young generation according these values.

Резюме

Роль морально-национального воспитания юношей-студентов

Мы должны воспитывать наше молодое поколение на основе национально-моральных ценностей, не забывая при этом об интернациональных ценностях. Активная деятельность человека в обществе во многом зависит не только от его национально-моральных ценностей, но и от гражданских качеств.

Несмотря на изменения, происходившие в мире, смену госструктур, обновление социальных отношений, как народ, нация мы должны развивать национально-моральные ценности, и духовно воспитывать нашу молодежь.

*Rəyçi: fil.f.d. S.Hüseynova
ADBTİA-nın "Sosial elmlər" kafedrasının
23.12.2016-ci il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.04.2017

Зарина Кичибекова

АУЯ

ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ КАК ВАЖНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ СОВРЕМЕННОЙ БРИТАНСКОЙ НАЦИИ

Ключевые слова: национальные праздники, традиции и обычаи, культура англоязычного мира, английские фестивали

Açar sözlər: milli bayramlar, adət və ənənələr, ingilis dilli dünya mədəniyyəti, ingilis festivallar

Keywords: national holidays, traditions and customs, culture of English-speaking world, English festivals

В каждой нации и каждой стране имеются свои традиции. В Великобритании традиции играют наиболее важную роль в жизни людей, чем в других странах.

Англичане очень гордятся своими традициями и бережно хранят их. Очувтившись в Англии, вы будете внезапно поражены количеством обычаев. Некоторые церемонии довольно формальные, как например Смена Караула при Букингемском Дворце, Знаменитый Марш, Церемония официального открытия Парламента, Церемония Ключей. Иногда можно увидеть группу кавалеристов скачущих на черных лошадях по улицам Лондона. Они носят красные униформы, блестящие каски, длинные черные сапоги и длинные белые перчатки. Это лейб-гвардия Ее Величества. В их особые полномочия входит охрана Короля или Королевы Великобритании, а также очень важных гостей королевства [1, с.430].

Одной из наиболее впечатляющих и популярных царских церемоний является Смена Караула при Букингемском Дворце, и проходит она каждый день. Кавалерийские взводы, принимающие участие в параде, отбираются из пяти полков гвардейской пехоты. Их количество зависит от того, находится ли Ее Величество в резиденции. Исполняющие свои служебные обязанности маршируют под звуки оркестра от Веллингтона или воинской части Челси. Суть этого красочного действия, в котором участвуют гвардейцы в ярко-красной форме и в высоких медвежьих шапках, состоит в замене старой охраны на новую. История всех видов смены караула в Англии начинается в 1660 году, когда дворцы британских монархов начали охранять только гвардейцы королевского двора. Первым охраняемым дворцом стал Уайтхолл, где несла службу королевская конная гвардия. В 1689 году двор вместе с охраной и ритуалом смены караула перебрался во дворец Сент-Джеймс, а в 1837 году, когда королева Виктория сделала местом своей резиденции Букингемский дворец, церемония смены караула переехала вместе с ней. Сегодняшнее действо, сопровождаемое оркестровой музыкой, проходит на площадке перед королевским дворцом. Еще одно место, где можно наблюдать красочную смену караула называется Виндзорский замок. Когда в Виндзорском замке останавливается королева (замок - одна из

королевских резиденций), то церемония смены караула проходит в сопровождении музыки военного оркестра [2].

Церемония смены караула в Лондонском Тауэре, существующая с XIII века, сводится к символической передаче ключей от замка на хранение. Это одна из самых популярных королевских церемоний несмотря на то, что она повторяется каждый вечер в течение уже 700 лет. Традиция была нарушена лишь однажды - 16 апреля 1941 г. В Тауэр попала бомба, и церемония была прервана на полчаса. Церемония Ключей – не просто красочное шоу. Это действующая процедура, которая тем более необходима, так как в Тауэре хранятся сокровища и реликвии Британской Короны [3].

Восьмого ноября 2014 года самому старому и самому любимому театрализованному гражданскому представлению в Великобритании исполнилось 799 лет. Первое путешествие лорд-мэра Сити вверх по реке в Вестминстер, чтобы поклясться в верности монарху произошло в царствование короля Джона. В двадцатом веке Шоу лорд-мэра стало первым событием, которое стало транслироваться в прямом эфире, и до сих пор привлекает миллионную телевизионную аудиторию. Несмотря на многие проблемы прохождения процессии через средневековый или современный город, Шоу лорд-мэра не пропускало ни одного года, с тех пор как 18 ноября 1852 года парад не был отменен в связи с похоронами герцога Веллингтона. Шоу пережило две эпидемии чумы и Великий лондонский пожар. Иногда Шоу приспосабливалось к обстоятельствам. В 1914 году около трех тысяч солдат из Великобритании и Доминионов прошли колонной по Сити. В Шоу 1915 года участвовали немецкие военнопленные и захваченное оружие. Шоу лорд-мэра первоначально проводилось каждый год 28 октября в день Св. Саймона и Св. Джуда. Так продолжалось до 1751 года, когда Великобритания приняла Григорианский календарь и день торжественного шествия перенесли на 9 ноября. Недостаток этой даты был в том, что праздник мог попасть на любой день недели. В 1952 году Корпорация Лондонского Сити и Министерство внутренних дел определили постоянный маршрут для процессии.

В течение ноября можно будет увидеть экспозицию из 888246 красных керамических маков, которые окружили Тауэр. Эта выставка посвящена столетней годовщине начала Первой мировой войны. Каждый мак сделан вручную по проекту художника Пола Камминса. Идеей проекта было помянуть каждого британского солдата, павшего на полях войны. Первый керамический мак был посажен во рву Лондонского Тауэра 5-го августа, в день начала Первой мировой войны. Мак стал символом тех 10-ти миллионов человек, которые пали в Первой мировой войне. Но войны продолжаются до сих пор, поэтому алый мак используется для почитания воинов, погибших в более поздних военных конфликтах. В Великобритании в начале ноября, особенно во вторую неделю месяца, можно видеть на улицах много людей с маленькими алыми маками памяти, приколотыми на одежду.

В Великобритании существует большое множество праздников, в которых может принять участие каждый житель и гость страны – от маленьких

уличных празднеств до крупнейших национальных фестивалей. 5-го ноября, в Великобритании отмечается один из традиционных английских праздников, Ночь Гая Фокса. Также можно услышать такие его названия, как Ночь Костров или Ночь Фейерверков. Празднование «Ночи Гая Фокса» олицетворяло собой такие понятия, как верность королю и протестантской вере, презрение к предательству. Со временем идеология праздника забылась. Теперь это шумный и веселый карнавал с кострами и фейерверками.

Новый рождественский фестиваль Winterville «Зимний город» открылся 2 декабря в парке Виктория. Winterville занял большую часть парка своей городской площадью, рынком и улочками с магазинчиками и аттракционами. Музыка, разноцветные огни и танцующие фонтаны приветствуют посетителей Рождественского Кью-Гарденс. В 2014 году сверкающая гирлянда длиной в милю украсила ночной маршрут через сады Кью. В парк Syon уже в течение девяти лет в рождественский период возникает волшебный светящийся сад. Это всего лишь несколько мест в Лондоне, где можно получить удовольствие от прогулок по городу.

Не успели погаснуть огни рождественского Лондона, как город снова раскрашен в яркие цвета праздника. С 14 по 17 января лондонцы и гости столицы Великобритании стали участниками одного из самых креативных световых шоу в Европе «Lumiere London». Это захватывающий и ультрасовременный фестиваль света. В течение четырех вечеров самые лучшие художники со всего мира превратят наиболее знаковые улицы и достопримечательности города в произведения искусства, используя для этого все известные способы художественного монтажа, 3D проекции, интерактивных инсталляций и лазерного освещения. Единственное общее для них только то, что они эффектно светятся в темноте январской ночи. Первый фестиваль «Люмьер» состоялся в Дареме в 2009 году. С тех пор он проводится там каждые два года с неизменным успехом, привлекая в город толпы туристов.

Также в первый день Нового года в Лондоне проходит самое популярное костюмированное шествие года. Парад Нового года привлекает огромную международную телевизионную аудиторию. Около трехсот миллионов наблюдают его в прямом эфире каждый Новый год. Парад привлекает вдвое больше участников, чем шествие Мэйси в Нью-Йорке в День благодарения! В нем принимают участие более десяти тысяч исполнителей со всех концов света и сотни тысяч зрителей. Первый Парад Нового года в Лондоне был проведен 1-го января 1987, его назвали Большим Парадом Лорд-мэра Вестминстера. Тогда в нем приняли участие менее 2-х тысяч исполнителей, идущих от Беркли-Стрит до Портленд-Плейс. В Лондоне никогда не видели ничего подобного. Первые зрители были скорее озадачены, чем восхищены. Не стоит удивляться, ведь 1-го января 1987 года, как обычно каждый первый день нового года ранее, все магазины, рестораны, кафе были закрыты. Даже многие театры не открывали дверей в этот день. Тем не менее, парад повторили в последующие годы. В 1989 году впервые в шествии приняла участие колонна молодых девушек-чирлидеров. Основными моментами в 1992 и 1993 годах были музыкальные номера, исполненные каждой группой

участников и музыкальными ансамблями Парада в Альберт-Холле. К 1994 году Парад стал настолько большим, важным, и популярным, что Вестминстер не смог больше его содержать, и он действительно стал Парадом и Фестивалем Нового года всех районов Лондона. Чтобы отметить этот факт, в шествии 1994 года проехали 32 кареты, по одной от каждого лондонского района, и особая золотая карета для лорд-мэра Вестминстера. Парад Нового года также одно из самых больших благотворительных мероприятий по сбору средств Лондона, заработавшее более миллиона фунтов начиная с первого в 1987 года.

Март буквально взрывает столицу шумными празднествами в честь Дня святого Патрика, и в первую очередь - колоритным парадом St Patrick's Day Parade, собирающим многие тысячи музыкантов, танцоров и простых горожан, так или иначе связанных с ирландской культурой. В эти дни город окрашивается в зеленое, в пабах и кафе порой просто не протолкнуться, со всех сторон звучит кельтская музыка, и практически повсеместно проходят соревнования танцевальных коллективов, собирающие мастеров со всего мира. В ночь с 20 на 21 марта проходит празднование весеннего равноденствия, отмечающее древние языческие традиции страны. А в последнюю неделю месяца с 1829 года проводятся известные соревнования по гребле между командами Оксфордского и Кембриджского университетов, в ходе которых соперники на классических гребных лодках проходят прямо по Темзе на юго-западе столицы. В апреле интересны знаменитый Лондонский марафон от Гринвич-парка до Вестминстерского моста - один из престижнейших и самый массовый забег в мире, Лондонское гольф-шоу - также самое крупное на европейском континенте, выставка-ярмарка искусства и антиквариата Chelsea Art Fair, а также многочисленные пасхальные мероприятия. Май начинается с May Day - старинного праздника весны, давно превратившегося в повод отдохнуть на природе и поучаствовать в различных развлекательных мероприятиях [5].

Трудно описать какое значение в Великобритании имеет Большое весеннее шоу цветов в Челси, Chelsea flower show. Кажется, все британцы, от таксистов до владельцев магазинов считают себя знатоками в садоводстве и спешат поделиться своим профессиональным мнением о проектах своих любимых садовых дизайнеров, и критическими замечаниями о садах знаменитостей. Хотя многие пожилые англичане жалуются, что молодое поколение уже не так увлечено этим любимым британским времяпрепровождением, для иностранцев это кажется обычным стариковским бурчанием. Страсть к разведению цветов объединяет все слои британского общества, от аристократов до простых обывателей, вне зависимости от того, сколько пространства, выделяется для ее воплощения. Это может быть огромная терраса перед замком или небольшой палисадник под окном, британцы находят способ украсить свою жизнь цветами. Их креативность и энтузиазм в этом достойны восхищения. Для садоводов всего мира представить свою работу на Шоу цветов в Челси является вершиной карьеры.

К концу 20-го века многообразие проектов и количество желающих показать свои достижения на выставке цветов в Челси сильно выросло. Возникла идея об организации еще одной большой выставки. Первым, кто занялся ее воплощением был Эдриан Бойд. В 1990 году он предложил проводить летнее шоу в парке дворца Хэмптон Корт. По его замыслу, в парке достаточно места для размещения грандиозной выставки, а архитектурный ансамбль дворца создает достойную конкуренцию Королевскому госпиталю, шедевру Кристофера Рена. Первыми спонсорами выступили администрация дворца и железная дорога. Первая выставка прошла с большим успехом. Ее посетили около трехсот тысяч человек. С тех пор выставка проводится ежегодно. В 1993 году официальным руководителем шоу в Хэмптон Корте стало Королевское общество садоводов. Шоу открыто для всех, проводится в разгар лета, но отличается от Челси более бытовым характером. Здесь больше внимания уделяется вопросам охраны окружающей среды, огородным растениям, возможности купить садовые принадлежности, растения и цветы. В Челси можно заказать растения, но их доставят только после окончания выставки, в Хэмптоне вы можете купить растения на месте, принести домой и посадить в тот же день [4].

Июнь - пора проведения, пожалуй, самого известного праздника страны - Дня рождения королевы. Королева Елизавета II появилась на свет 21 апреля 1926 года, однако, по традиции, официальные мероприятия проводятся в первый летний месяц. Специально обученные части Королевской конной гвардии, в присутствии членов королевской семьи, приглашенных гостей и толп любопытных, проходят торжественным маршем со знаменами по плац-параду конной гвардии. Церемония восходит еще к 18 веку, когда знамена проносили перед солдатами полка. С 1748 года она проходит в официальный день рождения монарха, и сегодня проходящие парадом войска отдают честь приветствующей их королеве. Затем весь парад во главе с королевской каретой по украшенной в честь парада улице Молл направляется к Букингемскому дворцу, где королева на специально возведенной платформе вновь принимает салют от возвращающихся в свои казармы гвардейцев. За почти полвека царствования Елизаветы II торжественный парад отменяли лишь однажды – в 1955 году из-за забастовки железнодорожников. Каждый год к этому дню виновница торжества оглашает список видных общественных деятелей, удостоившихся высочайшего внимания [6].

У всех народностей есть свои национальные праздники, традиции и обычаи, присущие только их культуре. Праздничные события любят жители каждой страны, готовятся к ним, ждут с нетерпением, с удовольствием отмечают и сожалением расстаются до следующего года. Английские праздники – это неотъемлемая часть культуры англоязычного мира, способ их самовыражения, исток привычек и поведения [7].

Литература

1. «Большой справочник Английский Язык для школьников и преподавателей в вузах», издательский дом «Дрофа»1999, стр.430
2. <http://www.tourister.ru/world/europe/united-kingdom/city/london/parades>

3. <http://www.otzyv.ru>
4. <http://www.studing.od.ua/>
5. http://guide.travel.ru/united_kingdom/london/festivals/
6. <http://www.calend.ru/holidays/0/0/764/>
7. <https://www.native-english.ru/articles/english-holidays>

Xülasə

Adət və ənənələr müasir Britaniya millətinin mədəni həyatında mühüm hissəsi kimi

Məqalədə müasir dövrdə britaniyalıların həyatında baş verən mühüm mədəni tədbirlər araşdırılmışdır. Müəllif mühafizəkar britaniya millətinin mədəni həyatında oturmuş Bükinqem Sarayında Qarovul Dəyişməsi və London şəhərində Tauer qalasında simvolik açarların verilməsi mərasimi kimi qədim ənənələrin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmişdir

Summary

Customs and traditions as an important constituent of contemporary British nation's cultural life

The article reviewed important cultural events which happened on the contemporary stage of British life. Author pays special attention to the scrutinizing not only traditions which are long-standing and play the most important part in the cultural life of conservative British nation, as the Changing of the Guard at Buckingham Palace and the Ceremony of the Keys, but also striking and large-scale festivals and parades.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. N.Hüseynova
ADU-nun Regionşünaslıq kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.02.2017

Sevda Tagiyeva
ADU

KOLLEKTİV SAZIŞIN BAĞLANMA QAYDASI VƏ ŞƏRTLƏRİ

Açar sözlər: *kollektiv müqavilə, kollektiv saziş, baş saziş, ərazi sazişi, sahə sazişi*

Keywords: *collective agreement, collective understanding, general agreement, area agreement, province agreement*

Ключевые слова: *коллективное соглашение, коллективное понимание, общее согласие, территориальное соглашение, провинциальное соглашение*

Kollektiv saziş müəssisədən kənarında bağlanan və daha geniş ərazini əhatə edən sosial əməkdaşlıq aktıdır. O, sosial tərəfdaşlar arasında bağlanmış və əmək şəraitini, məşğulluq, müəyyən peşələr, sahələr, ərazi üzrə işçilər üçün sosial təminatları özündə əks etdirən hüquqi aktıdır. Göstərmək lazımdır ki, hüquq elmində “sosial tərəfdaşlıq” termininin dəqiq anlayışı yoxdur. Bu termin “Kollektiv müqavilələr və sazişlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da işlədilmirdi. 1 fevral 1999-cu ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsində də bu terminə rast gəlinmir. Lakin, Əmək Məcəlləsinin “Kollektiv müqavilələr və sazişlər” adlı III bölməsini təşkil edən normaların mahiyyətindən çıxış etsək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bütün bu hüquq institutu işəgötürənlərlə maddəli işçilər arasında real tərəfdaşlıq münasibətlərinin yaradılmasına yönəlmişdir.

Beynəlxalq hüquqi nizamalmaya isə bu termin çoxdan məlumdur. “Sosial əməkdaşlıq” termini XIX əsrin sonunda Qərbdə yaranıb. II Dünya müharibəsindən sonra Qərbin bir çox dövlətlərində işçilərə istehsalın birgə idarə edilməsində iştirak etmək hüququ verildi (AFR-in “İstehsalat şuraları haqqında” 1949-cu il tarixli Qanunu). Bu qurumları sosial əməkdaşlıq orqanları adlandırmağa başladılar.

BƏT-in “Assosiasiya azadlığı və təşkilat yaratmaq hüququnun müdafiəsi haqqında” 87 nömrəli Konvensiyası sosial əməkdaşların hüquqi cəhətdən bərabər olduğunu təsbit edir. Həmin Konvensiya işçilərin və sahibkarların azad şəkildə öz nümayəndələrini seçmək hüququ və onların fəaliyyət proqramlarını müəyyən etməsi təsbit olunub. Bu proqramlar işçilər və sahibkarların bir-birinə zidd olan maraqlarını müəyyən etdiyi üçün, onlar sosial barışığa sosial əməkdaşların sazişi əsasında nail ola bilərlər. Sosial əməkdaşlığın əsl mahiyyəti isə bundan ibarətdir. Sosial əməkdaşlığın əsas vəzifəsi – işçi və işəgötürənin maraqlarının nəzərə alınması yolu ilə onlar arasında sosial sülhün əldə olunmasını təmin etməkdir.

Kollektiv saziş hüquqi norma mahiyyətini daşıyır. Ona görə ki, qanunvericilik kollektiv sazişin bağlanmasını təsbit etməklə yanaşı, onun şərtlərinin pozulmasına görə hüquqi məsuliyyət də nəzərdə tutur. Kollektiv saziş normativ xarakterli akt olub onun iştirakçıları üçün, habelə onun hazırlanması və təsbit edilməsində bilavasitə iştirak etməyən digər şəxslər üçün də öhdəlik yaradır.

Kollektiv sazişlə kollektiv müqavilə arasında oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək daha məqsədmüvafiq olardı. Kollektiv müqavilə və sazişin aşağıdakı oxşar əlamətləri vardır: 1) hər ikisi müqavilədir; 2) müəyyən fərqləri nəzərə almasaq müqavilənin və sazişin iştirakçılarının tərkibində uyğunluq mövcuddur; 3) hər

ikisi, əsasən, eyni məqsədlərə xidmət edir (əmək hüquq və vəzifələrinin reallaşdırılması, əmək hüquqlarının müdafiəsi, əməyin reallaşdırılması üçün arzu edilən şəraitin yaradılması burada başlıca məqsədlərdir); 4) əmək hüquq və vəzifələrinin konkretləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi (əmək qanunvericiliyində təsbit olunmuş hüquq və vəzifələr bu aktlarla konkretləşdirilir); 5) hər ikisinin hazırlanması, bağlanması və yerinə yetirilməsi eyni prinsiplərə əsaslanır; 6) hər ikisinin hazırlanması, bağlanması və onlara dəyişikliklər edilməsinin qanunvericiliklə tənzimlənən ən səmərəli vasitəsi kollektiv danışıqlardır; 7) hər ikisinin pozulmasına görə məsuliyyətin əsasları, həddi və növü eynidir və s.

Kollektiv müqavilə və saziş arasında aşağıdakı prinsiplər fərqlər vardır: 1) əgər kollektiv müqavilə sosial əməkdaşlıq münasibətlərini müəssisə çərçivəsində tənzimləyirsə, sazişin bu münasibətləri daha yüksək səviyyədə tənzimləyir (müəssisədən kənar). Buna əsasən kollektiv saziş mərkəzləşdirilmiş hüquqi akt kimi göstərilə bilər. Ona görə ki, bu akt ərazinin bütün sahələrinə aid edilir. Lakin kollektiv saziş əmək qanunvericiliyinə münasibətdə tabeli vəziyyətdə durur. Müəyyən edilir ki, kollektiv sazişin şərtləri qanunvericiliyə uyğun olmalı və onun şərtləri qanunvericiliyə nisbətən işçilərin vəziyyətini ağırlaşdırırsa, etibarsız hesab edilir; 2) əgər kollektiv müqavilənin tərəfləri işəgötürən və həmkarlar ittifaqı (bəzən əmək kollektivi), saziş tərəfləri qismində isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, həmkarlar ittifaqları təşkilatları və işəgötürənlərin nümayəndəli orqanları çıxış edirlər; 3) kollektiv müqavilə ikitərəfli əqddirsə, saziş isə həm ikitərəfli, həm də üçtərəflidir. Bu zaman tərəflər qismində müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, həmkarlar ittifaqı və işəgötürənin nümayəndəli orqanı çıxış edirlər (Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 36-cı maddəsi).

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 3-cü maddəsinə görə kollektiv saziş dedikdə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, həmkarlar ittifaqlarının və işəgötürənlərin respublika, peşələr, sahələr və ya ərazi üzrə birlikləri arasında bağlanan, işçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, əməyin mühafizəsi, məşğulluğun təmin edilməsi və digər sosial müdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsi sahəsində birgə fəaliyyətə dair tərəflərin öhdəliklərini müəyyən edən razılaşma nəzərdə tutulur. Kollektiv sazişin əhəmiyyəti aşağıdakılarda təzahür olunur: a) bu akt inflyasiya, qiymət artımı hallarında əmək haqqı və kompensasiya ödəmələrinin artırılmasına yönəlib; b) bu akt əməyin mühafizəsi, texniki təhlükəsizlik, əməyin digər şərtlərinin və sosial məişət xidmətinin, sosial təminatın yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənib; c) bu akt məşğulluğun təmin edilməsinə yönəlib; ç) bu akt işçi və işəgötürən arasında sosial sülhə istiqamətlənib.

Əmək qanunvericiliyinə əsasən, sosial iqtisadi siyasətin ümumi prinsiplərini, onun inkişaf istiqamətlərini, əmək şəraiti, əmək haqqı, sahələr üzrə işləyənlərin sosial təminat problemlərini müəyyən etmək məqsədilə üç əsas növ üzrə sazişlər bağlanıla bilər. Sazişlərdən ən əsası **Baş sazişdir**. Bu saziş sosial iqtisadi siyasətin ümumi prinsiplərini razılaşdırılması məqsədinə xidmət edir. Həmin saziş müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Respublika səviyyəsində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti) və Azərbaycan Həmkarlar İttifaqlarının Konfederasiyasına daxil olan və digər həmkarlar bilikləri və ya işçilərin mənafeyini təmsil edən başqa birliklərlə işəgötürənlərin birliyi arasında bağlanıla bilər. Belə sazişin bağlanması əsas

məqsəd Respublikanın sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsinə təkan vermək, əldə olan potensialın məqsədyönlü istifadə olunmasını, istehsal vasitələri və istehsal qüvvələrindən səmərəli istifadə olunması məqsədinə xidmət etməkdir.

Sazişlərin **ikinci növü Sahə (yaxud tarif) sazişidir**. Bu saziş müvafiq istehsal sahəsi üzrə sosial iqtisadi inkişafın istiqamətlərini, peşə qrupları, əmək şəraiti, əmək haqqı və sahənin işçiləri üçün sosial təminatları müəyyən etmək mahiyyəti daşıyır.

Bu saziş müvafiq icra hakimiyyəti orqanı – sahə işəgötürənlər və yaxud işəgötürənlər birliyi, müvafiq həmkarlar ittifaqlarının peşələr, sahələr üzrə birlikləri arasında bağlanıla bilər. Sahə tarif sazişi istehsal sahələri üzrə əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin şərtləri haqqında, adları yuxarıda sadalanan danışıqlar aparən tərəflər arasında bağlanılan və hüquqi qüvvəyə malik olan və qarşılıqlı öhdəlikləri əks etdirən yazılı sənəddir.

Üçüncü növ saziş Ərazi (rayon) kollektiv sazişi adlandırılır. Ona görə ki, o, ərazi xüsusiyyətlərilə bağlı müəyyən sosial-iqtisadi problemlərin həlli şərtlərini müəyyən edir. Bu saziş müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, həmkarlar ittifaqının ərazi birlikləri arasında bağlanılan, hüquqi qüvvəyə malik olan və tərəflərin qarşılıqlı öhdəliklərini əks etdirən yazılı sənəddir. Baş, sahə (tarif) və ərazi (rayon) kollektiv sazişləri üçtərəfli müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, həmkarlar ittifaqları birlikləri və işəgötürənlərin nümayəndəli orqanları (birlikləri) arasında bağlanıla bilər.

Müxtəlif səviyyələrdə bağlanılan kollektiv sazişlərin işlənilib hazırlanması, kollektiv danışıqlar aparmaq məqsədilə tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipi əsasında yaratdıqları və müvafiq səlahiyyətlər verdikləri komissiya tərəfindən icra edilir və sənədləşdirilir. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 37-ci maddəsinə əsasən, kollektiv sazişlərin hazırlanması və bağlanması, danışıqların başlama və qurtarma müddəti tərəflərin qarşılıqlı razılıqları əsasında həyata keçirilir.

Danışıqlarda iştirak edən tərəflər sazişin məzmununu təşkil edən məsələlərin seçilməsi və müzakirə edilməsində tam sərbəstlikdən istifadə edirlər. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, işəgötürənlər və onların birlikləri kollektiv danışıqların aparılması üçün zəruri olan məlumatı həmkarlar təşkilatına və ya işçilər tərəfindən səlahiyyət verilmiş digər nüfuzlu orqana təqdim etməyə borcludurlar. Danışıqlar zamanı tərəflər onlardan asılı olmayan səbəblər üzündən razılığa gələ bilmədikdə protokol tərtib edirlər. Protokolda səbəbləri aradan qaldırmaq haqqında tərəflərin yekun təklifləri, habelə danışıqların yenidən başlanılması müddəti göstərilməlidir.

Sahə səviyyəsində bir neçə həmkarlar təşkilatı, onların birlikləri və ya işçilər tərəfindən səlahiyyət verilmiş digər nüfuzlu orqan mövcud olarsa, işçiləri təmsil edən birləşmiş komissiyanın üzvləri onlar arasında əldə edilmiş razılığa əsasən müəyyən edilir. Kollektiv sazişin layihəsi komissiya tərəfindən işlənilib hazırlanır və tərəflərin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən imzalanır.

Qanunda müəyyən edildiyi kimi, kollektiv sazişlərin hazırlanması və bağlanması məqsədi ilə tərəflərin bərabər saylı səlahiyyətli nümayəndələri hansı qaydada, hansı müddətlərdə və harada danışıqlar aparmalarını razılaşıdırma yolu ilə müəyyən edirlər.

Əvvəlki kollektiv sazişin müddətinin qurtarmasına üç ay qalmış tərəflərdən hər birinin yeni kollektiv sazişin bağlanması məqsədi ilə danışıqlara başlanması üçün digər tərəfi yazılı surətdə xəbərdar etmək hüququ vardır. Xəbərdarlığı alan

tərəf on gündən gec olmayaraq kollektiv sazişin bağlanması haqqında danışıqlara başlamalıdır (Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 37-ci maddəsinin üçüncü hissəsi).

Danışıqların qeyri-qənaətbəxş getdiyi və başlanma müddəti pozulduğu hallarda müvafiq həmkarlar ittifaqları birliyinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tədbirlər görmək hüququ vardır (Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 37-ci maddəsinin dördüncü hissəsi).

Yeni danışıqlar qüvvədə olan kollektiv sazişin müddəti başa çatanadək qurtarmayıbsa, həmin sazişin qüvvəsi tərəflərin razılığı ilə üç ayadək uzadıla bilər (Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 37-ci maddəsinin beşinci hissəsi).

Sazişə gələcəkdə əlavə və dəyişikliklərin hansı qaydada edilməsini də həminin səlahiyyətli nümayəndələr razılaşdırma yolu ilə müəyyən edirlər.

Bağlanmış kollektiv saziş və ya ona edilmiş əlavə, yaxud dəyişikliklər yeddi gün müddətində müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat üçün göndərilir.

Kollektiv saziş tərəflər onu imzaladığı andan və ya sazişdə göstərilən gündən etibarən qüvvəyə minir. Kollektiv sazişin fəaliyyət müddətini tərəflər özləri müəyyənləşdirməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 39-cu maddəsinə əsasən kollektiv saziş bir ildən üç ilədək müddətə bağlanıla bilər.

Kollektiv sazişin məzmununu tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən edilən öhdəliklər təşkil edir. Həmin öhdəliklər Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 38-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Belə ki, həmin maddədə göstərilən aşağıdakı öhdəliklər tərəflərin razılığı ilə kollektiv sazişin məzmununa daxil edilə bilər: a) müvafiq sahələrin və müəssisələrin iqtisadi və təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi; b) orta əmək haqqının artım səviyyəsinin inflyasiyaya uyğun təmin edilməsi; c) əmək normalarının və əməyin qiymətləndirilməsi normalarının müəyyən edilməsi; ç) kompensasiya və əmək haqqına əlavələrin (dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş miqdardan az olmamaq şərti) məbləğinin müəyyən edilməsi; d) əməyin mühafizəsi üzrə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi; e) daha əlverişli əmək şəraitinin müəyyən edilməsi; ə) məşğulluğa kömək göstərilməsi; f) təsərrüfatçılığın mütərəqqi forma və üsullarının inkişaf etdirilməsi; g) müəssisələrdə qabaqcıl texnika və texnologiyanın, elmi-texniki tərəqqinin digər nailiyyətlərinin tətbiqi; ğ) tələbata uyğun və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı; h) ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi; x) müəssisənin bağlanması və işçilərin kütləvi surətdə işdən azad edilməsi hallarından imtina edilməsi, işdən çıxarılma hallarının qarşısını ala biləcək tədbirlərin görülməsi; ı) işçilərin və onların ailə üzvlərinin sosial müdafiəsi üzrə xüsusi tədbirlərin görülməsi; i) əlillərin, gənclərin (yeniyyətələrin) əməyindən istifadə etməklə əlavə iş yerləri yaradan müəssisələrə güzəştlərin müəyyən olunması; j) əmək intizamının təmin edilməsi.

Sazişə qüvvədə olan qanunvericiliyə zidd olmayan əmək və sosial iqtisadi məsələlər üzrə digər müddəalar da daxil edilə bilər.

Kollektiv sazişin şərtləri hazırlanarkən yuxarıda sadalananlardan əlavə, istehsalın həcmi, məhsuldarlığın səviyyəsi, keyfiyyəti, çeşidləri barədə şərtlər də müəyyən edilə bilər. Bazar iqtisadiyyatının tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, buraxılacaq məhsulun artan rəqabətə davamlılıq problemləri daha da kəskinləşir. Bununla əlaqə-

dar sazişin şərtləri sırasına yüksək keyfiyyətli və yeni məhsulların istehsalı barədə şərtlər daxil edilə bilər. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, iş vaxtından səmərəli istifadə edilməsi, bu məqsədlə iş yerlərinin attestasiyadan keçirilməsi həmçinin sazişlərin şərtləri sırasına daxil edilə bilər.

İşləyənlərin əmək haqqının artırılması, iş normalarının dəqiqləşdirilməsi, istirahətini təmin etmək məqsədilə sazişlərdə şərikli istirahət evlərinin inşası, mənzil, məktəb və uşaq tərbiyə müəssisələrinin inşası nəzərdə tutula bilər.

İşçilərin peşə hazırlığı problemi hazırkı şəraitdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də sazişin mətninə sahələrarası ixtisasartırma tədris mərkəzlərinin yaradılması şərtləri də daxil edilə bilər.

Əməyin mühafizəsi sahəsində yeni qoruyucu tədbirlərin həyata keçirilməsi, zərərli iş sahələrində işçilərin sağlamlığının qorunması üçün tədbirlər müəyyən olunması sazişlərin mətninə tərəflərin razılığı ilə daxil edilə bilər. Tərəflərin maliyyə imkanları nəzərə alınmaqla sosial sığorta məsələlərinin həlli, işləyənlərin sağlamlığı və xəstələndikdə müalicə edilmə tədbirləri, müəssisələrin xalis mənfəəti qənaəti hesabına yeni müalicəxanaların, xəstəxanaların yaradılması, mövcud səhiyyə ocaqlarının müasir şəraitə uyğunlaşdırılması tərəflərin əldə etdikləri razılaşmaya əsaslanaraq sazişin şərtləri sırasına daxil edilə bilər. Ərazi sazişlərində bu şərtlərin onların mətninə daxil edilməsi daha məqsədomüvafiqdir.

Kollektiv sazişin yerinə yetirilməsinə nəzarət qaydalarını tərəflər özləri müəyyənləşdirməlidir. Kollektiv sazişin fəaliyyət müddətindəki icrası onun iştirakçılarna, onun adından sazişi işləyib hazırlamağa və bağlamağa səlahiyyət verilmiş işçilərə, icra hakimiyyəti orqanlarına həvalə edilir. Əmək qanunvericiliyinə əsasən, ayrı-ayrı peşə qruplarını əhatə edən müəssisələrin işəgötürənlərinin və ya onların birliklərinin və müvafiq həmkarlar ittifaqları birliyinin sahə (tarif) sazişinə qoşulması barədə müraciətləri əsasında, həmin sazişin tərəfləri ona müvafiq dəyişikliklər edə bilərlər.

Kollektiv sazişin fəaliyyətinin aid edilməsi haqqında müraciət qəbul olunduğu təqdirdə orada nəzərdə tutulmuş normalar həm işəgötürənlər, eləcə də sahənin və sazişin fəaliyyətinin təsir dairəsinə daxil olan sahələrin müəssisələri üçün məcburidir.

Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi kollektiv sazişin bütünlükdə tətbiqinin vacibliyi haqqında müraciətin qəbul edilməsi məsələsini aşkarlıq şəraitində həyata keçirməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. 1999
2. Qasımov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2000
3. Əmək hüququnun öyrənilməsinə dair metodiki göstərişlər. Bakı: Qanun, 2009
4. Müəssisədə zəhmətkeşlərin nümayəndələrinin hüquqlarının müdafiəsi və onlara verilən imkanlar haqqında 135 №-li Konvensiya (1971)
5. Zəhmətkeşlərə əvəzin ödənilməsinin minimum məbləği haqqında №-li Tövsiyə (1925)

Summary

Rules and Conditions of Conclusion of Collective Agreement

Collective agreement is an act of social Cooperation concluded beyond the enterprise and involving a vast territory. It is a legal act, concluded among the social

partners and bracing labor conditions, engagement, certain professions, fields, reflecting social insurance for the employees as to the territory.

Резюме

Условия и порядок заключения коллективного договора

Коллективный договор это социально акт сотрудничества который заключается вне организации и охватывает широкую территорию. Это юридический акт, который объединяет в себе условия труда, занятости, определенные специальности, социальные возможности для работников, который подразумевает заключение договора между социальными партнёрами.

*Rəyçi: dos. M.Əskərova
ADU-nun Sosial elmlər kafedrasının
28.02.2017-ci il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.04.2017

Xatirə Əzizova
ADU

METEOHƏSSASLIQ

Açar sözlər: *meteohəssas, hava, təzyiq, stress, xəstəlik, maqnit sahəsi, orqanizm, ətraf mühit*

Keywords: *sensitive, air, pressure, stress, illness, magnetic field, organism and environment*

Ключевые слова: *чувствительно, воздух, давление, стресс, болезнь, магнитное поле, организм и окружающая среда*

Bəzi insanların orqanizmi havanın və ətraf mühitin dəyişilməsinə (yağış, qar, külək, maqnit qasırğaları, siklon, atmosfer təzyiqinin artması, günəşdə olan dəyişikliklər və s.) müxtəlif reaksiyalar verə bilər.

Bu reaksiyaların arasında: oynaqlarda, sümüklərdə, əzələlərdə ağrılar, baş və ürək ağrıları, yuxusuzluq, arterial təzyiqin artması və ya əksinə enməsi, yorğunluq, iştahasızlıq, miqren, xroniki xəstəliklərin kəskinləşməsi və s.

Reaksiyalar daha yüngül (halsızlıq, yüngül baş ağrısı) və ya daha ağır (ürək fəaliyyətinin və nəfəsalamanın pozulmaları, ağır miqren tutmaları) ola bilər. Sinir sistemi zəif olan, depressiyalara meyilli olan, tez-tez stress vəziyyətlərinə düşən insanlarda ətraf mühitin dəyişilməsi təsirindən hətta "meteonevroz" adlandırılan pozulma inkişaf edə bilər.

Şəhərlərdə yaşayan insanlar kəndlərdə yaşayan insanlarla müqayisədə meteohəssaslıqdan daha tez-tez əziyyət çəkir.

İnsan orqanizmi havanın özünə deyil, məhz havanın dəyişilməsinə (xüsusilə kəskin dəyişilməsinə) reaksiya verir. Bu reaksiyalar havanın dəyişilməsindən, maqnit qasırğalardan və s. dəyişikliklərdən 1-2 gün əvvəl inkişaf edir və daha sonra 7 günə kimi davam edə bilər. Bu insanın yaşından, sağlamlıqla olan problemlərdən, sinir və immun sistemlərinin vəziyyətindən və s.-dən asılıdır.

Meteohəssaslığın səbəbi insanın ətraf mühitə olan adaptasiya (uyğunlaşma) prosesinin pozulmasıdır. Sağlam insanda ətraf mühitin və havanın dəyişilməsi orqanizmdə gedən bir çox proseslərə təsir edir - mübadilə prosesləri, hormonal fon, bədən hərəkəti, hətta qanın tərkibi bir qədər dəyişilir. Bu dəyişikliklər insan orqanizminə ətraf mühitdə olan dəyişilməsinə adaptasiya etməyə imkan verir. Nəticədə insan ətraf mühitin dəyişilməsinə rahat uyğunlaşır və heç nə hiss etmir. Lakin müxtəlif səbəblərə görə (xroniki xəstəlik və pozulmalar, travmalar, qəza, sınıqlar və s.) bu adaptasiya mexanizmi pozula bilər ki, insan ətraf mühitin dəyişilməsinə qeyri-adi reaksiyalar (ağrılar, halsızlıq və s.) verməyə başlayır.

Əksər hallarda havanın dəyişilməsinə hər hansı xroniki xəstəliyi olan, travma, qəza və s. keçirmiş, sinir sistemi və immuniteti zəif olan insanlar reaksiya verir. Lakin bəzi tam sağlam insanlarda da bu hala təsadüf edilir. Həkimlərin fikrinə görə, əgər insan qəfildən havanın dəyişilməsinə reaksiya verməyə başlayıbsa, bu onun orqanizmində başlayan hər hansı pozulmanın əlaməti ola bilər.

Uşaqların əksər hissəsi (xüsusilə 1 yaşına kimi olan körpələr) havanın istənilən dəyişilməsinə reaksiya verirlər. Bu təbii haldır. 9 ay ərzində uşaq tam fərqli mühitdə yaşayıb və indi yeni mühitə uyğunlaşmaq üçün ona müəyyən vaxt lazımdır. Uşaq böyüdükcə bu hal keçib gedəcək. Bu səbəbdən əgər körpəniz gecəni pis yatır, yeməkdən imtina edir, ağlayır, çox narahatdırsa, dərhal hər hansı xəstəlikdən şübhələnməyin, havaya fikir verin. Belə hallarda ana uşağı daha tez-tez qucağına almalı, onu sakitləşməyə çalışmalıdır.

Meteohəssaslıqla mübarizə aparmaq üçün düzgün qidalanmaq, tez-tez açıq havada gəzmək, kifayət qədər yatmaq və dincəlmək, bədən tərbiyyəsi və idmanla məşğul olmaq (üzgüçülük, yoqa), stress vəziyyətlərdən uzaq olmaq, immun sistemini möhkəmləndirmək lazımdır.

Meteohəssas insanlarda əvvəlcədən qorxu hissi yaranır və bu, çoxlarına təsir edir. Maqnit fırtınaları dövründə insanlarda infarkt tutmalarına, hipertoniya böhranlarına, beyinə qansızma hallarına çox rast gəlinir. Mobil telefonlar da süni maqnit sahəsi yaradır.

Meteohəssaslığın insan orqanizminin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı reaksiya olduğunu deyən mütəxəssislər bunun yaranma səbəbini izah edib: "Hər bir fırlanan cismin ətrafında maqnit sahəsi yaranır, Yer planeti də öz oxu ətrafında fırlandığı üçün onun da ətrafında maqnit sahəsi yaranır. Maqnit sahəsində müxtəlif yüklü ionlar əmələ gəlir və onlar daima hərəkətdədir. Bu hərəkətin intensivliyinin sürətlənməsi və ya azalması insan orqanizminə də təsir göstərir. Atmosfer havası müsbət elektrik yükü ilə yüklənir, Yer isə mənfi yüklü hissəciklərdən ibarətdir və atmosfer havası bu iki qütb arasındakı elektrik keçirməyən bir qat hesab olunur. Günəş aktivliyi zamanı Günəşdən ayrılan müxtəlif yüklü korpuskulyar hissəciklər neytron və protonların hərəkəti nəticəsində Yerin ətrafında yaranmış maqnit sahəsini həyəcanlandırır. Günəşdən ayrılan müxtəlif yüklü neytronlar, protonlar Yerdəki hidrogen ionlarının yükünü artıraraq belə maqnit burulğanlarının əmələ gəlməsinə səbəb olur və bu da insan orqanizminə təsir göstərir".

Relyef formaları və en dairələri dəyişdikcə maqnit sahəsinin təsirinin də dəyişdiyi bildirilir. Ekvatora və qütblərə yaxınlaşdıqca maqnit sahəsi azalır, orta qurşaqlarda isə bu təsir artır, həmçinin yerdən müxtəlif hündürlüyə qalxdıqca maqnit sahəsinin gərginliyi dəyişir. Yerin maqnit sahəsinin gərginliyi yuxarı qalxdıqca azalır. Hündürlükdə maqnit qasırğaları müşahidə olunmur, çünki maqnit qasırğalarının yaranmasının əsas səbəbi Yerin ekvator boyunca əmələ gələn maqnit qurşağında olur.

Meteohəssaslığın hamıda eyni olmadığını deyən həkimlər burada ilk növbədə insanın mərkəzi sinir sisteminin əsas rol oynadığını qeyd edirlər. Meteohəssaslıq genetik ola və ya hər hansı bir stressdən sonra yarana bilər. İnsanların emosional vəziyyəti sabit olmur. Meteohəssas insanlarda əvvəlcədən qorxu hissi yaranır və çoxlarına təsir edir. Bu xüsusiyyət ən çox hipertoniyadan əziyyət çəkən insanlar üçün xasdır. Maqnit qasırğaları zamanı damarların spazmı sürətlənir. Əgər bu, həyatı vacib damarlarda baş verərsə, nəticə o qədər də yaxşı olmur. Maqnit fırtınaları dövründə insanlarda infarkt tutmalarına, hipertoniya böhranlarına, beyinə qansızma hallarına çox rast gəlinir, bunun səbəbi isə damar keçidinin daralmasıdır. Orqanizmdə gedən bütün proseslər mərkəzi sinir sistemi tərəfindən idarə olunur

və tənzimlənilir. Daha çox emosional və gərgin zehni işlə məşğul olanlarda, oturaq həyat keçirənlərdə bu vəziyyətə daha çox təsadüf olunur. Meteohəssas insanların əsas problemi ürək, qan-damar sistemi ilə bağlıdır.

Son illər Yer in təbii maqnit sahəsinə antropogen amillərin təsirinin artması müşahidə olunur. Təbiətdə bu proseslər daim baş verib, sadəcə, son dövrlərdə bu problemin daha çox araşdırılması, eyni zamanda antropogen amillərin təsiri ilə Yer planetinin süni maqnit sahəsinin yaranması problemi aktuallaşdırır. İndi müxtəlif tezlikli televiziya və radio dalğaları var, mobil rabitə var, bizim daşdığımız mobil telefonları da maqnit sahəsi yaradır. Dalğa təbiətli olan hər hansı bir amilin başqa mühitlərə təsir etmə qabiliyyəti dalğa uzunluğu ilə tərs mütənasibdir. Dalğa uzunluğu nə qədər qısdırsa o daha kəskin daha nüfuz etmə qabiliyyətinə malikdir.

Yer in maqnit qütblərinin yerdəyişməsi barədə fikirlər real hesab edilmir. Günəşdə baş verən partlayışlar nəticəsində kainata atılan hissəciklər seli Yer səthinə istiqamətlənirsə, yer in təbii maqnit sahəsində yox, süni elektromaqnit sahələrinin işini gücləndirir. Ona görə də müasir dövrdə maqnit fırtınalarının Yerdə kəskinləşməsi, hiss olunması və daha çox insan kütləsinə təsir etməsi bununla aktuallaşır.

Həkimlər maqnit fırtınaları dövründə meteohəssas insanların profilaktik tədbirlərlə ətraf mühitin orqanizmə təsirini azalda biləcəyini deyirlər. Səmərəli qidalanma, sağlam həyat tərzi, fiziki fəallıq, ürək fəaliyyətinin yaxşılaşması və sinir sisteminin fəaliyyətinin tənzim olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. İstər fiziki, istər bioloji, kimyəvi amillərə qarşı orqanizmin möhkəmləndirilməsi, müqavimətin artırılması əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər açıq havada maqnit sahəsi varsa, qapalı mühitlərdə bu yoxdur. İnsan sağlamlığında baş verən ayrı-ayrı xəstəliklərin gedişinin kəskinləşməsi, müşahidəsinin tezləşməsi müəyyən qədər fəslə xarakter daşıyır. Fəsilərin keçid dövründə, yaz-yay, payız-qış keçid dövründə həm iqlim dəyişməsi prosesi, həm də maqnit gərginliyinin azalıb-artması öz təsirini göstərir. Birinci növbədə süni maqnit sahələrindən maksimum uzaq durmaq lazımdır. Yaşayış yerləri yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin ən azı 30 metr uzaqlığında olmamalıdır. Bu təkcə texniki məqsədlər daşımır, insanların sağlamlığının qorunması məsələsini daşıyır.

"Barometr" insanların səhhətləri ilə bağlı problemlər indiyədək həll olunmamışdı. Meteohəssaslıq orqanizmdə ən ağır fəsadlara belə, yol açə bilər.

Amerikalı alimlərin dediklərinə görə, onlar problemin həll yolunu tapıblar. ABŞ-ın San-Fransisko şəhərində Kaliforniya Universitetinin bir qrup alimi mətbuat konfransı keçirib. Professor Entoni Brecesin başçılıq etdiyi qrup meteohəssas insanların problemlərinin həllində çox effektiv vasitəyə dönə biləcək "Aleaotin" adlı preparatı hazırladıqlarını bildirib.

"Aleaotin" preparatın ilkin, işçi adıdır. Preparat beyindəki neyron reseptorlarına təsir edərək atmosferdəki dəyişikliklər nəticəsində alınan elektrik siqnallarını beyin qılafına ötürən antikorlara təsir edir, orqanizmdə fəsadların və havadan asılı dəyişikliklərin ciddiləşməsinin qarşısını alır. Eyni zamanda, preparat ümumi meteohəssaslıq səviyyəsini aşağı salır.

"Laborator sınaqları zamanı meteohəssas insanlara bu preparatdan verdik və onlara sintetik materialdan paltar geyindirdik. Məlumdur ki, hava pisləşəndə meteo-

həssas insanların əyinlərində sintetik materialdan paltar olanda onların vəziyyətləri daha da ağırlaşır. Lakin elə bu sadə, paltar vasitəsilə aparılan sınaqlar preparatın çox yaxşı effektə malik olduğunu göstərdi", -professor Zalmay Qrinberq deyib.

Onun sözlərinə görə, preparat meteohəssas insanlarda ümumi tonusu da qaldırır.

Yeni farmasevtik preparat zəruri kliniki sınaqlardan keçiriləndən sonra satışa çıxarılacaq.

Ədəbiyyat

- 1.Mətbuat.az- Tibb Universitetinin Ümumi Gigiyena və Ekologiya kafedrasının dosenti, Tibb üzrə fəlsəfə doktoru Əsəd Qurbanovun fikirləri.
2. Светлана Дубровская “Метеочувствительность и здоровье, 2011
3. Медицинские энциклопедии и справочники
4. dic.academic.ru

Summary

Meteosensitivity

Medicine refers to meteosensitivity, including: motion sickness, hunger, thirst, exhaustion. This ailment is not caused by bacteria and viruses, and the reaction of the body's weakened. Man sensitive to changes in the weather when it weakened adaptive capacity.

Резюме

Метеочувствительность

Метеочувствительность - это реакция организма на воздействие метеорологических (погодных) факторов или повышенная чувствительность к колебаниям погоды в следствии ослабления механизмов адаптации, иммунитета или хронических заболеваний. Заболевания сердечно-сосудистой и нервной систем чаще всего сопровождаются появлением метеочувствительности.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
13.03.2017-ci il tarixli iclasının
06 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.04.2017

Nərmin Qədirova

ADU

E-mail: gadirovanarmin@yahoo.com

İSVEÇİN NATO-YA ÜZV OLMA PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: NATO, Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Programı, Soyuq müharibə, neytrallıq

Keywords: North Atlantic Treaty Organization (NATO), Cold War, The Partnership for Peace Programme, neutrality

Ключевые слова: Организация Североатлантического договора (НАТО), Холодная война, Партнёрство ради мира, нейтральность

Baltik dənizinin qərb və cənub sahillərində olan Skandinaviya yarımadası dövlətləri uzun bir dövr Avropa və Atlantik əlaqələrində özlərinə xas müstəqil siyasət aparmışlar. Məsələn, Finlandiya və İsveç Avropa İttifaqı üzvü olsa da NATO-ya üzv deyil. Norveç isə NATO üzvüdür amma Aİ-yə üzv deyil. Danimarka həm Aİ, həm də NATO-nun üzvüdür. İsveç və Finlandiya Soyuq müharibədən sonra Aİ-yə üzv olmuşdur, lakin müdafiə və təhlükəsizlik siyasətində neytrallıq mövqeyi tutdular.

İsveç artıq 200 ildir ki xarici əlaqələrində əsas prinsip kimi neytrallıq (tərəfsizlik) ideyasını əsas tutmuşdur. XIX əsrin əvvəllərindən, kral Karl XIV Yohan vaxtından başlayaraq İsveç silahlı münaqişələrə qoşulmaqdan boyun qaçırmışdır [9]. Buna görə də İsveçin 1814-cü ildən bəri müharibə etməməsi o qədər də təəcüblü deyil. Krallığın xarici siyasət bəyannaməsində deyilir ki, ölkə heç bir hərbi bloka daxil olmağa hazırlaşmır. Sənəddə qeyd olunur ki, İsveçin təhlükəsizlik siyasəti dəyişməz qalır: «Hərbi alyanslardan kənarında durmaq ölkə üçün əlverişli sayılır və Şimali Avropada sabitlik və təhlükəsizliyə öz tövəsinə verir. Bu, milli müdafiə məsələləri ilə yanaşı fəal, geniş və məsuliyyətli təhlükəsizlik siyasətini nəzərdə tutur» [9].

Soyuq müharibədən sonra regionda dövlətlərin öz institusional seçimlərini yenidən nəzərdən keçirmələri üçün əlverişli zaman idi. İlk olaraq İsveçə neytrallıq statusunu dəyişmək barədə təkliflər olundu. İsveç öz müdafiə siyasəti ilə bağlı müstəqil qərar qəbul edərək «neytrallıqdan» «Hərbi bloklara qoşulmamaq» siyasətinə keçid etdi [4]. Zaman-zaman İsveç bu sualla üzləşirdi: Təhlükəyə məruz qalarsa Avropa İttifaqına arxalana biləcəkmiz? 2009-cu il Lissabon sazişinin həmrəylik müddəasına əsasən hər hansı Aİ dövləti terrora, təbii fəlakətə və s. ümumiyyətlə təhlükə ilə üzləşərsə digər Aİ dövlətləri ona yardım etməlidir [14]. Lakin Avropa təhlükəsizliyi də bəzən öz effektivliyini qoruya bilmirdi. Bu da İsveçdə özünü NATO daxilində qoruya biləcəyinə dair fikirlər yaradırdı.

Artıq 1990-cı ildən başlayaraq İsveç, NATO ilə əməkdaşlığını nəzərdən keçirdi. Getdikcə təhlükəsizliyi öz dövlətində təmin edən bir dövlət və müttəfiqləri üçün isə son dərəcə əhəmiyyətli bir tərəfdaşa çevrildi [10].

1994-cü ildə İsveç “Sülh naminə tərəfdaşlıq” programına qoşuldu [10]. Əsas məqsəd NATO-dan məlumat və məsləhətlər almaq və öz qüvvələrini NATO

qüvvələrinə maximum dərəcədə uyğunlaşdırmaq idi. Könüllü olaraq NATO əməliyyatlarında iştirak edən İsveç 2003-cü ildə 23 personalla SFOR-a 800 personalla KFOR-a dəstək vermişdir [10].

“Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı İsveçə müttəfiqlərlə geniş əhatəli əlaqələr yaratmaq imkanı vermişdir (beynəlxalq axtarış-xilasetmə əməliyyatları rəhbərliyi kimi fəaliyyətlərdə və NATO-nun Albaniya və Serbiyada icra etdiyi mina təmizləmə əməliyyatlarına iştirak kimi və s.). İsveç 1997-ci ildə Avropa (Avro)-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurasına (AATŞ) da üzv olmuşdur [7].

İsveç, yeni qurulmuş olan NATO cavab qüvvələrinin (NATO Response Force) təlim fəaliyyətlərində də aktiv şəkildə iştirak etmişdir. Son on ildir isə, NATO-nun Baltik müttəfiqləri ilə geniş əməkdaşlıq qurmuş; həm bu müttəfiqlərin güc və müdafiə siyasətinə kömək etmiş, həm də NATO üzvü olan qonşusu Norveç ilə qarşılıqlı hava və dəniz nəzarət fəaliyyətlərini gücləndirmişdir.

Ukraynada Yanukoviçin devrilməsi ilə başlayan; Krım işğalı ilə irəliləyən və Rus tərəfdarı separatçıların Kiyev yaşadığı vətəndaş müharibəsi səbəbiylə kəskinləşən Kremlin-Qərb münasibətlərində yaşanan böhran Şimali Avropa dövlətləri və xüsusilə Skandinaviya ölkələri ilə Rusiya arasında əlaqələrə də təsir etmişdir. İsveçin son dövrlərdə artan Rusiya təhlükəsinə görə NATO-ya üzvlüyü ilə əlaqədar mülahizələr çoxalmışdır. Xüsusilə Ukrayna böhranından sonra Rusiyanın tez-tez İsveç və Finlandiyanın hava sərhədini pozması, hər iki ölkənin uzun dövr mövcud olan neytrallıq statuslarını dəyişdirməsi lazım olduğu müzakirəsinə də gətirib çıxarmaqdadır [8].

İsveçin NATO üzvlüyü 2013-cü ilin əvvəllərində Silahlı Qüvvələrin Ali baş komandanı Sverker Göranson tərəfindən gündəmə gətirilmiş və hər hansı bir xarici hücum ehtimalına ölkənin ən çox 1 həftə tab gətirəcəyini bəyan etmişdir. Bu təhdidin Rusiya tərəfindən ola biləcəyi də baş komandan tərəfindən dəqiq şəkildə ifadə edilmişdir [11]. 2014-cü ilin yanvarında İsveç baş naziri Fredrik Reinfeldt, NATO üzvlüyünün gündəmdə olmadığını ifadə edərək bunun ən əhəmiyyətli səbəbi olaraq ölkənin parlamenti olan Riksdə qaduna qarşı olanların çoxluq olmasını göstərmişdir [8].

2015-ci ilin oktyabrında keçirilən sorğuya əsasən isveçlilərin 45 faizi üzvlüyün lehinə, 35 faizi əleyhinə olduğunu qeyd edib [3]. İsveçin Müdafiə naziri Piter Hulqvist qeyd etmişdir ki, İsveçin qonşuları və digər müttəfiqləri ilə hərbi sahədə əməkdaşlığının genişləndirilməsi onun NATO-ya üzv olması ehtiyacını yaradır. Bizim Şimal ölkələri ilə əməkdaşlıq etməyimiz təbiidir həmçinin biz hamımız NORDEFKO (Nordic Defence Cooperation)-nun bir hissəsiyik [4]. İsveç 1994-cü ildən Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramının üzvüdür və NATO-nun bir çox əməliyyatlarında iştirak edir [4]. Lakin bu tam inteqrasiya olmaq demək deyil. İsveç 5-ci maddənin qoruması altında deyil və NATO üzvləri qarşısında heç bir öhdəlik daşımır. Nəyinki üzvlüyə dair faktiki addımlar atmaq, yalnız müzakirələr aparmaq belə Rusiya üçün bir siqnaldır. İsveçin NATO-ya üzv olması Rusiya tərəfindən təhdid olaraq qiymətləndirilir. Rusiyanın Xarici İşlər naziri açıq aşkar bildirmişdir ki, bu üzvlüyün həm siyasi həm hərbi nəticələri olacaq [6]. Bu fikirlərdən sonra diplomatik gərginlik yarandı. Rusiya İsveçin NATO-ya üzv olmasını istəmir lakin Finlandiyanın üzvlük məsələsi onu daha çox narahat edir.

Son on illiklər ərzində İsveç və Finlandiya alyansa bir yerdə üzv olacaqlarını dəfələrlə təkrar etmişlər. Daha bir NATO üzvü o deməkdir ki, Rusiyanın Baltik dənizində mövqeyi NATO üzvləri tərəfindən dövrəyə alınacaq. Finlandiya daha çox ehtiyat edir üzvlüklə bağlı çünki bu halda Rusiya tək-cə hərbi deyil, həmçinin də ticarət məhdudlaşdırma formasında da reaksiya verəcək məsələyə [4].

2014-cü il 4-5 sentyabr NATO-nun Newport Zirvə Yığıncağında "Ev sahibi Ölkəsinə dəstəklə" bağlı anlaşma memorandumu imzalayan İsveç qarşılıqlı olaraq NATO ilə əlaqələrini inkişaf qərarı aldı [1]. Zirvə toplantısında NATO-nun baş katibi Rasmussen 2015-ci ilin sonlarına qədər ittifaq üzvlüyünə yeni dövlətlərin alınmasının düşünülmədiyini bəyan etsə də, İsveç və Finlandiyanın da bu tarixə qədər tam üzv statusuna sahib olmayacağı mənasını vermir. NATO üçün bu dövlətlərin ittifaqa üzvlüyünün həm strateji, həm də coğrafi əhəmiyyəti Ukrayna, Çernoqoriya və ya Gürcüstanın üzvlük istəklərindən daha fərqlidir. İsveç Müdafiə naziri Enström, zirvə toplantısında imzalanan müqavilənin 1994-cü il Sülh Naminə Tərəfdaşlıq proqramına üzv olmanın bir nəticəsi şəklində şərh edir [1]. Rusiya üçün bu müqavilə öz təhlükəsizliyi üçün təhlükə olaraq görülməkdədir və NATO-nun öz sərhədlərinə yaxınlaşması deməkdir.

2016-cı il mayın 25-də imzalanmaq üçün İsveç parlamentində səs verməyə çıxarılmış NATO ilə Host Nation Support (Ev sahibi ölkəsinə dəstək) razılaşması ratifikasiya edilir [12]. Bu razılaşmaya əsasən NATO hərbi təlimlər və böhran zamanlarında İsveçin hava, su və quru ərazisindən istifadə edə biləcək. Amma bu razılaşma onlara NATO-nun üzvlərinə təmin etdiyi qoruma və ya imtiyazlardan istifadə hüququ vermir.

İsveç NATO-da öz mövqeyin dəyişirmi və qəti dəyişiklik nə vaxt baş verəcək? Cavab hə- dir. Lakin yaxın gələcək üçün müraciət gözlənilmir. Nə qədər ki, Rusiya Avropada stabilliyi pozmaq üçün radikal addımlar atır baş nazir Lötven guman edir ki, 2018-ci il seçkilərinə qədər üzvlük məsələsinə baxmayacaq [13]. Ancaq əhalinin son sorğuda lehinə olduğu müəyyən olduqdan sonra dövlətdə bu məsələ ilə bağlı bütün variantları gözdən keçirəcək.

İsveç NATO-ya üzv olsaydı nə baş verərdi? İsveçin üzvlüyü alyans gücləndirərdi. Həm İsveçin strateji yerləşməsi, həm də İsveç silahlı qüvvələrinin yüksək inkişaf baxımından. Əgər Finlandiya da İsveçlə birgə üzv olsa, bu artıq NATO-nun Rusiya ilə ən uzun sərhədinə çevrilə bilər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki İsveç regionda kifayət qədər vacib rol oynayır .

Ədəbiyyat

1. Finland and Sweden sign Memorandum of Understanding with NATO // <http://shape.nato.int/finland-and-sweden-signing-a-memorandum-of-understanding-with-nato-for-operational-and-logistic-support>
2. Lavrov Warns Russia Would Take 'Measures' If Sweden Joins NATO // <http://www.rferl.org/a/lavrov-warns-russia-take-measures-if-sweden-joins-nato/27705567.html>
3. More Swedes want to join NATO // <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2054&artikel=6064600>
4. "Nordic duo should stay together" -- study on NATO membership published in Finland <http://www.nato.int/docu/Review/2016/Also-in-2016/nato-membership-finland-sweden/EN/index.htm>

5. Nato still an unanswered question for Sweden <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2054&artikel=6185938>
6. Russian menace pushes Sweden towards Nato <http://www.bbc.com/news/world-europe-35456535>
7. Relations with Sweden http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_52535.htm
8. Reinfeldt: Sweden reacts with Finland to NATO question http://yle.fi/uutiset/osasto/news/reinfeldt_sweden_reacts_with_finland_to_nato_question/7026936
9. Swedish Neutrality <http://www.globalsecurity.org/military/world/europe/se-neutrality.htm>
10. Sweden's cooperation with NATO <http://www.swedenabroad.com/en-GB/Embassies/Nato/Sweden--PFP/Swedens-cooperation-with-NATO/>
11. Sweden won't last 2 days against Russia https://sputniknews.com/voice-of-russia/2013_02_05/Sweden-won-t-last-2-days-against-Russia-Swedish-Com-mander/
12. Sweden Ratifies NATO Cooperation Agreement <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/natosource/sweden-ratifies-nato-cooperation-agreement>
13. Sweden and Finland Consider NATO Membership <https://www.stratfor.com/geopolitical-diary/sweden-and-finland-consider-nato-membership>
14. The Lisbon Treaty . Article 222. <http://www.lisbon-treaty.org/wcm/the-lisbon-treaty/treaty-on-the-functioning-of-the-european-union-and-comments/part-5-external-action-by-the-union/title-7-solidarity-clause/510-article-222.html>

Summary

Prospects for Sweden to join NATO

Since the early 1990s Sweden have transformed its security policy and defense structures in ways that improve its ability to work closely with NATO. Sweden plan to maintain capable (albeit smaller) militaries, reflecting lingering doubts regarding Russia and rising concerns about other security challenges. Whether Sweden should join the Atlantic Alliance or remain “neutral” is an issue that is anything but new to the Swedish debate. Russia’s aggressive behavior in the international arena and its enhanced military activity in the Nordic-Baltic region is causing Sweden to re-evaluate its security and defense policy, and to rethink its military co-operation with NATO.

Резюме

Перспективы вступления Швеции в НАТО

С начала 1990-х годов Швеция трансформировала свою политику безопасности и оборонные структуры таким образом, чтобы улучшить ее способность тесно сотрудничать с НАТО. Швеция планирует поддерживать способных (хотя и небольших) военных, что отражает затяжные сомнения в отношении России и растущую обеспокоенность по поводу других вызовов безопасности. Вопрос о том, должна ли Швеция вступать в Атлантический союз или оставаться «нейтральной», - это вопрос, не имеющий ничего общего с шведской дискуссией. Агрессивное поведение России на международной арене и усиление ее военной активности в скандинавском регионе вынуждают Швецию переоценить свою политику в области безопасности и обороны и пересмотреть свое военное сотрудничество с НАТО.

Rəyçi: t.f.d. S.İmanova
ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
28.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.
Daxil olma tarixi: 29.03.2017

Zülfıyyə Tağıyeva

ADU

Email:mina.tagieva.1910@inbox.ru

İNSAN ORQANİZMİNİN MÜDAFİƏ FAKTORLARI

Açar sözlər: *immunitet, immunoqlobulin, anticisim, antigen*

Keywords: *immunity, immunoglobulin, antibody, antigen*

Ключевые слова: *иммунитет, иммуноглобулин, антитела, антиген*

İmmunitet-latinca “hər hansı yad amildən azad olma, qurtulma” mənasını ifadə edir. Bu unikal müdafiə mexanizmi sayəsində orqanizm, onun həyat fəaliyyətinə mane olacaq hər hansı bir yad agenti dəf edir. İmmunitet orqanizmin həm ekzogen, həm də endogen təbiətli yad amillərə qarşı mübarizəsidir. Onun bioloji mahiyyəti orqanizmin individual genetik tamlığını təmin etməkdir.

İmmun sistemin mərkəzi orqanı qırmızı sümük iliği və timusdur. Periferik (uc) orqanları limfatik düyünlər, damaq badamcıqları, dalaq, appendiks (kor bağırsağ çıxıntısı) aiddir. Qırmızı sümük iliği qanyaradıcı orqan olmaqla yanaşı orqanların yenilənməsini, bərpasını təmin edən sütun hüceyrələr hasil edir. Sütun hüceyrələr termini ilk dəfə alman dilində “Stammzelle” 1909-cu ildə rus histoloqu (hüceyrənin öyrənilməsi üzrə mütəxəssis) Aleksandr Maksimov tərəfindən işlənmişdir [1]. Əsasən qırmızı sümük iliği yastı sümüklərin süngəri maddəsində, borulu sümüklərin isə epifizində (uc hissə) yerləşir. Bəzi alimlər bu hüceyrələri “Əbədi cavanlıq eliksiri” adlandırır. Onlar differensasiya olunmamış, yetişməmiş hüceyrələrdir. Embriyon (döl) tamamilə bu hüceyrədən ibarətdir. Hər bir yetkin insanın “sütun hüceyrələr-xilasedicilər”dən ibarət individual ehtiyat deposu vardır. Lakin 35-40 yaşdan sonra bu ehtiyat azalmağa başlayır. Alimlərin fikrincə əgər bu hüceyrələr qocalma prosesində kəskin azalmasaydı, insan sağlam və çox uzun ömür sürə bilərdi. Son zamanlar onkoloji, qan sistemi, bəzi ağır gedişli infeksiyalar, autoimmun xəstəliklər (dağınıq skleroz, qırmızı qurd eşənəyi, Xaşimoto zobu və s.), infarkt, insult, yanıqlar, travmalar, dəri və orqan cavanlaşmasında və s.-də sütun hüceyrələrin transplantasıyası edilir. Bu məqsədlə əvvəllər donor qırmızı sümük iliği, abort nəticəsində ayrılan döldən istifadə edilirdisə, son zamanlar daha perspektivli və mənəvi tərəfdən etiraz doğurmayacaq, sonda lazım olmayan, yenidoğulmuşdan ayrılıb atılan göbək ciyəsindən sütun hüceyrələr əldə edilməyə başlandı. Hətta xarici ölkələrin bəzilərində bu məqsədlə donor banklar yaradılıb ki, uşaq anadan olandan sonra valideynlər övladlarının göbək ciyəsindən hasil olan qanın dondurulub həmin banklarda saxlanılmasını təşkil edirlər. Beləliklə, şəxs hər hansı bir xəstəliyi və ya travması olduqda həmin donor-sütun hüceyrələrindən istifadə edərək sağalma imkanı yaranmış olur [2].

Timus (qədim yunan dilindən tərcümədə “həyat gücü” mənasını ifadə edir)- çəngələbənzər, çəhrayı rəngli vəzi olub, bəndaxili həyatın 7-ci həftəsində əsası qoyulur. İmmun və endokrin sistemin mərkəzi orqanıdır. Döş sümüyünün yuxarı hissəsi, əsasında yerləşir. Timus ağ qan hüceyrələrinin bir növü olan limfositlər üçün təlim zonasıdır. Qırmızı sümük iliğindən qan vasitəsilə onun ərazisinə daxil

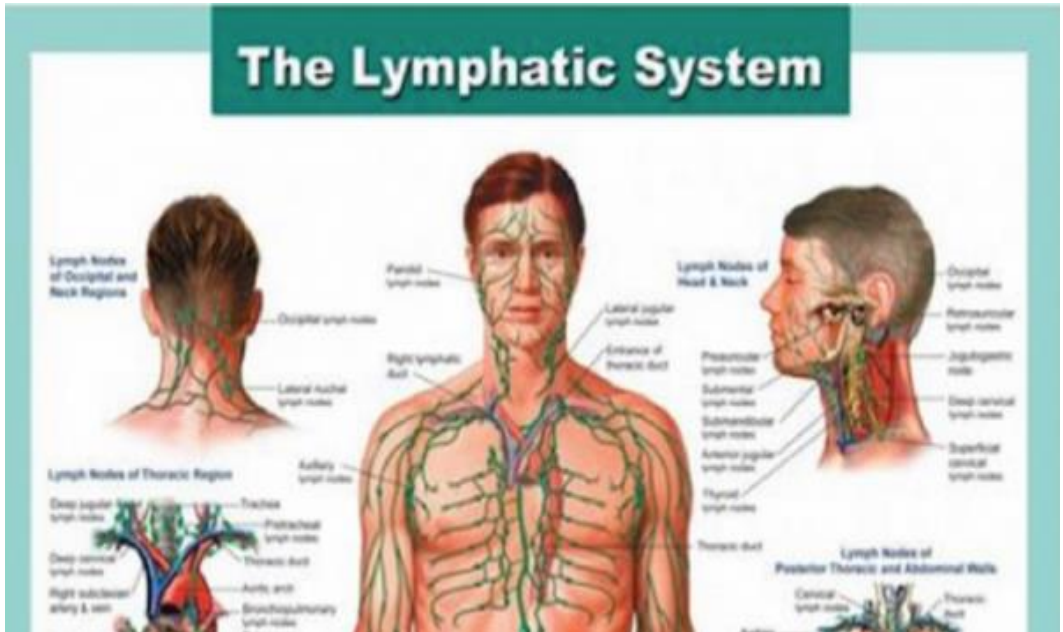
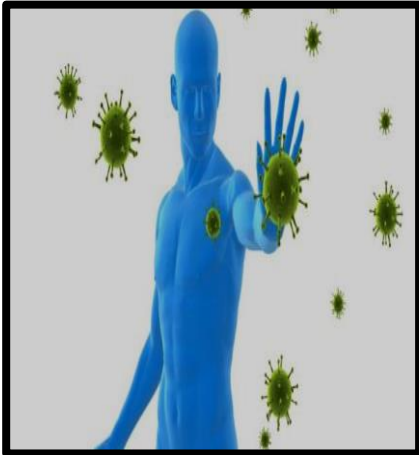
olan limfositlər vəzin adına uyğun T-limfositlər adlanır. Timus T-limfositlərdə “öz zülalı”nı “yad zülal”dan fərqləndirən “genetik yaddaş” formalaşdırır. İntensiv “öyrədilmə” prosesini 2-3 yaşda, timusun aktivliyinin pik nöqtəsində baş verir və 5 yaşa qədər davam edir. Timus vəzdə “ixtisaslaşan” limfositlər 3 qrupa bölünür:

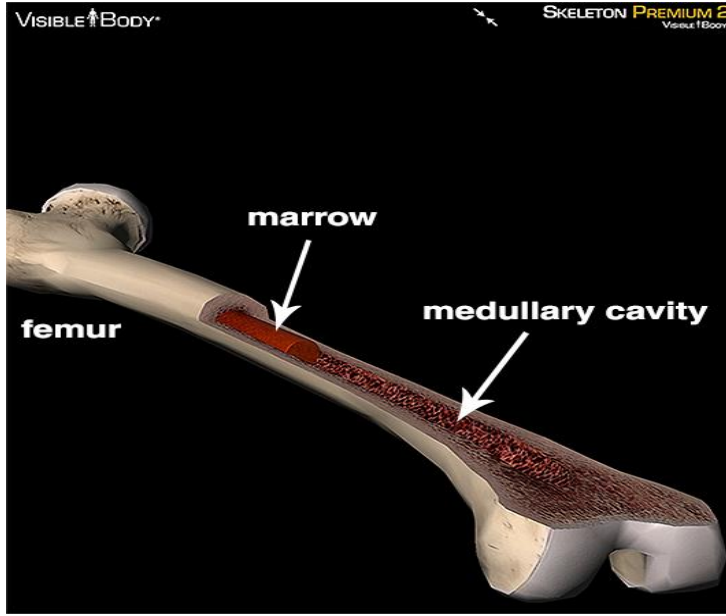
1. T-HELPERLƏR; 2. T-KİLLERLƏR; 3. T-SUPRESSORLAR

Müxtəlif növ mikroorqanizmləri, kənar agentləri tanıyaraq onlar haqqında toplanan informasiyanı “yaddaş”da saxlayanlar T-helperler (köməkçilər) adlandırılmışlar. Digər qrup isə T-killerlərdir (məhv edənlər) ki, mikroorqanizmləri-virusları, bakteriyaları, göbələkləri və digər yad cisimləri məhv edir. T-supressorlar “təzyiq edib tormozlayanlar” T-killerlər çox aktivləşdikdə onların fəaliyyətini tormazlayır. Timusun aktivliyi pubertat dövründən yəni, 12-yaşdan sonra zəifləməyə başlayır. Adətən bir çox insanlarda 30 yaşda vəzin aktivliyinin tam sönməsi, 40 yaşdan sonra vəzin izinin belə orqanizmdə qalmaması müşahidə edilir. Vəzin funksiyasının aktiv olduğu bəzi insanlar qocalma dövrünə gec keçmiş olur. Bu ilk növbədə irsi amillərdən asılı olub, şəxsin sağlam mühitdə, sağlam həyat tərzini keçirdiyinin də işarəsi ola bilər. Amerika alimlərinin son illər gəldiyi fikrə əsasən, virus infeksiyası QİÇS-ə kimyəvi müalicə ilə deyil, timus vəzi stimulyasiya edərək T-limfositləri aktivləşdirmək yolu ilə qalib gəlmək olar.

Yoqlar “həyat enerjisi” adlanan timusu stimula etmək üçün körpücükaltı cuxurdan orta xətlə 2 barmaq aşağı (vəz bədəndə bu nöqtəyə proyeksiya olunur) zona-yə dərin nəfəs alma anında, 20 saniyə ərzində yüngül döyücləmə, toxunma ilə təsir etməklə nail olurlar. Əgər stimulyasiya alınbsa bütün bədəndə yüngül titrəyiş, “dəridə qarışıq yerləş” hissiyyatı yaranır [3]. İmmun faktorlardan biri də qana immunoqlobulinlər hazırlayıb buraxan B-limfositlərdir. Onlar qaraciyər, sümük iliyyində, lifa düyünlərində hazırlanır. Həzm sisteminin isə müdafiə faktoru bağırsaqların divarında yerləşən girdə və ya oval formalı, diametri 0.5-3 mm olan limfoid düyünlərdir ki, bu düyünlər toplumu onları 1677-ci ildə tədqiq etmiş alimin adı ilə Peyer yastıqcıqları adlanır. İohann Peyer “Həzm sistemi vəziləri haqqında anatomik-tibbi mühakimələr” adlı elmi işində qoruyucu düyünlər toplusunun daha çox nazik və yoğun bağırsaqlar sərhədində, yəni qalça bağırsaqda toplandığı qənaətinə gəlmişdir [4]. Bəzi müəlliflərə görə “appendiks” adlanan kor bağırsağın çıxıntısı immunitetin əsas uc orqanlarından biri sayılır. Peyer düyüncəkləri, o cümlədən appendiks B-limfositlər (“bursa of Fabricius”-müfəviq olaraq quşların koalasında aşkarlanan kisəyə uyğun adlandırılmışdır) hasil edir. Qidanın ən intensiv həzmi məhz bu sahədə, yoğun bağırsağın yuxarı şöbəsində gedir. Bizim qəbul etdiyimiz qida və su tam steril deyildir. Həzm traktına qida ilə bir sıra mikroorqanizmlər və digər zərərli maddələr daxil olur ki, Peyer düyünlərində antigenlərin (yad amil) anticisimlərlə (qan plazmasının zülalları-immunoqlobulinlər-İgA) toqquşması baş verir. Nəticədə anticisimlər antigenləri öz səthlərinə birləşdirərək, onların qana keçməsinə və ya bağırsağ divarına hopmasına mane olmuş olurlar.

İmmun sistem də sinir sistemi kimi insan orqanizmi üçün spesifik yaddaşa malik olması ilə unikal imkanlar açır. Lakin çox hallarda insan bu imkanlardan istifadə etmir. Bəzi ezoteriklər və teosoflara (“İlahi müdrikiyin biliciləri”) görə kainatın sirlərini kosmosda deyil, Yaradanın ali varlığı olan insan orqanizmində axtarmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1.ru.wikipedia.org.

2.www.dhanvantary-hm.ru «Онкология с позиции Аюрведы»

3.Бартлетт Дж., Галлант Дж. «Клинический подход к лечению ВИЧ-инфекции» Университет Джонса Хопкинса,2003.

4.В.Г.Галактионов «Иммунология»Москва 1998.

Summary

Defense factors in the human body

The immune system protects the body against disease or other potentially damaging foreign bodies. When functioning properly, the immune system identifies and attacks a variety of threats, including viruses, bacteria and parasites.

Резюме

Защитные факторы организма

Иммунитет-это совокупность защитных механизмов, которые помогают организму бороться с разными чужеродными факторами, бактериями, вирусами, ядами, посторонними телами и т.д. Обеспечивает гомеостаз (стабильность внутренней среды организма) на клеточном и молекулярном уровне.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
13.03.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 14.03.2017

Ziyafət Rəfiyeva
ADU

KÜTLƏVİ QIRĞIN SİLAHLARININ ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ VƏ FƏSADLARI

Açar sözlər: yanğınlar, iqlim, toz hissəcikləri, ozon qatı, canlı orqanizmlər

Keywords: fire, climate, dust particles, ozone layer, alive organisms

Ключевые слова: пожары, климат, частицы пыли, живые организмы

Bütün hərbi əməliyyatlar ətraf mühitə böyük ziyan vurur. Onlar xüsusən də böyük ərazilərdə uzun müddət aparılırsa, ətraf mühitə daha çox zərər vura bilər. Düşmən müasir dağıdıcı vasitələrdən istifadə edərsə, qısa müddətli hərbi konfliktlər də olduqca ağır ekoloji vəziyyət yarada bilər. Ümumiyyətlə, kütləvi məhvədi silahlar (nüvə, kimyəvi, bakterioloji) böyük dağıdıcı potensiala malikdir. Nüvə silahları böyük qüvvəyə malikdir və müxtəlif dağıdıcı-ziyanverici təsirlərlə səciyyələnir. Bu, ətraf mühitə zərbə dalğası, işıq şüalanması, radioaktiv zədələmə və elektromaqnit implusu təsirləri ilə təyin olunur. Kimyəvi silahlar insanı və digər canlı orqanizmləri, zəhərləyici maddələrin (qazların, maye və ya bərk maddələrin) köməyi ilə zəhərləmək məqsədi daşıyır. Onlardan raket, mina, mərmə, bomba və ya təyyarədən tozlama vasitələrində istifadə edilir. Kimyəvi zəhərləyici maddələr trofik zəncirə daxil olaraq hərəkət etmə qabiliyyətinə malik olub, orqanizmlərin həyatı üçün yüksək toksiki təhlükə yaradır. Kimyəvi silahlardan birinci dünya müharibəsində və Vyetnamda geniş istifadə olunmuşdur. 1914-1918-ci illərdə hərbi zəhərləyici maddələrədən, əsasən də, ipridən istifadə zamanı 10 min adamın ölümünə, 1,2 milyon adamın isə şikəst olmasına səbəb olmuşdur. Hazırda prinsipcə fərqlənən yeni zəhərləyici maddələr hazırlanmışdır. Bunlar sinir-paralitik (iflic) təsir, həmçinin psixogen, ümumi zəhərləyici və boğucu təsir göstərir. Bütün bunlar təbii ekosistemlərə neqativ təsir göstərərək, insanların kütləvi zədələnməsinə, bütün onurğalı heyvanların və bitkilərin, eyni zamanda əksər populyasiyalarının məhvəinə səbəb olur. Vyetnamda zəhərləyici maddələrədən, əsasən defoliant (herbisid) şəklində istifadə edilmişdir. Bu bitkilərin yarpaqsızlaşmasına və geniş ərazilərdə onların tamamilə məhvəinə səbəb olmuşdur, bu isə əlbəttə, bütün təbii ekosistemlərə mənfi təsirinə göstərmişdir. ABŞ ordusunun Vyetnamda 100 min tondan artıq defoliant (herbisid) səpməsi nəticəsində ölkənin meşələrinin 12%-i və kənd təsərrüfatı sahələrinin 5%-dən çoxu məhv edilmişdir. 150 quş növündən cəmi 18 qalmış, həşəratların demək olar ki, hamısı sıradan çıxmış, bir çox bitkilər bioloji növ kimi məhv olmuşdur [1].

1970-ci ildə A.Talfson ilk dəfə «ekosid» yəni, ekoloji müharibə terminini işlətməmişdir. İnsanları kütləvi qırmaq üçün istifadə edilən bakterial vasitələr (bakteriya, viruslar və s.), zəhərlər (toksinlər) bakterioloji (bioloji) silahlar adlanır. Bu məqsədlə xəstəlik yayan canlı orqanizmlərdən (gəmiricilər, həşəratlar və s.), yaxud xəstəliyə yoluxdurulmuş, toz və ya maye ilə doldurulmuş döyüş sursatlarından istifadə olunmuşdur. Bakterioloji silahlar insan və heyvanların orqanizminə, hətta olduqca kiçik miqdarda daxil olduqda belə, onları taun, vəba,

sibir xorası və digər xəstəliklərə kütləvi surətdə yoluxdurmağa qabildir. Bakteriyaların çoxu sporlar əmələ gətirmək qabiliyyətinə malik olub, onillərlə torpaqda qala bilirlər [2].

Nüvə silahı nüvə döyüş sursatından, onu nişangaha çatdıran vasitədən, həmçinin sursatın nişangaha düşməsinə təmin edən müxtəlif idarəedici vasitələrdən ibarət kompleksdir. Nüvə silahının təsiri onun partlayışı zamanı əmələ gələn zədələyici faktorlarla əlaqədardır. Nüvə silahı partlayıcı vasitə olub, onun enerji mənbəyi atom nüvəsinin parçalanması və ya sintezi zəncirvari nüvə reaksiyalarıdır. Nüvə yükündən asılı olaraq nüvə silahı, istilik nüvə silahı və neytron silaha bölünür. Nüvə silahı ən güclü kütləvi qırğın vasitəsidir: inzibati mərkəzləri, sənaye və hərbi obyektləri dağıtmaq, canlı qüvvəni məhv etmək, yanğınlar törətmək, mühiti radiaktiv zəhərləmək və s. məqsədi güdür [3].

Nüvə bombardmanı zamanı şəhərlərdə baş verən nəhəng yanğınlardan yaranan tüstünün nəticəsi olaraq yerin, havanın və iqlimin global dəyişməsi istisna edilmir. Tədqiqatlar göstərir ki, böyük miqyaslı müharibə başlayarsa, dünyanın böyük şəhərlərinin bombardmanı zamanı, yerin geniş ərazilərini həftələrlə, aylarla duman bürüyəcək. Günəş şüaları yanğınlar zamanı his hissəciklərindən ibarət olan buludlardan keçə bilməyəcək. Ən ağır vəziyyət Şimal yarımkürəsində yaranacaq, burada atmosferin çirklənməsi daha güclü olacaqdır. Bir sıra regionlarda orta temperatur aşağı düşəcək, yəni suyun donma nöqtəsindən də aşağı olacaqdır. Belə vəziyyət hərbi əməliyyatlar qurtardıqdan sonra bir neçə həftə, hətta bir neçə ay davam edə bilər. İqlimin pozulması, hətta bilavasitə müharibədə iştirak etməyən ölkələrdə də bir neçə il keçdikdən sonra təsirini göstərəcəkdir. Dünyanın bir sıra rayonlarında yağıntının azalması da istisna edilmir. Temperaturun və atmosfer yağıntılarının dəyişməsi tropik rayonlarda və cənub yarımkürəsində (Şimal yarımkürəsi ilə müqayisədə az dərəcədə) müşahidə oluna bilər. Tropik və subtropik rayonlarda da xeyli soyuqlaşmanın baş verməsi istisna edilmir. Fəlakətlər dünya kənd təsərrüfatından və əsas ekosistemlərdən (meşə, bozqır, dəniz sahələri) də yan keçməyəcək. Bitki və heyvan populyasiyaları adi halda nisbətən tez və dramatik dəyişilən şəraitə düçəcəklər. Məhsulun toplanması kəskin iqlim dəyişkənliyi ilə yanaşı, həm də enerji, texnika, gübrələrlə təmin olunmasında fasilələr, pozuntularla əlaqədar çətin ki, mümkün olsun. Bu həm müharibə aparılan, həm də neytral ölkələrdə global ərzaq krizisinə səbəb olacaqdır. İstehsalın əsas sisteminin və ərzaq məhsullarının paylanmasının dağıdılması Yer kürəsinin əhalisinin sayının xeyli azalmasına gətirib çıxaracaqdır. Mümkün iqlim dəyişmələrindən başqa, irimiqyaslı nüvə zərbələri nəticəsində baş verən yanğınlar, partlayışlar, radioaktiv yağıntının düşməsi geniş əraziləri xarabazarlığa çevirəcəkdir. Digər fəsadlar arasında enerji təchizatı sisteminin sıradan çıxması; Yer üzərində həyatı Günəşin təhlükəli ultrabənövşəyi şüalarından mühavizə edən ozon qatının nazilməsi; intensiv lokal radioaktiv yağmurlar və atmosferin uzunmüddətli global çirklənməsi; çoxlu miqdarda yaranan toksik maddələr və qazlarla suyun və havanın zəhərlənməsini göstərmək olar [2].

Nüvə partlayışının bilavasitə təsiri ionlaşdırıcı radiasiya, zərbə dalğası və istilik şüalanması ilə əlaqədardır. Bunlar dərhal insanların həlak olmasına və iri şəhər böyüklüyündə bir ərazinin fəlakətli dağılması ilə nəticələnir. Bundan başqa,

nüvə partlayışları şəhərlərdə hökmən böyük yanğınlara səbəb olar və güclü tüstü cərəyanları atmosfərə külli miqdarda his gətirir. Nüvə partlayışı yer səthindən havaya çoxlu miqdarda toz, müxtəlif qırıntı materialları, torpaq qaldırır. Atmosferdə radiasiya tozunun mövcudluğu yaxın regionlarda, həm də bütün planetdə radoaktiv yağıntıların düşməsinə gətirib çıxaracaqdır. Toz hissəcikləri atmosferin yuxarı qatlarına qalxaraq ciddi iqlim pozuntularına səbəb olacaqdır.

Hiss hissəcikləri ilə ən çox doymuş tüstü neft, benzin, qara neft, həmçinin neft-kimya məhsulları – plastmas, rezin, asfaltın yanması zamanı əmələ gəlir. Meşə və açıq sahələrdə baş verən yanğınlər nəticəsində əmələ gələn tüstünün tərkibində his az olur. Odur ki, onun iqlimə təsiri «sənaye» tüstüsü ilə müqayisədə ehtimal ki, ikinci dərəcəli hesab olunur. Güclü yanğınlər zamanı tüstü qalxan (yüksələn) hava axınları ilə aparıldığından, hissəciklər troposferin 10-15km-lik qatına və hətta strotosferə qalxa bilər. Bir çox halda tüstü cərəyanları aşağıda yerləşən tufanlı buludlar tərəfindən saxlanıla bilər [3].

Nüvə partlayışının digər nəticələri:

1. Nüvə partlayışı zamanı əmələ gələn azot oksidləri atmosfərə qalxaraq ozon qatının azalmasına (nazilməsinə) səbəb ola bilər.

2. Nüvə zərbəsindən sonra atmosfərə külli miqdarda kimyəvi maddələr, o cümlədən, karbon oksidləri, müxtəlif karbohidrogenlər, azot və kükürd oksidləri, sulfat turşusu, ağır metallar və bir sıra digər toksiki maddələr düşərək, ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olacaqdır. Bu maddələr bilavasitə və dolay yollarla insana və bütün canlı orqanizmlərə böyük ziyan yetirəcəkdir, həm də onun təsiri illərlə davam edə bilər. Bu və ya digər faktorlardan asılı olaraq yağış sularının turşuluğu xeyli artacaq, yalnız bir ayda çirklənmiş sənaye rayonlarında onun mövcud səviyyəsini 10 dəfə artıracaqdır. Yer səthini ay ərzində «turşulu dumanlar» bürüyəcəkdir. Yavaş-yavaş davam edən (alovsuz) yanğınlərin mənbələri havada toksiki qarışıqlar əmələ gətirib insan sağlamlığı üçün təhlükəlidir [2].

3. Müharibə aparən dövlətlərin geniş ərazilərinə letal (öldürücü) dozada qamma-süalanma düşəcəkdir. Xüsusi sığınacaqlar olmadıqda bir qədər az intensivli qlobal radiaktiv yağıntılar uzun zaman ərzində xərçəng və digər təhlükəli xəstəliklərin yayılmasına səbəb olacaqdır. Radioaktiv hissəciklər orqanizmə qida, su və hava (nəfəs aldıqda) ilə daxil olacaqdır. Nüvə bombardmanında salamat qalan insanlarda radiasiya daha çox his olunacaqdır: əvvəla onların sağlamlığı digər zərərli təsirlərdən və ətraf mühit şəraitinin pisləşməsi nəticəsində pozulacaq, ikincisi isə onlara tibbi yardım minimuma enəcəklər.

4. Əgər nüvə silahlarının partlayışları atmosferin yuxarı qatlarında baş verərsə, Yer in böyük əraziləri güclü elektromaqnit şüalanması təsiri altında qalacaqdır. Bu isə rabitə, energetik və elektron sistemlərinin işini pozar, yaxud tamamilə sıradan çıxara bilər. Müharibənin başlanan vaxtında bunların itirilməsi təşviş və hərcmərclik yaradacaq, bu vaxt isə nüvə silahlarının istifadəsi haqqında məsul qərarlar qəbul edilməsi vacibdir.

Müharibə vaxtı bir çox flora və fauna növləri məhv edilmişdir. Müharibə aparılması vasitələri inkişaf etdikcə təbiətə daha ciddi və daha geniş sahələrdə təsir göstərilmişdir. Nəticədə «müharibə və ekologiya» elmi istiqaməti meydana gəldi. XX əsrdə baş verən iki dünya və yüzlərlə lokal və regional müharibələrin ciddi ekoloji nəticələri ilə əlaqədar olaraq elmi və cəmiyyət terminologiyasına

«ekosid» məfhumu (anlayışı) da meydana gəldi. Ekosid hərbi əməliyyatların bilavasitə və dolayı yolla yer üzərində eyni dərəcədə həyat üçün vacib sayılan orqanizmlər və cansız materiya daxil olmaqla geosistemlərə təsirini ifadə edir.

XX əsrin lokal müharibələrinin ekoloji nəticələri:

1. Təbii sərvətin (ilk növbədə neft, təbii qaz, kömür, odun) normativdən artıq istismarın geniş ərazilərin zəbt olunmasına, resurslardan səmərəsiz istifadəyə və ətraf ərazilərin çirklənməsinə səbəb olur.

2. Minalanmış sahələr, karroziyaya uğramış texnikanın, kimyəvi maddələrin, yanmış məhsulların və yüksək toksik yanacağın qalıqları təsərrüfat sahələrinin azalmasına səbəb olur və insanı məskunlaşdığı mühitə zərər yetirir. Müharibənin belə nəticəsi üçün «müharibənin əks sədası» termini mövcuddur. Quruda və dənizdə çoxlu miqdarda minalar, partlamamış mərmilər (o cümlədən, kimyəvi maddə ilə doldurulmuş) qalmışdır. Adətən istifadə olunmuş döyüş sursatının 10%-i partlamamış halda qalır.

3. Bombaların partlayışı zamanı yaranan çuxurar (çalalar) eroziya prosesinin və bataqlıqların əmələ gəlməsinə səbəb olaraq geniş ərazilər təsərrüfat dövriyyəsiindən çıxır, bu çuxurlar həmşinin, insan və heyvanlarda yoluxucu xəstəliklərin daşıyıcısı olan həşəratların inkişafı üçün mənbəyə çevrilir.

4. Meteoroloji müharibələr həmçinin Vyetnam müharibəsində də geniş tətbiq olunmuşdur. Bu zaman B-52 təyyarəsindən xırda dispers halında gümüşün və qurğusunun yod birləmələri və digər maddələr səpərək, ölkədə əlverişsiz musson yağışlarının hava mövsümünü uzatmışlar. Bu zaman çayların səviyyəsinin qalxması bəndlərin dağılmasına, tarlaları su basmasına, yaşayış məntəqələrinin dağılmasına səbəb olmuşdur.

5. Bakterioloji və kimyəvi silahlardan istifadə olunması, həmçinin qeyri-qanuni hərbi-elmi kimyəvi və bioloji eksperimentlərin aparılması təhlükəlidir. Hind-Çində əhaliyə və ev heyvanlarına qarşı xəstəlik törədən mikroorqanizmlərin tətbiqi hadisələri də olmuşdur.

6. Lokal müharibələr zamanı bir sıra mühavizə olunan təbii ərazilər hərbi əməliyyatların bir hissəsinə çevrilir, nəticədə onların fəaliyyəti pozulur, mədəni-tarixi abidələr məhv edilir və ya zədələnir, planetin bioloji və mədəni müxtəlifliyi azalır. Bu yalnız quru üçün deyil, okeana da aiddir. Məsələn, kütləsi 100kq-lıq 44m radiusunda olan dəniz minasının partlaması zamanı faunanın bütün nümayəndələri məhv edilir.

7. Total ekoloji deqradasiya lokal müharibələrin ən mürəkkəb komponentlərindən hesab olunur. Lokal müharibələr zamanı zəngin təbii resurslara (xüsusən neftə) malik olan sərhədyanı rayonlarda, dövlətlərarası çay hövzələrində, meşə otlaq areallarında kəskin problemlər yaranır.

Ədəbiyyat

1. Фролов М.П. - "Основы безопасности жизнедеятельности" Москва 2003 г стр. 329
2. Костров А.М. "Гражданская оборона" Москва – Просвещение - 1991
3. Осафог Н.О., Нағиєв Н.Т., Мухтаров Р.М. – “Ади və kütləvi qırğın silahları”, Bakı
4. Мəммədov Q.Ş., Xəlilov М.У. “Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi”, Bakı, Elm 2005

Summary

The environmental impact of weapons of mass destruction and ecological consequences

This article refers to the adverse effects of weapons of mass destruction, entailing violations in the ecosystem and include fires, poisoning, especially the spread of dangerous diseases, destruction of flora and fauna.

Резюме

Воздействие оружия массового поражения на окружающую среду и экологические последствия

В данной статье говорится о неблагоприятном воздействии оружия массового поражения, влекущее за собой нарушения в экосистеме и включающее в себя пожары, отравления, распространение особо опасных болезней, истребление флоры и фауны.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
10.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.02.2016

Aytən Zeynalova
ADU

NEVROZ

Açar sözlər: *nevroz, psixoloji pozuntu, əsəb, stres, gərginlik, halsızlıq, konflikt, həkim köməyi*

Keywords: *neurosis, psychological disorderliness, nerve, stress, tensity, loss of energy, conflict, doctor's aid*

Ключевые слова: *невроз, психологическая расстройствa, нервы, стресс, общее недомогание, конфликт, помощь врач*

Nevrozlar sinir sisteminin geri dönən funksional pozğunluğu olub, sinir sisteminə uzun müddət ərzində üzücü təsir edən müxtəlif faktorların təsiri nəticəsində baş verir.

Sadə dildə desək, nevroz uzun müddət ərazində davam edən xroniki streslərin nəticəsində inkişaf edir və bu zaman müxtəlif səbəblər üzündən insan uzun müddət onun üçün mürəkkəb hesab edilən bu vəziyyətdən çıxış yolunu heç cür tapa bilmir. Belə vəziyyətlərə bir neçə misal çəkmək olar. Məsələn: insana onun hazırkı işi xoş gəlmir, ancaq o, başqa iş tapa bilmədiyi üçün bu işlə məşğul olmağa məcburdur; ailə cütlüyü arasında uzun müddət ümumi qarşılıqlı anlaşma olmasa da, onlar uşaqlarına görə nigahlarını poza bilmirlər və s. Qadınlar nevrozlara daha meyilli olurlar ki, bu da onların kişilərə nisbətən daha emosional, həssas olmalarından irəli gəlir.

Nevrozun əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

-Həyəcan, narahatlıq, qorxu, məyusluq, ümüdsizliyə qapanmaq, tez bir zamanda, hətta kiçik həcmli işin icarə edilməsi zamanı baş verən yorğunluq, həyat aktivliyinin zəifləməsi, yuxusuzluq, çətinliklə yuxuya getmək və s. Müxtəlif fobiyaların yaranması, beyindən çıxmıyan fikirlərin və hərəkətlərin olması da mümkündür.

-Orqanizmin digər orqan və sistemlərində baş verən pozğunluqlar; iştahanın pis və əksinə, həddən artıq güclü olması, ürəkbulanma, qəbizlik, ishal, qarında ağrı, baş gicəllənməsi və s.

-Boyun nahiyəsində, çiyinlərdə, bərdə ağrılar, əllərdə titrəmə və s.

Nevroz ciddi xəstəlik olub, mütləq müalicə tələb edir və bu müalicə nə qədər tez başlanarsa, o qədər də xeyirli olur. Bir çox hallarda nevrozdan əziyyət çəkənlər bu və ya digər orqanlarının fəaliyyətində pozğunluqlar aşkar etdikdə, səhvən terapevtə, kardioloqa müraciət edirlər. Bu zaman aparılan müayinələr nəticəsində onlarda, adətən, heç bir ciddi xəstəlik aşkar olunmur. Yalnız bundan sonra bu həkimlər xəstələri nevropatoloqa, psixoloqa, psixiatra göndərirlər. Adətən nevroz xəstəliyini müalicə edəndən sonra digər orqanlar tərəfindən olan pozğunluqlar da yox olur. Ancaq insan uzun müddət ərzində nevroz vəziyyətində qalarsa və tibbi yardım üçün müvafiq mütəxəssisə müraciət etməzsə, bəzi hallarda nevroz fonunda onlarda mədənin xora xəstəliyi, bronxial astma, hipertoniya xəstəliyi və s. inkişaf edə bilər. Bundan başqa, bəzi hallarda şəxsiyyətin potoloji

pozğunluqları kimi daha ağır xəstəliklər baş verə bilər ki, onların da müalicəsi nevrozun müalicəsindən çətin olur.

Nevrozun profilaktikasını hələ uşaq doğulmamışdan qabaq başlamaq lazımdır. Belə ki, qadın hamilə olarkən düzgün qidalanmalı və daim komfortlu şəraitdə olmalıdır. Növbəti mərhələ uşağın düzgün tərbiyə edilməsi və ailədə sakit və mehriban şəraitin yaradılmasıdır. Böyük yaşlarda isə nevrozun profilaktikası üçün aşağıdakılara əməl etmək tövsiyə olunur:

-Düzgün istirahət rejiminin və gündəlik yuxunun kifayət qədər olmasının təmin edilməsi. Tez-tez doyunca yatmaq halları və xroniki yorğunluq nevrozun yaranmasına ləməkdir.

-Müntəzəm olaraq bədən tərbiyəsi ilə məşğul olmaq (təmiz havası olan yerdə, xüsusən də meşəli yerdə qaçışla məşğul olmaq). İdmanla məşğul olmaq əzələ tonusunun artmasına səbəb olur. Əzələ tonusunun artması da öz növbəsində beyin hüceyrələrinin tonusunun artması isə, istənilən nevroitik simptomların tezliklə sönməsi ilə nəticələnir.

-Stres vəziyyətlərindən çıxmaq qaydalarını yaxşı bilmək.

Nevrozların üç əsas forması mövcuddur:

1. Nevrosteniya
2. İsteriya
3. Sayrışan hallar nevrozu

Nevrosteniya

Nevrozların ən geniş yayılmış forması olan nevrosteniya yüksək oyanıqlıq, həssaslıq halları ilə yanaşı, astenik, depressiv sindrom və zəifliklə xarakterizə olunur. Nevrosteniyaya düşmüş insanlar ümumi yorğunluqdan, iş qabiliyyətinin azalmasından, güclü baş ağrılarından və s. əziyyət çəkir. Bəzən insanın yaddaşı zəifləyir, tez-tez başı gicəllənir, əzələləri keyləşir və fikrini cəmləyə bilmir. Nevroloji müayinə zamanı xəstədə heç bir üzvi pozğunluq aşkarlanmadığı halda, reflekslərin yüksəlməsi, əl barmaqlarının titrəməsi kimi bir sıra funksional pozulma əlamətləri ayırd edilir.

İsteriya

İsteriya-vaşlıca xüsusiyyəti hərəkət və hissiyyat sferasına aid funksional pozuntuların olması, xəstənin asanlıqla təlqinə və özünü təlqinə məruz qalmasıdır. İsteriyaya düşmüş insan həmişə başqalarının diqqətini özünə cəlb etməyə çalışır. Belə adamlar tez mütəəssir olur, əhvalları dəyişir. İsterik nevrozun əsas klinik əlamətləri:

- 1) İsterik ləngolmalar
- 2) Vegetativ və hərəkət funksiyalarının isterik pozuntuları

İsterik ləngolmalar ən müxtəlif formalarda, xəstənin yaşadığı ictimai mühitin başlıca xüsusiyyətlərini əks etdirməklə cərəyan edir.

İsterik ləngolmalar zamanı xəstənin əl və ayaqlarında əsmələr olur. Belə əsmələr, adətən kəskin psixotraumatik hadisələr zamanı meydana çıxır. Epileptik ləngolmalardan fərqli olaraq bu tutmalar daha mülayim, aurasız və xəstənin düşüncəsi tam pozulmadan baş verir. Vegetativ və hərəkət funksiyalarının isterik pozuntuları, adətən tutmadan sonra meydana çıxır. Tez-tez rast gəlinən əlamətlərdən isterik stuporu, hiperkinezləri, xəstənin yerini itirməsini göstərmək olar. Xəstələrdə dəri hissiyyatının pozulmasına da rast gəlmək olar.

Sayırişan hallar nevrozu:

Nevrozun bu forması insanda təşviş yaradan sayrışan fikirlərin meydana çıxması və həmin fikirlərin öz növbəsində müəyyən sayrışan hərəkətləri təkrarlamağa vadar etməsi ilə xarakterizə olunur. Sayrışan hallar nevrozunun əsas əlaməti beyindən çıxmayan yorucu fikirlərdir.

Sayrışan hallar nevrozunun üç forması mövcuddur:

1. Sayrışan fikirlər
2. Sayrışan qorxu
3. Sayrışan hərəkətlər

Prim.az

Sağlamolun.az /Tibbi Məlumat Portalı/

Nevrozu necə müalicə etmək olar?

Bunun üçün müxtəlif vasitələr mövcuddur. Adətən, Assentik, təkrarlanan və isterik nevrozlar əqli və fiziki iş qabiliyyətlərinin azalmasına səbəb olur. əsas psixoloji faktor kimi nevrozda konfliktli şəraitdə ayarlanan psixoloji travmalar yaxud uzun müddət emosional gərginlikdir. Nevrozun psixoloji simptomları kimi qətiyyətsizlik, ünsiyyətdə problemlər daxildir. Nevrozun müxtəlif müalicə yolları vardır. Nevroz əleyhinə preparatlar /həblər, homeopatiya/ müalicəvi otlar/, prosedurlar /masajlar, nevroza qarşı iynələr/, kurort bölgələrə səyahət. Dərmanlar nevrozun səbəbini müalicə etməsə də sakitləşmək üçün ondan istifadə etmək məsləhət görülür. Eyni səbəbdən pozitiv düşüncə treninqlərinin də faydası olur. Bütün bunları nəzərə aldıqda nevrozun müalicəsində ən asan yol səbəbin özün xilas olmaqdır. Bunun üçün daha ciddi yanaşma tələb olunur. İlk növbədə insan profilaktik tədbir görməlidir. Məs: insanda yaranan mənfi enerjini özündən uzaq etmək. Baş vermiş pis hadisələri, xəbərləri kiminləsə paylaşmaq lazımdır. Nevrozun müalicəsi kompleks olmalıdır. İlk növbədə: psixiatr və nevroloqa müraciət olunmalıdır. Öncə xəstəliyin səbəbi aşkar olunur, daha sonra lazım olan digər tədbirlər görülür.

Ədəbiyyat

1.Sağlamolun.az; az.azvision.az /İnternet/

Summary

Neurosis

The article deals with the disease of neurosis. Neurosis is considered to be one of the young diseases. This illness creates neurosis disorderliness among the people. It is accompanied by density, stress and other negative cases.

Резюме

Невроз

Эта статья посвящена к изучению болезни невроза. Невроз считается одним из молодым болезням среди людей. Этот болезнь создает нервное расстройства среди людей часто. Этот болезнь аккомпанирует с напряженностью, стрессом и другими печатевными явлениями.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
10.02.2017-ci il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.
Daxil olma tarixi: 15.02.2017*

Səfurə Mirsalamova
ADU

DIETA-GÖZƏLLİK, SAĞLAMLIQ DEMƏKDİR

Açar sözlər: dieta, sağlamlıq, nəzarət

Keywords: diet, health, control

Ключевые слова: диета, здоровье, контроль

Dieta yunan dilindən tərcümədə həyat tərzini deməkdir. Bu o deməkdir ki, seçdiyiniz pəhriz bütün ömür boyu sizi müşayiət etməlidir.

Pəhriz qidalanma vərdişlərinin “tam dəyişməsi” deməkdir. İdmanla məşğul olan insanlar əldə etdikləri nəticələri yaxşılaşdırmaq üçün yüksək enerjili pəhrizlərdən istifadə edir. Veqetarian pəhrizinin mahiyyəti heyvanları xilas etməkdən ibarətdir.

Ən populyar pəhrizlər çəki azaltma pəhrizləridir. Bədəni çəkisinin sürətlə azaldılması orqanizmi enerji, vitamin və qida maddələrindən məhrum etməklə əldə oluna bilməz. Düzgün seçilməmiş qida mütləq dəri, saç və dırnaqların vəziyyətin pisləşməsinə gətirib çıxarır.

Bu gün effektiv nəticələr vəd edən pəhrizlərin sayı hədindən artıq çoxdur. Bəs sağlamlığa ziyan vurmada bədəni quruluşunu həqiqətən də yaxşılaşdırma biləcək pəhrizi necə seçmək lazımdır? Ümumiyyətlə, ən yaxşı pəhriz ehtiyaclarımıza görə seçilməlidir.

Sağlamlığımızı yaxşılaşdırmaq və daha qızıl görünmək üçün sağlamlıq pəhrizini tutmaq tövsiyyə edilir. O, diqqətin cəmləşmə qabiliyyətini artırır, insanı bəzi xərcəng xəstəlik növlərindən qoruyur, depressiya ilə mübarizə aparmaqda kömək edir və ümumi əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırır. Bu pəhriz həmçinin həyat tərzini hesab edilir və insanın sağlam olmayan qidalanma vərdişlərindən azad olmasını nəzərdə tutur [1].

Çəki azaltma strategiyaları seçdiyimiz xüsusi məqsəddən asılıdır. Yaş həddi və sağlamlıq durumu kimi faktlar nəzərə alınmalıdır. Pəhriz seçimində əsas odur ki, qida rasionu hər kəsin öyrəşdiyi ərzaqlara uyğun olmalıdır. Ekzotik ərzaqlar pəhrizdə ikinci dərəcəli olmalıdır. Bu ərzaqları qida rasionuna ehtiyatla daxil etmək lazımdır. Gözlənilmədən qida tərkibinin dəyişməsi allergiyalara səbəb ola bilər.

Rasiona konkret qidalara daxil edib qalan hər şeydən imtina etməli olduğumuz mono-pəhrizlər, adətən, 1-2 həftə üçün yararlı olur. Bu müddət ərzində pəhrizə diqqətlə riayət edən adam, təbii ki, gözəçarpaq dərəcədə zəifləyir. Lakin pəhrizi başa vurduqdan və adi həyat tərzinə qayıtdıqdan sonra yenidən çəki arta bilər. Ona görə də stabil arıqlamaq istəyənlər üçün qısamüddətli pəhrizlər yararlı deyil.

Mono-pəhriz yalnız bir gün, adi pəhrizə əlavə kimi saxlamaq olar. Dietoloqlar bunu yüngülləşmiş gün adlandırırlar. Həyat tərzini kimi nəzərdə tutduğunuz pəhriz artıq heç bir effekt vermirsə, onda bir gün mono-pəhriz saxlaya bilərsiniz. Bu cür pəhriz ziyafətlərdən sonra və yaxud orqanizmi təmizləmək üçün yaxşıdır. Hazırda 20-yə qədər mono-pəhriz (meyvə, tərəvəz, kefir, kəsmik, kompot, düyü, balıq, ət) məlumdur. Mono-pəhrizinin seçimi zamanı zövqünüzə əsaslanma bilərsiniz. Bir neçə pəhrizni sınaqdan keçirin və sizin üçün ən asan olanını seçin. Əgər

çəkinin azalmasını intensivləşdirmək istəyirsinizsə, həftədə bir dəfə mono-pəhriz saxlaya bilərsiniz. Sağlamlıq üçün isə ayda bir günlük mono-pəhriz kifayət edər.

Çəkini müəyyən səviyyədə saxlamaq və mədə-bağırsaq xəstəliklərinin qarşısını almaq üçün gündə ən azı 4 dəfə qidalanmaq lazımdır. Çünki qidalanmalar arasında uzun fasilə olduqda istər-istəməz iştah artır. Bundan sonra özünə nəzarət edib az yemək çoxçətindir. Ancaq bu o demək deyil ki, hər gün 5-6 dəfə masa arxasında əyləşib yemək lazımdır. Normal olaraq gündə üç dəfə yemək lazımdır. Bunların arasında isə meyvə, yağsız kəsmik, tərəvəz salatları ilə keçinmək olar.

Diqqətlə nəzarət olunan istənilən pəhriz istənilən adama uyğun gəlir. Ancaq özünüzü daim ac hiss edir, bütün günü yemək haqqında düşünürsünüzsə, deməli, bu pəhrizdən əl çəkməlisiniz. Pəhrizə başladığınız ilk günlərdə çəki sürətlə azalmağa başlayır. Zaman keçdikcə isə bu proses zəifləyir və nəhayət, tamamilə dayanır. Pəhrizə başlayandan gündəlik yazmaq prosesə nəzarət etməyə kömək edə bilər. Bunun üçün əlinizin altında tərəzi olmalıdır ki, hər gün çəkinizi qeyd edəsiniz. İlk günlər çəkini hər gün, sonra isə həftədə 2 dəfə yoxlamaq lazımdır. Tərəziyə hər səhər acqarına və həmişə eyni paltarada çıxmaq lazımdır.

Pəhrizin yararlı olduğunu aşağıdakı əlamətlərdən anlaya bilərsiniz:

- Pəhrizə başladıqdan 2-3 həftə sonra özünüzü fiziki və mənəvi cəhətdən cavanlaşmış hiss edirsiniz. Əhval-ruhiyyəniz və iş qabiliyyətiniz artıb, əsəbilik yoxdur.

- Pəhrizin köməyi ilə ideal çəkinizə yaxınlaşmışınız və onu saxlaya bilərsiniz.

Əgər bunlardan hansısa biri uyğun gəlirsə, deməli, pəhriz sizə yararlıdır. [2]

Pəhrizdə nələrə diqqət etməliyik? Səhər yeməyi hər gün mütləq yeyilməlidir. Kalsium ehtiyacının ödənməsi üçün süd, yogurt, pendir yemək lazımdır. Günüorta yeməyi qüvvətli, axşam yeməyi yüngül olmalıdır. Çay və qəhvə yerinə hər gün 8-10 stəkan su içilməlidir.

Şam yeməyi axşam saat 7-dən gec olmamalıdır! Bəzi insanlarda səhərlər iştah zəif olur, günün sonunda isə yeməyə meyllilik artır. Məsələ bundadır ki, şamda güclü yeyən insanın həzm sistemi səhərə qədər yaxşı dincələ bilmir, ona görə də səhər yeməyə meyl olmur. Axşamlar qəbul edilən qida piyə daha intensiv çevrilir. Səhər yeməyi isə aktiv iş günü ərzində enerjiyə çevrilərək sərf olunur.

Pəhriz necə seçilməlidir? – Əvvəlcə qanda şəkər, xolesterol, triqliserid, hemoglobin, dəmir, tiroid hormonu testləri olunmalıdır. Əgər bu testlər hər hansı bir problemin olduğunu göstərsə (şəkər səviyyəsinin azlığı, tiroid hormon çatışmazlığı, dəmir əksikliyi və s.) dietolog və müalicə həkimi birgə uyğun pəhriz təyin etməlidirlər.

Hər hansı bir problem yoxdursa normal arıqlama programına başlamaq olar. Əgər çəkiniz hesablamada yaşınıza və boyunuza görə normaldırsa gərəksiz yerə pəhriz saxlamaya ehtiyac yoxdur.

Yaxşı olar ki, əvvəlcə ideal çəkini hesablayıb, öncədən neçə kilo verə biləcəklərinizi biləsiniz.

Sağlıklı pəhriz üçün aldığınız kalori miqdarını 500 kalori azaltmağınız kifayətdir. Bu şəkildə həftədə yarım kilo arıqlamaq mümkündür. Ümumiyyətlə bir kg arıqlamaq üçün 7000 kalori “yandırmaq” lazımdır. Günlük alınan kalori

miqdarı 800 kaloridən aşağı olmamalıdır. Əks halda arıqladıqdan bir müddət sonra itiridiyinizi çəki geri qayıdacaq. Çox aşağı kalorili pəhrizlər yəni, gündəlik 800 kaloridən aşağı pəhrizlər ürək ritmi pozulmalarına, qanda kalium çatmamazlığına, halsızlıq,saç tökülməsi və s. problemlərə yol açır.

Pəhriz zamanı qida rasionunuzda ət, süd, meyvə, tərəvəz, çörək olmalıdır. Az karbohidratlı qidalanmaq şərtdir. Şəkərli, unlu şirniyyatlar, ağ çörək azaldılmalıdır. Kartof, banan kimi şəkərlə zəngin qidalar da azaldılmalıdır. Lifli qidalar mütləq olmalıdır. Meyvəni qabıqlı yemək, tərəvəzlərə rasionda yer vermək lif ehtiyacını qarşılıyır. Salatları üstünlük verilməlidir.

Qısa müddətdə (10 gün) bir neçə kilo verilərsə, pəhriz sağlıqlı ola bilməz. Bu şəkildə itirilən çəki yağlar deyil, əzələ və su olduğundan, pəhriz dayandırıldıqdan sonar itirilən çəki artıqlaması ilə geri qayıdır.

Yaş, çəki, boy, fiziki fəaliyyət səviyyəsi və bədən analizinizə görə uyğun bir qidalanma proqramı tərtib edin. Üç ağı (şəkər-un-duz) siyahınızdan çıxardın. Qızartma yeməkləri süfrənizdən uzaqlaşdırın.

Yuxu nizamınızı tarazayın. Çox yuxu qədər, yuxusuzluq da çəkini artırır, çünki az yuxu sinir sisteminin tarazlığını pozar, stress yaradar və bu da paralel olaraq tez-tez, nə oldu yemə meyllərini artırır. Nizamlı şəkildə yatanlar yatmayanlarla müqayisədə daha arıqdırlar. Hər gün eyni saatda yatıb eyni saatda oyanan insanların bədənindəki yağ nisbəti daha azdır.

Araşdırmaçılar gecə 6,5 saatdan az, ya da 8,5 saatdan çox yatanların da bədənindəki yağ nisbətinin daha çox olduğunu ortaya çıxarıb.

Elm adamları yuxu keyfiyyətinin pozulmasının iştahayla bağlı hormonlara təsir edərək bədənəki yağ nisbətinin artmasına yol açdığını qeyd ediblər.

Hər bir insan üçün lazım olan gündəlik kalorinin miqdarı orqanizmin «daşdığı yükə» asılıdır.

Əqli işlə məşğul olan insanlara gündə 3000, mexaniki fiziki işlə məşğul olanlara 3500, ağır fiziki əməklə məşğul olanlara 5000, idmançılara isə 6500-7000 kalori lazımdır [3].

Hazır qidaları və turşməzə içkiləri həyatınızdan çıxarın. Arıqlama dərmanlarından qaçın. Çünki bitki mənşəli arıqlama dərmanları bədəndə B₁ vitamini (thiamin) əskikliyinə gətirib çıxarır, karbohidrat maddələr mübadiləsinə təsir edir, göz almasının dəyişikliyinə, yerimənin pozulmasına və səbəlilik kimi sinir sistemi pozuluqları yaradar.

Çəkinizə nəzarəti vərdiş halına gətirin və əgər mümkünsə yediklərinizi qeyd edin. Qırmızı ət yeməyi ən aza endirin, onun yerinə eyni miqdarda toyuq və balıq yeyin. Yeməkləri çox çeynəyin, boşqabları azaldın, süfrədən həddindən çox tox olaraq qalxmayın. Meyvə vəşirin yeməkdən yarım saat sonra yeməyi başlayın. Süfrənizdə qoz, fındıq, soya paxlası, kələm, ispanaq, kəhi, balıq, balıq yağı, günəbaxan yağına üstünlük verin.

Əgər qəbizlik problemi ilə qarşı qarşıya gəlsəniz bol tərəvəz və salat yeyin, idman edin və bol su üçün. Çörək qabını süfrənizdə saxlamayın və əsla televiziya qarşısında yemək yeməyin. Qatı yağ yerinə maye yağ istifadə edin və ət yeməklərinə yağ qatmayın.

Arıqlamaq istəyən bir adam əvvəlcə beynini bu şərtə hazırlamalı, bir mütəxəssisə müraciət etməli və hədəf təyin etməlidir. Az, tez-tez və faydalı

qidaları yeməlidir. Çəki almanın təməlində duran tez-tez nə oldu yemə vərdişi və hərəkətsizlik kimi vərdişlərindən imtina edilməlidir.

Hərəkətsizlik, stress, fast-food və tez-tez və nə oldu yemə vərdişi, yuxusuzluq ya da çox çox yatma, yağlı yeməklər, qidalanma vərdişləri, yaş, cinsiyyət (qadın), irqi faktorlar, təhsil səviyyəsi, evlilik, doğum sayı, siqareti buraxmadan sonra qeyri düzgün qidalanma və spirtli içgi risk faktorları arasındadır. Balanssız ya da çox qidalanma ürək, təzyiq, damar daralması, xolesterinin artması və şəkər kimi bir çox xəstəliyə gətirib çıxarır[4].

Səmərəli pəhrizin insan orqanizmi üçün faydası pəhrizdən necə çıxacağımdan çox asılıdır. İdeal çəkini əldə etmək üçün pəhrizdən çıxma prosesi tədrici olmalıdır. Yaxşı nəticə əldə etmək üçün sadəcə çəkini tədricən aşağı salmaq lazımdır və sonrakı müddətdə az kalorili qidadan yavaş-yavaş uzaqlaşmaq lazımdır. Əqər davamlı nəticələri əldə etmək istəyirsinizsə, pəhriz tutduqdan sonra düzgün qidalanma vərdişləri əldə etmək lazımdır. Pəhriz həyat tərzinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməlidir. Bundan əlavə, fiziki fəaliyyət ilə məşğul olmaq zəruridir, çünki beləliklə biz orqanizmin gündəlik kalori tələbatlarını tarazlamış oluruq. Qidanın kalori dəyərindən çəkimizin artması və yaxud azalması birbaşa asılıdır. Qəbul etdiyimiz qida kalori baxımından optimal olanda, bu bizim maddələr mübadiləsinə yaxşılaşdırır.

Ədəbiyyat

1. <https://dietoloq>
2. www.ensonxeber.com
3. Худеем правильно. Михаил Гинсбург. 2012 г.
4. " Легкий способ сбросить вес". Аллен Кар.2016

Summary

Diet means, health and beauty

Diet in translation from Greek language means mode of life. This means that the diet which we have chosen, must accompany you all through your life. Diet means complete change of your eating habit. Any diet which is carefully controlled fits the person. If there is no problem, it is possible to begin the program of normally waiting weight. If your weight is normal as to your height there is no need to keep diet any more.

Резюме

Диета значит, здорова и красота

В переводе с греческого языка слово диета является образом жизни. Это означает, что диету вы выбираете, чтобы сопровождать вас на протяжении всей вашей жизни. Диета, означает "полное изменение" привычки питания,

Любая тщательно контролируемая диета совместима с любым человеком.

Если нет проблем можно начать нормальную программу потери веса. Если расчет веса и роста для вашего возраста в норме, вы должны держать свой обычный рацион.

*Rəyçi: dos. S.Zamanova
ADU-nun Mülki müdafiə, tibbi biliklərin əsasları
və bədən tərbiyyəsi kafedrasının
19.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokoldan çıxarış.
Daxil olma tarixi: 05.01.2016*

Лейла Мамедова
АУЯ

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Ключевые слова: диалогическая речь, речевое общение, сотрудничество, вовлекать

Keywords: dialogic speech, verbal communication, collaboration, involve

Açar sözlər: dialoji nitq, nitq ünsiyyəti, əməkdaşlıq, cəlb etmək

Современная методика преподавания иностранных языков характеризуется постоянными поисками путей и средств, которые бы в максимально возможной степени содействовали как выявлению наиболее рациональных путей обучения в средней школе, где закладываются основы овладения иноязычной речью, так и совершенствованию процесса обучения иностранному языку как специальности на языковых факультетах. В этой связи представляется необходимым определить конкретные задачи обучения иностранному языку в том или ином учебном контексте.

Как известно, одной из основных целей обучения иностранному языку в условиях средней школы является формирование у обучаемых умения адекватно использовать лингвистические единицы и речевые модели, подлежащие усвоению и активизации, для реализации коммуникативных намерений в процессе речевого общения на изучаемом языке. Овладение средствами и способами выражения мыслей на изучаемом иностранном языке в первую очередь предполагает овладение четырьмя основными видами речевой деятельности: говорением, письмом, чтением и аудированием. Следует отметить, что в условиях обучения иностранному языку в средней школе предполагается постоянный контроль со стороны преподавателя, осуществляемый либо непосредственно, либо опосредованно.

Как было отмечено выше, современная методика одним из основополагающих принципов обучения иностранному языку считает комплексный подход к обучению языку как средству речевого общения, что, в свою очередь, предполагает коммуникативную направленность обучения аспектам языка и основным видам речевой деятельности.

В данной статье рассматриваются возможности повышения эффективности формирования навыков и умений диалогической речи на английском языке учащихся старших классов средней школы.

Общеизвестно, что для создания прочных и лабильных речевых навыков необходима обильная речевая практика обучаемых на изучаемом языке. Однако, количество часов, отводимое на обучение английскому языку в старших классах средней школы, не является достаточным для формирования у учащихся навыков адекватного диалогического общения на изучаемом языке. Одним из необходимых условий повышения эффективности процесса обучения диалогической речи на иностранном языке является использование

современных технологий, способствующих повышению уровня мотивации у обучаемых и их вовлечению в процесс диалогического речевого общения в качестве активных его участников. Оптимизация процесса обучения диалогической речи, внесение радикальных изменений в методику обучения, внедрение навыков, более эффективных методов и приемов обучения позволяют в значительной степени повысить уровень владения навыками диалогического речевого общения.

В современной методической литературе имеется значительное количество исследований, посвященных вопросам обучения диалогическому общению в школе и вузе. (М.К.Бородулина, И.Л.Бим, М.Л.Вайсбурд, Г.Д.Гусейнзаде, Д.А.Исмаилова и др.) Однако, многие аспекты данной проблемы все еще остаются недостаточно исследованными, что позволяет считать проблему обучения диалогической речи на английском языке учащихся старших классов средней школы одной из актуальных проблем современной методики преподавания иностранных языков.

Актуальность проблемы прежде всего состоит в том, что в условиях глобализации, когда обучение основному языку общения, каковым является английский язык, приобретает особое значение, непосредственно обусловленное той ролью и тем влиянием, которое сегодня имеет английский язык. Вне всякого сомнения, в условиях современности обучение диалогической речи на английском языке должно происходить в контексте формирования коммуникативной компетенции на изучаемом языке. Это, в свою очередь, предполагает формирование у обучаемых неотъемлемых компонентов коммуникативной компетенции: лингвистического (грамматического), дискурсивного, социокультурного, стратегического [3, с.78].

Мы присоединяемся к мнению исследователей, которые полагают, что работа по формированию коммуникативной компетенции должна начинаться на самом раннем этапе обучения английскому языку и должна быть далее продолжена на последующих этапах обучения языку в школе и вузе. Однако, работа в этом направлении должна проводиться с несомненным учетом потребностей и интересов обучаемых, их возрастного, образовательного уровней [1, с.14]. В условиях средней школы работа по формированию навыков диалогической речи в контексте формирования должна проводиться на относительно элементарном уровне и содействовать формированию у обучаемых мотивации к изучению языка в целом. Одним из наиболее доступных способов повышения мотивации у изучающих язык является использование в процессе обучения диалогической речи аутентичных материалов, которые содержат образцы речевого поведения носителей языка в среде, где данный язык является естественным средством речевого общения. Ознакомление учащихся с культурой страны, ценностями и приоритетами носителей языка, реальной действительностью, где английский язык является естественным средством коммуникации, в значительной степени содействуют повышению мотивации к изучению английского языка в целях речевого, в том числе и диалогического, общения.

Однако, с сожалением приходится говорить о том, что несмотря на прог-

раммные требования, в соответствии с которыми приоритетным направлением является формирование и развитие у обучаемых умения правильно и адекватно использовать имеющиеся у них лингвистические и речевые возможности для достижения коммуникативных целей, в большинстве случаев происходит не усвоение самого языка как средства коммуникации, а усвоение сведений о языке, что, к сожалению, является достаточно традиционным для системы обучения иностранному, в том числе английскому языку в средней школе.

Неизбежным следствием подобного обучения становится то, что учащиеся старших классов часто оказываются неспособными использовать накопленный потенциал, как лингвистический, так и речевой, для реализации собственных коммуникативных интенций в процессе диалогического речевого общения на иностранном языке. Одним из важных критериев, которым должны соответствовать используемые в процессе обучения диалогической речи материалы, является их способность стимулировать сотрудничество. Этому критерию должны отвечать и задания, которые должны непременно ориентировать студентов на изучаемом иностранном языке. Сотрудничество является одним из наиболее действенных способов вовлечения учащихся в процесс диалогического общения. Сотрудничество, взаимодействие является социальной природой поведения обучаемых в аудиторных условиях [2].

Для того, чтобы сделать возможным реальную речевую коммуникацию, в том числе диалогическое речевое общение на изучаемом иностранном языке в условиях средней школы, необходимо создать условия, провоцирующих учащихся к речевому взаимодействию. Планируя деятельность по обучению учащихся старших классов диалогической речи на английском языке, необходимо комплексно подходить к данной проблеме. Формирование навыков диалогической речи подразумевает формирование у обучаемых не только умения говорить, но также и умения адекватно воспринимать речь собеседников. Также следует отметить, что работа в парах отводит учащимся центральные позиции и в значительной мере уменьшает степень речевого участия учителя в процессе речевого общения на изучаемом иностранном языке. Несомненным преимуществом данного подхода является то, что именно учащиеся являются инициаторами речевого общения. Однако, наряду с несомненными преимуществами следует также отметить и недостатки, одним из которых является то, что предоставление самостоятельности в процессе изучения языка неминуемо приводит к уменьшению возможности учителя регулировать процесс обучения диалогическому речевому общению, а также контролировать результаты данного процесса. Процесс обучения диалогической речи в условиях средней школы в значительной степени осложняется трудностями организационного характера [4].

Исследователи проблемы указывают на необходимость принятия во внимание всех факторов, как содействующих, так и препятствующих повышению эффективности процесса обучения диалогическому речевому общению в аудиторных условиях. В числе подобных факторов следует отметить возросшие возможности к усвоению языка как средства речевого общения, более комфортные условия, содействующие максимальной вовлеченности учащихся в процесс речевого общения, и активизации их коммуникативных возможностей. Также следует отметить предоставляемую

учащимся свободу выбора как в плане содержательной стороны, так и лингвистического оформления речевого высказывания [1, с.209]

Многие исследователи полагают, что работа в парах, являющаяся одним из основных видов организации учебной деятельности по обучению диалогической речи, может рассматриваться в качестве наиболее комплексного, гибкого из всех, имеющихся в распоряжении учителя иностранного языка [3, с.78].

Суммируя вышесказанное, следует сказать, что обучение одной из наиболее важных форм речевого общения, каковым является диалогическое речевое общение, следует начинать на самом раннем этапе обучения английскому языку как иностранному, т.е. в начальных классах. На последующих этапах работа по обучению диалогической речи должна быть продолжена, должна носить целенаправленный, системный, поэтапный характер и строиться с неперенным учетом этапа обучения английскому языку как иностранному.

Литература

1. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку, 2001
2. Allright, R.L. 1984. The Importance of Interaction in Classroom Language Learning.
3. Brumfit C.F. (1984). Communicative Methodology in Language Teaching. The Roles of Fluency & Accuracy, Cambridge. Cambridge University Press, p 78
4. O Reilly, M. "Spatial Organization in the Communicative Class". Practical English Teaching 5/4. June.1985. Mary Glasgow Publication.

Xülasə

Yuxarı sinif şagirdlərinə ingilis dilində dialoji nitqin öyrədilməsinin bəzi problemləri

Məqalədə yuxarı sinif şagirdlərində ingilis dilində dialoji nitq vərdişlərinin inkişaf problemi araşdırılır. Dilöyrənənlərdə tədirilməsi ingilis dilindən kommunikasiya prosesində istifadə qabiliyyətini aşılamaq üçün onlarda həmin dildə dialoji nitq vərdişləri inkişaf etdirilməlidir.

Tələbələrə mənimsənilmiş linqvistik vahidlər və nitq nümunələrindən istifadə etməklə kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq imkanları yaradılmalıdır. Müəllim təlim prosesində tələbələrə meydana çıxan problem və çətinlikləri aradan qaldırmağa yardım etməlidir.

Summary

Some problems of teaching dialogic speech in English to senior high school students

The article deals with the problem of teaching dialogic speech to senior high school students. To enable language learners to use the language in the process of communication they have to be taught skills & habits of dialogic speech in the target language.

Language learning students should be given enough opportunities to practice linguistic forms & speech patterns to attain their communicative goals. The teacher should be there to facilitate the process & keep them overcome problems & difficulties.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. G.Şirəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
06.03.2017-ci il tarixli iclasının
11 sayılı protokolundan çıxarış.
Daxil olma tarixi: 30.03.2017*

Флора Мамедова

АУЯ

E-mail: mamedova-flora@bk.ru

ЯДЕРНОЕ СДЕРЖИВАНИЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Ключевые слова: Великобритания, ядерное сдерживание, ядерные силы

Açar sözlər: Böyük Britaniya, nüvə daşındırması, nüvə qoşunları

Keywords: United Kingdom, nuclear deterrence, nuclear power

Конец 20 начало 21 века ознаменовался изменениями в геополитической карте мира. Этот фактор, несомненно, повлиял на обеспечение национальной безопасности ведущих стран мира. Категория «сдерживания» активно применяется для англосаксонских направлений. За ее базу берется концепция безопасности как совокупность мер по уменьшению или предотвращению угроз. Для обозначения понятия сдерживания в английском языке используется несколько интерпретаций. Во-первых-это слово «containment», которое означает удержание противника на конкретных границах территории. Во-вторых, «deterrence», что значит иметь особое влияние на желания и волю своих противников через применение превентивных угроз.

Ядерное сдерживание представляет собой предотвращение активной деятельности противника посредством применения атомного вооружения. Если мы рассмотрим понятие сдерживания, то под ним также можно подразумевать, что обладание атомным оружием какой-то страной или группы стран вызывает беспокойство у остальных и тем самым гарантирует ей некую безопасность и защиту от различных атак или угроз. Основной принцип стратегии сдерживания Великобритании является непрерывное сдерживание на море. На завершающем этапе холодной войны ядерное сдерживание Королевства заключалось на трех основных элементах - это стратегические, тактические и достратегические ядерные силы страны. Главные стратегические ядерные силы Королевства сконцентрированы на четырех подводных лодках. Первая подводная лодка под названием «Вангард» вошла в эксплуатацию в 1994 году, вторая в 1995 году- это лодка «Викториос», третья «Виджилант» - 1998 год, и последняя, четвертая, «Вендженс» - 2001 год. Каждая из вышеперечисленных лодок имеет 16 специальных пусковых установок для баллистических ракет подводных лодок. Одна лодка находится на постоянном патрулировании, две другие на базе или же в пределах территориальных вод, но могут войти в эксплуатацию в конторский период времени и последняя подводная лодка располагается либо на ремонте, либо на техническом обслуживании. Пунктом базирования является база Клайд на территории Шотландии[1].

Со второй половины 1990-х гг. Британское правительство предприняло ряд особых мер, которые были направлены на сокращение масштабов ядерного сдерживания. К примеру, количество боеголовок со 160 единиц уменьшилось до 120. Также англичане поддерживают политику неопределенности

по вопросу точного расположения, или количества национального ядерного арсенала. Королевство точно не говорит ни в одном документе, когда и при каких условиях может быть применено атомное оружие. Королевство стремится обеспечивать поддержание коллективной безопасности Евро-Атлантического региона в целом через предоставление своих сил НАТО. Англичане стремятся сохранить независимый центр в принятии решений по вопросам ядерного сдерживания.

Можно выделить несколько подходов к ядерному сдерживанию Великобритании:

1) Особое внимание уделяется предотвращению ядерного нападения со стороны других государств мира. Стратегические ядерные силы Британии служат не только для применения в вооруженных конфликтах, но и для сдерживания противника.

2) Британия, как и прежде, стремится сохранить минимальное количество атомного оружия, необходимого для политики сдерживания.

3) Правящие круги Объединённого Королевства точно не указывают при каких условиях Великобритания может применить атомное оружие. Все это делают для того, чтобы противник точно не знал когда и при каких условиях англичане могут применить оружие.

4) Ядерные силы Объединённого Королевства способствуют поддержанию коллективной безопасности Евро-Атлантического региона в целом. Кроме того, ядерное сдерживание играет колоссальную роль в политике НАТО [2].

Об ядерном сдерживании указано и в военной доктрине Великобритании. Сдерживание в первую очередь основано на демонстрации противнику всех возможностей вооруженных сил страны. Также задача сдерживания направлена на стратегические ядерные силы, для удержания других ядерных держав от рискованных действий с возможным применением атомного оружия [3].

Основное понятие сдерживания были сформулированы и в в главе 4, параграфе 60 Стратегического обзора оборонной политики Королевства: «Сдерживание подразумевает скорее предотвращение войны, нежели ведение боевых действий. Все наши силы играют важную сдерживающую роль, но ядерное сдерживание поднимает особо трудные вопросы вследствие самой природы ядерной войны. Правительство стремится к более безопасному миру, где нет места ядерному оружию. Прогресс в процессе контроля над вооружениями таким образом является важной целью внешней и оборонной политики. Тем не менее, поскольку в арсеналах остается ядерное оружие и сохраняется риск его распространения, наше минимальное ядерное сдерживание остается необходимым элементом нашей безопасности». В следующем параграфе говорится, что: британский потенциал сдерживания «не зависит от размера арсеналов других государств, но полагается на минимальную необходимость сдерживать любую угрозу нашим жизненным интересам» [4].

В целом ядерное оружие остается традиционным и неотъемлемым элементом сдерживания различных угроз. С этой точки зрения в «Белой книге» 2006 г. были сформулированы пять принципов британского ядерного сдерживания. Главная цель сдерживания- это предотвращение нападения представляет собой предотвращение нападений, атак с использованием ядерного оружия. Атомное вооружение англичане создали не только для того, чтобы использовать во время конфликтных ситуаций, но и как элемент

сдерживающей политики, останавливать враждебные акты агрессии со стороны противников [5].

Третий раздел Белой книги полностью посвящен ядерному сдерживанию 21 века. В данном разделе говорится об основных принципах, которые отображены в политике ядерного сдерживания Объединенного Королевства. Изучая основные положения «Белой книги» можно сделать следующие заключения:

Во-первых, одна из основных целей Британии является предотвращение атак с непосредственным применением атомного оружия. Обратим внимание на тот факт, что ядерное оружие англичан было создано не только, чтобы обезопасить себя и использовать вооружение во время конфликтных ситуаций, но и для того, чтобы сдерживать своего потенциального противника.

Во-вторых, в конце 1990-х гг. Британское правительство предпринимает активные попытки, нацеленные на сокращение количества национальных ядерных сил и поддерживают политику сдерживания. В-третьих, Объединенное Королевство придерживается политике так называемой неопределенности по вопросу количества и нахождения ядерных сил, а также правительство Великобритании точно не говорит, когда и при каких обстоятельствах они могут применить атомное оружие[6].

Из вышеперечисленного можно сделать вывод, что политика сдерживания ядерного оружия для Объединенного Королевства является одним из ключевых элементов внутренней и внешней политики государства, а также гарантом по обеспечению ее безопасности на национальном и международном уровне.

Литература

1. Peter Cannon «The necessity of nuclear deterrence», 2012;
2. Алексей Арбатов и Владимир Дворкин «Ядерное сдерживание и нераспространение», 2005;
3. «British Military Doctrine», 2011;
4. «National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review», 2015;
5. «White Paper», (2006);
6. Her Majesty «The Future of the United Kingdom's Nuclear Deterrent», 2008.

Xülasə

Böyük Britaniyada nüvə silahının istifadəsinin qarşısının alınması

Məqalə Böyük Britaniyanın siyasətində nüvə dağındırmasının rolundan bəhs edir. Yazıda strateji nüvə qoşunlarının prinsiplərindən, nüvə dağındırması və nüvə silahlarının yayılmaması ilə bağlı xüsusi rəsmi sənədlər təhlil edilir.

Summary

Nuclear deterrent of UK

The article is devoted to the role of nuclear deterrence in the policy of UK, about principles of the strategic nuclear forces of the state and special papers of the question of nuclear deterrence and non-proliferation of nuclear weapons.

*Rəyçi: dos. N. Quliyev
ADU-nun Regionşünaslıq kafedrasının
06.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.
Daxil olma tarixi: 17.03.2017*

Илаха Мамедова

АУЯ

E-mail: iliada@live.ru

СОВРЕМЕННОЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Ключевые слова: социальное пространство, культурное пространство, стратификация

Açar sözlər: sosial məkan, mədəni məkan, stratifikasiya

Keywords: social space, cultural space, stratification

Начало 21 века представляется для всего человечества как глобальная трансформация социокультурного пространства, проявляющаяся в нарастании универсализационных процессов, в расширении в современном социуме с одной стороны апологетов унификационно-интеграционных явлений, конвергенции социокультурных детерминант, с другой стороны, всплеск негативных настроений во всех сферах общественной жизни.

Современное социокультурное пространство представляет собой сильно взаимосвязанное пространство, где под воздействием глобализации разворачивается жизнедеятельность человечества. Ключевым понятием, характеризующим современное социокультурное пространство, является "информационное общество", где в качестве основного условия его формирования выступают высокотехнологичные информационные сети глобальных масштабов.

Начиная с 19 века, в социологии наблюдается большой интерес изучению феномена социального пространства. Яркие представители социологии интересовались проблемой социального пространства. Одним из первых социологов заинтересовавшихся социокультурным пространством был П.Сорокин. В своей работе он рассматривал социокультурное пространство в рамках различных школ: школы космосоциологии, биосоциологии и психологической школы. П.Сорокин отмечал, что представителей этих школ в основном интересовали географические и биологические параметры социокультурного пространства, поэтому согласно его мнению особый вклад в изучение социокультурного пространства внесла социологистская или социокультурная школа. Согласно П.Сорокину в рамках данных школ изучались три составляющие, среди которых характеристика социокультурных явлений, повторяющиеся формы социокультурных процессов и взаимоотношения между различными классами. П.Сорокин также отмечал, что взаимодействие индивидов в рамках социального пространства основано на триаде «значение – ценность – норма», образующие в свою очередь три аспекта социального: личность – общество – культура. Значимые ценности и нормы образуют некую социальную связь, или социокультурный мир, надстраивающийся над миром физической реальности [3].

В социологии существует множество значений определения социального пространства, суммируя которых можно прийти к выводу, что социаль-

ное пространство представляет собой совокупность социальных статусов, форму развития общества. Рассмотрев понятие социальное пространство с точки зрения различных концепций, можно выделить его такие характеристики, как присутствие членов групп, взаимодействие социальных образований, многомерность пространства и очерченность его границ.

Согласно П.Бурдье, социальное пространство – это абстрактное пространство, конституированное ансамблем подпространств или полей, которые обязаны своей структурой неравному распределению отдельных видов капитала; оно может восприниматься в форме структуры распределения различных видов капитала, функционирующей одновременно как средства и цели борьбы в различных полях [1].

Другой важной составляющей социокультурного пространства является культурное пространство. При использовании термина культура в большинстве случаев подразумевается результаты творчества-искусство, литература, музыка, живопись. Э.Гидденс использует понятие культура как тождественное понятию общества. Согласно Э.Гидденсу, культура включает в себя ценности, носителями которых являются члены определенной группы и нормы, которым они следуют. Ценности представляют собой абстрактные идеалы, в то время как нормы – это определенные принципы и правила, определяющие "можно" и "нельзя" социальной жизни [2].

При рассмотрении социокультурного пространства Великобритании особое внимание привлекает существующая в стране социальная стратификация. Это деление общества на высший, средний и низший класс, или класс рабочих. Социальная стратификация находит выражение в существовании высших и низших слоев, сущность которого выражается в неравномерном распределении прав и привилегий, ответственности и обязанности, власти и влияния.

П.Сорокин определяет социальную стратификацию, как дифференциацию некой данной совокупности людей на классы в иерархическом ранге. Он также подчеркивает то, что если экономический статус членов некоего общества неодинаков, если среди них имеются как имущие, так и неимущие, то такое общество характеризуется наличием экономического расслоения независимо от того, организовано ли оно на коммунистических или капиталистических принципах, определено ли оно конституционно как "общество равных" или нет[3].

Профессор Майк Саваж из Лондонской школы экономики считает, что традиционный анализ трех классов устарел, поэтому он создал новый способ сортировки класса Великобритании [4].

В своей новой книге " Социальный класс в 21-м веке", М.Саваж глубже анализируя результаты проведенного обследования среди 161000 людей, выделяет 7 социальных классов в британском обществе[4].

1. Элита - это самая богатая и наиболее привилегированная группа в Великобритании. Представители данной социальной группы посещают частные школы и элитные университеты и пользуются высокой культурной деятельностью.

2. Установленный средний класс - Это второй самый богатый из всех социальных групп класс. Они работают в традиционных профессиях и имеют широкий круг общения с влиятельными представителями общества, а также принимают участие в самых разнообразных культурных мероприятиях.

3. Технический средний класс - Это небольшая и процветающая группа из молодых представителей области науки и высоких технологий.

4. Новые богатые работники - Представители данной группы происходят из рабочего класса. Они по своим экономическим показателям находятся в середине всех групп.

5. Традиционный рабочий класс - Эта группа имеет самый старый средний возраст. Работа в этой группе включают водителей грузовиков, уборщиков и электриков.

6. Работники экстренной службы - В эту группу входят молодые специалисты, имеющие высокий социальный и культурный капитал. Однако материально слабо обеспечены.

7. Прекариат - Самые бедные и наиболее обездоленные социальные группы. Зарабатывают представители данной социальной группы посредством сдачи своих домов в аренду.

Литература

1. Бурдые П. Социология социального пространства. М. – СПб.: Институт экспериментальной социологии; Алетейя, 2007. 288 с.
2. Э.Гидденс. Социология 2-е изд., полн. перераб. и доп. - : М.: 2005. - 632 с
3. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ. М.: Политиздат, 1992. 543
4. Helena Horton The seven social classes of 21st century Britain - where do you fit in? // The Telegraph 07 Dec 2015

Xülasə

Böyük Britaniyanın sosial-mədəni məkanı

Məqalə sosial və mədəni məkan anlayışının izahına, həmçinin sosial-mədəni məkanın inkişafı və dəyişməsi prosesinə, və Böyük Britaniyada mövcud olan stratifikasiya problemlərinə həsr olunub.

Summary

Modern social-cultural space of Great Britain

The article is devoted to the explanation of the definition of social and cultural space, the processes of developing and changing of the social-cultural space and the essence of the stratification phenomenon in Great Britain.

*Rəyçi: dos. Ş.Cabbarova
ADU-nun Regionşünaslıq kafedrasının
06.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.03.2017

Aydan Baxışova
Türkiyə, Kocaeli Universiteti

RUSİYANIN AFRİKA SİYASƏTİ

Açar sözlər: Afrika, Rusiyanın xarici siyasəti, Enerji siyasəti, Rusiya Federasiyası - Afrika münasibətləri, SSRİ- Afrika münasibətləri

Keywords: Africa, Russian Foreign Policy, Energy, Russian Federation - Africa relations, Soviet Union – Africa Relations

Ключевые слова: Африка, внешняя политика России, Энергетика, Российско-Африканские отношения, СССР - Африканские Отношения

GİRİŞ

Rusiyanın tarixinə baxıldığında Afrika ilə əlaqəsinin çox yeni olduğunu söyləmək mümkündür. Avropanın Afrikaya yönəldiyi ilk zamanlarda coğrafi uzaqlıq və siyasi maraqsızlıq səbəbiylə Rusiya qitə ilə hər hansı bir əlaqə qurmamış, müstəmləkə yarışında iştirak etməmişdir. Bu maraqsızlıq SSRİ dövründə də 1950-ci illərə qədər sürmüşdür. 1956-cı ildə 20-ci Konqresdə xüsusilə "Afrika xalqlarının oyanışı"na və sosializmə gedən fərqli yolların qəbul edildiyinə dair Xruşşovun etdiyi vurğu, Sovet xarici siyasətinin Afrikaya yönəlməyə başladığını göstərməsi baxımından əhəmiyyətlidir [1, s.51]. Bu tarixdən sonra 1980-ci illərin ortalarına qədər SSRİ- Afrika əlaqələri ümumiyyətlə Soyuq Müharibə çərçivəsində təyin olunmuşdur. Soyuq Müharibənin bitməsi və SSRİ dağılmasının ardından Rusiya Federasiyası Afrikadan təxminən bir 10 il qədər geri çəkilməmişdir. Daha sonra 2000-ci illərdə Rusiya yenidən qitəyə dönmə qərarı almışdır və bu istiqamətdə söylərini davam etdirməkdədir.

1. Böyük dövlətlərin gözü Qara Qitədə

Qara Qitə, yer üzünün demək olarki, dördü birini, yəni yüzdə 23'ünü təşkil edir. Əhalisinin 1 milyard civarında olduğu təxmin edilir. Dünya daxilində neft və təbii qaz ehtiyatlarının təxminən yüzdə 10-u bu qitədə var. ABŞ Enerji Nazirliyinin məlumatlarına görə, 1980-ci ildə dünya neft və təbii qaz istehsalında yüzdə 7'lik paya sahib olan Afrika, 2010-cu ildə bu nisbəti yüzdə 14-ə yüksəltdi. Boksit, kömür, almaz, manqan, titan, xrom kimi yeraltı qaynaqlarının əhəmiyyətli hissəsi də quru qitənin torpaqları altında yatır. Belə bir vəziyyətdə Rusiya, ABŞ, AB ölkələri, Çin, Yaponiya, Hindistan və Braziliya kimi böyük dövlətlərin siyasi və iqtisadi maraqları Afrikada toqquşur. Bu böyük dövlətlərin arasından sıyrılmaq istəyən Rusiyanın hədəfi, Afrika ölkələriylə əlaqələrin səmərəliliyinin Sovetlər Birliyi dövründəki səviyyəyə yenidən qayıtmaqdır. Rusiya Afrika dövlətlərini təbii sərvətlər mənbəyi, sənaye məhsulları və investisiyalar qoymaq üçün mənbə olaraq görür [6]. Kreml üçün bir digər əhəmiyyətli hal, Afrika ölkələrinin BMT Baş Assambleyasında Rusiyanın siyasətinə dəstək vermələrini təmin etməkdir. Həmçinin, Afrika ölkələrinin BMT-dəki çəkisi heç də az hesab ediləcək kimi deyil: yüzdə 25. SSRİ, dağılmadan əvvəl, Afrika ölkələrinin dəstəyini alaraq BMT-də güclü bir söz sahibi olmuşdu.

2. Tarixi mərhələlər

Dünya dövlətlərinin dəyişən şəraitə uyğunlaşması və buna görə xarici siyasət anlayışını yeniləməsi, əvvəlcə yaxın dövrdə meydana gələn hadisələri, əməkdaşlıq və toqquşmaları bilməklə başlayır. “Soyuq Müharibə” dövründə yaşanan diplomatik böhranlar əksəriyyətlə, ya bir tərəfə aid olmaq ya da sərhəd qonşusu olan dövlətlərin hansı tarazlıqlar üzrə siyasət izlədiyini bilməməkdən qaynaqlanmışdır. Bu gün Rusiyanın sahib olduğu xüsusiyyətlər, etdiyi siyasi gedişlər və bunların doğurduğu böyük təsirlər ancaq bu ölkəni və sahib olduğu mexanizmləri yaxından tanıyaraq aydın ola bilər.

2000-ci illərdə Rusiya yenidən qitəyə dönmə qərarı almışdır, lakin qitə ilə əlaqədar bir sıra problemlər var: [4, s.134]

- Müstəmləkə keçmişi
- Müstəmləkə sonrası uğursuz və qeyri-sabit rəhbərliklər
- Etnik və dini qarşıdurmalar
- Yoxsulluq, cinsi ayrı-seçkilik
- Sağlamlıq problemləri
- Xaricdən asılılıq və ticarətdə gerilik [5, s.2]

2.1 “Soyuq Müharibə” Dövrü

SSRİ dövründə Afrika ilə əlaqələrin təməlləri, xüsusilə 1960-cı illərdə müstəqillik hərəkatlarının dəstəklənməyə başlanması ilə atılmışdır. Müstəmləkəçilərə qarşı verilən mübarizə, imperializmə qarşı verilən milli qurtuluş savaşları olaraq qiymətləndirilmiş və SSRİ tərəfindən həm iqtisadi, həm də hərbi dəstək görmüşdür. 1960-cı illərin sonu və 1970-ci illər ərzində Anqola, Efiopiya, Somali, Mozambik, Zimbabve, Zambiya və Tanzaniya ilə texniki, hərbi və iqtisadi razılaşmalar etmiş və bu ölkələrə ciddi bir qaynaq köçürmüşdür. Sosialist rejim qurmaq məqsədiylə mübarizə edən bütün qitədəki milis qüvvələri (məsələn Zimbabve, Anqola, Tanzaniya və Efiopiya) dəstəklədiyi kimi, Cənubi Afrika Respublikasındakı 'Apartheid' əleyhdarı hərəkatə də dəstək vermişdir. Bu dövrdə SSRİ-nin ümumi xarici siyasəti kimi qitə ilə qurduğu əlaqələrin də siyasi motivasiyalara söykəndiyi tez-tez dilə gətirilən bir hesabatdır. Əlbəttə, bu siyasi davranışın səbəbi yalnız qitə içi hərəkatlar deyil, ABŞ və Çinin bölgədə izlədikləri siyasət də təsirli olmuşdur. SSRİ dağıldıqdan sonra mövzu üzərinə yazı yazan mütəxəssislər, SSRİ-nin Afrikaya dair aldığı qərarların ümumi bir plan çərçivəsində olmadığı və bu səbəbdən əsassız olduğu istiqamətində bəzi tənqidi mülahizələr də söyləmişlər. Halbuki, ümumi tənqidin əksinə, SSRİ-nin qitəyə yönəlməsi yalnız ideoloji və ya siyasi motivasiyalarla və yalnız nüfuz əldə etmək məqsədi daşımır. 1960 və 1970-ci illər SSRİ-nin həm hərbi həm də siyasi olaraq dünyadakı nüfuz dairəsini genişləndirmək istədiyi və xarici siyasətini bu istiqamətdə qurduğu bir dövrdür. Qiymətli mədən və enerji yataqlarına sahib ölkələr başda olmaq üzrə Afrika ilə olan ticarət həcmi də “Soyuq Müharibə” ərzində çoxaltmışdır. 1980-ci illərə gəldikdə isə SSRİ - Afrika əlaqələrində iki uğursuz müddət əsasdır. Birincisi, Sovetlər dəstək verdiyi kommunist rejimlərin qurulmasını istəsə belə, dövlətlər dövlət sistemlərini qurma və işləyən bir kommunizmi yerləşdirmə mövzusunda müvəffəqiyyətsiz olmuşlar. İkincisi isə, Soyuq müharibə dövründə yaşanan dəyişmənin SSRİ xarici siyasətini də dəyişdirməsi olmuşdur. 1979-cu ildən SSRİ-nin da-

ğılmasına qədər olan müddətdə SSRİ bütün marağını Qərbbə yönəlmişdir. Əfqanıstana edilən müdaxilə də bölgənin hərbi və iqtisadi cəhətdən geridə qalmasına gətirib çıxarmışdır. ABŞ-da 1981-ci ildə Ronald Reyqanın prezident seçilməsiylə qitə və xüsusilə də Anqola, Cənubi Afrika və Efiopiya problemləriylə daha yaxından maraqlanmağa başlamışdır. Angola'da SSRİ-nin dəstəklədiyi Anqola Xalq Qurtuluşu Fəaliyyətinə (MPLA) qarşı Bütün Angola'nın Müstəqilliyi üçün Milli Birlik Hərəkatının (Unita) dəstəklənməsinə gətirilən konqres qadağasının qaldırılması bu istiqamətdəki ən əhəmiyyətli işarələrdən biri olmuşdur [1, s.51].

2.2 SSRİ-nin dağılması prosesi

SSRİ-nin dağılma prosesi çox ətraflı analizlərə mövzu olmuşdur və günümüzdəki beynəlxalq sistemin formalaşmasında ən təyin edici hadisələrdən biridir. Sovet ziyalıları və daha sonra da bürokratiyası 1980-ci illərin başından etibarən ölkənin iqtisadi bir durğunluğa girdiyi və bunu aşmaq üçün yeni bir təşkilatlanma modelinə ehtiyac olduğu düşüncəsini dilə gətirməyə başlamışlar. 1985-ci ildə partiya ümumi katibliyinə gələn Qorbaçov da buna cavab vermək məqsədiylə "Perestroika" yəni iqtisadi və siyasi yenidənqurma siyasətinə başlamışdır. Bu yenidənqurmanı təmin edə bilmək üçün də "Glasnost" yəni siyasi açıqlıq siyasətini gündəmə gətirmişdir. Məqsəd elmi və texnoloji inqilabı əldə tutaraq sistemi modernləşdirməkdir. Bu səbəblə, SSRİ xarici siyasətini Qərb ilə əlaqələrini düzəltmək üçün yenidən şəkilləndirmişdir. SSRİ 1980-ci illərin ortalarından etibarən Afrikadakı qarşıdurmalara müdaxilə etməkdən imtina etməyə və qitəyə qarşı gedərək marağını itirməyə başlamışdır. Afrika ölkələrinə edilən yardımlarda azalma olduğu kimi, bu ölkələrdən borclarını ödəmələri tələb edilmişdir. Dağılma müddəti içində kiçiklən iqtisadiyyat ilə birlikdə ticarət həcmi də azalmışdır. Yalnız iqtisadi deyil, siyasi münasibətlərdə də böyük bir geriləmə yaşanmış, 9 səfirlik bağlanmışdır. Hətta bəzi hərbi bazalar belə bağlandı, çünki ölkə bu bazaların xərclərini qarşılamaqda çətinlik çəkirdi. Bütün bu prosesin tək istisnası isə Şimali Afrika və xüsusilə Əlcəzayir olmuşdur. 1962-1989 illər arasında Cezayir ilə SSRİ arasında 11 milyard dollarlıq bir ixracat edilmişdir [1, s.52]. Şimali Afrika, SSRİ tərəfindən əlaqələrin və ticarətin tək tərəfli dəstəyə deyil, qarşılıqlı maraqlara dayandırılmasına uyğun bir bölgə olaraq qiymətləndirilmişdir.

1990-cı illərdə əlaqələrdə geriləmə dövrü oldu. Sovetlər Birliyi, dağılma dövründə idi və 1991-ci ilin sonunda rəsmi olaraq parçalandı. Rusiya daxili məsələlərə yönəlməyə başladı. Çeçenistan başda olmaq üzrə müxtəlif bölgələrdəki müstəqillik atəşi, Moskvanın diqqətini terrorla mübarizədə cəmləşməsinə səbəb oldu. Bununla yanaşı sosializmin sona çatması və kapitalizmə adaptasiya dövründəki iqtisadi sarsıntılar, Rusiyanı xeyli çətin vəziyyətə saldı. Rusiyanın ilk prezidenti Boris Yeltsin, 1991-ci ildə vəzifəyə gəldikdən sonra Sovet dövründən qalma borcları yığaraq iqtisadi relyef təmin etmək istədi. Bu çərçivədə Afrika ölkələrindən borclarını ən qısa müddətdə ödəmələrini tələb etdi. Yeltsinin bu çıxışıyla Rusiyanın imici, Afrika ölkələri nəzdində zərər gördü. ABŞ, Avropa və Çin bu qitə üzərində sıxlaşarkən, Rusiyanın diplomatik əlaqələri zəiflədi, Afrika ölkələrindəki nümayəndəliklərin sayı azaldı. 1993-ci ildə nümayiş olunan Rusiya Xarici Siyasət Konseptində Afrika, prioritetli bölgələr arasında doqquzuncu sırada yer aldı. Siyasi əlaqələrin zəifləməsi iqtisadiyyatda da əksini tapdı. Afrika ilə

iqtisadi əlaqələr, parçalanma prosesinin əvvəlinə nisbətən yarı yarıya gerilədi. 1994-cü ildə ticarət həcmi 750 milyon dollar oldu [5, s.136].

2.3 Putinlə gələn dəyişmə

SSRİ-nin dağılmasının ardından Qərb ilə əlaqələrə üstünlük verən Rusiya, Afrikanı az qala unuddu. Ancaq bu anlayış, 2000-ci ildə vəzifəyə gələn Vladimir Putin ilə dəyişdi. Putin, neft və təbii qazı ağıllı bir strategiya ilə əhəmiyyətli bir vasitə halına gətirdi, Rus iqtisadiyyatını böyütdü, xarici ticarətin həcmi genişləndirib, xarici investisiyalara ağırlıq verdi. Geopolitik və geoeconomik prioritetlərini revize edən Moskva, Sovetlər Birliyi dövründəki siyasi nüfuzunu yenidən qazanmağa başladı. Yaxın Şərq, Latin Amerikas, Avropa, Uzaq şərq Asiyada yeni strategiyalar təyin edən Putin, böyük bir dövlətdən gözlənilməli kimi Qərb ilə arasındakı rəqabət sahələrindən olan Afrikanı da yenidən xarici siyasət əhatəsinə aldı. 2000-ci ildəki Rusiya Xarici Siyasət Konseptində Afrikaya yenə Latin Amerikanın qarşısında doqquzuncu sırada yer verildi. Afrika; Avropa, Asiya-Sakit okean, Latin Amerika ilə dünya iqtisadiyyatının getdikcə güclənən bölgələri arasında göstərildi. Afrikadakı silahlı qarşıdurmaların sona çatması üçün dəstək veriləcəyi ifadə edildi. Moskva, bu istiqamətdə Afrika Birliyi təşkilatıyla siyasi dialoqu inkişaf etdirmənin vacibliyini vurğuladı. 2008-2012-ci illərdə yenidən nəzərdən keçirilən konseptlərdə Afrika siyasəti ilə əlaqədar olaraq yeni məsələlər üzərində dayanıldı.

3. Afrikanı cazibədar edən səbəb - Enerji

Enerji, Rusiya da daxil olmaqla üzrə Afrikaya yönələn dövlətlərin başlıca səbəbi halına gəldi. Bu zənginliklərdən pay almağa çalışan ölkələr, Afrika ilə əlaqələrini inkişaf etdirməyə başladı. Afrikanın inkişafı üçün Yeni Tərəfdaşlıq (NEPAD) cəhdinin enerji proqramı idarəçisi Musad El Misiri, Afrikadakı enerji gerçəyini belə izah edir: "Afrikada əhali artmaqdadır. Bu səbəbdən etibarlı enerji təminatına tələb də artır. Sənaye inkişaf edir. Eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrin Afrikanın qaynaqlarına olan ehtiyac və tələbi də böyüyür. Bütün bunlar enerji sektorunu inkişaf etdirmək üçün təzyiqlər artırır. Afrika xalqı da bu mövzuları ələ almaları üçün hökumətlərinə sıx təzyiqlər tətbiq edir" [2]. Rusiya da bu məzmununda Afrika ölkələrində bir çox investisiya qoydu. Rusiyadakı dövlətə aid və xüsusi enerji şirkətləri, qitənin bir çox ölkəsində ümumi 20 milyard dollarlıq layihələri həyata keçirdi. Afrikada Rusiya təşkilatlarının iştirakı ilə bir sıra böyük investisiya layihələrini həyata keçirilir. Afrikada uğurla fəaliyyət göstərən "Evrız", "Renova", "Rusal", "Factor" "Alrosa" və bir sıra digər Rusiya şirkətlərini misal göstərə bilərik [7, s.124].

Rusiya şirkətləri içərisində əsas yeri Rusal şirkəti tutur. Onun yaranması haqqında müqavilə 2006-cı ilin oktyabr ayında "Rusala" və "Suala" və İsveçrə Glencore International şirkətlərinin rəhbərlikləri tərəfindən yaranmışdı.

Yeni şirkət 4 milyon aluminium (dünya istehsalının 12,5 %-i) və 11 milyon aluminium oksid (dünya istehsalının 16%-i) istehsalı nəzərdə tutur [8, s.59-62].

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq Rusiya 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq 2000-ci illərin əvvəlləri qitə ilə olan əlaqələrini davamlı şəkildə inkişaf etdirmişdir. Ənənəvi olaraq, Avropa dövlətlərinin yanında başda Çin olmaq üzrə ABŞ, Braziliya, Hindistan və Yaponiya kimi dövlətlər də qitə ilə yaxından maraqlanmağa, kömək və sərmayələrini davamlı şəkildə artırmağa başlamışlar. Rusiya bu yeni yarışda geri qalmamaq üçün böyük səy sərf edir. Xüsusən, 2011-ci ilin başından bəri xüsusilə Şimali Afrikanı təsirinə alan xalq qiyamları prosesi, xüsusilə də Liviyaya edilən müdaxilə, bölgənin həm global mövqeyini həm də Rusiya ilə olan ikitərəfli əlaqələrinə dərinlən təsir etmişdir. Afrikanın dünya iqtisadiyyatına yenidən qatılması və iqtisadi və siyasi nüfuz sahələrinin yenidən bölüşdürülməsi prosesində son inkişaf, yeni bir səhifə açmışdır. Bütün bu müddətdə Rusiya həm dövlət liderləri ilə qurduğu yaxın əlaqələrinin, həm də bölgədəki sərmayələrinin riskə girməsindən narahatlıq ifadə edir. Ayrıca Qərbi dövlətlərinin bölgədə daha çox söz sahibi olmasını da istəmir.

Ədəbiyyat

1. AÇAUM Afrika Çalışmaları Ve Uygulama Merkezi, Afrika Gündemi Dergisi, Mart 2011
2. Afrika'nın Enerjisi Mercek Altında, <http://www.haberler.com/afrika-nin-enerjisi-mercek-altinda-3561733-haberi>
3. İlyas Kamalov, Ortadoğu Analiz, Temmuz 2013, Cilt 5 – Sayı:55
4. Rusyanın Afrika Politikası, Fatih Kuduğ, Durum Dergisi, Mayıs 2013
5. SSCBden Günümüze Rus Dış Politikası kapsamında Afrika Huriye YILDIRIM, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 3 (2)
6. <http://freebooks.site/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya/rossijsko-afrikanskie-otnosheniya-22432.html>
7. ОЛЬГА ТРОФИМОВА, АЛЕКСАНДР ЩЕДРИН Институт мировой экономики и международных отношений РАН, Москва, Россия, Международные процессы, Том 13, № 4
8. Черников Г.П. Черникова Д.А. Очень крупные транснациональные корпорации и современный мир. М., 2008.

Summary

Russian policy on Africa

History of Russian interests towards Africa reaches to Russian Tsardom Period. During USSR era, creating the strategies towards Africa, political, economic and social attempts were realized in Russian Foreign Policy. In the Cold war Era, the USSR aimed to diffuse socialism in all around the world, endeavored to develop the relations with African countries which fight for the independence with the influence of national awakenig during notably in 1950s. The Russian administration failed in its politics towards Africa in Cold War period, after 1991 engaged to try to find solutions for political and socio-economic problems inside Russia. However, in a short period Russia started to build politics towards Africa continent whose importancy is getting increased in international arena.

Резюме

Политика России в Африке

История российских интересов в отношении Африки берёт свое начало еще с времен царизма. Стратегия внешней политики России в Африке заключается в политических, экономических и социальных инициативах. Во времена СССР, с целью распространения социализма на Африканском континенте, в особенности в 1950-е годы, с пробуждением национального сознания, увеличивал связи со странами объявившими борьбу за свою независимость. В период холодной войны политика России, испытавшая неудачи по отношению к Африке, в 1991 году, с распадом СССР, некоторое время было занято поиском пути решения своих внутренних политических и социально-экономических проблем внутри России. Тем не менее, в короткий период Россия начала строить политику в отношении Африки, которая становится успешной на международной арене.

*Rəyçi: Yrd. Doç. Dr. Buket Önal
ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
28.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.03.2017

Айсель Сафарзаде
АУЯ

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИКЕ ИЗУЧАЕМОГО ЯЗЫКА ДЛЯ РЕЧЕВОГО ОБЩЕНИЯ

Ключевые слова: обучение грамматике, речевое общение, правильно и адекватно, средство коммуникации

Açar sözlər: qrammatikanın tədrisi, nitq ünsiyyəti, düzgün və uyğun şəkildə, kommunikasiya vasitəsi

Keywords: teaching grammar, verbal communication, correctly and adequately, means of communication

Основная трудность овладения грамматическим аспектом изучаемого иностранного языка состоит в овладении умением правильно и адекватно использовать подлежащие усвоению грамматические структуры в процессе речевой коммуникации. Следует отметить, что отличие грамматических систем изучаемого иностранного, в нашем случае английского, и родного (азербайджанского) языков весьма существенно, что порождает значительные трудности в овладении грамматической системой изучаемого языка, связанные с преодолением интерферирующего влияния грамматической системы более сильного, родного языка, на систему грамматических связей изучаемого языка. Грамматическая система иностранного языка является наиболее сложной для усвоения. Студенты, изучающие язык как специальность, допускают значительное количество ошибок, обусловленных невладением нормами использования усвоенного грамматического материала в процессе иноязычноречевой коммуникации. Подобное положение, свидетельствующее о несформированности, или недостаточной сформированности у студентов языкового вуза речевых грамматических навыков и умений, понимаемых как навыки и умения спонтанного и интуитивно- правильного употребления грамматики в устной речи согласно меняющимся ситуациям общения и целям коммуникации [3], свидетельствует о необходимости введения радикальных изменений в систему обучения грамматике английского языка как в средней школе, так и в условиях языкового вуза.

Как известно, сегодня одной из основных целей обучения иностранному языку в языковом вузе является овладение студентами изучаемым языком как средством коммуникации. Если традиционная система обучения предполагала овладение студентами лексически, грамматически и фонетически правильной речью на изучаемом языке, то в эпоху глобализации в качестве основной цели декларируется формирование у студентов, изучающих язык в профессиональных целях, коммуникативной компетенции на языке специальности. Как известно, коммуникативная компетенция состоит из взаимосвязанных компонентов: грамматической (лингвистической) компетенции, дискурсивной компетенции, социокультурной компетенции, стратегической компетенции [1]. Формирование грамматической компетенции са-

мым непосредственным образом связано с формированием у обучаемых навыков и умений правильно и адекватно использовать подлежащий усвоению и последующей активизации грамматический материал в процессе речевой коммуникации.

Одним из вопросов, подлежащих рассмотрению, является вопрос о том, какие упражнения в наибольшей мере содействуют формированию у студентов навыков и умений использования активизируемого грамматического материалов в процессе адекватного речевого общения. Как известно, в процессе речевого общения целенаправленное внимания участников коммуникации должно быть сконцентрировано не на формальной, а на содержательной стороне речи, что свидетельствует о необходимости использования в процессе обучения грамматическому аспекту речи как языковых, так и речевых, коммуникативно- направленных упражнений.

Автоматизированные процессы использования активизируемого грамматического материала в связном коммуникативном контексте предполагает в качестве необходимого условия наличие грамматических автоматизированных динамических связей. В отличие от речевых грамматических навыков и умений языковые грамматические навыки и умения есть дискурсивно-аналитические навыки оперирования грамматическим материалам вне связи с коммуникацией [3].

Владением грамматическим компонентом коммуникативной компетенции предполагает сформированность речевых и языковых грамматических навыков и умений. Формирование подобного рода навыков и умений возможно при условии установления характера их взаимоотношений с учетом психофизиологических закономерностей функционирования навыков в контексте использования языка как естественного средства коммуникации. Следует отметить, что языковые и речевые грамматические навыки и умения являются базой для последующего формирования более сложных умений и компетенций.

Весь процесс обучения иностранному языку как специальности, и процесс обучения грамматике на языке специальности должен иметь коммуникативную направленность. Каждая подлежащая усвоению и последующей активизации грамматическая структура должна быть значимой в коммуникативном отношении. Дискурсивные, аналитические, неситуативные и коммуникативно немотивированные, т.е. языковые упражнения, вне всякого сомнения, не являются достаточными для формирования таких качеств речевых навыков и умений как спонтанность, ситуативность, автоматизм и коммуникативная мотивированность. Однако, использование определенного количества грамматических языковых упражнений представляется оправданным в случае, когда центральное место в системе упражнений, предназначенных для обучения грамматике отводится условно- коммуникативным и подлинно-речевым (коммуникативным) упражнениям. Коммуникативные, грамматически направленные упражнения ориентируют обучаемых на использование нового грамматического материала при условии использования лексического материала, усвоенного ранее [3].

Следует отметить, что большинство методистов трактует коммуникативность упражнений как их способность придавать коммуникативную направленность процессу усвоения лингвистического материала. Некоторые другие полагают, что информативность и естественная мотивированность речевой коммуникации на изучаемом языке являются основными показателями, придающими коммуникативный характер процессу обучения языку в целом, и его аспектам, в частности [2].

Одним из важных вопросов обучения грамматике английского языка является вопрос организации подлежащего усвоению грамматического материала. Проблема заключается в том, что очень часто как в средней школе, так и в условиях языкового вуза, грамматическому аспекту иностранного языка обучают на материале никоим образом не связанных между собой ни тематически, ни логически, отдельных предложений, что не может содействовать формированию у обучаемых умения использовать активизируемые грамматические структуры в процессе реального речевого общения на изучаемом языке. Презентация и усвоение грамматического материала в связанном контексте в значительно большей степени способствует формированию у студентов умения правильно и адекватно его использовать для достижения коммуникативных целей. В контексте обучения иностранному языку как средству речевой коммуникации презентация грамматических единиц должна проводиться в предложении как минимально связанном целом. Далее, предполагается использование новой грамматической структуры в логически, тематически связанном или ситуативно обусловленном контексте.

Основным принципом организации речевого и лингвистического материала в контексте обучения иностранному языку как естественному средству речевого общения является коммуникативно-логический, ситуативно-тематический. Следует непременно отметить, что процесс обучения грамматике английского языка в языковом вузе должен планироваться и строиться с учетом интерферирующего влияния родного языка студентов как на системном, так и на нормативном уровне. Явление интерференции в значительной степени затрудняет процесс обучения грамматике иностранного языка. Именно поэтому работа по преодолению и предотвращению интерферирующего влияния родного языка обучаемых как на системном, так и нормативном уровне, должна проводиться на всех этапах обучения иностранному языку и иметь конечной целью формирование у изучающих язык умения правильно и адекватно использовать подлежащие усвоению и активизации грамматические структуры в процессе естественной речевой коммуникации.

Литература

1. D.Hymes. 1972. On Communicative Competence. In J.B. Pride & Holmes (eds.). *Sociolinguistics*, p. 269-93. Harmond- worth; Penguin.
2. Е.И.Пассов. Коммуникативные упражнения. Л, «Просвещение», 1967.
3. С.Ф.Шатилов. Некоторые основные проблемы методики обучения грамматическому аспекту устной иностранной речи в восьмилетней школе – «Иностранные языки в школе», 1971 № 6

Xülasə

Öyrənilən xarici dildə qrammatikanın kommunikasiya-yönümlü tədrisinin bəzi problemləri

İngilis dilinin öyrənən hər bir şəxsə qrammatikanı özünün ehtiyacı və tələbatlarına uyğun olan və öyrənilən hər bir qrammatik vahidin real kommunikasiya şəraitində istifadə etmək bacarığının inkişaf etdirilməsini təmin edən şəkildə öyrənmək imkanı verilməlidir. Mənimsənilməli olan qrammatik vahidlər müəyyənləşdirilməli, onlar kontekst daxilində təqdim edilməlidir.

Müxtəlif çalışmaların yerinə yetirilməsi tipik səhvləri aradan qaldırmağa və qarşısını almağa xidmət edir.

Summary

Some Problems of Teaching Grammar of the Target Language for Communication

Every learner of English should be offered an opportunity to study grammar in the way that best suits their needs and provides as much practice as necessary to ensure that each grammar point is learnt and can be used in the context of real communication. Grammar points that need to be learnt should be identified, Grammar points should be presented in context.

A variety of exercise types from drills to contextualized practice will help students to avoid making common errors.

*Rəyçi: ped.f.d., dos. G.Şirəliyeva
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.03.2017

Лейла Мурадалиева
АУЯ

НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ПРЕОДЕЛЕНИЯ ИНТЕРФЕРИРУЮЩЕГО ВЛИЯНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА ПРИ УСВОЕНИИ ЛЕКСИКИ ИЗУЧАЕМОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: интерференция, лексическая единица, коммуникативные цели, многозначность

Açar sözlər: interferensiya, leksik vahid, kommunikativ məqsədlər, çoxmənalılıq

Keywords: interference, vocabulary unit, communicative goals, polysemy

Проблема обучения лексике иностранного языка все еще остается одной из наиболее актуальных и недостаточно изученных проблем современной методики преподавания иностранных языков, несмотря на значительное количество исследований в отечественной и зарубежной методической литературе, посвященных вопросам обучения лексике изучаемого языка в школе и вузе. (Р.ЮБарсук, Н.А.Агазаде, Г.Д.Мороу, Д.Ньюнан, Т.Террел, М.Уэст, Г.Уидоусон и другие). В подавляющем большинстве работ указывается на значительные трудности овладения лексическими единицами изучаемого иностранного языка вследствие интерферирующего влияния родного языка обучаемых.

Как известно, основной целью обучения английскому языку в условиях глобализации является формирование у обучаемых умения использовать лингвистические структуры и речевые модели в различных условиях функционирования языка как средства речевой коммуникации. Формирование коммуникативных навыков и умений должно происходить одновременно с формированием у обучаемых прочных и лабильных лексических, грамматических и произносительных навыков. Без овладения, в частности, навыками использования лексических единиц иностранного языка для достижения коммуникативных целей, невозможно адекватное речевое общение на изучаемом языке. При этом следует отметить, что если на начальном этапе обучения английскому языку как иностранному основная задача заключается в формировании у обучаемых правильных и лабильных навыков использования лингвистических единиц иностранного языка в процессе речевого общения на самом элементарном уровне, на продвинутом этапе работа в данном направлении будет иметь качественно иной характер, в значительной степени обусловленный целевыми установками старшего этапа, которые заключаются в развитии и совершенствовании всех видов речевой деятельности на основе значительного обогащения лексическим материалом и качественного улучшения владения правильной иноязычной речью путем дальнейшей автоматизации усвоенного материала и, прежде всего, в совершенствовании содержательной стороны устной иноязычной речи, ее коммуникативной мотивированности. (С.Ф.Шатилов). [4, с.7].

Однако следует отметить, что на всех этапах обучения английскому языку как иностранному обучаемые допускают весьма значительное число

ошибок под интерферирующим влиянием родного языка. В данной статье предметом нашего рассмотрения является лексическая интерференция, что, в свою очередь, предполагает анализ характера и причин лексических ошибок, совершаемых изучающими иностранный язык в процессе речевого общения, а также вне условий речевой коммуникации вследствие отождествления семантических структур слов-коррелятов в родном и изучаемом языках. Семантическую структуру слова понимают как «структурное множество возможных для слова лексических значений, вариантов и оттенков с их эмоциональной и стилистической окраской, проявляющихся в разных формах и контекстах употребления, т.е. находящихся в отношении дополнительной дистрибуции». (И.В. Арнольд) [1, с.28].

Следует отметить, что основные трудности усвоения лексики иностранного языка студентами-азербайджанцами составляют весьма существенные различия в лексических системах родного (азербайджанского) и изучаемого (английского) языков. Именно поэтому, вне зависимости от целей изучения английского языка в том или ином учебном контексте, особое внимание следует уделять расхождению в лексических системах конфронтующих языков, поскольку они проявляются в весьма значительном интерферирующем влиянии более «сильного» родного языка обучаемых на вновь усваиваемый иностранный язык, в значительной степени осложняющем весь процесс обучения иностранному языку [3, с.46].

Учет конфрагментации неродственных языков, каковыми являются английский и азербайджанский языки, является одним из необходимых условий для определения наиболее оптимальных путей обучения языку на системном и нормативном уровне. Межъязыковые различия могут быть выявлены в результате сопоставления двух конфрагментующих языков. Сравнительно-сопоставительное изучение языков позволяет разрабатывать наиболее рациональные методы их преподавания.

В контексте обучения лексике английского языка студентов-азербайджанцев, следует отметить, что для того, чтобы студент усвоил особенности, отличающие лексико-семантическую систему изучаемого языка от лексико-семантической системы родного языка, усвоил лексическую единицу изучаемого языка не только на системном, но и на нормативном уровне, необходимо, чтобы он имел представление о лексико-семантической структуре подлежащей усвоению лексической единицы. Это, в свою очередь, предполагает знание правил и норм использования данной лексической единицы в том или ином коммуникативном контексте. Именно различия в лексических системах родного и изучаемого иностранного языков составляют объективную трудность в овладении лексикой иностранного языка.

Следует отметить, что характерным для изучающих иностранный язык является стремление к отождествлению слов-коррелятов в родном и изучаемом языках как на системном, так и на нормативном уровне. Существует тенденция к механическому переносу в изучаемый язык усвоенных ранее лексико-семантических норм функционирования слов родного языка и надления их свойствами, которыми обладают слова-корреляты в родном языке обучаемых. Данное явление носит название лексической интерференции,

которая является наиболее вероятным источником совершаемых ошибок. Сущность явления интерференции в психологическом плане состоит в отрицательном взаимодействии нескольких действий, снижающих их эффективность. Языковая интерференция возникает в ситуации, когда свойства языковой, в нашем случае, лексической единицы, характерные для родного языка, неправомерно переносятся на соответствующую единицу изучаемого языка. В лексическом плане подобному влиянию подвержены слова-корреляты в конфронтующих языках, которые имеют один или несколько сходных лексико-семантических вариантов в своей семантической структуре. В то же время следует отметить, что совпадение или, в определенной степени, соответствие одного или нескольких лексико-семантических вариантов вовсе не означает, что данные слова, слова-корреляты, являются идентичными по всем остальным параметрам.

Попытка идентифицировать корреспондирующие слова в родном и изучаемом иностранном языках приводит к значительному количеству ошибок, совершаемых под воздействием лексической интерференции. Также следует отметить, что подавляющее большинство лексических ошибок совершается на уровне многозначной лексики. Как известно, явление полисемии достаточно типично для английского языка. Для азербайджанского языка явление полисемии является характерным в гораздо меньшей степени, и подобное несоответствие порождает многочисленные ошибки, обусловленные интерферирующим влиянием лексической системы родного языка на соотносительную систему изучаемого иностранного языка.

В качестве примера считаем целесообразным привести один из многозначных глаголов английского языка «take». В большом англо-русском словаре под редакцией И.Р.Гальперина приводится 24 лексико-семантических варианта глагола «take»: ЛСВ-1-брать; ЛСВ-2-взять, захватывать, овладеть; ЛСВ-3-ловить; ЛСВ-4-получить, выиграть; ЛСВ-5-досавать, добывать; ЛСВ-6-принимать, соглашаться; ЛСВ-7-занимать; ЛСВ-8-отнимать (место, время); ЛСВ-9-пользоваться (транспортом); ЛСВ-10-снимать (дачу, квартиру); ЛСВ-11-выбирать (путь, способ); ЛСВ-12-доставлять (куда-л.); ЛСВ-13-полагать, понимать, считать; ЛСВ-14-принимать, реагировать; ЛСВ-15-действовать, оказывать действие; ЛСВ-16-иметь успех, нравиться, увлекать; ЛСВ-17-подвергаться, поддаваться (отделке); ЛСВ-18-покупать, получать регулярно; ЛСВ-19-отнимать, вычитывать; ЛСВ-20-фотографировать, изображать; ЛСВ-21-выходить на фотографии; ЛСВ-22-измерять; ЛСВ-23-тех: твердеть; ЛСВ-24-обр. фразовые глаголы.

Соотносительный глагол «almaq» в азербайджанском языке имеет 5 ЛСВ: ЛСВ-1-купить; ЛСВ-2-брать, получать, заимствовать; ЛСВ-3-отнимать, отобрать; ЛСВ-4-покорять, завоевать, занимать, захватывать; ЛСВ-5-взыскивать [2].

Сопоставительный анализ семантических структур соотносительных глаголов «take» и «almaq» позволяет говорить о том, что они значительно отличаются друг от друга. Так глагол «take» в английском языке имеет 24 ЛСВ, а соотносительный глагол «almaq» в азербайджанском языке 5 ЛСВ. Соответственно, обучаемые будут испытывать трудности при использовании глагола «take» в остальных значениях, не свойственных глаголу-корре-

ляту в родном языке. Именно эти значения являются наиболее вероятным источником интерференции.

Мы присоединяемся к мнению исследователей, которые полагают, что в целях предупреждения и преодоления возможных ошибок, связанных с межязыковой и внутриязыковой интерференцией, внимание обучаемых должно быть сфокусировано на том, что слова-корреляты в двух конфронтующих языках лишь в определенной степени являются таковыми. Первостепенного внимания заслуживают лексико-семантические варианты, которые могут стать потенциальным источником интерференции. [5, s.131]

Суммируя вышесказанное, следует сказать, что весь процесс обучения иностранному языку как средству коммуникации должен строиться с учетом фактора несовпадений и несоответствий в двух конфронтующих языках, что позволит сделать процесс обучения языку более эффективным.

Литература

1. Арнольд И.В. «О контекстуальном значении и семантической структуре слова». - Ученые записки ЛГПИ им. А.И.Герцена, т. 242, Л, 1965, с. 28.
2. Большой англо-русский словарь./ Под ред. И.Р.Гальперина - М: «Советская энциклопедия».
3. Гусейнзаде Г.Д. «Обучение речевой коммуникации на иностранном языке». Баку: Мутарджим, 2001
4. Шатилов С.Ф. «Некоторые основные проблемы обучения лексической стороне устной речи на иностранном языке»./ Обучение лексическому аспекту устной речи на иностранном языке в школе и вузе- Л, 1972- С.1-11.
5. Widdowson, A.Y. 1989. «Knowledge of Language & Ability for Use», Applied Linguistics: 10, 2, 128-37

Xülasə

Xarici dilin leksikasının öyrənilməsi prosesində ana dilin mənfi təsirinin aradan qaldırılmasının bəzi yolları

Məqalədə dillərarası interferensiya problemi tədqiq edilir. Leksik interferensiyanın qarşısının alınması və aradan qaldırılması yollarından biri kimi müqayisəli təhlil metodunun imkanları araşdırılır. Müqayisəli təhlil yolu ilə tədris edilən xarici dil və tələbələrin ana dili arasında olan fərqləri araşdırmaqla potensial səhvlərin mənəbələrini müəyyənləşdirmək, və, bələliklə, interferensiyanın qarşısını almaq mümkündür.

Summary

Some ways of predicting Lexical Interference

The article focuses on the problem of interference across languages & contrastive analysis as one the possible ways of predicting lexical interference.

Contrastive analysis recognizes the significance of interference across languages, the fact that such interference does exist & can explain difficulties. As learners are learning the language & errors appear, the teacher can use their knowledge of the target & native language to understand source of error, & thus predict interference.

*Rəyçi: ped.e.d., prof. G.Hüseynzadə
ADU-nun Linqvodidaktika kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
09 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.03.2017

Нигяр Джабраилова
АУЯ

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ОБУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСКОЙ РЕЧИ НА ИЗУЧАЕМОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТОВ

Ключевые слова: словосочетание, речевая коммуникация, глагольные словосочетания, изучаемый язык

Açar sözlər: söz birləşməsi, nitq ünsiyyəti, feli birləşmələr, öyrənilən dil

Keywords: phrase, communication, verbal phrases, target language

Одной из основных трудностей в овладении навыками устного речевого общения на изучаемом иностранном языке является овладение умением творчески использовать усвоенные и подлежащие активизации лингвистические единицы-слова и словосочетания, грамматические и интонационные структуры в неподготовленной речи. При этом следует отметить, что одним из важных показателей творческой иноязычной речи является комбинационная неподготовленность. Умение импровизировать является одним из сложных процессов творческого использования опыта. Относительно коммуникативной деятельности импровизация трактуется как процесс творческого использования ранее и вновь приобретенного индивидуально-речевого опыта (термин С.Ф.Шатилова). Таким образом, неподготовленную иноязычную речь следует понимать как речевой спонтанный процесс, непосредственно связанный с актуализацией иноязычно-речевого опыта в новых ситуациях речевой коммуникации [3, с.7]. Следует отметить, что творческий, продуктивный характер подлинной иноязычно-речевой деятельности является одной из ее наиболее характерных функциональных особенностей. Неподготовленная речь каждый раз создается по-новому на базе ранее усвоенных лингвистических единиц и речевых моделей. Таким образом, неподготовленная речь может быть во времени, в языковом и речевом отношении речь всегда подготовлена. В лингвистическом плане неподготовленная речь, являющаяся творческим речевым процессом, характеризуется присутствием в ней определенных элементов свободного соединения используемых лингвистических единиц и речевых моделей. Следует отметить, что одним из наиболее важных условий функционирования неподготовленной творческой иноязычной речи является высокая степень автоматизации всех стереотипных сторон речевой деятельности [1, с.8]. Одним из необходимых факторов, обуславливающих творческой, продуктивный характер речи, является сформированность усвоенные ранее лексические единицы. Формирование умения использовать лексических речевых навыков, являющихся единством автоматизма и сознательности, устойчивости и изменчивости, фиксированности и лабильности [3, с.5] должно предшествовать формированию более сложных речевых умений.

Формирование умения творчески комбинировать лексические единицы изучаемого языка способствует формированию у обучаемых способности

нормативного использования иноязычной лексики в процессе речевой деятельности. Подобный подход полностью согласуется с требованием комплексной организации лингвистического и речевого материала при обучении иностранному языку как специальности. Особенно важным формирование лексических речевых связей является потому, что сочетаемость слов в родном и изучаемом языках не совпадает.

Следует отметить, что подавляющее большинство лексических ошибок совершается именно на уровне словосочетаемости. Сочетаемость рассматривается как способность слов соединяться правильно и адекватно в процессе речи. Несовпадение семантических сфер слов-коррелятов в родном языке обучаемых и изучаемом иностранном языке является основным источником лексической интерференции.

Следует отметить, что в лингвистической литературе проблема словосочетаемости и свободных словосочетаний трактуется по-разному. В частности, отсутствует единство взглядов на проблему разграничения свободных словосочетаний, а также по поводу того, что же такое свободное словосочетание. Большинство исследователей сходится во мнении по поводу того, что сочетаемость является более широким понятием, чем словосочетание, рассматриваемое как результат процесса сочетаемости, зафиксированный в устном или письменном тексте. Словосочетаемость, или комбинирование понимают как возможность появления лексических единиц в сочетании друг с другом, обусловленную семантическим фактором и грамматической валентностью.

Исследователи отмечают, что реализация валентности в процессе речевой коммуникации прежде всего подчинена коммуникативной необходимости при условии соблюдения лингвистических (грамматических и семантических) разрешений и ограничений [2, с.148]. Исследователи практически единодушны относительно того, что основные ограничения сочетаемости лексических единиц находятся в сфере их лексического значения. Подавляющее большинство авторов исследований по проблеме словосочетаемости говорят о тесной взаимосвязи возможности возникновения свободных словосочетаний со смысловой и структурной совместимостью лексических единиц, указывают на необходимость учета и грамматических характеристик, и семантики сочетающихся лексем.

Следует отметить, что существует слова, которые не могут сочетаться друг с другом в силу определенных лингвистических факторов. К примеру, в определенных случаях близкие по значению, способные иногда заменять друг друга слова не могут быть взаимозаменяемыми, в силу того, что различна сфера сочетаемости этих лексических единиц в процессе речевой коммуникации. Также следует сказать, что высокая сочетаемость лексических единиц является свидетельством широкой употребительности и важности для речевой коммуникации.

Национальная специфика языков полнее всего проявляется именно на уровне комбинаторики. В исследованиях ученых-лингвистов указывается на то, что связанные с изучением иностранных языков трудности в значитель-

ной степени обусловлены несоответствием на уровне комбинаторики лексических единиц. Говоря о различиях в структуре и лексическом составе свободных словосочетаний в конфронтующих языках, следует отметить, что английский и азербайджанский язык разноструктурны. В принадлежащем к группе аналитических языков английскому языку отношения между словами в основном выражаются с помощью порядка слов и предлогов, или регулируются с помощью аффиксов. Изучение типов и структуры свободных словосочетаний и комбинаторики лексем в сопоставительном плане входит в число актуальных и недостаточно исследованных вопросов лингвистики.

В процессе обучения неподготовленному речевому общению на изучаемом иностранном языке необходимо учитывать факт сходства и расхождения в лексико-семантической структуре корреспондирующих слов в родном языке студентов и изучаемом иностранном языке. Как известно, особое место в обучении иностранному языку как средству речевого общения принадлежит глагольным словосочетаниям, которые являются наиболее трудными для изучающих язык студентов, так как объем значений глагола превышает объем значений других частей речи. Глагольные словосочетания в корреспондирующих языках в значительной степени отличаются друг от друга в структурном плане. Так, в английском языке глагол занимает препозиционное положение по отношению к остальным элементам конструкции. В азербайджанском же языке глагол занимает постпозиционное положение по отношению к остальным элементам.

Dick glanced at the watch.

Dik saata baxdı.

He called the driver.

O sürücünü çağırdı.

Так как в азербайджанском языке предлоги как служебная часть речи отсутствуют, в азербайджанском языке отношения, выражаемые предлогами английского языка, могут быть выражены различными падежными окончаниями, а также послелогоми, которые играют особую роль в конструировании глагольных словосочетаний и связей между компонентами свободных словосочетаний. Закономерным следствием несоответствия структур глагольных словосочетаний в двух конфронтующих языках является весьма значительное количество ошибок, допускаемое студентами-азербайджанцами при употреблении предложных конструкций в процессе неподготовленного речевого общения на изучаемом иностранном языке.

Подобные ошибки являются результатом того, что студенты языковых факультетов, не владеющие или в недостаточной степени владеющие комбинаторикой лексических единиц изучаемого иностранного языка, проявляют тенденцию к отождествлению норм сочетаемости лексических единиц в родном и изучаемом иностранном языках.

Суммируя вышесказанное, следует сказать, что проблема обучения умению комбинировать лингвистические единицы в процессе творческой речевой коммуникации на изучаемом иностранном языке в значительной мере осложняется тем, что традиционное обучение системе языка, не может обеспечить формирование умения комбинировать лингвистические единицы

в процессе неподготовленного творческого речевого общения [4, с. 12]. Студентов следует непременно обучать нормам использования лингвистических единиц в процессе речевой коммуникации на иностранном языке.

Литература

1. Гурвич П.Б. Обучение неподготовленной речи// Иностранные языки в школе - 1964-11.-с, 3-9
2. Мячина А.В. О лингвистической валентности и ее реализации в контексте. // Вопросы английской контекстологии. Л, 1974.- с. 146-159
3. Матилов С. Ф. Некоторые основные проблемы методики обучения лексической стороне устной речи на иностранном языке. // Обучение лексическому аспекту устной речи на иностранном языке в школе и вузе.- Л, 1972- С.1-11
4. Cook, Y. Language Play, Language Learning. Oxford University Press 2000

Xülasə

Dil fakültələri tələblərinə tədris edilən yaradıcı nitqin öyrədilməsi yolları

Məqalədə dil fakültərində yaradıcı nitqin öyrədilməsi problemi araşdırılır. Kommunikasiya prosesində leksik vahidləri əlaqələndirmək qabiliyyətinin aşılması kommunikativ vəridişlərin inkişaf etdirilməsi probleminin ən çətin sahələrindən biridir. Potensial problem və çətinliklərin qarşısını almaq məqsədilə tələbələrə mənimsənilmiş dil vahidlərindən kommunikasiya prosesində düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək normaları aşılmalıdır.

Summary

Some Problems of Teaching Students of Language Department Creative Speech in the Target Language

The article deals with the problem of teaching Creative speech in the target language to the students of language universities. One of the difficulties of teaching adequate communication skills is teaching the ability to combine lexical units in the process of communication. To predict problems & difficulties students should be taught norms of combining words in the process of communication.

*Rəyçi: ped.e.d., prof. G.Hüseynzadə
ADU-nun Lingvodidaktika kafedrasının
03.02.2017-ci il tarixli iclasının
09 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 13.03.2017

Nailə Məmmədova
ADU

İNDONEZİYA TEATR SƏNƏTİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: İndoneziya teatri, kölgələr tamaşası, Vayan, müstəmləkə İndoneziya mədəniyyəti, Müstəqil İndoneziya mədəniyyəti

Keywords: Indonesian theatre, Indonesian Postcolonial Theatre, shadow puppet show, Wayang, Wayang kulit, Wayang golek, topeng, purwa

Ключевые слова: Театр Индонезии, Теневого Театр Индонезии, Ваянг, Ваянг кулит

17-ci əsrin ortalarından – 19-cu əsrin ortalarınadək İndoneziya mədəniyyəti

Müstəmləkəçilik dövrünün gəlişilə əlaqədar, 17-ci yüzilliyin əvvəllərindən İndoneziya mədəniyyətində təşəkkül tapmağa başlamış vəziyyət, təsir altında əsrin ortalarından təcridən dəyişikliklərə uğradı.

Avropalıların Nusantara mədəniyyətinə bilavasitə təsiri həmin dövrdə çox məhdud (Bataviya, Ambon, Timor) və səthi idi. Lakin onların mövcudluğu ilə yaranan siyasi və iqtisadi vəziyyət mədəniyyət sahəsindəki prosesləri ciddi təsirə məruz qoymuşdur [1, s.35].

İctimai-mədəni həyatın "əyalətləşmə"si baş verdi. Yavada yeni iri dövlətin yaradılmasının mümkünsüzlüyü, dənizkənarı sultanlıqların, ilk növbədə Açeğin, və Cohor-Riaunun kəskin zəifləməsi, Yava sahiləni şəhərlərin rolunun azalması, Hindistan və ərəb-fars dünyasının ölkələri ilə yaranmış ticarət-mədəniyyət əlaqələrinin pozulması - bunların hamısı mədəni formaların inkişafdan qalmasına, keçmiş əsərlərdə qapanmaya, "imperiya" dövrünə görə mövcud norma və süjetlər dairəsindən çıxmaq cəhdləri ilə müşayiət olunmayan nostaljiyə səbəb oldu. Daha çox bu, Mataramın Surakarta və Cokjakartaya bölünməsindən sonra, 18-ci əsrin sonuncu rübündə yaranmış "Yava renessansında" öz əksini tapmışdır. Mataram "imperiya" dövrünün mədəni ənənələrini bərpa etməyə başladı. Sahilin itkisi ilə müşayiət olunan dövlət bölgüsü ənənəyə və keçmişə meyli olan Yava elementlərini gücləndirib, kraton divarları ilə acı reallıqdan uzaqlaşmağa cəhd edən "Yava renessans"ı yaratdı. Bu divarlar arxasında ideal formalı zadəgan dünyası hökm sürə bilərdi. Yavanın mədəni həyatında məhz bu dövrdə öz əhəmiyyətini müasir dövrdə də qoruyub saxlayan üç cərəyan (aliran) formalaşır: kraton zadəgan mədəniyyəti - priyayi mədəniyyəti; abanqan - əsasən kəndli kütlələrinin mədəniyyətidir, o, islamın pərdəsi altında priyayi kimi tək cə hinduizm-buddizm deyil, həm də daha dərin, animistik və mifoloji qədim təsəvvürləri saxlayır; santri mədəniyyəti – müsəlman dini ilə ən çox sıx əlaqədə olan və islamın ənənələri və normativlərini daha dolğun mənimsəmiş əhali təbəqəsinin mədəniyyətidir[3, s.114]. Bölünmənin müəyyən şərtiliyinə və bu sosial-mədəni fenomenlərin gündəlik qarşılıqlı fəaliyyətinə baxmayaraq, üç cərəyanın mövcudluğu Arxipelaqın mərkəzində - Yavada mədəni stereotiplərin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayırdı (və müəyyən dərəcədə oynamağa davam edir). İndoneziyanın mədəni inkişafının daha bir cəhəti artıq "imperiya" ənənəsi ilə bağlı olmayan (əvvəllər olduğu kimi) bir sıra ayrı-ayrı

yerli mərkəzlərinin mövcudluğu oldu. Maariflənmə meylləri, qərb ideyalarının təsiri - bütün bunlar yalnız dövrün sonunda gözlənilirdi.

Yava saraylarında da vayanq ənənələrini davam etdirilmişdir. Vayanq Manqkuneqaran sarayında daha da çiçəkləndi. Knyaz I Manqkuneqara (1756-1796) yeni teatr janrı vayanq-oranqın yaradılmasının təşəbbüskarı oldu. Burada vayanq-purva repertuarı canlı aktyorlar tərəfindən oynanılmağa başladı. Bir sıra əxlaqi və fəlsəfi poema yaratmış görkəmli Yava yazıçısı IV Manqkuneqara isə (1853-1881) vayanq madya yaratdı. Onun repertuarı sanki vayanq purva və vayanq qedok arasındakı bağlayıcı həlqə oldu.

20-ci əsrdə müstəmləkə İndoneziya mədəniyyəti

Yeni mədəniyyətin yaranma prosesi İndoneziya cəmiyyətindəki dərin keyfiyyətli irəliləyişlərlə, özünüdərkini dirçəlməsi, milli hərəkatın yaranması və inkişafı ilə bağlı idi. Mədəniyyətin təzahürlərinin ilk növbədə bədii forma və təsviri-stilistika metodları sahəsində formalaşması aşkar Avropa təsiri altında baş verirdi. Eyni zamanda ədəbiyyat və incəsənət Avropa nümunələrinə təqlid etmədi: yaranmış yeni bədii mədəniyyət klassik mədəni irsə dirənib öz dəst-xəttini yaratmağa çalışırdı.

Bir çox mədəniyyət xadimləri indoneziyalıların Avropanın elm və mədəniyyət dəyərlərinə geniş yiyələnməsi uğrunda mübarizə edərək maarifçilər qisminə çıxış edirdilər. Yeni mədəniyyət Ümumindoneziyanın özünüdərkinin formalaşmasında önəmli rol oynadı. Burada milli dirçəliş və müstəmləkə hökranlığına qarşı müxalifət mövzusu artan güclə özünü göstərməyə başladı.

20-ci əsrin əvvəlindən İndoneziyanın teatr və musiqi həyatında dəyişikliklər baş verdi. Klassik teatr - vayanq kulit və vayanq oranqla yanaşı dramatik incəsənətin yeni janrları inkişaf etməyə başlamışdır. 20-ci əsrin 20-ci illərində Cokyakartada sələfi 20-ci əsrin əvvəllərində şəhərlərdə yayılmış Komedi Stambol teatrı olduğu ketoprak yarandı (ilkin olaraq onun pyeslərində "türk sarayının sirri" haqqında bəhs edilirdi - adı da burdan irəli gəlir). Ketoprak pyeslərinin əksəriyyəti tarixi süjetləri əsasında yazılıb və ketoprakın özü də vayanq oranqla məşhur əlaqəni saxlayırdı, halbuki ifa tərzii və kostyumlar daha real olmuşdur. Təxminən həmin dövrdə Surabayada tədrisən bir növ müasir İndoneziya dramına çevrilən ludruk yarandı. Ludrukun pyesləri müasir, bəzən isə kəskin sosial mövzularda yazılırdı. Qəhrəmanları da sadə insanlar - kəndlilər, sənətkarlar, fəhlələr, tacirlər olub. Ketoprakda və ludrukda bütün rollar kişilər tərəfindən ifa olunurdu. 30-cu illərə müasir ("Avropa") teatrın ilk addımları da aid edilir.

Müstəqil İndoneziya mədəniyyəti

Müstəqillik ölkənin mədəni-psixoloji mühitində yeni hadisələrə səbəb oldu. İdentikliyin, ənənəvi və müasir mədəniyyət arasındakı nisbət, cəmiyyətdə mədəniyyətin yerinin və s. axtarışında problemlər kəskinləşib. Mədəniyyət sahəsindəki proseslərə Respublikada cərəyan edən siyasi və ideoloji dəyişikliklər birbaşa və dolayı təsir göstərüb [5, s.10].

Müharibədən sonrakı inqilabi yüksəliş, tənəzzül və inqilabın nəticələrinə məyusluq, "yönləndirilən demokratiya" dövründə ölkənin inkişaf xarakteri, faciəli 1965-ci il və son illərin sosial-ideoloji həyatının xüsusiyyətləri - bütün bunlar İndoneziya mədəniyyətinə təsir göstərmişdir. Bu da, öz növbəsində, bir çox

hallarda ölkədəki ab-havanın müəyyənləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Ənənəvi teatr janrları ilə (vayanq kulit, vayanq oranq, ludruk, ketoprak və s.) yanaşı İndoneziyada 50-ci illərdə Avropa üslubunda oynayan kiçik qruplar yaranmağa başladı. "Avropa" teatrının başlanğıcı müharibədən əvvəlki İndoneziyanın tanınmış teatr xadimi - Ancar Asmaranın adı ilə bağlıdır. Onun şagirdi Usmar İsmayıl 1950-ci ildə Cakartada yaradılmış Milli teatr akademiyasına başçılıq edib. 50-60-cı illərin repertuarı indoneziyalı dramaturqların (Usmar İsmayıl, Srimurtono, Baxtiyar Siaqian) pyeslərindən, eləcə də yerli zəminə köçürülmüş dünya klassiklərinin (Çexov, Qoqol, İbsen) əsərlərindən ibarət idi.

Müasir İndoneziya dramının kökündə "İnsanlar yol ayrıcında", "Almaz Axtaranlar" və s. kimi pyeslərlə V.S. Rendra və Kirdomulyo dururlar.

Fəaliyyətinə şair kimi başlayan Rendra Sofoklun, B. Şounun, B. Brextin əsərlərini İndoneziya dilinə tərcümə etmişdir. Daha sonra özü pyeslər yazmış, onları tamaşaya qoymuş, pyeslərdəki rolları ifa etmişdir.

1965-ci ilin hadisələri nəticəsində ölkənin teatr həyatının inkişafı bir müddət dayandıqdan sonra, 70-ci illərdə nəzərəçarpancaq canlandırılması dövrünə qədəm qoydu. Bu da, şübhəsiz, ümumi qərbləşmə prosesi ilə bağlı idi. Cakarta mədəniyyət mərkəzi "Taman İsmayıl Marzuki" və paytaxtda keçirilən əyalət teatrlarının festivalları teatr həyatının inkişafına nəzərəçarpancaq təsir göstərmişdir. [5, s.8]

70-ci illərdə daha böyük teatr kollektivləri V.S. Rendranın "Teatr emalatxanası" və A.S.Nurun "Kiçik teatr" idi. Hər iki rejissor İndoneziyada ekzistensial dramaya və absurd teatrına (Rendranın "Bim-bom", "Tsss!", "Haydı, hamımız birlikdə", Nurun "Qıcolmalar", "Dİbsiz quyu", "Buludlar" əsərləri) meyl edən tanınmış dramaturqlardır [6, s.40].

Rejissorlar tamaşaya klassikanı (Şekspir, İbsen), müasir dramaturqların pyeslərini qoyurdular. İri şəhərlərdə peşəkar və yarımpeşəkar truppalar yaranmışdır. Yeni janr - 60-cı illərin sonlarından televiziyanın yaranması ilə əlaqədar uğurla inkişaf edən teletamaşalar yarandı.

Ədəbiyyat

- 1) Mengenal Wayang- Ardian Kresna. Jakarta 2012
- 2) Mengenal Gambar Tokoh Wayang Purwa dan Keterangannya –Purwadi. Sukoharjo 2007
- 3) Ragam Cipta , Mengenal Seni Pertunjukan Daerah Jawa Barat. Atik Soepandi, S.Kar, Drs. Enip Sukanda.P, Drs. Eburn Kubarsah.R
- 4) Wayang dan Filsafat Nusantara. Sri Mulyono Ir. Jakarta 1992
- 5) Indonesian Postcolonial Theatre, Spectral Genealogies and Absent Faces. Winet, Evan Darwin. Jakarta 2010
- 6) Performing the Nation Cultural Politics in New Order Indonesia. Jørgen Hellman. NIAS Press 2003

Summary

Stages of historical development of Indonesian performing arts

The traditions of national theatre which is one of the types of Indonesian moral culture are examined in the article. The historical development of performing arts is presented stage by stage. The information about "Shadows" and "Wayang golek"

spectacles in the Renaissance era is presented in the article. Reforms implemented in the theatre sphere are analyzed in chronological order.

Резюме

Этапы исторического развития театрального искусства индонезии

В статье исследуются традиции национального театра, который является одним из видов нравственной культуры Индонезии. Историческое развитие театрального искусства отображено в поэтапной форме. В статье предоставлена информация о спектакле “Тени” и “Wayang golek” в эпоху Возрождения. Реформы, проводимые в сфере театра, анализируются в хронологическом порядке.

*Rəyçi: dos. S.Əliyeva
ADU-nun Regionşünaslıq kafedrasının
06.03.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.03.2017

Nərmin Kərimli
ADU

UKRAYNA BÖHRANININ HƏLLİNƏ DAİR MİNSK GÖRÜŞLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Açar sözlər: Ukrayna böhranı, Donetsk, Luqansk, “Normandiya formatı”

Keywords: Ukrainian crisis, Donetsk, Lugansk, “Normandy format”

Ключевые слова: Украинский кризис, Донецк, Луганск, “формат Нормандии”

Paytaxt Kiyevdə 2013-cü ilin noyabrında Avropa İttifaqı tərəfdarlarının etirazlarıyla başlayan hadisələr Krımın itirilməsi və Donetsk və Luqansk bölgələrində separatçılığın baş qaldırması xətti ilə inkişaf etdi. Ölkənin şərqində Rusiyayönümlü qüvvələrlə başlayan qarşıdurmalar Ukraynanı parçalanma təhlükəsi ilə üz-üzə qoydu.

Hadisələr Rusiyayönümlü Yanukoviç hakimiyyətinə qarşı başlamışdı, lakin sonrakı mərhələlərdə böhran Ukrayna sərhədlərini aşdı və beynəlxalq təhlükəsizliyə qarşı ciddi təhdidə çevrildi. Digər tərəfdən üç ildir Suriyada baş verənlərə bir həll yolu tapa bilməyən beynəlxalq birliyin diqqəti Krımın bağımsızlığı ilə başlayan, getdikcə daha da ciddiləşən və həlledilməz şəkllə gələn hadisələrin üzərində cəmləndi. ABŞ və Avropa İttifaqı Krımda keçirilən referendumun və nəticələrinin beynəlxalq hüquqa əks olduğunu, bu referendumu tanımadıqlarını və Rusiyaya qarşı sanksiyaların tətbiq ediləcəyini elan etdilər. Digər tərəfdən Ukraynada separatçılıq baş alıb gedirdi və bu gün də davam edir.

Böhranın həlli istiqamətində ilk ciddi addım kimi 5 sentyabr 2014 cü ildə Minskdə Ukrayna, Rusiya, Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı nümayəndələri, Donetsk və Luqansk təmsilçiləri arasında atəşkəsin əldə olunması barədə protokol imzalandı. Amma bu protokolun imzalanması silahlı qarşıdurmalara son qoymadı və keçərsiz oldu.

Hadisələrin yüksələn tempdə inkişaf etməsi Almaniya və Fransa liderlərini hərəkətə keçirdi. Angela Merkel və Fransua Olland 6 fevral 2015-ci il tarixində Moskvaya gələrək prezident Putin ilə görüşlər keçirdilər və məsələni Minskdə Ukrayna prezidenti Pyotr Poroşenkonun da qatılacağı “Normandiya formatı”nda bir görüşdə müzakirə ediləcəyi barədə qərara gəldilər. Bəzi mütəxəssislər Moskva görüşünü II Dünya müharibəsinin sonuna doğru keçirilmiş Yalta konfransına bənzədirlər. Çünki Ukraynada vətəndaş müharibəsi, dinc əhəlinin öldürülməsi həm regional, həm də beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə qarşı ciddi bir problemdir[1].

Ukrayna böhranı Qərb ölkələri ilə Rusiya arasındakı gərginliyi təhlükəli məcraya aparırdı. 6-8 fevral 2015-ci ildə Münhendə keçirilən Təhlükəsizliyə dair konfransda avropalı siyasətçilər Ukraynaya silah verilməsinin münaqişəni uzatmaqdan başqa bir işə gəlmədiyini bildirdilər. Fransa prezidenti Fransua Olland və Almaniya federal kansleri Angela Merkel Münhen konfransının gedişində Ukrayna və Rusiya prezidentləri ilə görüşərək Ukrayna böhranın tənzimlənməsinə dair yeni sülh təşəbbüsləri ilə çıxış etdilər. Prezident Poroşenko

bildirdi ki, münaqişəni dondurmaq yox həll etmək lazımdır. Bunun üçün səylərimizi birləşdirməliyik. Əksinə, amerikalılar isə silah təchizatına tərəfdar yönümlü mövqə sərgilədilər. Belə vəziyyətdə NATO ilə Rusiya qarşı-qarşıya qala bilərdi. Ancaq Merkel və Olland bu variantı getmədilər. Belə ki, Rusiya tərəfinin gərginliyin artmasında birbaşa ABŞ və Aİ-ni günahlandırması da sülhü təmin etmə fəaliyyətini ön plana çəkirdi [3].

Diplomatik səylərin Minskdə Normandiya formatında keçirilən görüşdə davam etdirilməsi qərara alındı. Görüşün Normandiya formatı adını almasının səbəbi isə o idi ki, dörd lider Ukrayna münaqişəsinə dair yol xəritəsi planı hazırlamaq üçün ilk dəfə 6 iyun 2014-cü ildə bir masa arxasında oturmuşdu. Bu isə 1944-cü ildə Normandiyanın azad olunmasının 70 illiyi mərasiminə təsadüf edirdi.

Normandiya dördlüyünün Minskdə zirvə görüşü 11 fevral 2015-ci ildə keçirildi. Mətbuat yazırdı ki, Minskdə diplomatik marafon demək olar 16 saat davam etdi. Bu, prezident Vladimir Putinin karyerasında ən uzunsürən danışıqlardan biridir.

Gərgin siyasi dialoqun sonunda liderlər ortaq qərara gələ bildilər. Ukrayna üçün tarixi bir atəşkəs qərarı qəbul olundu.

Ukrayna, Rusiya, Fransa və Almaniya rəhbərləri - Pyotr Poroşenko, Vladimir Putin, Fransua Olland və Angela Merkel arasında keçirilən danışıqlarda əldə olunan razılaşmalar üçtərəfli təmas qrupu (Ukrayna, Donetsk-Luqansk separatçıları, ATƏT) tərəfindən imzalandı. Sənədə Donetsk və Luqansk separatçılarının liderləri Aleksandr Zaxarçenko və İqor Plotnitski də imza atdılar. Sənəddə aşağıdakı müddəalar nəzərdə tutulurdu:

- Fevralın 15-də saat 00.00-dan etibarən atəşin dayandırılması;
- Fevralın 16-dan gec olmayaraq ağır silahlar və hərbi texnikanın təmas xəttindən qarşılıqlı olaraq geri çəkilməsi və bu prosesin 14 gün ərzində sona çatması;
- Ukraynada 2015-ci ilin sonuna qədər Konstitusiyaya islahatı həyata keçirilməsi və yeni Konstitusiyada hakimiyyətin qeyri-mərkəzləşdirilməsinin (desentralizasiya) təsbit olunması;
- Donbassın separatçıların nəzarətindəki hissəsinə xüsusi status verilməsi, hərbi əməliyyatların iştirakçılarının amnistiyası, dil hüququ, Rusiya regionları ilə transsərhəd əməkdaşlığı;
- Donbassın yerli idarəetmə orqanlarının bölgəyə hakimlərin və prokurorların təyinatında iştirakı, xalq milisinin yaradılması;
- Bütün qanunsuz silahlı dəstələrin tərksilah edilməsi;
- Bütün xarici silahlı birləşmələrin, hərbi texnikanın və muzduların ATƏT-in müşahidəsi altında Ukraynadan çıxarılması.

Görüşdən sonra Fransa prezidenti Fransua Olland qəbul edilmiş qərarların Ukrayna münaqişəsinin gələcəyinə dair bir ümid, Avropa təhlükəsizliyi üçün önəmli addım olduğunu bildirdi. Almaniya kansleri Merkel isə hələ əngəllərin çox olduğunu bildirdi [5].

Ukrayna prezidenti Pyotr Poroşenko görüşdən sonra mətbuata verdiyi açıqlamasında nikbin çıxış edərək bildirdi ki, Ukrayna sərhədçiləri 2015-ci ilin sonuna qədər Rusiya ilə sərhədin hazırda separatçıların əlində olan hissəsinə

nəzarəti bərpa edəcəklər. Prezident bildirib ki əldə olunan razılışmaya əsasən bütün girovlar 19 gün ərzində azad olunacaq. Prosesin davamı olaraq Ukrayna və Rusiyanın Baş Qərargah rəisləri fevralın 15-də atəşkəs rejiminə əməl olunmasına nəzarətlə bağlı görüş keçirəcəklər.

Lakin hadisələr göstərdi ki, Minsk razılışması əldə olunsada tərəflər silahı yerə qoymaq fikrində deyildilər. Ukraynanın şərqində separatçılar hökumət qüvvələri ilə döyüşləri davam etdirirdilər. Prezident Poroşenko iə bəyan etdi ki Minsk razılışmaları təhlükə altındadır. Həmçinin Poroşenko separatçıların yenə Rusiya tərəfindən idarə olunduğunu və ölkənin şərqində separatçılar tərəfindən təkcə şəhərlərin və onların dinc sakinlərinin deyil, həm də Minsk razılışmasının da atəşə tutularaq gülləbaran olunduğunu bildirdi [1].

Lakin Minsk razılışmasında da nəzərdə tutulduğu kimi fevralın 15-dən etibarən tədricən sabitlik formalaşmağa başladı. Ukraynanın antiterror əməliyyatları üzrə qərargahının nümayəndəsi Anatoli Stelmax bildirdi ki, Minsk razılışmalarına uyğun olaraq döyüşlərin əhəmiyyətli dərəcədə azalması bütün döyüş xətti boyu ağır hərbi texnikanın geri çəkilməsinə imkan verib, proses davam etdirilir və hadisələrin gedişi, hərbi texnikanın geri çəkilməsi prosesi ATƏT müşahidəçilərinin ciddi nəzarəti altındadır.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Normandiya dördlüyünün Minsk görüşünü və görüş nəticəsində əldə olunan atəşkəs sazişini Avropa diplomatiyası tarixində önəmli bir hadisə hesab etmək olar. Avropa liderləri ABŞ olmadan çətin bir siyasi vəziyyətdə bir araya gəldilər və Rusiyanı hərbi qüvvələrinin bir qismini geri çəkməyə razı saldılar. ABŞ bu dəfə hadisələrə kənardan tamaşaçı olaraq baxmalı oldu və qəbul edilən qərarlarla razılışdı. Bu, əsasən də Almaniya və Fransa liderləri üçün bir uğur sayıla bilər.

Rusiya - Ukrayna məsələsində ABŞ və Aİ arasında mövcud olan fikir ayrılıqlarından ustalıqla istifadə etdi. Belə ki, Rusiya bu münaqişəni bir Rusiya-Aİ problemindən daha çox, Rusiya- ABŞ problemi kimi göstərməklə Aİ ilə münasibətləri qırmadı. Beləliklə də münaqişədə Aroatlantik blokunun Avropa qanadı Rusiyaya qarşı daha ehtiyatlı davranmış oldu [5].

Bütün bunlara əsasən deyə bilərik ki, Rusiya bu münaqişədə üstünlük qazanan tərəf oldu. Çünki əslində atəşkəsin imzalanması ilə Rusiya Ukrayna ərazisində iki yeni dondurulmuş münaqişə yaratmış oldu. Putin bununla da Ukraynanın əslində de-fakto olaraq bölünmüş ölkə olduğunu diqtə etdi. Daha öncə Rusiya tərəfindən ilhaq olunan Krım məsələsi isə ümumiyyətlə gündəmə gəlmədi. Nəticə etibarilə, Donetsk və Luqanskda separatçı qüvvələrin baş qaldırması Krım məsələsini dünyanın gündəmindən uzaqlaşdırdı. Avropa və Ukrayna üçün isə Minsk sazişi növbəti uçuruma yuvarlanmamaq üçün son çıxış yolu idi.

Digər tərəfdən daha bir problem də sərhədlərlə bağlıdır. Minskdə imzalanan sənədlər bu mənada mövcud vəziyyəti heç cür dəyişmir. Rusiya əvvəlki kimi separatçıları lazım olan hər şeylə təmin etmək imkanlarını öz əlində saxladığından, bu sənədlər heç sülhə də zəmanət vermir. "Tədbirlər kompleksi" nə əlavədə "mərkəzi hakimiyyət orqanları tərəfindən Donetsk və Luqansk vilayətlərinin ayrı-ayrı rayonlarında Rusiya Federasiyası ilə transsərhəd əməkdaşlığına dəstəyin" mümkünlüyünün qeyd edildiyini xatırlatmaq yetər. Bir sözlə, sərhəd üzərində nə-

zarətin kimin tərəfindən həyata keçiriləcəyindən asılı olmayaraq, Moskva istənilən halda LXR və DXR-ə hərtərəfli yardım etmək hüququnu özündə saxlayır [4].

Beləliklə, Minskdə imzalanan sənədlər aparıcı dövlətlərin sülhə can atdıqlarını nümayiş etdirsə də, bu, müxtəlif dövlətlərin maraqlarının çulğaşdığı münaqişənin real həlli deyildi. Bu cür vəziyyətdə əsas nəticə kimi Ukrayna böhranının "Normand formatı" tipli daimi müzakirə mexanizminin yaradılmasını göstərmək olar: liderlər görüşləri mütəmadi şəkildə davam etdirmək qərarını verdilər. Lakin barışığın pozulması və Minskdə imzalanmış sənədlərin yerinə yetirilməməsi ilə bağlı risklər yüksək olaraq qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Əmircanov P. Pyotr Poroşenko: Münaqişəni dondurmaq yox, həll etmək lazımdır. "Xalq" qəzeti, Bakı, 2015, 10 fevral
2. Geostrategiya jurnalı, 2015 mart-aprel
3. <https://tekmanpost.wordpress.com/2015/02/13/ukrayna-krizi-ve-normandiya-dortlusu/>
4. <http://newtimes.az/az/politics/3362>
5. <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/avrupanin-gelecegi-ukraynanin-omuzlarina-yuklendi>
6. <http://politikaakademisi.org/2015/02/16/ukraynada-ateskes-kriz-donduruluyor-mu/>
7. <http://publika.az/p/62731>
8. <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1761156>

Summary

Minsk meetings and results on the settlement of crisis in Ukraine

This article is about the crisis in Ukraine, one of the major events in the last period. Events that began with Russia's annexation of Crimea continued with the rise of separatist forces.

The main theme of this article is the efforts of the international community in the resolution of this crisis, in particular the Minsk meeting and its results.

Резюме

Минские переговоры по урегулированию кризиса в Украине и результаты

В этой статье говорится о кризисе на Украине - об одном из главных событий в последний период. Начиная с присоединения Крыма к России, продолжая с восстанием сепаратистских сил в районах Луганска и Донецка.

Основная тема этой статьи направлена именно на разрешение этого кризиса путем международного сообщества, особенно, Минской встречи, и это последствия этих встреч.

*Rəyçi: dos. A. Əmirov
ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
03.05.2016-cı il tarixli iclasının
07 saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 05.01.2017

Fidan Kazımzadə
ADU

SURIYA BÖHRANININ TÜRKİYƏ-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: Türkiyə, İran, Suriya, maraqlar, siyasi proseslər, regional güclər

Keywords: Turkey, Iran, Syria, interests, political processes, regional powers

Ключевые слова: Турция, Иран, Сирия, интересы, политические процессы, региональные силы

Hər bir dövlət öz ölkəsi daxilində, regionda və beynəlxalq miqyasda öz milli maraqlarını qorumaq və global proseslərin gedişinə təsirini gücləndirmək kimi strateji məqsədini reallaşdırmağa çalışır. Dünya dövlətləri arasında öz təsir dairəsinə və roluna, nüfuzluluq dərəcəsi və qüdrətinə görə Türkiyə və İran da müasir dövrdə beynəlxalq miqyasda baş verən dəyişikliklərdən kənar qalmır, hətta onların intensiv baş verdiyi ölkələr sırasında öz yerlərini tutmaqda davam edirlər. Əhəmiyyətli bir regionda yerləşmələri həmişə bu ərazilərdə qurulan dövlətlərin regional və beynəlxalq münasibətlər sistemində önəmli yer tutduğunu göstərmişdir. Həmçinin qeyd etmək olar ki, regionda, Yaxın və Orta Şərqdə mövcud olan siyasi-hərbi prosesləri və yaranmış problemlərin həllini Türkiyə və İranın iştirakı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Uzun bir tarixə söykənən və sıx bir şəkildə davam edən Türkiyə və İran arasındakı əlaqələr son zamanlarda bir çox faktor nəticəsində gərginlik göstərməyə başlamışdır. Xüsusilə, “Ərəb Baharı”ndan sonra bölgənin yenidən formalaşmağa başlaması ilə İranın nəzarəti əldə saxlamaq üçün izlədiyi strategiyalar Qərb dövlətlərinin diqqətini çəkmiş, Türkiyə də maraqları istiqamətində hər iki tərəf ilə əlaqələri yaxın tutacaq siyasətlər izləməyə çalışmışdır [3].

Tunis və Misirdə başlayıb daha sonra bütün Orta Şərqə yayılan “Ərəb Baharı” beynəlxalq sistemə dərinlən təsir edən, beynəlxalq əlaqələrdə qırılma nöqtəsi olaraq adlandırılan əhəmiyyətli bir hadisədir [6]. 2011-ci ildə “Ərəb Baharı”nın baş verməsi ilə Tehranla Ankara arasındakı fikir ayrılıqları artdı. Yaxın və Orta Şərqdə bütün maraqlı gücləri bir-biri ilə toqquşduran və birləşdirən əsas mərkəz heç şübhəsiz ki, Suriyadır. Suriyanın hər bir dövlət üçün ayrıca bir əhəmiyyəti vardır. İranla Türkiyə Suriya məsələsində fərqli siyasətlər yürüdürlər. Türkiyə Suriya prezidenti Bəşər Əsədin devrildiği günü görməkdə qərarlıkən, İran da eyni qətiyyətlə Bəşər Əsəd rəhbərliyini dəstəkləyir [10].

İran “Ərəb Baharı”nın ilk günlərindən xalq üsyanlarını “islami oyanış” olaraq adlandırmış və Ərəb baharını dəstəkləmişdir. Suriya məsələsi İranın xarici siyasətində başlıca istiqamətlərdən birini təşkil etmiş, bu yöndə, xüsusən, bölgə ölkələri, ilk növbədə Türkiyə, eləcə də Misir və İraqa intensiv təmaslarda olmuşdur [9]. Lakin üsyanlar Suriyaya təsir etməyə başlayanda İran fərqli bir mövqə sərgiləməyə başladı. İranın maraqlarına xidmət edən Suriya rejimində baş verən hər hansı dəyişiklik İranın geopolitik maraqlarını təhdid altında qoyacaqdır. Bu səbəbdən, ərəb baharı Suriya xalqına təsir etməyə başlayanda İran başqa mövqə tutmağa başladı. Eyni zamanda mövcud vəziyyət Türkiyə-İran münasibətlərini də

toxunmuşdur. Türkiyənin Suriya rəhbərliyini tənqid etməyə başlaması və Suriyalı müxalifətçilərə dəstək verməsi Türkiyə ilə İrani qarşı-qarşıya qoymuşdur [1]. Türkiyənin Bəşər Əsəd rəhbərliyinə qarşı mövqeyi, insan hüquqlarına hörmət edilməsi və demokratik islahatlar üçün rəhbərliyə müraciət edilməsi, Şamda yerləşən Türkiyə Səfirliyinin bağlanması, İranın Türkiyəyə qarşı inkişaf etdirdiyi strategiyalarda da təsirli olmuşdur. İran-Suriya-İraq ittifaqı istiqamətində "Suriyanın Dostları Yığıncağı"na Türkiyənin ev sahiblik etməsi də İran tərəfindən xoş qarşılanmamışdı [8]. Türkiyə demokratik idarəçilik, hüququn üstünlüyü, liberal iqtisadiyyat, regional əməkdaşlıq və terrorizmlə mübarizə sahələrində öz təcrübələrini təməl alan Orta Şərq görüntüsünə malikdir. Buna görə də, xüsusən, Avropada əməkdaşlıq proseslərinə qatılan və Balkanlar ilə Qara dənizdəki regional forumlara liderlik edən Türkiyənin əldə etdiyi təcrübələrin paylaşılması imkanını da təqdim edir. Türkiyə bölgədəki iqtisadi, siyasi və ictimai şərtlərin yaxşılaşdırılması baxımından böyük ümid vəd edən mövcud yerli cəhdləri təşviq etməkdə və dəstəkləməkdədir [7].

Həsən Ruhani 2013-cü ildə İran Prezidenti seçiləndə həmin dövrdə Türkiyə Xarici İşlər Naziri Əhməd Davudoğlu Tehrana ziyarət etdi. İranlı rəsmiləri Ankaranın Suriyaya istiqamətli siyasətini dəyişdirə biləcəyini düşündülər. Lakin bu ümidlər boşa çıxdı. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Bəşər Əsədi devirməkdə qərarlı idi və CNN-ə verdiyi bir müsahibədə İranın Bəşər Əsədə verdiyi dəstəkdən narahat olduğunu da açıqca bildirmişdi [10].

Regional güc olaraq Türkiyə ilə Suriyanın münasibətlərinin kəskin şəkildə qırılmasının bir neçə səbəbi vardır. Belə ki, bütün qonşu dövlətləri ilə sərhəd və ərazi problemi olan Suriya "Ərəb baharı"nda bu istiqamətdə münasibətlərini daha çox Türkiyə ilə gərginləşdirdi. Hər zaman Hatayın ona məxsus olduğunu iddia edən Suriya bu iddiasını daha da gücləndirmiş və bu səbəblə Türkiyə ilə münasibətlərini pisləşdirmişdir [2]. İki ölkə arasında münasibətləri gərginləşdirən digər bir amil isə su siyasətidir. Fırat çayına Türkiyənin üzərində inşa etdiyi HES-lər və su anbarı vasitəsilə nəzarət etməsi Suriyanı hər zaman narahat etmişdir. Bu da əlbəttə ki, hər zaman İranın diqqət mərkəzində olmuş və nəticədə Türkiyəyə qarşı Suriyanın İran, Rusiya və digər ölkələrlə əməkdaşlıq etməsinə gətirib çıxarmışdır [11].

Türkiyə və İran regional əhəmiyyətli iki güclü dövlət, eyni zamanda Suriya böhranında da iki əhəmiyyətli aktor rolundadırlar. Türkiyənin regionda öz maraqları vardır. Regionda İran və Suriyanın güclənməsi Türkiyənin maraqlarına uyğun deyil. Çünki bu zaman Türkiyənin NATO və regionda əhəmiyyəti azalacaq. İranın da regionda öz maraqları vardır. Birincisi, indiki Suriya hökumətinin iflası Tehranın geosiyasi mövqelərinə ciddi zərbə vura bilər. Suriyada gedən vətəndaş müharibəsinin belə bir sonu İranın ərəb dünyasında mövqelərini zəiflədə bilər. Bununla yanaşı, Bəşər Əsəd rejiminin məğlubiyyəti İranın iqtisadi maraqlarına da ciddi zərbə vura bilər. Əsəd rejiminin məğlub olmasının İranın Suriyada və Livanda təsirini itirməsinə və tamamilə təcrid olmasına gətirib çıxaracağına görə Türkiyənin Əsəd rejiminə qarşı olan müxalifəti dəstəkləmə siyasəti şübhəsiz İran-Türkiyə əlaqələrində ən böyük rəqabət və çıxar qarşılıqlı sahəsini meydana gətirmişdir [4].

Suriya böhranı səbəbindən Türkiyə və İran arasındakı əlaqələrin gərginləşdiyi məlumdur, lakin bu problemlə bağlı onları birləşdirən bir ortaq maraq da mövcuddur. Belə ki, hər iki ölkə Suriyanın parçalanmasının əleyhinədirlər. Çünki parçalanmanın doğuracağı nəticələrdən biri kürdlərin müstəqil bir status əldə etmələri olar ki, belə bir vəziyyət hər iki ölkənin də istəmədiyi bir gedişətdir [5].

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Türkiyə bu problemlə bağlı olaraq Bəşər Əsədin hakimiyyətdən getməsi və Suriyada uçuşlara qadağan edilən bölgənin yaradılmasının tərəfdarıdır. Əslində Suriyada uçuşlara qadağan edilən bölgənin yaradılması ilə Bəşər Əsədin hakimiyyətdən getməsi arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Türkiyənin bu istəyi gerçəkləşərsə, Bəşər Əsəd hakimiyyətdən getmək məcburiyyətində qalacaq. Lakin Türkiyənin bu şərtinə və bölgədə artan roluna İran heç də müsbət münasibət göstərmir. Təbii ki, Yaxın Şərqdə gedən proseslərin ən aktiv oyunçusu olan İranın bu şərtlərin diktə edəcəyi gerçəklikləri qəbul etməsi mümkün deyil. Çünki İran bölgədəki gücünün önəmli hissəsini itirmiş olar.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov E. Türkiyə-İran münasibətləri ABŞ-ın xarici siyasət kontekstində // Tarix və onun problemləri, 2014, №4, 165-172 s.
2. Mustafayeva G. Yaxın Şərqdə siyasi proseslər: fərqli maraqlar və mövqelər // Tarix və onun problemləri, 2013, №3, 161-166 s.
3. Burcu K. Türkiyə-İran ilişkilerinde Suriye faktörü // Uluslararası Politika Akademisi, <http://politikaakademisi.org/2012/04/06/turkiye-iran-iliskilerinde-suriye-faktoru/>
4. Özden O. Suriye İç Savaşı'nın Türkiye-İran-Suriye İlişkileri Üzerine Etkileri, http://www.academia.edu/26454789/Suriye_%C4%B0%C3%A7_Sava%C5%9F%C4%B1_n%C4%B1n_T%C3%BCrkiye-_Iran-Suriye_%C4%B0li%C5%9Fkileri_%C3%9Czerine_Etkileri.pdf
5. Selahaddin Y. Türkiye-İran ilişkileri, <https://dogruhaber.com.tr/yazar/selahaddin-yildirim/5643-turkiye-iran-iliskileri/>
6. Uygur H. İran ve Arap Baharı // Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, 2 Nisan, 2012, <http://www.setav.org/public/HaberDetay.aspx?Dil=tr&hid=112598&q=iran-ve-arap-bahari>
7. Zafer A. Orta Doğuda değişim süreci ve Türk dış politikası // Akademik Yaklaşımlar, 2012
8. BBC, Suriye'nin Dostları Baskıyı Artırdı. 1 Nisan, 2012, http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2012/04/120401_syria_friends_update.shtml
9. Məhəmmədi M. İran İslam Respublikasına dair rüblük hesabat // SAM, oktyabr, dekabr, 2012. <http://sam.az/uploads/gallery/20.04/Hesabatlar%20SAM%20M.Mehemmedi%20IranIslam.pdf>
10. Saeid J. Türkiye-İran ilişkileri nereye gidiyor, <http://www.al-monitor.com/pulse/tr/originals/2015/09/iran-turkey-relations.html>
11. Yezid S. Syria's Strategic Balance at a Tipping Point, 2013, <http://carnegie.org/2013/06/07/syria-s-strategic-balance-at-tipping-point/g95a>

Summary

The effect of the Syrian crisis to Turkey-Iran relations

The article notes that Turkey and Iran have different policies in the Syrian crisis. Iran and Turkey, which are historical opponents in the Middle East, face the Syrian issue and the Kurdish issue in the region today. The author maintains that the different place of

and roles played by Iran and Turkey in the Syrian crisis have jeopardized their bilateral political relations.

Резюме

Влияние Сирийского кризиса на Ирано-Турецкие отношения

В статье отмечается что в Сирийском вопросе Турция и Иран проводят различную политику. Являясь соперниками в этом регионе Турция и Иран противостоят в отношении кризиса в Сирии, курдском проблемы. Автор, в статье касается позиций Турции и Ирана, занимающих в Сирийском конфликте, роли этих государств в разрешении конфликта в этом регионе.

Rəyçi: dos. Ə. Əmirov

ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının

07.04.2017-ci il tarixli iclasının

07 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 07.04.2017

Nuranə Muradlı

ADU

E-mail: nurana.muradli@mail.ru

ŞƏRQİ VƏ CƏNUB-ŞƏRQİ ASIYA REGIONU AZƏRBAYCANIN XARİCİ SIYASƏTİNİN YENİ ÜFÜQÜ KİMİ

Açar sözlər: Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya, Azərbaycan, xarici siyasət, ikitərəfli əlaqələr

Keywords: East and South-East Asia, Azerbaijan, foreign policy, bilateral

Ключевые слова: Восточный и Юго-Восточная Азия, Азербайджан, внешняя политика, двусторонние отношения relations

Qərbin Azərbaycan Respublikasına qarşı tutduğu qərəzli mövqe dövlətin xarici siyasətində yeni məkanlara çıxış strategiyası ilə ikitərəfli əlaqələrin genişləndirilməsini şərtləndirmişdir. Bu yeni məkanlar sırasında Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya regionundan olan ölkələr də yer almaqdadır.

Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya regionu ölkələri-Çin və Yaponiya başda olmaqla, İndoneziya, Cənubi Koreya, Filippin, Sinqapur, Malayziya, Tailand, Bruneı, Vyetnam, Kamboca kimi dövlətlər xüsusilə son 25 ildə dünya bazarında öz yerlərini möhkəmlədirlər. Əsasən daha çox əmək və resurs tələb edən istehsalatla məşğul olan bu ölkələr üçün də son on ildə modernləşmə və yüksək texnologiyaların tətbiqində Yaponiyanın ardınca sürətli bir sıçrayışa nail olmaları meyarı xarakterikdir [2]. Bu ölkələr də Azərbaycanla sıx və qarşılıqlı əməkdaşlıqda maraqlıdırlar. 1991-ci il dekabrın 27-də Azərbaycanın müstəqilliyini tanımış Çin ilə 1992-ci il aprelin 2-də diplomatik münasibətlər qurulmuşdur. Çin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsinə tərəfdardır, həmçinin BMT TŞ-nin münaqişəyə dair qəbul etdiyi qətnamələrin həll edilməsini dəstəkləyir. 1995-2011-ci illərdə Çin şirkətləri Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna 102,5 mln. ABŞ dolları, neft-qaz sektoruna isə 598 mln. dollar məbləğində investisiya qoymuşdur [5,s.93].

Yaponiya 1991-ci il dekabrın 28-dən Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin tanımış, 1992-ci il sentyabrın 1-də iki dövlət arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur [5,s.143]. Yaponiyanın böyük “İnpex” şirkəti “Əsrin müqaviləsi” əsasında Azəri-Çıraq-Günəşli layihələrinin işlənib hazırlanmasında, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin tikintisində fəal iştirak etmişdir. İndiyədək ölkələrimiz arasında dövlət səviyyəsində 17 mühüm sənəd imzalanmışdır [5, s.157].

İndoneziya ilə diplomatik əlaqələr 24 sentyabr 1992-ci ildə yaradılsa da, qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf sürəti mövcud imkanlardan geri qalmışdır[2]. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsində istər beynəlxalq təşkilatlar qarşısında, istərsə də ikitərəfli görüşlərdə İndoneziya hər zaman Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edir. Azərbaycanla İndoneziya arasında ticarət dövriyyəsi 2004-cü ildə 131 milyondan artıq ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, 2011-ci ildə ölkələrimiz arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 950 mln. dollar olub, amma 2012-ci ildə bundan iki dəfə çox artaraq təxminən 2 milyard dollar təşkil etmişdir [4].

Azərbaycan və Cənubi Koreya arasında diplomatik əlaqələr 23 mart 1992-ci ildə, onun Azərbaycanın müstəqilliyini tanımasından sonra qurulmuşdur. Keçmiş

Cənubi Koreya prezidenti Roh Moo-hyun Azərbaycana səfəri zamanı prezidentin Azərbaycanın milli maraqları və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində sülh yolu ilə həlli barədə fikirləri dəstək olaraq qiymətləndirilmişdi [5,s.224]. Hər iki tərəf ümumi əməkdaşlıqdan kənar iqtisadiyyat, təhlükəsizlik, nəqliyyat, rabitə, təhsil, istehsalat sahələrində layihələr üzərində işləyirlər.

Azərbaycan Respublikası ilə Filippin arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il martın 27-də yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Filippində, Filippinin Azərbaycanda səfirliyi fəaliyyət göstərmir. Ölkələr arasında sənədlər imzalanmayıb və ikitərəfli səfərlər həyata keçirilməyib.

Azərbaycan Respublikası ilə Tailand arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il iyulun 7-də yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Tailandda səfirliyi açılmayıb. Tailanın Ankaradakı Səfirliyi 2002-ci ilin martından, eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasında da akkreditə edilmişdir [2]. 2011-ci ildə Azərbaycanın Tailandla 470 milyon dollar ticarət dövriyyəsi olub. Lakin bu göstərici 2012-ci ildə xeyli artaraq 1.5 milyard dollara yaxınlaşıb [3].

Azərbaycan Respublikası ilə Kamboca arasında diplomatik əlaqələr 1994-cü il dekabrın 28-də yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Kambocada, Kambocanın Azərbaycanda səfirliyi fəaliyyət göstərmir. Müştərək sənədlər imzalanmayıb [2]. Kamboca bütün sahələrdə Azərbaycan ilə əlaqələrin inkişafında maraqlıdır və yaxın gələcəkdə Azərbaycanda öz səfirliyini açmağı planlaşdırır.

Azərbaycan Respublikası ilə Bruney Darüssalam arasında diplomatik əlaqələr 1995-ci il noyabrın 25-də yaradılmışdır. Hələlik qarşılıqlı olaraq diplomatik nümayəndəliklər təsis edilməmişdir. 8-12 noyabr 2013-cü il tarixlərində Bakıda keçirilmiş İSESKO və İÖT ölkələrinin uşaq məsələləri üzrə məsul nazirlərinin IV konfransında iştirak etmək məqsədilə Bruney Təhsil Nazirliyinin Baş direktoru xanım Pg Sarah Pg Kamaluddin Azərbaycanda səfərdə olmuşdur [1].

Azərbaycan Respublikası ilə Sinqapur Respublikası arasında diplomatik münasibətlər 15 avqust 1994-cü ildə qurulmuşdur. Sinqapur eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağın qaytarılması uğrunda apardığı mübarizəni ədalətli hesab edir. 2010-cu ildə Sinqapurun xarici işlər naziri C.Y.Yeonun Azərbaycanda olması 1994-cü ildən bəri ölkələr arasında diplomatik münasibətlərin yaranmasından sonra Sinqapur rəsmilərinin Azərbaycana ilk yüksək səviyyəli səfəri kimi əlaqələrin başlanmasının start nöqtəsi hesab olunur. Azərbaycan və Sinqapur ölkələri arasında 2013-cü il üzrə idxal 42302.6 ABŞ dolları, ixrac isə 179.7 ABŞ dolları həcminə çatmışdır. Azərbaycan və Sinqapur arasında qarşılıqlı sərmayə qoyuluşu istiqamətində də artıq müəyyən fəaliyyət mövcuddur [5, s.251]

Malayziya 31 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanımışdır. Lakin ölkələr arasındakı diplomatik əlaqələr 5 aprel 1993-cü ildə yaradılmışdır. 2006-cı il ikitərəfli münasibətlərinin tarixində dönüş nöqtəsi olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının XİN ilə Malayziya XİN-nin 16-18 mart 2006-cı ildə Kuala-Lumpur şəhərində keçirilmiş görüşündə ikitərəfli əlaqələrə dair məsələlər müzakirə olunmuşdur [5, s.271].

Vyetnam Azərbaycanın müstəqilliyini 1991-ci il dekabrın 27-də tanımış, 1992-ci ilin sentyabrın 23-də isə iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər

qurulmuşdur. 2010-cu ildə Vyetnam və Azərbaycan arasında diplomatik pasport sahibləri üçün vizanın aradan qaldırılması barədə razılaşma və iki ölkənin xarici işlər nazirlikləri arasında əməkdaşlıq haqqında protokol imzalanmışdır. 2013-cü ildə isə Azərbaycan Respublikası Vyetnam Sosialist Respublikasında öz səfirliyini açmışdır. Ölkələr arasında ikitərəfli ticarət dövriyyəsi 2013-cü ildə 325 milyon dollar təşkil etmişdir. Bu da 2012-ci illə müqayisədə ticarət dövriyyəsinin 10 dəfə artması deməkdir. (8)

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan- Bruneı münasibətləri- http://www.mfa.gov.az/files/file/Azerbaycan_-_Bruneı_munasibetleri_25.07.2014.pdf(117)
2. Azərbaycanın Şərqi və Cənub Şərqi Asiya ölkələri (İndoneziya, Cənubi Koreya, Tailand və s.) ilə əməkdaşlığı-<http://sia.az/az/news/interesting/337929-azerbaycanin-serqi-ve-cenub-serqi-asiya-olkeleri-indoneziya-cenubi-koreya-tailand-ve-s-ile-emekdaslii>(107)
3. Azərbaycan-Tailand əlaqələri genişlənilir-<http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=32235>(115)
4. İndoneziya Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır - <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=22584>(108)
5. Rza Talıbov, Asiya ölkələri beynəlxalq münasibətlər sistemində, “Elm və təhsil”, Bakı 2015(111)

İngilis dilində

6. Azerbaijan And Indonesia: Dynamic Bilateral Relations – OpEd-<http://www.eurasiareview.com/15012016-azerbaijan-and-indonesia-dynamic-bilateral-relations-oped/>(110)
7. Azerbaijan, Cambodia to boost relations-<http://www.azernews.az/nation/66318.html> (116)
8. Vietnam & Azerbaijan to boost economic relations-<http://english.vietnamnet.vn/fms/government/157422/vietnam---azerbaijan-to-boost-economic-relations.html> (118)

Summary

East and South-East Asia such as new horizon in Azerbaijan foreign policy

East and South-East Asia is such as new horizon in Azerbaijan's foreign policy. Bilateral relations with this region's countries is developing high temp. Such as China, Japan, Indonesia, South Korea, the Philippines, Singapore, Malaysia, Thailand, Brunei, Vietnam, Cambodia countries to be interested in relations with Azerbaijan.

Резюме

Восточная и Юго-Восточная Азия новый горизонт внешней политики Азербайджана

Восточная и Юго-Восточная Азия является новым горизонтом внешней политики Азербайджана. Двусторонние отношения со странами этого региона развиваются высокими темпами. Например, Китай, Япония, Индонезия, Южная Корея, Филиппины, Сингапур, Малайзия, Таиланд, Бруней, Вьетнам, Камбоджа, чтобы заинтересоваться отношениями с Азербайджаном.

*Rəyçi: prof. H.Əlibəyli
ADU-nun Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının
07.04.2017-ci il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 07.04.2017

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Dünyamin Yunusov (ADU) MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN KONSTANTLIQ VƏ VARIATİVLİK PROBLEMİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	3
Elmira Məmmədova, Zeynəb Əskərova (BSU) SAXURLAR AZƏRBAYCANDA MÖVCUD OLAN QƏDİM XALQ KİMİ.....	12
Səidə Rüstəmovna (ADU) OBRAZLILIQ VƏ EMOSİONALLIĞIN BƏDİİ DİLDƏ YARADILMASINDA ÜSLUBİ TƏKRARLARIN ROLU	17
Nuridə Novruzova (BSU) MƏTN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ POETİKA	23
Aytən Bayramova (ADU) MƏKAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN HAL VƏ ÖNLÜKLƏRLƏ İFADƏ OLUNMASI HAQQINDA	31
Судаба Нуриева (АГМА) МОЗГ, ЯЗЫК, СОЗНАНИЕ	38
Земфира Зейналова, Арзу Раджабли (БСУ) ОБУЧАЮЩИЕ ЯЗЫКОВЫЕ СТРАТЕГИИ В РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ГОВОРЕНИЯ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....	43
Şəmsinur Aslanova (ADU) AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏHRİKLİK SEMANTİKASINI İFADƏ EDƏN LEKSİK VASİTƏLƏR.....	47
Эльвира Гейдарова (БГУ) ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА	51
Ruhəngiz Abdullayeva (ADU) DİL VƏ ONUN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİNİN İNKİŞAF PROSESİ.....	56
Lətifə Süleymanova (ADU) ƏNƏNƏVİ DİLÇİLİYƏ KONSEPTUAL BAXIŞ, MƏTN DİLÇİLİYİ ANLAYIŞI.....	60
Səbinə Tahirova (ADU) İNGİLİS DİLİ ORFOQRAFİYASININ PRİNSİPLƏRİNİN OXU VƏ TƏLƏFFÜZDƏ ROLUNA DAİR.....	64
Çinarə Qəhrəmanova (ADİU) AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOGİYASI TƏDQİQATLARDA	68
Mətanət Əmrahova (UNEC) BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİL TƏDQİQATLARINDA TÜRKLƏR ÜÇÜN ƏLİFBƏ MƏSƏLƏSİ	73
Севиндж Кулизаде (АГУНП) О СТРУКТУРЕ СИТУАЦИИ РЕЧЕВОГО ОБЩЕНИЯ.....	79
Şəlalə Məmmədova (ADPU) EKZİSTENSİONAL CÜMLƏLƏR HAQQINDA	84
Şəhla İbrahimova (BAAU) BƏDİİ NİTQDƏ İMPLİSİT-ASSOSİATİV KOHEZİYA ƏLAQƏLƏRİNİN YARANMASINDA NİTQ FEİLLƏRİNİN ROLU	89
Гюнель Аллахвердиева (БСУ) «СВАДЕБНАЯ» ПАРАДИГМА В СЛОВАРЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА	93
Gülnar Qasımova (BBU) İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİNDƏ ARTİKLİN ROLU	98

Valida Karimova (KU) TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DISCOURSE.....	102
Təranə Cabbarlı (ADU) MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ [ɪ-ɪ:], [U-U:] FONEMLƏRİNİN MÜXTƏLİF MÖVQ ELƏRDƏ TƏLƏFFÜZ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR	107
Nərmin Quliyeva (ADU) MULTİKULTURALİZM KONSEPTİNİN QIYMƏTLƏNDİRMƏ XARAKTERİSTİKALARININ VƏ ONLARIN DİL REPREZENTASIYASI ÜSULLARININ FORMALAŞMASI PROSESİNDƏ DİSKURSİV AMİLLƏRİN ROLU	111
Sevinc Rzayeva (ADU) F.F.FORTUNATOVUN LİNQVİSTİK KONSEPSIYASI HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ.....	118
Aydan Abdullayeva (Hacıyeva) (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ SADƏ TONLARIN UZLAŞMASINA DAİR.....	124
Təbərrük Cahangirli (QU) “AİLƏ” KONSEPTİNİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA	128
Mehriban Əfəndiyeva (ADU) DİLÇİLİKDƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN PROBLEMI VƏ XARAKTER.....	133
Тарана Гулиева (АУЯ) ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА СЛОВ С ЭМОЦИОНАЛЬНЫМ КОМПОНЕНТОМ	139
Aynur Əliyeva (ADU) MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRİN FRAZELOGİZMLƏRİNİN TƏRKİBDƏKİ PROTOTİPƏ GÖRƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	143
Sevinc Məcid (ADU) MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI HAQQINDA	149
Əsmər Mustafa (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜLƏRİN TƏDQIQI VƏ SEMANTİKASI (WITH SÖZÖNÜ).....	153
Rəfiqə Qəhrəmanova (ADU) MELODİYA VƏ CÜMLƏ VURĞUSU İNTONASIYANIN ƏSAS KOMPONENTLƏRİ KİMİ (İNGİLİS DİLİNİN MATERIALI ƏSASINDA).....	157
Aytəkin Tağıyeva (ADU) BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ KONKRETLƏŞMƏ VƏ ÜMUMİLƏŞDİRMƏ (C.STEYNBEKİN “QƏZƏBDƏN TÖRƏMİŞLƏR” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ ƏSASINDA)	161
Aydan Fərhadova (ADU) ERİX MARIYA REMARKİN “QAYIDIŞ” ƏSƏRİNDƏ XÜSUSİ İSİMLƏRİN TƏRCÜMƏSİ	165
Айнур Караева (АУЯ) ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА СРЕДСТВ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ (СРАВНЕНИЙ) В РОМАНЕ «ГОРОД И ПСЫ» МАРИО ВАРГАСА ЛЬОСЫ	169
Səxavət Əhmədov (ADU) MÜQAYİSƏ YOLU İLƏ DİLLƏR ARASINDA ASSİMİLYASIYANIN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ.....	173
Xəyalə Süleymanova (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ KONSERVASIYA YOLU İLƏ SÖZDÜZƏLTMƏ.....	176
Ülkər İsmayılova (ADU) “DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA İŞLƏNMİŞ ÜMUMDİL OBRAZLI İFADƏLƏR	181
Məryəm Mirzəliyeva (ADU) ALMAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU	185

ƏDƏBİYYAT

Aynur Sabitova (ADU) AMERİKA ROMANININ YARANMASI VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ	190
Tofiq Əbdülhəsənli (UNEC) ЛИРИК-ПУБЛИЦИСТИК ЦСЛУБUN ÖZƏLLİKLƏRİ	195
Ramida Mirzəfərova (BSU) ANARIN YARADICILIĞI	199
Nəsir Xankişiyev (ADU) SARA CENNET DUNKANIN “İMPERİALİST” ƏSƏRİNDƏ MİLLİ İDENTİKLİK PROBLEMİ	203
Sevinc Kazımova (ADU) HƏYAT GERÇƏKLİKLƏRİNİN TƏSVİRİNDƏ MƏNƏVİ-PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİN BƏDİİ İNİKASI	211
Gülşən Ağabəy (ADPU, Quba filialı) HİKMƏT ZİYANIN TƏMSİL YARADICILIĞINDA MÜASİRLİK	218
Mahir Hamidov (AMEA, Şarkiyat Enstitüsü) HİRİSTİYAN ARAP YAZARININ ESERLERİNDE MÜSLÜMAN KÜLTÜRÜNƏ VE HZ. PEYGAMBERE SAYGI	225
İlahə Hacıyeva (ADU) XVII-XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA	231
İZLƏNƏN NİZAMİ TƏSİRİ	231
Маганет Алиева (БСУ) ВОЕННЫЕ ПОВЕСТИ В.П.АСТАФЬЕВА 1950-60-Х ГОДОВ	237
Aytəkin İsmayılova (BSU) RUS ƏDƏBİYYATINDA HEKAYƏ JANRINA TARIXI BAXIŞ	242
Cəmilə Dəmirova (AMEA N.Gəncəvi adına) ƏCƏM XALQLARI, MƏVALİLƏR VƏ MƏVALİ POEZİYASI ŞÜBİLİYƏ GEDƏN YOLDA	247
Şəhrizad Nuhova (BSU) S.AZƏRİNİN POVESTLƏRİNDƏ İCTİMAİ PROSESLƏRİN BƏDİİ İNİKASI	254
Pərvanə Vəliyeva (ADU) OSKAR UAYLDİN “DORİAN QREYİN PORTRETI” ROMANINDA ŞƏRQ MOTİVLƏRİ	261
Nərmin Şirinova (ADU) SİDNİ ŞELDONUN “ƏGƏR SABAH AÇILSA” ROMANINDA “RİYAKARLIQ” MOTİVİ	266
Afaq Yusifova (ADU) YUCİN O’NİLİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏT KONSEPSİYASI	270
Rena Zülfiqarova (ADU) CON APDAYKİN “DOVŞAN, QAÇ” ƏSƏRİNDƏ SİMVOLLARIN İŞLƏDİLMƏSİ	275

DİGƏR SAHƏLƏR

Əli Məmmədov (ADU) MÜASİR DÖVLƏTLƏRDƏ YERLİ ÖZÜNÜ İDARƏ ETMƏ SİSTEMİ HAQQINDA	279
Atəş Abdullayev (ADPU) BAKALAVR SƏVİYYƏSİNDƏ “ANA DİLİNİN (AZƏRBAYCAN DİLİNİN) TƏDRİSİ METODİKASI” FƏNNİNİN KURİKULUMU HAQQINDA	283

Илаха Гасанова (БСУ) МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ СВЯЗНОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ НА УРОКАХ (РКИ)	287
Севда Заманова, Айтадж Алиева (АУЯ) ЭПИЛЕПСИЯ. ПЕРВАЯ ПОМОЩЬ ПРИ ПРИСТУПАХ	291
Севиндж Джабраилова (АУЯ) ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ	296
Tahirə İbrahimova (ADU) TƏCRÜBƏ ZAMANI TƏLƏVƏLƏRİN PEŞƏYƏ ADAPTASIYASINDA PEDAQQOJİ ÜNSİYYƏTİN ROLU	301
Jalə Nəsirova (AzDBTİA) TƏLƏVƏ GƏNCLƏRİN TƏRBİYƏSİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN ROLU	305
Зарина Кичибекова (АУЯ) ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ КАК ВАЖНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ СОВРЕМЕННОЙ БРИТАНСКОЙ НАЦИИ	312
Sevda Tağıyeva (ADU) KOLLEKTİV SAZIŞIN BAGLANMA QAYDASI VƏ ŞƏRTLƏRİ	318
Xatirə Əzizova (ADU) METEORHƏSSASLIQ	324
Nərmin Qədirova (ADU) İSVEÇİN NATO-YA ÜZV OLMA PERSPEKTİVLƏRİ	328
Zülfüyyə Tağıyeva (ADU) İNSAN ORQANİZMİNİN MÜDAFİƏ FAKTORLARI	332
Ziyafət Rəfiyeva (ADU) KÜTLƏVİ QIRĞIN SİLAHLARININ ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ VƏ FƏSADLARI	336
Aytən Zeynalova (ADU) NEVROZ	341
Səfurə Mirsalamova (ADU) DİETA-GÖZƏLLİK, SAĞLAMLIQ DEMƏKDİR	344
Лейла Мамедова (АУЯ) НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ	348
Флора Мамедова (АУЯ) ЯДЕРНОЕ СДЕРЖИВАНИЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ	352
Илаха Мамедова (АУЯ) СОВРЕМЕННОЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО ВЕЛИКОБРИТАНИИ	355
Aydan Vaxışova (Türkiyə, Kocaeli Universiteti) RUSİYANIN AFRİKA SİYASƏTİ	358
Айсель Сафарзаде (АУЯ) НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИКЕ ИЗУЧАЕМОГО ЯЗЫКА ДЛЯ РЕЧЕВОГО ОБЩЕНИЯ	364
Лейла Мурадалиева (АУЯ) НЕКОТОРЫЕ ПУТИ ПРЕОДЕЛЕНИЯ ИНТЕРФЕРИРУЮЩЕГО ВЛИЯНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА ПРИ УСВОЕНИИ ЛЕКСИКИ ИЗУЧАЕМОГО ЯЗЫКА	368
Нигяр Джабраилова (АУЯ) О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ОБУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСКОЙ РЕЧИ НА ИЗУЧАЕМОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТОВ	372
Nailə Məmmədova (ADU) İNDONEZİYA TEATR SƏNƏTİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	376

Nərmin Kərimli (ADU) UKRAYNA BÖHRANININ HƏLLİNƏ DAİR MİNSK GÖRÜŞLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ	380
Fidan Kazımzadə (ADU) SURİYA BÖHRANININ TÜRKiYƏ-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ.....	384
Nuranə Muradlı (ADU) ŞƏRQİ VƏ CƏNUB-ŞƏRQİ ASİYA REGIONU AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİNİN YENİ ÜFÜQÜ KİMİ	388

*Məcmuə "Mütərcim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 14.07.2017
Format: 60x84 1/8. Qarnitur: Times.
Həcmi: 49,5 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 113.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139 b
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR!

ADU-nun “Elmi xəbərlər” adlı elmi məqalələr məcmuəsində dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, psixologiya, pedaqogika və digər ictimai elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soy adı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

* Məqalələr kompüterdə yığılmış formada (1,5 interval, şrift 14, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm; mətnlər Times New Roman şrifti ilə) təqdim edilməlidir.

* Məqalədə açar sözlər (məqalənin və xülasənin yazıldığı dillərdə, 3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə və ya istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməlidir.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. (Məsələn: [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır.)

3. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Kitablar üçün - müəllif, nəşrin adı. Nəşr olunduğu yer. Nəşr olunduğu il. Məsələn: **Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik.**

Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008. Qəzet, jurnal və ya məcmuə məqalələri üçün – Müəllif. Məqalənin adı // çap olunduğu nəşr, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn: **Qaraşarlı Ç. Etrusk dilində ismin hal kateqoriyası // ADU-nun “Elmi xəbərlər”i, 2008, №-1, s. 38-42.**

* Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.

* Məqalələr CD-diskdə təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin rəy verməsi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış təqdim olunması zəruridir.

* “Elmi xəbərlər” məcmuəsinin ildə 5 nömrəsi nəşr olunur.